De Nieuwe Taalgids. Jaargang 15

bron
De Nieuwe Taalgids. Jaargang 15. J.B. Wolters, Groningen / Den Haag 1921

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_taa008192101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

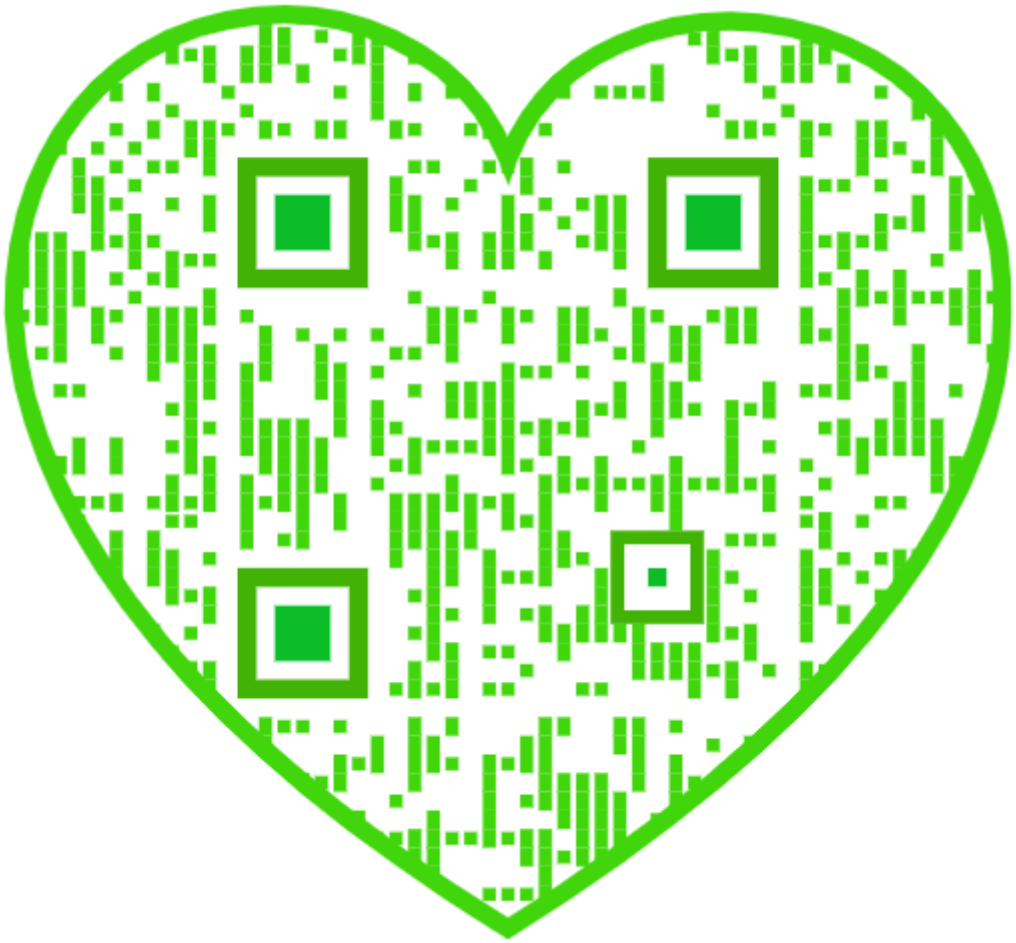

Iets over taal en stijl van Dr. Abraham Kuyper.

Een ‘eeresaluut’ voor de ‘reus in de journalistiek’, door een die een aantal van z'n strijdschriften en redevoeringen met aandacht las, een ruw beeld in een paar lijnen van de strijdende stylist - kan 't zijn met eenig perspectief -, men neme dat voor lief, zoolang geen afdoend antwoord over KUYPER'S schrijverswaarde is gegeven.

‘Stijl duldt geen adjectieven als uitstekend of prachtig’ schreef ALLARD PIERSON eens.[1] KUYPER zelf zal voor zijn stijl ze zeker ongepast geoordeeld hebben. Want is het niet als sprak hij voor zich zelf, toen hij van BILDERDIJK getuigde dat die slechts de ‘gemeene taal voor 't dicht van alle eeuwen’ heeft trachten vast te leggen, die taal met heel de symboliek ‘in natuur en levensbedrijf ingeschapen’ en dat hij vóór alles, ‘door de verzoening in (zijn) eigen hart gevonden, de katharsis in den levensstrijd voor (zijn) volk (deed) ruischen’ en daarin zag z'n levenstaak en roeping?[2] Een middel uit Gods hand ontvangen ter verbreiding van Zijn Waarheid, zoo moest de macht der welversneden pen de voorman van het Neocalvinisme schijnen. De vorm kreeg enkel door de inhoud waarde voor hem; die vorm ook voegde zich slechts naar de lijnen van z'n levenshouding. De vaak stormende vaart van z'n stijl getuigt van de geestesdrijver; herkent hij eenmaal in het verre voorgeslacht z'n geestverwanten, dan neemt hij weldra ook de stemmige waardigheid hunner beeldende wendingen in zich op; en levend als de leider zijner ‘kleyne luyden’, ‘beluistert hij de volkstaal op de markt des levens’. Zoo kan z'n taal ons dan treffen door staag wijder ontluikende kracht; z'n beelden worden scherper, pittiger. Maar wie hij was als schrijver, bleek toch ook dadelijk al, toen hij met diepdoorleefde overtuiging, voor 't eerst ten strijde trok.

‘Wat moeten wij doen?’ een van z'n eerste geschriften al, toont ons de latere stijlkunstenaar. Er is kracht in dat pleidooi voor de medezeggenschap der gemeente, er wordt een overtuiging voorgestaan.

1) cf. J. POSTMUS: *Kuyper als Journalist* (*Den Gulden Winckel* I, p. 90).
2) cf. *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis*, p. 27-28.

En dadelijk zien we, dat ook hier al, met gloed van woorden, in korte zinnetjes, die klemtoon dragen op wat ze gemeen hebben, het eigen uitgangspunt bepaald wordt.[1] Als later steeds, is 't ook nu al KUYPER's streven om kort en goed z'n waarheden te stellen en daarna het onhoudbare aan te toonen in wat aan andere zijde wordt beleden. Rhetorische galm zet daaraan kracht bij in dreunend herhalen[2] en als uit de boezem van de half-onwillige toehoorder rijzen de tegenwerpingen, om aanstonds te worden ontzenuwd.[3]

Vaak ook voorkomt hij z'n publiek; in snelle opvolging laat hij zelf de vragen neerkletteren[4] - maar ze zijn absurd en zegevierend

1) *Wat moeten wij doen*? p. 1-2: De kerk mag zich niet wagen aan het verwijt, van in een zoo hachlijk oogenblik zelve door gedachteloosheid haar toekomst voor lange jaren verspeeld te hebben. We mogen niet maar zoo op goed geluk af onze stem uitbrengen. Eer de stembus op tafel komt, moeten we weten wat we willen, en met aandrang herhaal ik dus mijn vraag: wat moeten wij doen?
2) *Wat moeten wij doen*? p. 6: Geheel anders daarentegen staat de zaak voor ons. Ook ons moge de kerkvorm in menig opzicht verouderd dunken, maar zij zelve blijft ons niettemin altijd even frisch en jong. Ons is die kerk nog altijd het van God verordend orgaan. - In ons oog kan ook nu nog niets die kerk ontheffen van hare roeping. - Krachtens onze geloofsovertuiging - enz.
   Vgl. hiermee b.v. *Het Beroep op het Volksgeweten*, 1869, p. 10: Men wrake dan die overtuiging - Men betwiste ons dan het recht - Men beantwoorde die bewering - en
   Revisie der Revisie-legende, 1879, p. 121: Vandaar reeds bij CALVIJN dat sterk dringen op een Concilie.
   Vandaar die rustelooze pogingen van A LASCO en anderen, om één grooten Rijksdag van het Koninkrijk Christi op aarde saam te roepen.
   Vandaar dat meedeelen en over en weer onderteekenen van elkaars Confessiën.
   Vandaar die uitgaven der 'Harmonie van belijdenissen'.
   En vandaar eindelijk die sterk gevoelde drang, om tusschen Calvinist en Arminiaan niet door een enkele landskerk, maar door de wereldkerk uitspraak te laten doen.
3) *Wat moeten wij doen*? p. 22: De ultra's zegt ge, zullen meester blijven van het terrein. - Ge haalt de verfoeielijke knoeierijen der politieke verkiezingen met vlag en wimpel onze kerk binnen, roept ge verder. - Het odium theologicum zal, in partijhartstocht omgezet, uit de kerkelijke vergadering naar de woning van den stillen burger zijn weg vinden - vreest ge. - Maar als het eens op scheuring uitliep. - voert ge mij op hoogst bedenkelijke toon tegen.
   Vgl. *Eer is Teer*, 1889, p. 8: Hoe, zoo vraagt ge - p. 50: En vraagt gij mij.
4) *Wat moeten wij doen*? p. 16: Moet dàt een aristocratische zuivering in kerkelijken zin heeten? - Kan men voorts niet arm en toch een aristos in kerkelijken zin zijn? Waartoe die grens van 23 jaar? cf. vooral voor dit alom bij KUYPER voorkomende verschijnsel *Vrijmaking der Kerk*, 1869.

over de tegenstander mag hij uitroepen: ‘Zulk een wordt fanatiek, in dien spookt factiezucht, die werpt onheilig vuur op den outer’, in triomfantelijk verkonden.[1)] Of ook: met een stoeren stoot smijt hij van zich wat hem als opgedrongen wordt en met een forsche nadruk, in de zinsbouw merkbaar, trekt hij de lijnen die hij zelf wil volgen.[2)] Zwaar dondert z'n verwijt tegen de onverlaat en het is, als wil hij z'n tegenstander bedwelmen onder het gewicht der machtige mokerslagen van z'n dof beukend betoog - zoo klinken die zinnen met stâge herhaling aan het alles beheerschende woord.[3)]

1) *Wat moeten wij doen*? p. 4. Vgl. *Revisie*, p. 32: Maar dit had nu uit. Dat kon, dat mocht niet meer. *Bedoeld noch gezegd*. 1885, p. 10: Het hoorde er niet. Het is er misplaatst. *Strikt genomen*. 1880, p. 95: Er is dus met den besten wil niets aan te doen. Er valt niet aan te tornen. en p. 118: Dat is een abuis. Dat stond er niet. Ik heb er niet aan gedacht.
2) *Wat moeten wij doen*? p. 6: Af wijs ik dan elke pleitrede. - Verzet teeken ik dan aan tegen - cf. *Strikt genomen* p. 84: Regel blijft derhalve - p. 85: Vrucht van deze gehoorzaamheid *Bedoeld noch gezegd*. p. 14: Scheiding van het leven - *Het Calvinisme en de Kunst*, 1888, p. 12: Doel van deze schepping - is - *Bilderdijk*, 1906, p. 32: Lief had hij als poëet de poëzy.
3) *Wat moeten wij doen*? p. 9: We hebben met een landskerk te doen, een kerk waartoe men bloot door geboorte of gewoonte behoort, een kerk dus in haar meest verwaterden, minst eigenaardigen vorm. Die landskerk behoort krachtens oorsprong en verleden, tot een der vele takken, waarin sedert de Hervorming de idé der kerk zich gesplitst heeft. Die landskerk - En die landskerk -
p. 21: We moeten, want - we moeten, want - we moeten, opdat - we moeten dus -
Vgl. *Eenvormigheid, de Vloek van het Moderne Leven*, 1869, p. 19: Wegvallen het verschil van bouwtrant. Wegvallen het verschil van leeftijd. Wegvallen het verschil van kunne. Wegvallen het verschil van kleeding. Wegvallen het verschil der volkstalen.
Revisie, p. 149: Ieder stemt toe, dat - Ieder geeft ook toe, dat - Ieder erkent voetstoots, dat -

Het Beroep op het Volksgeweten, p. 16: Voorts, aan dat volk, van ouds zoo tuk en fier op het vrije leven zijner burgers, aan dat volk dat nooit dwingelandij heeft geduld, - aan dat volk dat nooit anderen voor zich doen liet, maar steeds zelf deed: aan dat volk van vrije burgers bij uitnemendheid, willen we - p. 18: Zijn antwoord. Een antwoord niet door anderen voorgezegd, maar door het eigen geweten ingefluisterd. Een antwoord niet in de woelingen der partijdriften opgevangen, maar met kalmen ernst beraden in het hart. Een gewetens-antwoord dus.

Er is nog meer in dit vroege geschriftje dat KUYPER voor altoos kenmerkt: de korte zinnetjes van het voortsnellende betoog, hier alleen nog niet, als later, ook in de druk uiteen geworpen[1]; een begin ook al van een schets, zooals hij er later zoo meesterlijk wist te geven van toestanden uit heden of verleden, sober en zakelijk, typeerend in elke trek, levendig door vlugge omtrekken in korte zinnen, levend als één geheel doordat de achtereenvolgende pennekrassen tenslotte één teekening geven.[2] Er is verder de rhetorische vraag met z'n herhaling in toenemende nadruk, en de vraag ter inleiding op het volgende vraagpunt; er is de uitroep tot hoorders of lezers en een aandachtwekkende wending als 'daar is meer' of 'Intusschen!'

Alles te samen zeker wel genoeg om in de pas optredende publicist de forsche schrijver van later al te bespeuren. Vaak is het nog maar een schemerig begin van wat eenmaal zal schitteren. Het 'Maar immers', 'Maar ook', 'En daarbij' ontbreekt. De zucht om uiteen te gooien wat gescheiden blijven moest, bracht nog niet tot een 'van tweeën een'; de behoefte aan overzichtigheid en nadruk tevens, brak nog geen saâmgetrokken zinnen tot korte, losse zinstompjes.[3] Wel is een feit, geuit als onderstelling, uitgangspunt van

1) cf. *Wat moeten wij doen*? p. 15: Wie voelt het niet. Dat was een waagstuk, dat had men niet mogen toestaan. p. 17: De gecensureerden sluit ge uit. Volkomen juist. Die zijn kerkelijk geschorst.
   De korte zinnetjes worden het meest gebruikt in stukken als *Revisie - Strikt genomen*, die rechtstreeks tegen personen gaan.
2) *Wat moeten wij doen*? p. 13: De kerkregeling werd van een godsdienstige tot een bloot administratieve zaak verlaagd. De coterie die eens op het kussen zat, liet zich het eens verworven privilegie niet ontwringen. Ja, men bad nog eer men kiezen ging, maar met het kwalijk verholen voornemen om zich niet door het belang der kerk maar door persoonlijke consideratiën te laten leiden.
   Voor uitvoerige schetsen vergelijke men: *De Nutsbeweging*, 1869, p. 17-26, *Het Modernisme*, 1871, p. 51, *Bilderdijk*, p. 19-20, p. 34-35.
3) Vgl. *Vrijmaking der kerk*, p. 9: Het moet hun gezegd worden. Niet maar dat de synodale organisatie onze kerk ten val heeft gebracht. Niet maar - Maar ook en vooral. Dat - Dat - En eindelijk dat -
   Beroep, p. 21: Ik heb te wijzen op - op - op - tot 6-maal toe.
   Eer is Teer, p. 29: Maar wij, die het moesten aanzien hoe - hoe - tot 4-maal toe.
   Strikt genomen p. 111: Hierdoor is het dan ook geschied dat - dat - etc.
   Bilderdijk, p. 10: Of van waar dan dat - Dat - Dat -

voortschrijdend betoog, maar het welgevallig uitspinnen in een reeks van beelden en het optassen van argumenten, wordt nog gemist en het ‘dan moeten we’ - volgt al gauw op de hypothese.[1)]

Evenwel: het is een strijdschrift dat we onder handen hebben; voor de machtige zinnen van de redevoering was hier geen plaats, de breed uitgesponnen vergelijkingen moesten hier wel tot vlugge aanduidingen beperkt blijven. En het zelfde geldt voor de schetsen die KUYPER in z'n oraties inlascht en voor de vele stijlfiguren die hij daar gebruikt.[2)] ‘Met anderen veroorlooft hij zich de abnormale (?) weelde van meer dan één stijl: den zoetelijken van “honig uit den rotssteen”, den vlijmenden der “driestarren”, den majestueus breeden der groote redevoeringen, waarin de pronkende leuzen worden uitgegeven -’[3)] het moet beaamd worden, al zal men, gedachtig aan de eischen van de prozastijl, de vlijmende bedoeling van de uitspraak niet aanvaarden. Wat een goed doorwrochte rede

1) *Wat moeten wij doen*? p. 7: Heeft bovendien de kerk een historisch verleden, dan mogen we de sluizen ook nimmer openzetten voor den stroom der revolutie.
Vgl. hiermee: *Eenvormigheid*, p. 7: Vertoont alle zonde een gemeenschappelijken karaktertrek, draagt ze het stempel van gelijken oorsprong, is er welgeordende samenhang in haar uitingen, regelmatige ontwikkeling in haar verloop, is er i.e.w. een geschiedenis der zonde. Weeft het geslacht der zondaren alle eeuwen door aan éénzelfde kleed, waarvan niemand onzer de schering heeft opgespannen. Bouwen wij hier, en zij, die aan andere einden der aarde zondigen, daar verre, met ons aan éénzelfden onheiligen tempel, maar naar een bestek, dat wij zelven niet kennen, naar een plan dat het onze niet is. Immers dan moet ge òf dat hoogst gewichtig verschijnsel geheel onverklaard laten, òf u gevangen geven in wat de Schrift u van satan leerde.
Strikt genomen, p. 61: Ligt er dus op den bodem van de ziel onzes volks in zijn oorsprong geen vrome zin, laat ons dan niet verder spreken, Amice. Maar vindt ge - die vroomheid bij ons volk wèl. - Zie dan toe.
Beroep, p. 25: Draagt onze richting een banier, die tot op Frankrijks omwenteling de banier der gansche natie was, we eischen dan met recht, dat ons beginsel zeer sterk zal zijn uitgesproken in de nieuwe nationaliteit die zich vormt.
2) CASIMIR gaf in het beneden te noemen artikel voorbeelden van asyndeton en polysyndeton. Paarsgewijze verbinding vindt men o.a. in *Eenvormigheid*, p. 21, 23, *Eer is Teer*, p. 13, *Liberalisme en Joden*, p. 13 en op vele andere plaatsen.
3) CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Een halve eeuw* II, p. 424.

vergen mag van de inspanning der hoorders, geldt niet voor een betoog dat weerlegt; een academisch publiek geniet, wat boven het bevattingsvermogen van een, ‘deputatenvergadering’ wellicht uitgaat. Dat KUYPER de ‘tale Kanaäns’ tot de laatsten veel spreken laat, 't geeft er blijk van dat de partijleider weet hoe men ‘het klavier der volksconscientie bespelen’ moet. Maar temerig of laf is KUYPER nooit; hij daalt niet af, maar dwingt tot medeopstijgen;[1] want wat aan alles wat hij schreef vlucht geeft: het hoogste van z'n leven speelt tusschen alles door en overglanst al wat hij schrijft of predikt.

Oudtestamentisch wordt z'n stijl daardoor, 't sterkst in z'n stichtelijke boeken. Maar als ik die op zij mag laten, omdat niet die kant van z'n schrijven mij vooral bekend is, dan ziet men toch in KUYPER's werken niet die aaneenrijging van bijbelteksten die zoovele zijner geestverwanten ter staving van hun rechtzinnigheid meenen noodig te hebben. De stijl van de boeken van het Oude Verbond is bij hem het zelf verworven bezit van de mensch van het heden. Waar Israël voor de kleurige beelden van z'n gedragen, bloemrijke taal te gast ging bij de weelderige natuur van Syrië of bij de bedrijvige kooplieden in z'n midden - daar grijpt KUYPER handen vol uit het veelzijdige leven der moderne samenleving. In dié zin is z'n stijl dan steeds Oudtestamentisch, maar voor het deel van z'n werken waarvan hier sprake is, in dié zin ook vooral.

Ook in het geschriftje dat hier als uitgangspunt dient, getuigen tal van beelden al van de man die geniet van het bedrijvige leven rondom hem.[2] Naarmate we latere brochures in handen krijgen, zien we ze talrijker worden.[3] Nu eens wordt een vergelijking breed

1) *School en Leven*, 1917, p. 10 en 147 1e kolom.

2) p. 3: beelden aan zee- en dijkwezen ontleend. p. 4: beeld uit den bijbel. p. 7: beeld aan het dijkwezen ontleend. p. 20: beeld van een instortend huis. p. 20, 21: beeld uit het zeewezen, enz. enz.

3) Enkele grepen boden de volgende soorten van beelden: *Eenvormigheid*, p. 8: uit de plantenwereld; p. 20: uit het zeewezen. *De Nutsbeweging*, p. 15: uit het krijgswezen; p. 60: zeewezen; p. 4: stoomwezen; p. 81: krijgswezen; p. 73: visscherij. *Het Modernisme*, p. 8: bouwbedrijf; p. 48: loodswezen; p. 51: bergtochten. *Strikt genomen*. p. 72: schaatsenrijden; p. 153: muziek. *Eer is Teer*, p. 45: bankwezen; p. 46: krijgswezen; p. 52: photographie. *Bilderdijk*, p. 28: photographie etc. Om precies te onderscheiden wat aan den Bijbel is ontleend en wat aan het hedendaagsche leven, behoeft men uitgebreider bijbelkennis dan waarover ik beschik. Of er ontwikkeling is in de keuze der beelden, ging ik niet na. Merkwaardig is het zeker als we juist in de latere geschriften de photographie zien opduiken. ‘Uitschakelen’, dat ook door KUYPER wordt gebezigd, zal aan spoorwezen òf aan de electriciteit ontleend zijn. Wat ik boven aan voorbeelden gaf van beeldspraak is maar een zeer klein staaltje, doch ik mag er zeker mee volstaan; van veel beeldspraak is de herkomst lastig kort aan te duiden.

uitgewerkt, dan weer moet een enkele zin ter teekening volstaan en het is daarbij opmerkelijk hoe vaak de genitief de deelen van de vergelijking dan verbindt.[1] Een overvloed, een overdaad van beelden soms siert KUYPER's stijl en eens gebruikt, worden ze zelden meer te baat genomen.

Soms ook grijpt hij naar de schat van verweerde beelden uit de omgangstaal en dan beseffen we pas recht dat KUYPER's beeldspraak altijd is doorvoeld. Wat afgesleten pasmunt was, wordt door hem omgesmolten en op nieuw gestempeld. Wat nauwelijks meer als beeld gevoeld wordt, leeft voor hem nog in de wereld, waaraan het eens ontnomen is. Men hoore: 'Zal ik de echtheid van het goud keuren, dan moet eerst de steen die ik bezigen zal, zelf onderzocht, of hij werkelijk toetssteen is. Slechts dan drukt het eêl metaal zijn goudstreep af, zoo de steen, dien het aanraakt, bij zijn geaardheid past'.[2]

Merkwaardige tegenstelling vormt met dit weelderige in KUYPER's stijl, z'n overvloed van gemeenzame uitdrukkingen. Ook in dit opzicht kunnen we tot 1869 teruggaan om hem b.v. te hooren spreken van menschen 'die erfelijk in het bankje zitten', over een 'pruttelaar', 'beknutselen', 'beknibbelen', zooals hij later te midden van het breedste pathos ineens kan doen opschrikken door 'woordenlijmer', 'bazelen', 'verhaspelen', 'faliekant'[3] - een concessie aan de massa die hem van GROEN onderscheidt.

Grootendeels een ander dan de groote publicist is de KUYPER van

1) b.v. de boom des levens; maar sterker: het klavier der volksconscientie; het fijngemaasde vischnet der critiek, *Nutsbew.* p. 73; de lijdenskoorts der Fransche overheersching, ib. p. 39; 't onvoedzaam brood der holle theorie, ib. p. 20; het fijn glazuur der vroomheid, *Strikt genomen* p. 161; het kaartenhuis der conventie, *Bilderdijk* p. 15.
2) *Het Modernisme*, p. 44. Vgl. ook uitdrukkingen als: naar de kaak sleuren, *Bilderdijk*, p. 19; als de pinken er bij zijn, (*Onnauwkeurig* 1889, p. 35) mogen hier genoemd worden, daar juist de kleine wijzigingen in het gemeene spraakgebruik doen zien hoe goed K. de uitdrukkingen verstaat.
3) *Wat moeten wij doen*? p. 2, 3, 6, 13; *Vrijmaking*, p, 32: aftroggelen; *Het Modernisme*, p. 39: bazelen; p. 49: wegfutselen; *Strikt genomen*, p. 107: buiten zijn boekje gaan; p. 146: verhaspelen. *Eer is Teer*, p. 26: lucratieve postjes. *Bilderdijk*, p. 21: onttroggelen, etc.

'69 evenwel voor ons, wanneer we letten op zijn onmatig gebruik van vreemde woorden, vaak onnoodig boven goed Nederlandsche verkozen. Hebben op dit punt de bedenkingen tegen overbodig leenen, twee jaar later door hem zelf in zijn rede ‘Eenvormigheid’ geopperd, tot matiging, schoon niet tot ‘generale’ bekeering genoopt? Opmerkelijk is wel in dit verband dat hij daarna ook algemeen gangbare termen als abstract, a posteriori, implicite, verdietschen gaat.[1)]

Maar wat vooral in het vroege stuk opvalt, is het gemis van die schat van woorden en uitdrukkingen die uit de bloeitijd onzer letterkunde stammen of soms ook aan KUYPER's zucht naar het teekenend bizarre hun ontstaan te danken hebben: 'n ‘koudbloedig bestaan’ in 1869 is slechts een zwakke aanloop tot de ‘muffe huisbakkenheid,’ de ‘wijdmouwige bekrompenheid’ en de ‘gladhoutsche tafelkout’ waarmee hij BILDERDIJK op den voet volgt,[2)] en de 17e eeuw prikkelde hem totaal nog niet tot navolging.

Vooral de verwantschap met de bijbeltaal zal KUYPER later in onze oude letterkunde hebben aangetrokken. Het stemmig-gedragene bij de 17e-eeuwers was voor hem de nagalm van de taal, waarin de hoogste openbaringen voor zijn volk waren vertolkt.[3)] Die taal was bovendien voor hem een taal van geestverwanten. En dat ze pit en kracht bezat, moet de teekenaar met het woord ook onweerstaanbaar bekoord hebben.

Zoo is dan KUYPER's taal rijkelijk gesierd uit de schatkamer van ons oude, statige Nederlandsch; meer zuiver bijbelsch in bundels als ‘Uit het Woord’ en ‘Honig uit den Rotssteen’, gemengd bijbelsch en archaistisch in de strijdschriften en redevoeringen. Ieder kent z'n ‘overmits’ en ‘bijaldien’ en ‘nademaal’; aanfluiting, een bijbelsch woord, werd met liefde gebezigd; ‘Archangel’ bleef behouden omdat de ‘Translateurs’ het kozen; ‘van den hoofdschedel tot de voetzool’ weet ieder thuis te brengen; ‘'t gekrookte riet’ spreekt elkeen van de Bijbel. Meer archaistisch zijn om maar een greep te doen: arduin,

1) *Eenvormigheid*, p. 17, 39. Ook later treft men bij K. telkens woorden als: repristineeren, petrocineeren, affiliatie, retraite, machine de guerre, avocasserie, dessous de (la) carte, etc.
2) *Wat moeten wij doen*? p. 5. *Nutsbeweging*, p. 21. *Eer is Teer*, p. 6 ontleend aan BILDERDIJK.
3) Bekend is KUYPER's voorliefde voor statige vormen als: stemm*e*, vrouw*e*; onhistorisch: winst*e*, gunst*e*. Toen Ds. BRONSVELD Her*e* in Heer veranderd had, wekte dit KUYPER's strijdlust zelfs op: *Bede om een dubbel corrigendum* 1880.

omtuinen, nietmetal, ontijgh, dringen op, onvolgzaam, ontwee, ietwes, griffie voor griffel, oneffen voor oneven, tapeet, lustwarande, stoelen op, pit van redenen, ontledigen, eerbiedenis, op dit pas, zoetvoerig, overheid en zooveel anderen. ‘Aanstichting’ veranderde van kleur, ‘in het gevlei komen’ is misschien een verkeerd begrepen archaïsme. De ‘beschreven vaderen’ van HOOFT treden op, ‘het gepleisterde graf’ wordt vermeld, uit VONDEL's Roskam of wel rechtstreeks uit Matthaeus. Maar ook: ‘de landen van overzee’ wat ons verder terugvoert en meer 18^{e} eeuwsch-pruikerig: het eermetaal, en de legpenning.

Archaïsme en Germanisme vloeien ook hier soms in elkander over - maar het gezochte ‘opwiegelen’[1] voor opzetten is tenminste nog eerbiedwaardig vergeleken bij brutaal-moderne germanismen als Grootdichter of 'n Communaal-behuizing.[2] Maar daartegenover staat dan weer menig pittig woord, dat meer dan veel van wat door hem in onze taal is ingedrongen, een voortbestaan verdient. Ik noem alleen maar ‘redebeleid’ en ‘sluitreden’, 't laatste vooral een prachtige vervanger voor ons logica. Ook ‘wielschuif’, goed Nederlandsch woord voor wat alleen in 't buitenland bekend is, bewijst dat hij z'n moedertaal verstaat en er de schatten goed van kent.[3]

Opmerkelijk, meer dan prijzenswaardig is het als ‘gela*ch*zaal’ wordt geschreven met gezochte ouderwetsche spelling of met zucht tot woordspeling,[4] of als hardnekkig wordt gezet ontaarden *aan* -, spenen *aan* -, waar wij toch *van* gebruiken. Bizar ook is het om nu juist te zetten ‘te kus en te keur’ wat VONDEL één keer eens gebezigd heeft.[5] Kafir voor kaffer doet denken aan ijdel pralen met goedkoope kennis.[6] En tegen ons taaleigen druischt het in, om ‘mansledematen’[7] te schrijven of derven-dierf te vervoegen.[8] ‘Uitstal’ voor stalletje is eveneens wat nieuws. Maar hier zal wel het rhytme van de zin de keus of vorming van het woord bepaald hebben: ‘een knaap van veertien jaren voor zijn uitstal’[9] - een concessie dan aan het behagen in breedvloeiende en indrukwekkende zinnen die KUYPER ook zoo vaak met echte of vermeende stafrijm werken doet.[10]

1) cf. *Beroep*, p. 5.
2) B.v. Groot-dichter. *Bilderdijk*, p. 25. Communaal behuizing. *Het Calv. en de Kunst*, p. 47.
3) *Het Modernisme*, p. 51.
4) *Eenvormigheid*, p. 20.
5) ib. 17.
6) Onnauwkeurig p. 46.
7) *Vrijmaking*, p. 55.
8) *Revisie*, p. 111.
9) *Eenvormigheid*, p. 13.
10) cf. *Eenvormigheid*, p. 14: schuchterheid en schroomvalligheid; p. 16: wisselt wuft; p. 20: gewijd gebied gemeen maken; p. 22: veelvormige verscheidenheid. Ook *Strikt genomen*, p. 111: kranken Krakauer - zwakke Zwaab. *Het Calvinisme en de Kunst*, p. 21: gloorende gratie; p. 26: beelden boetseeren; p. 37: zuiverheid der zeden; p. 26: kan kwalijk de klacht.

Bij deze losse grepen uit de veelheid kan het blijven. Want voldoende is wel aangetoond dat KUYPER'S taal gedrenkt is in de stroomen onzer oude letterkunde en dat z'n zucht naar het bijzondere wel eens te ver ging.

'- men moet de taal - opvang(en) zoo als ze ongedwongen van de volkslippen vloeit en ze niet neme(n) gelijk ze doctrinair, gekunsteld en gemaakt wordt in de spreekmanier der geleerden', sprak onze schrijver eens.[1)] Dat het hem hiermee ernst geweest kan zijn, ondanks de zeer bijzondere wijze, waarop hij onze taal hanteerde, zal duidelijk zijn als men bedenkt dat voor hem het volk juist wortelt in het verleden en dat hij het in z'n hoogste uiting ziet in tijden van beproeving om der religie wille. De taal van die dagen van strijd spiegelt dan het schoonste in ons volk; die schoonheid zoekt KUYPER in zijn schrijven vooral te bereiken.

Hij schuwt er de 'taalmakende gemeente' van het moderne leven niet om: we zagen juist, dat de wereld om hem heen en de taal van het dagelijksch leven eerder in z'n werken zijn te speuren dan het singuliere dat hij aan de 17e eeuw ontleent. Daardoor juist is de taal van 'Wat moeten wij doen' zoo anders dan die van de spoedig volgende geschriften.

Maar ook alleen de taal: aan de stijl heeft de voor hem toenemende bekoring van onze klassieken weinig kunnen veranderen, omdat de strijdende geestdrijver hier aanstonds zich zelf was: De strijder tegen de 'leugengeest' der 19e eeuw, voor Calvinisme en kerkelijke democratie, is in KUYPER ouder dan de liefdevolle bewonderaar van het leven der vaderen.

Groningen.
P.J. VAN WINTER.

1) *Strikt genomen*, p. 160.

Over verschrijvingen.

Taal en schrift.

Wanneer men vergelijkt aan de ene kant: spreken = eigen gedachten in woorden hoorbaar maken, aan de andere kant: schrijven = eigen gedachten in woordbeelden zichtbaar maken (met deze definitie wordt dus afgezien van copiëren of werken op dictaat), dan komt men tot het inzicht, dat deze beide processen in hun eerste stadia parallel lopen. Alleen het laatste stadium verschilt. In beide gevallen wordt eerst de zin, die men tot uiting brengen zal, *gedacht*, d.w.z. men kiest en ordent de woorden die men nodig zal hebben. Daarna wordt bij het spreken de opmerkzaamheid gericht op de bewegingen der spreekorganen en het daardoor te verkrijgen klankresultaat. Bij het schrijven wordt na de keuze en groepéring der woorden de opmerkzaamheid gericht op de schrijfbewegingen. In meerdere of mindere mate, al naar gelang van het individu, kan bij het schrijven nog de gehoorvoorstelling een rol spelen: men kan het woord *horen*, vóór of terwijl men het schrijft. Zo beschouwd kan het schrijven door een onhoorbaar spreken voorafgegaan of begeleid worden[1)].

Bij ons cultuurmensen is de weg van voorstelling tot schriftbeeld, en omgekeerd, heel kort. Vaak wordt op die weg het gehoorbeeld van het woord niet eens gepasseerd of altans maar zeer vluchtig aangedaan, zodat dit ‘station’ bij velen niet tot het bewustzijn komt. Zo is het stellig niet altijd geweest. Gaan we het schrift in zijn oorsprong na, dan moeten we aannemen, dat het inderdaad niets anders is dan een zo goed mogelike weergave in daarvoor vastgestelde tekens van de gesproken woorden[2)]. De eerste schrijvers hebben dan ook bij het schrijven ongetwijfeld het gehoorbeeld van het woord zeer duidelik voor oren gehad, zullen het woord zelf vaak ter vergemakkeliking gespróken hebben terwijl ze het schreven. Hetzelfde

1) De rol en invloed van dit onhoorbaar spreken bij het schrijven wordt verderop besproken.
2) Een nog primitiever vorm van schrijven, n.l. in zeer eenvoudige afbeeldingen van voorwerpen en handelingen, kan hier buiten beschouwing gelaten worden.

zien we nu nog bij het kind, dat in lezen en schrijven nog niet bedreven is, en bij de minder ontwikkelde. Ook meer geroutineerde schrijvers ‘spellen’ wel eens woorden, die door hun vreemdheid, door ongewone klankverbindingen moeilik te schrijven zijn. In deze gevallen roept nog heden ten dage de onbeholpen schrijver of ook de ervarene, die op een bepaald woord al zijn krachten inspannen moet, de bemiddeling van het gesproken woord in, door het zelf te spreken. Maar in 't algemeen wordt voor de cultuurmens, die niet alleen veel en vaak schrijft, maar ook veel leest, de bemiddelingsrol van het gesproken woord van hoe langer hoe geringer betekenis. Er zijn tal van woorden, die de moderne mens het eerst tegenkomt in hun geschreven vorm, die zijn eigendom worden zonder dat hij ze ooit heeft horen spreken. Er zijn mensen, die *denken in geschreven woorden*, ten minste bij het denken, voorzover dit niet over concrete dingen gaat, de woorden in hun geschreven vorm voor zich zien[1)]. Wel het beste bewijs, hoe voor sommigen het schrijven in de practijk geworden is een àndere, gelijkwaardige uiting van gedachten naast het spreken, waaraan bijna niet meer te merken is, dat ze toch eigenlik secundair is, en het spreken primair. Hoe grote plaats het schrift in de appreciatie van alle taalverschijnselen heeft ingenomen, kan niet duideliker geïllustreerd worden dan met de zo zeer algemene verwarring van ‘taal’ en ‘spelling’. Men denke maar aan de bekende argumenten tegen vereenvoudigde spelling: *taal*bederf, *taal*verknoeiing enz. De meeste ontwikkelde ouders zullen bij de observatie van het leren spreken van hun dreumes gewagen van een ‘letter’, die het kind al of niet zeggen kan. Men kan de schuld van deze toestand aan het taalonderwijs geven; goed, voor een deel. Maar hoe men het taalonderwijs ook inricht, zolang het schrijven en het lezen in het verkeer tussen de mensen een zo belangrijke rol spelen als in de tegenwoordige tijd het geval is, zolang zullen juist bij de meer ontwikkelde, die het meest profiteren zou van het hervormde taalonderwijs, op de duur de voorstellingen van de schriftelike vorm der woorden een voorname plaats blijven innemen in de inhoud van het bewustzijn. En dit feit zal zeker ook gevolgen hebben voor het verloop van de taalgeschiedenis. De engelse ‘spelling pronunciations’ zijn hiervan al voorbeelden en de periode, dat iedereen lezen en iedereen schrijven kan duurt nog te kort, dan dat men reeds zou kunnen zeggen, of

1) Voor bijzonderheden hieromtrent is te verwijzen naar het werk van BALLET, *Le langage intérieur*, dat beneden in een ander verband ter sprake komt.

zich in de toekomst nog niet verschijnselen van geheel andere soort ook in andere talen zullen voordoen. Deze ontwikkeling zal geen taalonderwijs, zelfs volgens de meest consequente doofstommen-methode, kunnen keren.

Deze overwegingen doen inzien, dat het schrijven en het schrift met het geheele taalleven van de cultuurmens in zo nauw verband staan, dat zij ten volle de aandacht verdienen van de taalkundige, die zijn taak ruim opvat.

Het is waar, dat de taal ten slotte toch het gewichtigste is en blijft; het is waar, dat het schrift, hoe ook beschouwd, de dienende positie zal blijven innemen, de taal de heersende, al zal dan met het toenemen van de volksontwikkeling en dus van het lezen en schrijven de positie van het schrift minder ondergeschikt worden dan ze nu nog is; het is waar, dat al de veranderingen van vorm en geestelike inhoud der woorden (de taalgeschiedenis) zich afspelen vroeger uitsluitend, nu nog overgrotendeels, bij het mondelinge verkeer tussen de mensen, dus op het gebied van de *taal*. Het is waar, dat de fijne nuances van gevoel, stemming en temperament bijna uitsluitend tot uitdrukking komen in de taal. Maar er zijn toch ook bij het schrijven heel wat verschijnselen waar te nemen, bij de nadere beschouwing waarvan we precies dezelfde of analoge factoren werkzaam zien als bij overeenkomstige verschijnselen van het spreken. Een kleine uitweiding hierover schijnt mij hier niet misplaatst, omdat daardoor de rechtmatigheid wordt aangetoond van de methode, die bij de behandeling van het eigenlike onderwerp zal worden toegepast: een methode, die mutatis mutandis bij de indeling en verklaring van verschijningen te werk gaat als betrof het zuivere taalverschijnselen.

Om met iets heel bekends en banaals te beginnen: gelijk men de spreker herkent aan zijn ‘stem’, herkent men de schrijver aan zijn handschriit. Het individuele element is bij het schrift zelfs veel groter dan bij de taal. Bij het spreken tussen individuen, behorende tot éénzelfde taalgemeenschap wordt een zeer grote mate van uniformiteit in het voortbrengen der klanken bereikt: men kan in de practijk wel zeggen, dat alle sprekers precies dezelfde bewegingen met de articulatieorganen maken, terwijl het verschil in acusties effect, dat niettemin bestaat, wel voornamelik verklaard moet worden uit afmetingen en verhoudingen in de mond- en keelholte, uit eigenaardigheden van de z.g. resonantieruimte bij ieder spreker afzonderlik. In het schrift daarentegen treedt het persoonlike element veel meer op de voorgrond: de verschillen raken hier wel degelik het karakter en de vormingswijze der afzonderlike tekens zelf. Geen wonder dan ook, dat men

allang getracht heeft, uit eigenaardigheden van iemands handschrift conclusies te trekken aangaande zijn aanleg, karakter enz.: een studie, die, zover ik het beoordelen kan, zich meer onderscheidt door de stelligheid, waarmede de ‘resultaten’ worden medegedeeld, dan door voorzichtigheid en strenge methode.

Wat het schrift als vertolker van innerlike toestanden doet achterstaan bij de werkelike taal, dat is de zware beperking van vrijheid, die de schrijver wordt opgelegd door al die langzame vingerbeweginkjes, die noodzakelik moeten gemaakt worden en die lang niet in die mate mee op en neer kunnen gaan met de gemoedsgolven als de gesproken woorden dat kunnen. Wie zich sprekende voor het een of ander warm maakt, kan zijn gedachten niet bijhouden en laat de woorden in vlugger tempo op elkaar volgen; wie schrijvende warm wordt, tracht ook de woorden vlugger op het papier te werpen, maar hoe weinig is aan het schrift te zien, of toorn, geestdrift, verontwaardiging, vreugde, dan wel gewone haast het vlugge tempo hebben veroorzaakt! En wat talrijke en fijne middelen heeft de gesproken taal niet om al dergelike nuances duidelik en volkomen suggestief aan de hoorder te doen voelen!

Er kunnen in de taal van een individu verschillen zijn niet alleen in verband met verschillende gemoedstemmingen, maar ook in verband met het milieu, waarin hij zich bevindt; het kan ervan afhangen of hij spreekt tegen een meerdere of een mindere, tegen een vrouw of tegen een man, of hij spreekt tegen mensen, die hij intiem kent, of mensen met wie hij slechts in formele uiterlike aanraking komt, of het woord, een vakwoord b.v., tot het dagelikse vocabulair van de spreker hoort dan wel slechts nu en dan voorkomt. Men denke hier aan afkortingen, gebruikt tussen leden van eenzelfde groep (b.v. studenten of soldaten), waar het volle woord gebruikt wordt tegenover de buitenstaander, aan afslijtingen tot indistinctie toe van namen, die de hoorder bekend geacht worden, b.v. straatnamen. Men vergelijke het hoog-beschaafd van de winkeljuf tegenover de klant met het inferieure stadsdialect, dat ze gebruikt onder het babbelen met haar collega's. Iemand, die veel reist, spreekt het woord *station* met heel wat minder zorg uit, dan de bewoner van een dorp, dat niet aan de spoorweg gelegen is. In de uitspraak van de eerste zal de *a* van de eerste lettergreep vaak afzakken tot de onduidelike vocaal van lettergrepen zonder klemtoon, in de taal van de laatste zal de *a* zijn karakter beter bewaren en het geheele woord vaak drielettergrepig zijn.

Ik noem hier met opzet alleen verschillen van phonetiese of aan-

verwante soort en verzwijg de nog treffender variaties in woordkeus, omdat op deze manier een vergelijking met het schrijven mogelik is. Lexicologiese verschillen naar gelang van de toegesproken persoon kunnen we ons op dezelfde wijze denken bij schrijven als bij spreken. Waar het over de inhoud der woorden gaat, is immers schrijven vrijwel gelijk aan schriftelik spreken. Maar van vergelijking kan alleen sprake zijn, wanneer we de variaties in de phonetiese *vorm* der woorden zetten naast de variaties in graphiese vorm.

In het schrift zien we dan ook iets van de genoemde verschillen, maar tengevolge van de langzaamheid, de onbeholpenheid en de beperktheid van het schrijven in vergelijking met het spreken zijn die verschillen minder duidelik waar te nemen. Iemand, die een request schrijft, zal allicht een meer verzorgde, nauwkeuriger afgewerkte letter trachten te maken dan wanneer hij notities maakt uitsluitend voor eigen gebruik. Men zal een naam, die aan de lezer overbekend is, zonder veel attentie, of zelfs in afgekorte vorm, neergooien, terwijl men schrijvende aan iemand, voor wie de naam vreemd is, hem juist extra duidelik zou schrijven. De taalgeleerde MERINGER vermeldt in een der werken, die verderop genoemd worden, van zichzelf, dat hij het woord *Sprache* schrijft met een heel aparte 'ligatur' voor *Sp*, die hij anders nooit gebruikt. Men kan hetzelfde herhaaldelik bij zichzelf waarnemen met betrekking b.v. tot plaatsnamen, die èn schrijver èn lezer vaak noemen. Let b.v. op het uiteinde van woorden als *Amsterdam, Rotterdam* vergeleken met de laatste 4 letters van *Voordam* in de zin: *Onze nieuwe buurman, Voordam genaamd*. Het is de algemeen menselike gemakzucht, neiging tot besparing van tijd en moeite, die aan zulke verschijnselen ten grondslag ligt. Het treffendste en meest voorkomende geval van speciale lettervormen door het streven naar verkorting en tijdsbesparing is wel de 'handtekening'. Het lijdt geen twijfel, dat het veelvuldig gebruik van deze lettergroep, alsmede de begrijpelikheid ook in verkorte en afgehaaste vorm, de eerste oorzaken zijn van het aparte en weinig gesoigneerde schrift, dat de handtekening kenmerkt. Dat er later een soort cultuur is ontstaan van onleesbare handtekeningen, is natuurlik een secundair verschijnsel, waaraan mode-invloed wel niet vreemd zal zijn.

Totnogtoe heb ik bij de vergelijking tussen nuance in taal enerzijds en in schrift anderzijds alleen ter sprake gebracht verschillen, die zich voordoen bij één individu tengevolge van verschillende omstandigheden of bij verschillende individuen onderling. Met zeker recht zou men deze veranderingen als de *individuele* en *tijdelike* kunnen

stellen tegenover de *collectieve* en *blijvende* veranderingen[1)], waaronder dan de klankovergang, de 'lautwandel' een gewichtige is. Deze verandering immers breekt zich baan bij alle sprekers, die van een taalgemeenschap deel uitmaken en heeft een blijvende verschuiving in het klankensysteem ten gevolge. En dit eigenaardige, nooit stilstaande verloop in de klankenvoorraad is een der belangrijkste momenten in de taal*geschiedenis*.

Wanneer we nu willen zoeken naar collectieve en blijvende veranderingen in het schrift, dan blijkt hier duideliker dan ooit, dat het schrift t.o.v. de taal secundair is, aan de taal ondergeschikt.

1) Eigenlik is het minder juist, voor beide verschijnselen hetzelfde woord te gebruiken. De eerste soort 'veranderingen' zijn eigenlik slechts wisselingen, zoals ik ook door het woord 'variatie' en 'nuance' heb gepoogd uit te drukken. Uit gelijktijdig naast elkaar bestaande mogelikheden wordt gekozen naar eis der omstandigheden. Maar 'veranderen' doet er niets: nieuwe mogelikheden worden niet geschapen.
Met deze nadere bepaling van de eerste groep is tegelijkertijd aangetoond, dat deze variaties niet zuiver 'individueel' zijn, dat dus de tegenstelling tussen beide groepen niet absoluut mag worden opgevat. Zelfs bij de schijnbaar meest individuele nuancering, die naar 'gevoelsgolven', wordt de individualiteit aan banden gelegd door de eisen van de taalgemeenschap, waartoe de spreker behoort. Immers, alle nuances in intonatie e.d. moeten voor de hoorder 'verstaanbaar' of na-voelbaar zijn en worden zodoende gedwongen te blijven binnen zekere conventionele grenzen. Wie al te individueel, al te apart wordt in zijn gevoelsuitingen, wekt bevreemding in plaats van begrijpen. Binnen die grenzen echter zijn individuele verschillen niet uitgesloten: de ene spreker kan de uitersten meer naderen dan de andere, onder invloed van leeftijd, sexe, temperament e.d.
Het is aan te nemen, dat bij het ene volk de uiterste grenzen hoger of lager liggen dan bij het andere. Hiermee zou dan iets als verschil in 'v o l k s temperament' benaderd zijn. Ik wijs b.v. op het bekende verschil in modulatie tussen Frans en Engels, maar waag geen verdere schreden op dit gevaarlike terrein.
Is dan de uitdrukking van gevoelens in elke taalgemeenschap verbonden aan bepaalde middelen, dan is het ook denkbaar, dat die middelen, zoals alle taalmateriaal, zich langzamerhand collectief wijzigen: toonbewegingen kunnen veranderen van richting, grenzen kunnen verschoven worden. De gevoelsinhoud van een bepaalde intonatie kan veranderen, andere intonaties kunnen gaan dienen ter vertolking van bepaalde gevoelens, enz. Zo zijn ook deze individuele gevoelsuitingen vatbaar voor c o l l e c t i e v e en b l i j v e n d e verandering. Meer dan aanduidingen kan ik hieromtrent in dit verband niet geven.

Zo kan het in de ontwikkelingsgeschiedenis der klanken voorkomen, dat een klank met een andere samenvalt, zo b.v. wanneer *o* samenvalt met *a* en voortaan met de reeds bestaande *a* volkomen gelijk staat. Zoiets is in het schrift al dadelik niet denkbaar, onafhankelik van een corresponderende ontwikkeling in het klanksysteem. Eerst wanneer in de gesproken taal een bepaald onderscheid niet meer gehandhaafd wordt, kan ook in het schrift dat onderscheid worden opgeheven[1)]. En dan draagt die verandering in het lettersysteem een heel ander karakter dan de klankovergang. De laatste is het gevolg van vrije ontwikkeling, de eerste wordt van bovenaf opgelegd, wijl ze nodig wordt door het tot stand komen van de laatste.

Naast klank*overgang* kan dus geen gebeurtenis op het gebied van het schrift gesteld worden, die door zelfstandige ontwikkeling binnen het lettersysteem zelf tot stand komt; met klank*wijziging* kan echter enigermate vergeleken worden het proces van de *lettervervorming*. Er zijn immers alfabeten, die nu op ons de indruk maken van geheel verschillend te zijn, langs deze weg van langzame vervorming, zonder invloeden vanuit het corresponderende klanksysteem, uit elkaar ontstaan. Een enigermate geroutineerd grapholoog kan aan de vorm der letters zien, uit welke eeuw een handschrift dateert. Het is interessant de geschiedenis van een lettersysteem door enige eeuwen heen te volgen. Allerlei factoren zien we daarbij werkzaam, die ook herhaaldelik de oorzaak of een der oorzaken zijn van wijzigingen in het klanksysteem: gemakzucht, afslijting, streven naar vereenvoudiging, navolging en vooral: streven naar duidelikheid[2)]. In de taal zien we weliswaar dit laatste meer werken als behoudende of genezende kracht tegenover de al te grote verwarring, die door de werking der ‘klankwetten’ zou worden aangericht, dan als oorzaak van veranderingen. Bovendien is het streven naar duidelikheid in het schrift ook opzetteliker, beredeneerder dan in de taal: hier gaat het meer onbewust, in het schrift is het meer een afspraak of in latere tijden zelfs

1) Bij deze redenering is een ideale spelling verondersteld. In de werkelikheid komt het vaak voor, dat wegens de onvolledigheid der lettertekens één letter verschillende klanken moet voorstellen of tengevolge van het conservatisme der spelling in het schrift nog verschillen gehandhaafd worden, die in de taal niet meer bestaan.

2) Wie het noemen van ‘streven naar duidelikheid’ of ‘gemakzucht’ als factoren, werkzaam bij klankveranderingen, een ketterij acht, die ben ik zo vrij te verwijzen naar de beschouwingen daarover in mijn dissertatie over *De germaanse inflexie-verschijnselen* (Leiden 1918), p. 4 vlg., 28 vlg.

regelrecht een voorschrift. Hiermee hangt samen, dat de factor ‘navolging’ bij de schriftvervorming veel gewichtiger is dan bij de veranderingen in het klanksysteem, hetgeen op zijn beurt weer in verband staat met de wijze van aanleren van het schrift tegenover het aanleren van de taal. De autoriteit is bij het schrift krachtiger dan bij de taal.

Uit deze inleiding zal gebleken zijn, dat er aan het schrijven en het schrift een en ander waar te nemen is, dat het zeker evenzeer de moeite van het bestuderen door de taalkundige waard doet zijn als het spreken en de taal. Waarom wordt nu hier juist de verschrijving, het mislukte schrijven tot voorwerp van onderzoek gemaakt? Omdat men bij de observatie en de ontleding hiervan het meeste kans heeft, door te dringen tot de psychiese factoren, die zowel bij spreken als bij schrijven in het spel zijn; mogelik ook om aan te wijzen in hoeverre het proces van het schrijven en dat van het spreken langs dezelfde banen gaan en waar beide uiteengaan, en hoe beide functies elkaar influenceren. Ook zal men het een met het ander kunnen belichten; men beweegt zich immers in het milieu, wdaruit ook de gesproken woorden voortkomen en kan vanuit de uiterlik waarneembare verschijnselen, die zich in het ‘laatste stadium’ (vgl. boven p. 11) voordoen, conclusies trekken met betrekking tot het ‘innerlike’ gedeelte van het proces, dat gelijk wij zagen veel gemeen heeft met het proces van het spreken.

Verder zou als reden tot bestudering van de regels, die de verschrijvingen beheersen, kunnen aangevoerd worden, dat de kennis hiervan kan worden toegepast bij de tekstcritiek van handschriften. Weliswaar is het vinden van verbeteringen in lezingen van hss. een sport geworden, die niet meer zo in ere is als vroeger, maar geheel erbuiten kan men nog niet. Wanneer nu iemand een verandering voorstellen wil, omdat hij op een bepaalde plaats een verschrijving van de afschrijver meent te zien, dan kan hij zijn mening aan waarschijnlikheid doen winnen door aan te tonen, dat analoge verschrijvingen nog dageliks te attraperen zijn. (Over complicaties tengevolge van het schrijven op dictaat, wat bij middeleeuwse handschriften vaak gebeurde, wordt beneden gesproken.)

Het is duidelik, dat de observatie van verschrijvingen eerst dan het boven aangeduide resultaat kan afwerpen, wanneer men voortdurend de vergissingen in het spreken, de versprekingen, vergelijken kan. Nu zijn er op dit gebied twee zeer belangrijke studies verschenen en deze zijn het juist geweest, die mij opgewekt hebben, ook aan

de verschrijvingen eens opzettelike aandacht te schenken. Het zal aan de meeste lezers van dit tijdschrift bekend zijn, dat de versprekingen het eerst tot object van uitgebreide en nauwkeurige waarnemingen gemaakt zijn door R. MERINGER en K. MAYER in hun boek *Versprechen und Verlesen*, dat in 1895 verscheen. In 1908 heeft eerstgenoemde latere waarnemingen, sedert het verschijnen van *V.u.V.* gedaan, gepubliceerd in *Aus dem Leben der Sprache*, I. Hauptstück (het II. Hauptstück houdt zich bezig met 'Kindersprache'). In beide werken wordt ook in het voorbijgaan gesproken over verschrijvingen: *V.u.V.* p. 151 vlgg., *Aus dem L.d. Spr.*, p. 136 vlgg. In het laatste werk wordt bovendien nog een tweetal andere publicaties over verschrijvingen genoemd, n.l. van JULIUS SEIFERT: *Zur Psychologie der Schreibfehler*, in het 28e *Jahresbericht der deutschen Staatsrealschule in Karolinental*, Praag 1904, en van M. NIEDERMANN: *Das Verschreiben* in de *Studi glottologici italiani diretti da Giacomo de Gregorio*, vol. II. Het is mij echter niet gelukt, deze twee in handen te krijgen: wanneer ik dus in hetgeen volgt, herhalingen geef van wat door deze geleerden is gezegd, dan geschiedt dit buiten mijn weten.

Het materiaal.

Een vraag, die zich terstond opdoet, is deze: welke soort schrijvers zal men kiezen voor de waarneming van verschrijvingen? Voor dit doel heeft men rekening te houden met twee grote groepen: geroutineerde en ongeroutineerde. De scheidingslijn loopt natuurlik niet scherp, en binnen elke groep zijn weer belangrijke verschillen, maar de indeling is bruikbaar. Ze loopt vrijwel parallel met die in 'ontwikkelden' en 'onontwikkelden'. Immers een der eerste kenmerken van 'ontwikkeling' is wel, dat men zonder moeite volgens de gangbare spelregels de woorden in beeld kan brengen. Het is een factor, die bij het verschrijven van veel groter invloed is dan bij het verspreken. Wanneer men, voor het optekenen van versprekingen, mensen observeert, die hun eigen dagelikse taal en dialect spreken, kan men aannemen, dat ieder van hen, onontwikkeld of ontwikkeld, volkomen zijn taal beheerst en beide groepen even goede studie-objecten kunnen opleveren, doordat we bij geen van beiden aarzelingen of versprekingen hoeven op te vatten als ontstaan door onjuistheid of vaagheid van de in het onderbewuste voorhanden voorstelling. Van gevallen, dat iemand een vreemde taal spreekt, of een dialectspreker beschaafd tracht te spreken, moet worden afgezien. Wanneer dus in het verband der versprekingen van 'ongeroutineerden' sprake zou kunnen zijn,

zou men moeten denken aan kinderen, die hun taal nog aanleren. Vandaar dat MERINGER, *Aus dem L.d. Spr.* p. 113, kinderen eerst binnen de sfeer van waarneming trekt, wanneer ze 'die Sprache zu beherrschen anfangen' (al citeert hij ook wel eens een gevalletje op zo jeugdige leeftijd, dat ternauwernood nog van beheersen der taal sprake kan zijn).

Met betrekking tot het schrijven is echter de tegenstelling ontwikkeld-onontwikkeld van veel groter gewicht. Wil men het verschrijven zien tegen zijn psychiese achtergrond, dan is het de 'vergissing', die interessant is, niet de 'fout'. Men moet zeker zijn, dat de voorstellingen en de bewegingen en de associaties van die twee onderling, waarmede bij het schrijven geopereerd wordt, door de schrijver zonder moeite gehanteerd worden, dat het in-gang-zetten van dat ingewikkelde proces voor hem op zichzelf helemaal geen 'kunst' meer is, geen inspanning vereist. En hier schiet de onontwikkelde te kort.

In de eerste plaats is deze bij het schrijven gedwongen zich uit te drukken of altans streeft hij er naar zich uit te drukken in een taal. die aanmerkelik verschilt van die, welke hij gewoon is te spreken, Deze omstandigheid doet voornamelik haar invloed gelden bij woordkeus en syntaxis, maar draagt er toch toe bij, dat de onontwikkelde schrijver zich minder op zijn gemak voelt, hetgeen het maken van fouten bevordert. In de tweede en voornaamste plaats echter beheerst hij de spelregels niet in zodanige mate, dat hij ze zonder moeilikheden kan toepassen, zodat men bij het constateren van een afwijkende schrijfwijze altijd zou moeten twijfelen, of de oorzaak te zoeken is in gebrek aan kennis, dan wel in die eigenaardige verslappingen der opmerkzaamheid of associatieve invloeden, die de verschrijvingen bij de geoefende schrijver veroorzaken. Hiermee is niet gezegd, dat bij de ongeoefende niet dezelfde oorzaken werken: misschien werken ze zelfs veel sterker dan bij de geroutineerde, begunstigd als ze worden door het voortdurende gevoel van onzekerheid. En een onderzoek van verschrijvingen bij ongeroutineerde schrijvers zou zeker lonend zijn, als maar eerst de oorzaken van verschrijvingen bij geroutineerden zodanig bekend waren, dat men bij de ongeroutineerde onderscheiden kon, welke schrijffouten te verklaren waren uit het algemeen-menselike vergissen, welke uit leemten in de kennis van het individu.

Samenhangend met de gebrekkige kennis van de spelregels en toch ook weer ervan te scheiden, is de omstandigheid dat de minder ontwikkelde ook is de minder belezene. Hierdoor zijn de schriftbeelden (of: drukbeelden) der woorden hem veel minder vertrouwd dan de ontwikkelde, voor wie juist de lectuur de voornaamste maatstaf is

voor zijn spelling. Want hoevelen zijn er niet onder de ontwikkelde schrijvers, die zuiver spellen, zonder voor een bepaalde schrijfwijze te kunnen opgeven de regel, volgens welke het zo of zo moet, maar zuiver afgaan op hun visuele herinnering, ‘omdat ze het altijd zo zien’! Het ontbreken hiervan bij de onontwikkelde versterkt zijn gevoel van onzekerheid.

Deze overwegingen maken het dus wenselik, het verschrijven, zoals het hier bedoeld is, te observeren bij dezulken, voor wie het schrijven (dus ook het juist spellen) een dagelikse bezigheid is, die zij zonder noemenswaardige inspanning kunnen verrichten.

Een tweede vraag is deze: Met betrekking tot de oorsprong van de geschreven woorden kan men aannemen, dat er in het algemeen op drie wijzen geschreven wordt:

1. Men schrijft eigen gedachten neer.
2. Men copieert een geschreven of gedrukte tekst.
3. Men schrijft op, wat men een ander hoort spreken, hetzij woordelik (gedicteerde brieven), hetzij in verkorte, excerperende vorm (verslag, collegedictaat).

Welke ‘soort’ van schrijven leent zich nu het beste voor het verzamelen van verschrijvingen?

In de eerste plaats kunnen we dan vaststellen, dat 1 en 2 samen weer een nauwere eenheid vormen tegenover 3. Bij 3 wordt een nieuw element: de vreemde spreker, geïntroduceerd. 1 en 2 daarentegen hebben, wanneer het onder 2 genoemde overschrijven niet al te mechanies geschiedt, altijd dit gemeen, dat de ontwikkelde schrijver[1)] een zin of gedeelte van een zin in gedachten ‘klaarmaakt’ en daarna neerschrijft. In geval 1 hebben we een ruimere aanleiding tot vergissingen, omdat de geest van de schrijver meer bezig zal zijn met hetgeen volgen moet, dan in geval 2: hier loopt alles immers ‘vanzelf’, dáár moet het vervolg telkens weer bedacht worden.

Wanneer het overschrijven in geval 2 geheel mechanies ging, dan zouden de verschrijvingskansen daardoor teruggebracht worden tot vergissingen in de schrijf*bewegingen* alleen. Maar zover komt het in de practijk nooit. Dat altijd de voorstelling van een woord of woorden bij het schrijven, ook bij het overschrijven, een rol speelt, blijkt wel daaruit, dat het schrijftempo bij het overnemen van zinloze lettergroepen altijd veel langzamer is dan bij het copiëren van bekende woorden, hoe mechanies dit dan ook geschiedt. Dit komt natuurlik,

1) Hierover spreek ik voortaan uitsluitend, tenzij het tegendeel vermeld wordt.

omdat in het eerste geval de aandacht op elke letter of zeer kleine lettergroep afzonderlik gespannen moet zijn, terwijl in het laatste geval door een vlugge blik dadelik een of meer woordbeelden tegelijk in het bewustzijn worden opgenomen. - Deze observatie is niet zonder gewicht: er blijkt uit dat *altijd* bij het schrijven het beeld van het samenhangende woord of zelfs van meerdere woorden, meewerkt.

In het algemeen is aan te nemen, dat de kans op verschrijving bij overschrijven geringer is dan bij het neerschrijven van eigen gedachten. Daarom is de laatste wijze van schrijven de dankbaarste voor een onderzoek als dit[1)] en bovendien is er voor mij dit voordeel aan verbonden, dat ik dit soort geschrijf, omdat het mij het meest onder de ogen komt, het gemakkelikst kan observeren.

Bij geschreven stukken, die naar gesproken woorden 'opgenomen' zijn, staan we voor moeilikheden, die het niet gewenst maken, deze als bron te gebruiken. Het gaat nog met teksten, die gedicteerd zijn met de bedoeling ze woordelik te doen opschrijven, zoals brieven en klassikaal gedicteerde aantekeningen. Bij vrijere weergave echter van gesproken woorden kunnen zich allerlei moeilik te controleren complicaties voordoen, die hierop berusten, dat het spreektempo nu eenmaal sneller is dan het schrijftempo, en de schrijver de spreker de spreker dus niet bij kan houden. Zodoende kunnen woorden van de spreker, waar de schrijver nog niet aan toe is, hun invloed doen gelden op woorden, die juist geschreven worden en die voor de latere lezer niet meer te achterhalen zijn. Men kan zichzelf er herhaaldelik op betrappen, dat men woorden uit een gesprek, dat gevoerd wordt in een kamer, waar men zit te schrijven, plaatst in een milieu, waar ze helemaal niet horen. Er kunnen anakolouthen ontstaan, doordat de constructie onder het luisteren wegens het streven naar verkorting veranderd wordt, of ook omdat de spreker intusschen iets gewichtigs zegt, dat alle aandacht opeist. Wanneer de schrijver zelf gedurende het luisteren en opnemen nog tijd had zijn verschrijvingen te controleren, dan zou daarmee een heel betrouwbaar en leerrijk materiaal kunnen geleverd worden. Dat is echter ondoenlik en hij, die later het geschrevene doorleest, moet zich in gissingen verdiepen. Vandaar dat ik hieronder b.v. geen collegedictaat gebruikt heb. Dit zou alleen kunnen dienen, wanneer men er naast had een phonographiese weergave van het werkelik gesprokene.

1) Hoewel het bij zulk schrijven vaker zal voorkomen, dat de oorzaak van een verschrijving onnaspeurbaar is, wegens de 'schwebende wortbilder', die hier allicht talrijker zijn, dan bij het copiëren. Zie daarover verderop.

Hoe ook beschouwd, is het schrijven naar een rede, die in gewoon spreektempo gesproken wordt, een te gecompliceerd proces, zijn er te veel invloeden van buiten bij werkzaam, dan dat het in de eerste plaats zou kunnen dienen voor mijn doel.

Het materiaal, dat ik hieronder exposeer, is dan ook voor het overgrote deel afkomstig van 'ontwikkelde' schrijvers, die eigen gedachten neerschrijven. Heel wat voorbeelden heb ik zelf begaan. Zelf-observatie heeft altijd het voordeel, dat men de verschijnselen en flagrant délit attrapeert, en ook verschrijvingen vasthouden kan, die terstond gezien en verbeterd worden, terwijl men bij het zoeken in anderer schrift zich beperken moet tot wat is 'blijven staan'. Want ook doorhalingen kunnen slechts met de grootste voorzichtigheid gebruikt worden: zij kunnen evengoed het gevolg zijn van een voorkeur geven aan een ander woord of uitdrukking, dus van bewuste verandering van bedoeling, als van vergissing. Waar niets vermeld staat, is de verschrijving van mij afkomstig.

Verder heb ik heel veel ontleend aan werk van leerlingen, meest proefwerk of examenwerk, waarbij dus alle invloed van spreken door een buitenstaander uitgesloten is. Een paar maal ook een voorbeeld uit door mij gedicteerde zinnen, maar dit wordt dan altijd uitdrukkelik vermeld. Wanneer een romeins cijfer tussen () achter een geval staat, geeft dit aan de klasse van de H.B.S., waarin de leerling zat of waarmee hij in leeftijd en ontwikkeling gelijk was te stellen. Wanneer er omtrent de begaafdheid van de betrokken leerling iets biezonders op te merken is, dan doe ik dat.

Op de notities, die ik gedurende de laatste drie jaren gemaakt heb, is telkens ook aangegeven de tijd van de dag (bij schoolwerk gemakkelik vast te stellen) en voorzover het mijzelf betreft, biezondere aanduidingen over vermoeienis of andere omstandigheden, die op de aandacht invloed kunnen uitoefenen. Daar het mij evenwel niet gelukt is, op grond van deze gegevens te concluderen, dat bepaalde soorten verschrijvingen samenhangen met vermoeidheid, laat ik deze aantekeningen in de regel weg. Mijn *indruk*, die ik evenwel nog niet een *mening* durf noemen, is, dat vermoeidheidstoestanden in het algemeen het optreden van *alle* soorten van verschrijvingen bevorderen. Men zou kunnen denken, dat inertie, nawerking van voorafgegane letters op volgende, (zie beneden onder de voorbeelden) een speciaal vermoeidheidsverschijnsel was, gelijk MERINGER vroeger geneigd was te menen van de analoge verspreking (vgl. *Aus dem L.d. Spr.* p. 122). Ik kan dit wat mijzelf betreft, tegenspreken. Het toenemen van verschrijvingen (en trouwens ook van versprekingen) als gevolg van

vermoeidheid is bij mij heel sterk. Maar de verschrijvingen zijn ook dan meestal van prolepties karakter (in het algemeen vertoon ik weinig gevallen van inertie). Eerder zou ik op grond van mijn verzameling overhellen tot de mening, dat bepaalde individuen een voorkeur hebben voor bepaalde soorten van verschrijvingen. [MERINGER, *a.p.* uit zich vrij positief in tegengestelde zin met betrekking tot versprekingen. Zijn materiaal is veel uitgebreider dan het mijne, dus zijn bewering betrouwbaarder; het zou evenwel kunnen zijn, dat bij het schrijven zich wèl dergelijke individuele neigingen openbaarden].

Behalve uit geschrijf van leerlingen en van mijzelf heb ik ook notities gemaakt uit correspondentie van anderen. Hierbij heb ik uiteraard niet kunnen aangeven het uur van de dag, waarop de verschrijving plaats had.

Men houde in het oog, dat de spelling bij de leerlingen steeds is die van DE VRIES en TE WINKEL, bij mij de vereenvoudigde, tenzij het tegendeel is vermeld.

Begrenzing van de stof. Indeling.

MERINGER *A.d.L.* d. *Spr.* p. 136 gaat ervan uit, dat ‘die Schreibfehler’ veelal ‘geschriebene Sprachfehler’ zijn ‘und dann auch dieselben Regeln (zeigen)’. Buitendien echter zijn de ‘optischen und motorischen Bilder vom zu Schreibenden (und Geschriebenen)’ hier nieuwe ‘Fehlerquellen’. In deze omschrijving is veel goeds, maar hier waar de verschrijvingen hoofdzaak zijn en niet slechts terloops als bij MERINGER behandeld worden, kan een meer uitgebreide bespreking van overeenkomst en verschil tussen verschrijvingen en versprekingen van nut zijn. Langs die weg zullen we tegelijkertijd komen tot een afperking van wat hier te behandelen is.

Wanneer men onder ‘verschrijven’ in het algemeen verstaat: verkeerd schrijven, dan krijgt men inderdaad een vrij grote rubriek verschrijvingen, die op te vatten zijn als geschreven versprekingen. Hier moet b.v. gedacht worden aan de invloed van de z.g. ‘schwebende Wortbilder.’ (MERINGEN, *A.d.L.d. Spr.* 56 vlgg.). Woorden, die in een bepaald verband, een bepaalde omgeving veel gebruikt worden, laten in het bewustzijn van de spreker ‘zwevende woordbeelden’ achter, die vaak te onpas, met of zonder aanleiding, te voorschijn komen. B.v. wanneer een professor, voor wie het woord *Vorlesung* een ‘schwebendes Wortbild’ is, dit woord gebruikt in plaats van *Vorstellung*, MERINGER, *a.w.* p. 57.

Passeert een dergelijk geval, terwijl men schrijft, dan hebben we met recht een neergeschreven verspreking of liever nog ‘verdenking’.

Het feit, dat men schrijft, heeft op het ontstaan der vergissing geen invloed.

Ander voorbeeld. Ik schreef in een brief:.... *en toont in 't algemeen op de bezwaren, die een zuiver genealogiese voorstelling.... meebrengt*. Hier hebben we een *denk*contaminatie van *tonen* en *wijzen op*. Ook hier is van een verschrijving in engere zin geen sprake. De 'fout' is gemaakt bij wijze van spreken vóór men met het schrijven begon en bij het schrijven wordt nauwkeurig, zonder feil, het gedachte weergegeven.

Ik hoop, dat deze voorbeelden illustreren wat ik bedoel: men zou het begrip 'verschrijving' met zeker recht kunnen beperken tot: het neerschrijven van iets anders dan wat men 'gedacht' heeft. Schrijft men iets verkeerds, maar in overeenstemming met de gedachte, b.v. doordat een contaminatie heeft plaats gehad, dan is geen verschrijving voorhanden. Aan deze beperking wilde ik mij hier zoveel mogelik houden. Ze heeft het voordeel, dat hierdoor de verschrijvingen, die op 'schwebende Wortbilder' berusten, worden uitgesloten. En deze zijn het juist, die vaak onnaspeurbaar zijn, wanneer men met geschreven stukken te doen heeft. Ieder ziet voorts in, dat door deze uitsluiting de afscheiding tussen versprekingen en verschrijvingen scherper wordt.

Om moeilikheden met grensgevallen te voorkomen en tevens om de schijn te vermijden, alsof ik meende precies te kunnen zeggen, hoe en in welke volgorde de verschillende kleine acten in het proces van het schrijven plaats hebben, geef ik de voorkeur aan de volgende practiese formulering: Ik laat hier terzijde vergissingen, die kennelik berusten op inwerking van woorden of uitdrukkingen, die in het voorafgaande of volgende deel van de geschreven tekst niet voorkomen. Ik ben de laatste om te ontkennen, dat deze beperking willekeurig is, maar vertrouw, dat de lezer de maatregel zal billiken om de voordelen, die er blijkens het boven gevoerde betoog aan verbonden zijn.

Ook na de terzijdestelling van deze groep is er onder de verschrijvingen nog wel een en ander aan te wijzen, dat recht geeft te spreken van 'geschreven versprekingen' of altans duidelik toont, dat de phoneties-acustiese eigenaardigheden van het woord invloed kunnen hebben bij de vorming van het graphiese beeld. Nemen we een woord als *erts*. Een zeer algemene verschrijving hiervan is *erst*. In de graphiese eigenaardigheden van het woord is generlei biezondere aanleiding tot deze verschrijving te vinden. Bij het spreken ervan

daarentegen is aarzeling of vergissing (die iedereen dageliks kan waarnemen) heel goed te verklaren, n.l. uit de phonetiese verwantschap van *t* en *s*, die beide dentale klanken zijn, en ongeveer op dezelfde plaats gevormd worden, maar toch ook weer een klein verschil hebben in openingsgraad. Bij de *t* moet het spreekkanaal volkomen afgesloten worden, bij de *s* moet er een opening blijven. Het feit, dat beide zoveel componenten gemeen hebben, kan al oorzaak zijn, dat de opening te onrechter tijd wordt gevormd. Waarschijnlik werkt ook de nabuurschap van de *r*, mede een dentale klank weer van een andere soort, mede tot de weifeling, resp. verspreking. Verder is *ts* in het Nederlands (vooral nà *r*) een niet zeer gewone opeenvolging, terwijl juist *st* veel voorkomt. Al deze omstandigheden maken het zeer begrijpelik, dat het woord *erts* moeilik te *spreken* is. Wanneer nu blijkt, dat hetzelfde woord ook moeilik te *schrijven* is, dan is bewezen, dat de phonetiese vorm van het woord bij het schrijven mee in het spel is.

Invloed van het acustiese woordbeeld is te zien aan de verschrijving *onstaan, onstond* e.d. voor *ontstaan* enz., die ik zeer vaak heb aangetroffen. Men zou ook kunnen denken aan een graphies-visuële oorzaak, n.l. weglating van een der twee gelijke lettertekens *t*; visuele dissimilatie dus. Dat dit echter in elk geval niet de voornaamste oorzaak is, blijkt wel daaruit, dat *ontsond* zeer zelden voorkomt; wanneer ik alleen op mijn waarnemingen afging, zou ik zelfs moeten zeggen, dat deze vorm *nooit* voorkomt. En toch zou men, wanneer dissimilatie de oorzaak was, evengoed eens weglating van de tweede als van de eerste *t* mogen verwachten. De juiste verklaring zal dus hierin te zoeken zijn, dat bij de uitspraak van het woord *ontstaan* het acusties effect van de eerste *t* vaak gelijk nul wordt, omdat tussen de gesloten dentaal *n* en de geopende dentaal *s* de explosie van de *t* niet duidelik gemaakt wordt of geheel vervalt. Doordat nu de *t* in de acustiese voorstelling van het woord een zo weinig belangrijke plaats inneemt, loopt ze veel kans ook in de schriftelike afbeelding van het woord achterwege gelaten te worden.

Anderzijds zijn er ook gevallen, die uitsluitend graphies zijn, als b.v. *Ga***gn***es* i. pl. v. *Ga***ng***es* (II). De letters *ng* zijn immers afbeelding van één klank, waarbij dus phoneties van geen omzetting sprake is. Dit sterk sprekende staaltje moge voldoende zijn; dergelijke voorbeelden zijn trouwens voor het grijpen.

Tussen deze twee groepen in liggen dan de gevallen, waarvan we niet uit kunnen maken, of het zuiver graphiese zijn, dan wel of ook phoneties-acustiese invloeden meewerken, b.v. *Bu***r***gaa***r** voor *Bu***l***gaa***r**.

Afstandswerkingen tussen *l* en *r* zijn bij het spreken niet zeldzaam, maar afstandswerkingen tussen letters op gelijkwaardige plaatsen (zoals hier beide aan het eind van een lettergreep) zijn ook bij het schrijven zeer menigvuldig, onverschillig of de klanken, waarvan deze letters de afbeeldingen zìjn, onderling phoneties verwant zijn of niet. Niemand kan dus zeggen, of het phonetiese dan wel het graphiese de doorslag gegeven heeft. In veel dergelike gevallen zal aan te nemen zijn, dat beide factoren hebben samengewerkt.

Zodoende zijn wij gekomen tot een vrij natuurlike indeling van de verschrijvingen naar hun verhouding tot het gesproken woord:

I. verschrijvingen, waarbij het acusties-phonetiese element een rol speelt: auditieve of phonetiese verschr.;
II. zuiver graphiese, visuele of motoriese;
III. gevallen, waarvan niet uit te maken is, of ze auditief, dan wel graphies, of beide, zijn.

Mijn materiaal is niet van dien aard, dat ik aan kan wijzen, dat bepaalde individuen steeds b.v. auditieve, andere steeds visuele verschrijvingen maken. Of liever, voorzichtiger uitgedrukt, dat bij sommige schrijvers wèl auditieve, bij andere weinig of geen auditieve verschr. voorkomen. Want het is a priori waarschijnlik, dat de visueel-motoriese bij iedereen in meerdere of mindere mate zullen voorkomen. De hele aard van het schrijven: door bepaalde bewegingen bepaalde beelden op papier brengen, geeft dadelik de mogelikheid tot vergissingen van deze soort.

Het vermoeden, dat er bepaalde individuen kunnen zijn, die in dezen een bepaalde ‘voorkeur’ hebben, komt onwillekeurig op, wanneer men denkt aan de bekende beschouwingen van de franse psychiater BALLET in *Le langage intérieur* (2e druk, Parijs 1888). BALLET deelt in dit werk de mensen in naar de vorm, die de woordvoorstellingen bij hun denken aannemen. Het is te begrijpen, dat hier niet in de eerste plaats sprake is van het denken over concrete dingen, daar immers in dat geval niet de voorstellingen van woorden, maar van de dingen zelf de hoofdrol spelen. De mensen nu, die bij het denken de woorden ‘horen’, behoren tot het *auditieve* type. Deze groep is volgens B. de talrijkste. Degenen, die al denkend de woorden voor zich zien in hun geschreven vorm, behoren tot het *visuele* type. Daarnaast staat een 3^{e} type, het *motoriese*. Bij deze mensen is, terwijl ze denken, zeer levendig de voorstelling van de bewegingen der articulatieorganen, die nodig zijn om de gedachte woorden te spreken: ‘moteurs d'articulation’ of van de schrijfbewegingen, die nodig zijn om het gedachte te schrijven: ‘moteurs graphiques’. Dit 3e type is

minder belangrijk. Verder hoort de meerderheid van de mensen niet bepaald bij een van deze type's, maar gebruikt voor zijn ‘langage intérieur’ voorstellingen van alle drie de genoemde types. Deze meerderheid vormt dan een 4e groep: de *indifferenten*.

Zou nu van deze indeling iets te merken zijn in de verschrijvingen, die door mensen van een bepaald type gemaakt worden? Wanneer we ervan uitgaan, dat de geschreven woorden op de voet volgen een ‘langage intérieur’ van de spreker, dan is het gemakkelik aan te nemen, dat het type van die ‘langage intérieur’ zich afspiegelt in de vergissingen, die bij het schrijven begaan worden. Laat ik mij bepalen tot BALLET's auditieve en visuele typen. Iedereen heeft immers wel zoveel van deze twee of van een van beide in zich, dat hij zich het wezen en de werking ervan kan voorstellen.

Dat de visuele neigingen bij het schrijven de meeste kans hebben tot uiting te komen, is boven al betoogd. Wie nu van aanleg ook al visueel is, zal waarschijnlik bij het schrijven geen andere dan visuele vergissingen maken. Daarentegen is het nog niet zeker, dat iemand van het auditieve type uitsluitend auditieve verschrijvingen maakt, al zullen die uiteraard veel bij hem voorkomen. Want daar hij niet zich kan bepalen tot ‘luisteren’ naar zijn langage intérieur, maar ook gedwongen wordt zijn aandacht te richten op de schrijfbewegingen en de schriftelike woordbeelden, wordt de deur opengedaan ook voor visueel-motoriese vergissingen.

Als deze redeneringen, in abstracto gehouden, juist zijn, zou men dus de diagnose voor iemands innerlike taal op het visuele type kunnen stellen, wanneer geconstateerd was, dat hij nooit auditieve verschrijvingen maakte. Ik durf mij hieromtrent niet positief uit te laten, omdat het materiaal van onderzoek eerst dan voldoende betrouwbaar zou zijn, wanneer bepaalde personen geruime tijd met het oog op de aard van hun verschrijvingen waren geobserveerd; en dan nog liefst personen, van wie op andere gronden vastgesteld was, dat ze visueel dan wel auditief waren in BALLET'S zin. En dit zou nog al moeilik vallen, te meer omdat het absolute type visueel of auditief ook volgens B. zeer schaars is, terwijl de meeste mensen indifferent zijn, al of niet met overhelling tot een van beide typen. Daarom zal ik in hetgeen volgt geen pogingen doen om een bepaald individu als auditief of visueel in zijn houding ten aanzien van de verschrijvingen te karakteriseren, maar mij bepalen tot het vaststellen van de aard der verschrijving volgens de boven gegeven gezichtspunten ‘zonder aanzien des persoons’.

[BALLET'S 3e type, het motoriese, is in dit verband moeilik te scheiden

van het visuele, ten minste wat betreft de ‘moteurs graphiques’. Visueel en motories zijn bij het schrijven haast niet uit elkaar te houden; het zijn eigenlijk twee kanten aan dezelfde zaak. Een tweede afdeling van de moteurs vormden echter, gelijk gezegd, de ‘moteurs d'articulation’. De beschrijving van dit soort lijkt mij bij BALLET de minst geslaagde en de minst overtuigende - mogelik, omdat het type mij persoonlik zeer ver ligt - en de manifestaties hiervan lijken vaak verbijsterend op die van het auditieve type[1)]. Het is dus dubbel gewenst, deze rubriek bij de verklaring van verschrijvingen een niet te grote plaats in te ruimen. Des te interessanter en te meer vermeldenswaard vind ik een alleenstaand geval, dat naar mijn mening op de meest redelike wijze verklaard kan worden door aan te nemen, dat de auteur van de hier te bespreken verschrijvingen een moteur d'articulation is. Het is mij n.l. gepasseerd, dat een leerling (II) een door mij voorgesproken zin op het bord schreef, waarin het woord *onbarmhartig* voorkwam. Hij spelde het woord met *ch* i. pl. v. *r*: *onbarmha***ch***tig*. De oorzaak van deze fout was duidelik en op mijn vragen kreeg ik uit de klas de juiste verklaring: de bewuste leerling ‘brouwde’ sterk: hij had een hard schrapende huig-*r*. Voor hem bestond er dus, speciaal vóór *t*, geen verschil, noch acusties, noch articulatories, tusschen de *r*- en de *ch*-klank. Het zou dus zowel verklaard kunnen worden uit auditieve als uit articulatoir-motoriese aanleg van de schrijver. Dat de oorzaak echter in de richting van het laatste te zoeken is, daarvoor spreekt het feit, dat ik de tongpunt-*r* spreek, dat dus door de leerling, juist vóór hij het woord schreef, een *r* was g e h o o r d , die voor verwarring met *ch* niet in aanmerking kwam. Het zal dan ook wel niet toevallig zijn, dat ik later van dezelfde leerling in een eveneens door mij uitgesproken zin het woord *prog***r***amma* kreeg in de vorm *progamma*. Ook hier had hij na elkaar een *g* en een *r* horen spreken, die duidelik van elkaar onderscheiden waren, maar ook hier overwoog bij het schrijven de voorstelling van zijn eigen articulatiebewegingen, volgens welke tussen *g* en *gr* in deze omgeving geen voelbaar onderscheid was.]

D e n H a a g .
C.B. VAN HAERINGEN.
(*Slot volgt.*)

1) Vgl. trouwens BALLET zelf, *a.w.* p. 63 vlgg.

Opmerkingen over dialectgeographie.

Naar aanleiding van: Theodor Frings und Jacob van Ginneken, *Zur Geschichte des Niederfränkischen in Limburg* (*Zeitschrift für deutsche Mundarten* 1919, 97-208).

In *Neophilologus*, IV, 304 v.v., heb ik indertijd een uitvoerige bespreking gewijd aan de belangrijke dialectgeographische onderzoekingen, die in Duitschland aan den Nederrijn zijn verricht door FRINGS en zijn voorgangers. Bij die onderzoekingen is gebleken, dat nòch de confessioneele, nòch de natuurlijke grenzen, nòch ook de grenzen der oude gouwen of stammen van overwegenden invloed op de vorming der dialectgrenzen zijn geweest, maar dat het beloop van het meerendeel der isoglossen (± 70%) opvallende overeenkomst vertoont met de oude territoriale grenzen. Met de successievelijke uitbreiding van bepaalde territoriën zien we ook een uitzwerming van de aanvankelijk alleen voor de oude kern dezer territoriën karakteristieke taaleigenaardigheden gepaard gaan. Sommige dialectica maken zich als het ware op staanden voet meester van het nieuwveroverde terrein, andere zijn wat trager en houden halt op grenswallen die hun broeders reeds eeuwen geleden achter zich gelaten hebben; dat echter het isoglossennet in hoofdzaak op hetzelfde patroon is geborduurd als het territoriale lijnennet, kan voor FRINGS' gebied nauwelijks meer betwijfeld worden.

De groote stuwkracht, die al deze eigenaardigheden in een bepaalde richting heeft voortgedreven, is van bepaalde centra uitgegaan. Een dergelijk uitstralend middelpunt is in FRING'S gebied Keulen met zijn aanhangsels Gulik en Berg geweest. Ver in 't rond heeft zich de invloed van de taal van dit machtige centrum doen gevoelen. F. ging tot nog toe vooral de expansie in Noordelijke richting na en kwam tot de slotsom, dat de Ürdinger linie als het ware als een der laatste schuimstrepen is te beschouwen, die de vloedgolf uit Zuidelijke richting op het land heeft achtergelaten Zijn aandacht was er toen natuurlijk ook reeds op gevallen, dat de Ürdinger linie volgens het kaartje van SCHRIJNEN in *Tijdschr.* XXVI ook ons Limburg, de Zuidoosthoek van Brabant en het aangrenzende Belgische

gebied doorsnijdt, maar de consequentie, dat de Keulsche invloedssfeer zóó ver zou reiken, is toen nog niet door hem uitgesproken. Zou de Keulsche spin ook over zoo groote stukken van ons land en België haar net geweven hebben? Het is niet te verwonderen, dat FRINGS na het conscientieus onderzoek van het Nederrijnsche weefsel ook den Nederlandsch-Belgischen sector - het zoogenaamde *mich*kwartier - eens op den keper heeft willen beschouwen. Voor B e l g i ë bezat hij reeds heel wat materiaal, daar hij in opdracht van de Pruisische Academie van Wetenschappen bezig is met het maken van een Vlaamsche dialectatlas (waarvoor reeds 350 kaarten geteekend zijn!). Voor ons L i m b u r g riep hij de hulp in van VAN GINNEKEN, die bereidwillig niet alleen Nederlandsche maar ook Belgische gegevens heeft verstrekt. De verwerking en rangschikking van het materiaal heeft FRINGS echter voor zijn rekening genomen.

Wie tegenover F.'s radicale gevolgtrekkingen in *Beitr.* XXXXI en XXXXII nog sceptisch mocht staan, die neme thans het dialectkaartje ter hand, dat F. van den driehoek L e u v e n - K e v e l a e r - K e u l e n heeft ontworpen. Bijna alle isoglossen, die dit geheele gebied doorsnijden, doen zich aan ons voor als cirkelbogen, die om dat eene groote centrum, K e u l e n en omgeving, zijn getrokken. Er is een tijd geweest, dat al die isoglossen nog op één sterke grenswal - de tegenwoordige B e n r a t h e r l i j n - samenvielen, maar van liever lede werd de middelpuntvliedende kracht velen hunner te machtig. De eene werd tegen de tegenwoordige Nederlandsche grens aangedrukt, een tweede puilde uit tot aan de Maas, een derde bleek zóó elastisch, dat ze tot een groote boog van T i e n e n (België) tot Ü r d i n g e n - de zoogenaamde Ü r d i n g e r l i j n - werd uitgerekt. De opvatting dat in het zoogen. *mich*-kwartier *mich* uit *mik* 'verschoven' zou zijn heeft afgedaan. Men neme slechts de kaart ter hand om zich te overtuigen, dat het onmogelijk zoo zijn k a n . Dan zou er toch op zijn minst om het *mich*-gebied een korst van *mik*-vormen zijn aan te wijzen, doch geen spoor is daarvan aanwezig; in werkelijkheid heeft het Nederfrankisch nooit -*k*-pronomina bezeten[1]. Weg dus met de opvatting dat de klankverschuiving blijkens de Limburgsche woordjes *ich, dich, mich, auch* ook op Nederlandsch gebied nog gewerkt zou hebben. In werkelijkheid zijn deze kleine woordjes vreemde indringers, die hier vroeger nooit thuis gehoord hebben, uiterste voorposten en éclaireurs van het machtige Duitsche

1) *Zeitschr. f. deutsche Mundarten* 1919, 105. (In het vervolg wordt de afkorting *Zs.* gebruikt).

leger, dat in vroeger tijden uit Zuidoostelijke richting is opgedrongen.

Men leze de woorden, waarmede FRINGS de resultaten van zijn studie overziet (in 't bijzonder *Zs.* 141-146) en men zal hierdoor nog het best vertrouwd geraken met den geest, die zijn geheele onderzoek beheerscht. Hier is een man aan het woord, die sinds zijn gelukkige studentendagen ‘horchend und sammelnd die sanften Landschaften zwischen Maas und Rhein durchstreifte’ en later met onverminderde liefde te midden van het oorlogsgewoel zijn studie in de Vlaamsche landen heeft voortgezet. Men voelt het, hij kent dit land en dit volk en vooral de volkstaal; dit is z i j n gebied, dat hij niet ‘ererbt’, maar ‘erworben’ heeft. Aan het einde van zijn studie gekomen rangschikt hij de opgedane indrukken, laat alles nog eens de revue passeeren, om ten slotte voor onze oogen het geheele Belgisch-Nederlandsch-Duitsche landschap in al zijn heerlijkheid te ontrollen. Wat een perspectief, wat een rijkdom van kleuren, wat een leven en beweging! Wij worden omhoog gedragen als door een luchtschip en naast ons zit.... geen philoloog, maar een veldheer, die ons met tintelende oogen het grootsche schouwspel verklaart.

Ziet gij gindsche markante streep, die zich in zachte golvingen van M o n t j o i e over V a a l s naar N e u s s uitstrekt? Het is de B e n r a t h e r l i n i e, de aloude grenswal van het Middelfrankisch en tevens de bakermat van al die koorden, die wij vanuit de Vlaamsch-Waalsche grens naar den Rijn toe gespannen zien.

Daar komt eensklaps beweging in die streep en we zien, hoe zich hier en links en rechts en over de geheele lengte één krioelende massa losmaakt, die zienderoogen groeit, om zich eindelijk in dichte drommen en eindelooze gelederen langzaam te verwijderen van haar basis, naar het Westen, naar het Noord-Westen, naar het Noorden vooral. Deze overweldigende massa schijnt aanvankelijk alles onder den voet te loopen, wat haar tegemoet treedt. Maar ginds doemt voor onze oogen de M a a s op. Zullen de indringers deze hindernis kunnen overwinnen? Wel gelukt het hun zich in enkele bruggehoofden (M a a s t r i c h t, M a a s e y c k) te nestelen, wel weten zich eenige troepen naar den anderen oever te werken, maar de strijdmacht, die ten slotte zegevierend verder naar het Westen trekt, is gedecimeerd. Nog wordt de P a n n i n g e r z i j l i n i e genomen, maar als eindelijk de Ü r d i n g e r l i n i e bereikt is, is de expansieve kracht voor goed gebroken. Hier naderen we de sterke voorpostenlinies van even machtige vijanden: A n t w e r p e n wellicht, en in Holland 's H e r t o g e n b o s c h, in Duitschland is het vrij zeker het K l e e f s c h e regime, waardoor de Keulsche vloed voor goed gestuit wordt.

Waar zijn de reusachtige troepenmassa's, die aan de Benrather linie lagen, oorspronkelijk vandaan gekomen? Zij hebben daar sinds den Middelhoogduitschen tijd gerust, nadat zij reeds verre afstanden afgelegd en geheel Ripuarië vertreden en overwonnen hadden. Het zijn oorspronkelijk zonen van het gebergte, geboren op de hellingen van den Eifel, maar van hun verdere levensgeschiedenis en zwerftochten valt voorshands nog niet veel te vertellen.

Een ander visioen! - Voor onze oogen ontrolt zich een uitgestrekt landschap met vuurspuwende bergen in volle werking. Vanuit het Eifelgebergte gudsen gloeiende massa's in breeden stroom naar beneden, steeds naar het Noorden. Ripuarië wordt geheel overstroomd en alle eigen Ripuarische formaties worden vernietigd, maar daar waar de stroom niet sterk en gloeiend genoeg is om te verwoesten en te verbranden, ontstaan eigenaardige mengproducten (compromisvormen op Ripuarischen bodem), een hoogst enkele oude formatie blijft ongerept (relicten op Ripuarischen bodem). In Ripuarië zelf hebben jongere erupties plaats, die zich bij den grooten stroom aansluiten en mee stroomen.... alweer naar het Noorden. Aan de Benrather linie verliest de stroom aan kracht, een groot gedeelte van de eruptieve massa begint te stollen, een ander deel wordt kouder en taaier, slechts een klein gedeelte bewaart zijn vuur. Wat kracht en warmte behoudt, wordt later door de nieuw ontwaakte vulcanische krachten van Ripuarië weer voortgedreven, breekt door den Benrather stuwdam en stroomt uit over het land tusschen Maas en Rijn. Doch het is niet meer de oude, alles overweldigende kracht: hier wordt de stroom opgehouden, daar verkoelt en stolt de geheele massa, elders vermengt ze zich met autochthone formaties (compromisvormen op ouden Nederfrankischen bodem) - ten laatste is de stroom zoo zwak, dat hij zich in vele beekjes splitst, zij stroomen om de autochthone formaties heen als om eilanden (relicten op ouden Nederfrankischen bodem).

Wer in Dichters Lande will gehen, Muss erst des Dichters Sprache verstehen. Neemt men FRINGS' opstellen ter hand, dan zal men dadelijk worden getroffen door de aan geheel nieuwe beelden ontleende terminologie en de, van het traditioneele zoo zeer afwijkende, voorstelling, die hier van het taalleven gegeven wordt. Daarom zullen Neerlandici, die met de jongere Buitenlandsche stroomingen op dialectologisch gebied nog niet zoo vertrouwd zijn, goed doen met eerst de blz. 141-146 door te lezen. In zijn stoute visie heeft F. hier inderdaad veel weg van een dichter. Heeft men zijn beelden eerst goed door-

dacht, dan zal men zich beter in den nieuwen gedachtengang kunnen verplaatsen.

In onze linguistische literatuur staat nog al te zeer h e t i n d i v i d u in het middelpunt der beschouwingen. Hoe oneindig veel rijker en gecompliceerder wordt echter het beeld van een l e v e n d e t a a l, wanneer we haar beschouwen als het product der m a s s a; eerst dan leeren we de taal kennen als h e t terrein van den Erdgeist: Ein ewiges Meer, Ein wechselnd Weben, Ein glühend Leben!

De lezer zal uit het voorafgaande reeds bemerkt hebben, dat ik met FRINGS' opstel zeer ingenomen ben; ik beschouw het als een mijlpaal in de geschiedenis van ons dialectonderzoek; geen Neerlandicus, die op de hoogte van zijn tijd wil blijven, zal dit buitengewone artikel ongelezen mogen laten. De jonge Hoogleeraar, die te Bonn reeds een kleine schare van Duitsche Neerlandici om zich heen heeft weten te verzamelen, heeft trouwens met zijn opstel de bedoeling gehad om ook in Nederland tot soortgelijke onderzoekingen op te wekken: ‘An die niederländischen Kollegen geht die Bitte, uns zu folgen und die Stränge zu dichten, die die folgenden Zeilen über die Grenze ziehen.’ Gelukkig zijn VAN GINNEKEN en SCHRIJNEN met zeer uitgebreide dialectgeographische onderzoekingen bezig, maar van de eigenlijke Neerlandici wordt het lange zwijgen eenigszins pijnlijk. 't Is te hopen, dat er onder onze jongeren in ruime mate bereidwilligheid zal worden gevonden, om FRINGS' voetspoor te volgen.

Liever dan hier bladzijde voor bladzijde F.'s uiteenzettingen weer te geven wil ik de lezers van dit tschr. opwekken om het opstel zelf te lezen. Het is niet bepaald onder de ‘lichte’ lectuur te rangschikken, maar wie met de noodige kaarten gewapend het betoog volgt, zal zijn moeite ruimschoots beloond zien. Toch zal de aandachtige lezer ongetwijfeld wel eens geneigd zijn, hier en daar een vraagteeken te plaatsen, niet zelden lokken F.'s beweringen ook bepaald tot tegenspraak uit. Zonder militant te zijn heeft schr. toch op sommige plaatsen in zijn betoog iets al te resoluuts, dat hem verhindert om behoorlijk het vóór en tegen te wikken en te wegen. In het bijzonder worden wij getroffen door schr.'s simplificistische neigingen, wanneer hij conclusies trekt omtrent dialecten, die nog niet dialectgeographisch zijn onderzocht. Waar F. na jarenlang minutieus onderzoek tot de conclusie is gekomen, dat het gecompliceerde Nederrijnsche isoglossennet, om het zoo maar eens uit te drukken als kantwerk van de fijnste kwaliteit is te beschouwen, daar baart het eenige verwondering, het net van de aangrenzende gebieden als grof linnen behandeld te zien - terwijl toch de problemen dáár

minstens even gecompliceerd, zoo niet gecompliceerder zijn als in het Keulsche gebied. Zoo springt schr. op grond van uiterst karige gegevens maar een, twee, drie over op het Friesche taalgebied (vgl. *Zs.* 165 zoowel de 'Kürzung' als de ontwikkeling ū > ǖ) en voegt aan de - zoo vaak uitgesproken en zoo zelden overtuigend bewezen - veronderstellingen van 'Friesche invloeden' weer een nieuwe toe, die mij onhoudbaar lijkt. Ook is het mij opgevallen dat F. bijna uitsluitend rekening houdt met homogene door scherpe isoglossen afgebakende gebieden, terwijl van eenige antithese tusschen het platte land en de grootere en kleinere landelijke centra (vgl den toestand in Overijsel, *Tschr.* XXXIX, 268) nergens gewag wordt gemaakt.

Aan schr's verzoek om 'die Stränge zu dichten' meen ik voorloopig het best te kunnen voldoen door mijn randaanmerkingen, die ik bij het lezen van F.'s betoog maakte, uit te werken en hier weer te geven:

Blz. 107 v. - Bij de beschrijving van het *sik*-gebied had schr. kennis kunnen nemen van mijn mededeeling in *Driem. Bladen* XVIII, 82, waar ik de lijn, die van Termunten en Wagenborgen naar het Zuidwesten loopt, als Noordgrens van het *sok* (*suk*)gebied heb aangeduid. Ik heb daar ook reeds op den vermoedelijk Nederduitschen oorsprong dezer pronomina gewezen. De verschillende mededeelingen, waarop schr. zich *Zs.* 107 beroept, zijn alles behalve betrouwbaar. Het zal daarom wellicht niet ondienstig zijn, de verschillende gebieden eenigszins nauwkeurig af te bakenen:

1°. In het gedeelte van de prov. Groningen, dat N. van de lijn Woldendorp - Kropswolde ligt (d.i. dus de apokopeeringslijn, nader door mij beschreven *Driem. Bladen* XIX) wordt als refl. pron. (*h*)*om* of (*h*)um gebruikt; *suk* (*sok*) vond ik in dit gebied slechts in: Groningen (stad), Haren, Kolham, Siddeburen, Wagenborgen, Woldendorp, Termunterzijl, Oterdum, Weiwerd. In Kropswolde teekende ik *zoch* op, in Scharmer *zuch*. Zuidelijk van de apokopeeringslijn is als refl. pron. uitsluitend *sok* (Oldambt, Veenkoloniën) en *suk* (Westerwolde) in gebruik.

2°. Voor de afbakening in Drente, Stellingwerf en N. Overijsel neme men mijn tweede kaartje uit *Tschr.* XXXIX ter hand. Het daar aangegeven *doe*-looze gebied ten Westen van de lijn Veenhuizen - Beilen - Coevorden is nl. tevens het gebied waar het refl. pron. onbekend is. Westelijk van deze lijn heerscht echter geregeld *suk*; (*h*)*om* vindt men alleen in den Noordhoek met Een, Norg, Peize, Roden en Zeijen.

3°. In West- en Midden-Overijsel is het refl. pron. vermoedelijk

geheel onbekend. Slechts in T w e n t e (d.w.z. in het *Tschr.* XXXIX, 268-269 beschreven *doe*-gebied) heerscht *sik*.

4°. In G e l d e r l a n d komt *sik* in het Oostelijk gedeelte van de G r a a f s c h a p voor; een nadere grens kan ik nog niet geven.

Blz. 115 v. - Bij de verklaring van den strijd tusschen enkele aanspraak (Einheitsnumerus) en dubbele aanspraak (Doppelnumerus) komt schr. tot de eenigszins stoute veronderstelling, dat het gebied met de (Nederlandsche) enkele aanspraak - dus alleen *gi* - zich vroeger veel verder naar het Zuiden heeft uitgestrekt dan tegenwoordig, maar dat de Ripuarische dubbele aanspraak (*doe* èn *gi*) het oude gebied ten deele weer terug veroverd heeft, m.a.w. de nivelleering tot één aanspreekvorm zou uit Nederland geïmporteerd als 'modische neuerscheinung' (*Beitr.* XXXXII, 186) een tijdlang aan den Nederrijn nog tot Zuidelijk van de U r d i n g e r l i n i e hebben geheerscht, om dan naderhand 'als der einheitsnumerus den reiz der mode-erscheinung verloren hatte' weer in zwang te komen. Maar wat weten we tot nog toe van die 'modische neuerscheinung' af? De bekende mededeelingen van t e W i n k e l, *Grundriss* I^2, 855, waarop F. zich *Beitr.* blz. 184 beroept, gelden toch voor de taal van het Westen en de brug daarvandaan naar de Oostelijke d i a l e c t e n is nog lang niet geslagen. De argumenten, waarmede F. zijn veronderstelling verder tracht te staven (*Beitr.* 184-190) kunnen mij niet overtuigen, te meer, daar schr. elders telkens weer de aandacht moet vestigen op het bijna volslagen gemis aan activiteit van het Noorden. De gedwongenheid van schr.'s hypothese springt bovendien in het oog, wanneer men *Zs.* 125 ziet, dat de versteende overblijfselen van het type *doe lief kind, doe schälm* (in L i e r, het H a g e l a n d, T o n g e r e n, etc.) door hem verklaard worden als 'Reste des ältesten Zustandes, die das nivellierende Streben nach einem Einheitsnumerus überdauerten.' Tot goed begrip der zaak diene, dat deze oudste toestand reeds kort na de 13de eeuw zou zijn ingetreden: 'Seit dem 13. Jh. gab das Niederländische [over welke uitgestrektheid?] und im Anschluss daran der deutsche Niederrhein den Doppelnumerus preis' (*Zs.* 115). In L i m b u r g, B r a b a n t, A n t w e r p e n - en ik kan er nog aan toevoegen, ook in het Einheitsnumerusgebied van G e l d e r l a n d en O v e r i j s e l - zouden de versteende *doe*-vormen dus 5 à 6 eeuwen hun petrefactenbestaan hebben kunnen rekken, terwijl onmiddellijk ten Oosten daarvan als het ware 'im Handumdrehen' een verdwijning en wederinvoering der *doe*-vormen zou hebben plaats gevonden? - Bijzondere waarde schijnt F. thans ook nog aan het beloop der grens tusschen het gebied met Einheitsimperativ en

dat met Doppelimperativ te hechten (*Zs.* 127), maar zijn de gegevens, die ons ten dienste staan, reeds voldoende voor een dergelijke afbakening? Allereerst diende ook te worden vastgesteld, welke categoriëen van personen in de verschillende gebieden met *doe*, en welke met den pl.-vorm worden aangesproken. Heerscht daarin het Zuiden de meerderheids- of de hartelijkheids differentiatie (*Tschr.* XXXIX, 273) of richt zich de aanspraak wellicht naar een ander principe? Men ziet, dat deze kwestie op den duur nog gecompliceerder zal blijken te zijn, dan F. op het oogenblik aanneemt. Voorshands kan ik echter de *doe*-vormen niet aan Duitschen import toeschrijven; op zijn hoogst zal men Duitschen invloed kunnen aannemen in dien zin, dat de Nederlandsche *doe*-gebieden hebben kunnen steunen op compacte Duitsche gebieden met *doe*-aanspraak, waardoor ze zich tegenover de *Westersche* verdringing van de *doe*-aanspraak hebben kunnen staande houden.

Het toeval wil, dat we thans omtrent de verbreiding der verschillende aanspreekpronomina in onze aan Duitschland grenzende provinciën bijna volledig zijn ingelicht. Wanneer de terra incognita tusschen het Noordlimburgsche plaatsje Horst (*Tschr.* XXVI, 84) en den Ouden IJsel (*Tschr.* XXXIX, 268) ons geen verrassingen brengt (alles wijst er echter op, dat hier Einheitsnumerus heerscht, vgl. ook M. BRUIJEL, *Het dialect van Elten-Bergh*, blz. 79) dan zullen we dus in het geheel vier Nederlandsche *doe*-gebieden moeten onderscheiden. In *Tschr.* XXXIX heb ik de twee Noordelijke: het omvangrijke Groningsch-Drentsche en het kleinere Twentsche nauwkeurig afgebakend. Ik kan daar thans nog aan toevoegen, dat ik in Winterswijk en onmiddellijke omgeving een derde *doe*-gebied van kleinen omvang heb gevonden. Voegen we daar nog het *Zs.* 117-118 afgebakende Zuid-Limburgsche gebied aan toe, dan verkrijgen we daarmede voor het eerst eens een dialectkaart over de geheele lengte van ons taalgebied.

Vier nuchtere lijnen zijn het resultaat van veel moeite! Doch wie historischen zin heeft, zal in die lijnen een weerspiegeling zien van den strijd, die zich gedurende eeuwen heeft afgespeeld tusschen de cultuur van het Westen (Holland) en die van het Oosten (Duitschland). In mijn meening dat de talrijke isoglossen, die Overijsel en Gelderland van Noord naar Zuid doorsnijden, te danken zijn aan den invloed van een omvangrijk uitstralend centrum aan gene zijde van de grens (*Tschr.* XXXIX, 270), word ik door de lezing van F's nieuwe resultaten nog meer versterkt. In het Zuiden is Keulen de groote lantaren geweest, die haar stralen tot in

Hollandsch en Belgisch Limburg heeft uitgezonden. Haar schijnsel drong ook tot ver in het Noorden door; eerst in het K l e e f s c h e wordt de kracht van een Nederlandsche lantaren bemerkbaar, waartegen het Keulsche licht niet meer opgewassen is (‘ich war gewiss auf dem rechten Wege, als ich Kleve einem andern, niederländischen Kulturzentrum zuteilte, dessen südöstliches Peripheriestück es bildete, und dessen noch näher zu untersuchenden kulturellen und sprachlichen Bewegungen den von Köln ausstrahlenden entgegenliefen’). Me dunkt, er kan haast geen twijfel meer aan zijn, dat er ten Oosten van onze Noordelijke provinciën ook Nederduitsche lantarens geweest zijn van vrij groote lichtsterkte. Ik vertrouw, dat we die lichtcentra op den duur ook wel met even groote stelligheid zullen kunnen aanwijzen, als FRINGS dat in het Zuiden gedaan heeft. Daarbij moeten we vooral niet den verwarrenden invloed van het F r i e s c h e licht in het Westen vergeten, dat wel is waar sinds de 13de eeuw steeds meer aan glans heeft ingeboet, maar waarvan in de provincie Groningen toch nog min of meer duidelijke invloedssferen zijn aan te wijzen. Speciaal met betrekking tot de Groningsche Doppelnumerus, dienen we niet al te voorbarig in onze conclusies te zijn, daar immers het Friesch die ook nog bezit. Eenige complicaties doen zich ook bij T w e n t e voor; de scherpe verdeeling van Twente in een h a r t e l i j k h e i d s - en een m e e r d e r h e i d s g e b i e d (*Tschr.* XXXIX, 273), kan wijzen op een deelhebben aan twee verschillende centra. Daarbij is het van belang te weten, dat het Twentsche hartelijkheidsgebied overwegend Protestant en het meerderheidsgebied bijna zuiver Katholiek is. Dezelfde oorzaken, die het Katholiek blijven en het Protestant worden van deze twee deelen van Twente tengevolge hebben gehad, zullen denkelijk ook wel niet vreemd zijn aan het eigenaardig taalkundig dualisme van dit gebied.

Blz. 122 v. - Onder ‘Doppelnumerus mit *l*-Element’ verstaat F. de nieuwere meervoudsvormingen met mnl. *liede* als *ǫ̈liən, ę̈liən, ęlən, öülən, ǫ̈lən, ǟlən, ālən*, die hij voor verschillende plaatsen in de Belgische provincies A n t w e r p e n en B r a b a n t heeft genoteerd. Het is jammer, dat er op Hollandsch gebied (speciaal O o s t b r a b a n t) geen voldoende materiaal beschikbaar is, om F.'s gevolgtrekkingen op blz. 122-124 daaraan te toetsen. F. uit vermoedens omtrent het beloop van een ‘*l*-Linie in dem weiten belgisch-holländischen Gebiet zwischen Diest - Heyst-op-den-Berg und den ersten deutschen *l*-Orten Kranenburg und Goch’, maar ik ben er nog niet heelemaal zeker van, of een dergelijke *l*-lijn te trekken zal zijn. In het door mij bereisde gebied van D r e n t e - O v e r i j s e l - G e l d e r -

l a n d , heb ik nl. deze *l*-vorm (door mij *jullie*-vorm genoemd) ook herhaaldelijk aangetroffen, maar hij is in hoofdzaak beperkt tot stadjes en andere verkeerscentra. Het meerendeel der echte boerendorpen kent dezen nieuwen meervoudsvorm nog niet, doch behelpt zich met omschrijvingen als *ie met mekare* en dgl. (*Tschr.* XXXIX, 269). We zullen dus eerst de uitvoerige dialectkaarten van Zuidnederland moeten afwachten, om te weten te komen of daar inderdaad een homogeen Brabantsch *jullie*-gebied bestaat. Mij schijnt het toe, dat we hier nu eens niet een verticale doorsnede zullen moeten maken, maar een horizontale en dat er dan in de door F. als massief beschouwde substantie wel eens heel wat gaten zouden kunnen blijken te zijn.

Blz. 165 v. - De *ū̃* < wgm. *ū*, die *Beitr.* XXXXII, 199 v. nog aan Franschen invloed werd toegeschreven, wil F. thans als Friesche eigenaardigheid beschouwen. Is het schr. niet bekend, dat slechts weinige *ū*'s zich in het Friesch tot *ū̃* ontwikkeld hebben? Zoo teekende ik voor D r a c h t e n op: *gloepert* (gluiperd), *hoēs* (huis), *hōēt* (huid), *koele* (kuil), *koeper* (kuiper), *koet* (kuit), *kroem* (kruimel), *loek* (luik), *lōēt* (geluid), *moele* (mond), *oele* (uil), *poemstien* (puimsteen), *poest* (puist), *proem* (pruim), *roemte* (ruimte), *skoem* (schuim), *skoete* (schuit), *soēzje* (suizen), *toeme* (duim), *tōēzen* (duizend), daarentegen slechts *bruun* (bruin), *drūven* (druiven), *tuun* (tuin), *tuut* (*tuit*), *uut* (uit), en voor O o s t e r w i e r u m bij W e i d u m : *gloepert, hōēt, katoel* (katuil), *koele, koeper, koet, loek, lōēt, moele, skoete, sōēzje, tōēzen* (en met verandering der vocaalkwaliteit vóór *m*: *krommel, prom, romte, skom, tomme*), daarentegen slechts: *bruun, drūven, luzen* (= luizen, maar enk. *lōēs*!), *tute, tuun, uut*. F. had trouwens ook kennis kunnen nemen van SIEBS, *Grundriss* I^2, 1225 v.

In zijn keuze van het woord *huis* als representant voor deze groep is F. ook al minder gelukkig. De opvatting, 'dass *hüs* am treuesten eine zerstörte, ehedem für eine grössere Zahl oder gar alle *ū*-Wörter geltende Geographie widerspiegelt' is - althans voor de Noordelijke provinciën - stellig onjuist. In mijn questionnaire is er nauwelijks 'vooruitstrevender' woord dan juist *huus* (evenals *tuun*). Dat de *uu* nieuw is blijkt vooral ook daaruit, dat in het grootste gedeelte van het Saksische gebied *hoes* en *toen* als 'Boersch' (meestal een kenmerk van echtheid en ouderdom), *huus* en *tuun* als 'deftiger' gelden.[1)] Wil men dus de echte oude *oe*- en *uu*-gebieden afbakenen,

1) 'Wie in Groningen, Friesland of Drente ten halve de gemeenlandsche taal spreekt, pleegt elke ndl. *ui* door *ü* te vervangen'. (W. DE VRIES, *Het vocalisme van den tongval van Noordhorn*, blz. 45.)

dan kieze men liever ‘hokvastere’ woorden als *muis* en *duim*, het beeld zal er dan dadelijk heel anders uitzien. Daar F. de ontwikkeling van wgm. *ū* > *ǖ* later nog uitvoerig wil behandelen (zie *Zs.* 165), zal hij wellicht met enkele aanwijzingen uit mijn materiaal zijn voordeel kunnen doen. Ik geef hier dus in hoofdtrekken mijn *muis*-kaart weer, die er, wat het vocalisme betreft, vrijwel net zoo uitziet als de *duim*-kaart. In de provincie Groningen geldt *moes* voor het geheele gebied, dat ten Westen van het Reitdiep ligt. In het grootste gedeelte van het Westerkwartier geldt *muus*, maar in Oldehove, Garnwerd, Aduard, Noordhorn (vgl. ook W. DE VRIES, *Het vocalisme van den tongval van Noordhorn*, §110),Lagemeeden, Oostwold, de Leek, TolbertenZevenhuizen *moes*. In geheel Drente heerscht *moes*. Ook verreweg het grootste gedeelte van Overijsel heeft *moes*, slechts in Kuinre, Blokzijl, Vollenhove, Giethoorn, Staphorst, Genemuiden teekende ik *muus* op (daartegenover hebben andere Westoverijselsche plaatsen als Hasselt, Zwartsluis, Grafhorst, IJselmuiden, Kampen, Wilsum, Zalk: *moes*.) In de weinige plaatsen, die ik links van den IJsel bezocht (Eerbeek, Elburg, Oldebroek, Vaassen) vond ik *uu*. Voor de Veluwe vgl. men verder VAN SCHOTHORST, *Het dialect der Noord-West-Veluwe*, § 129 en 130 en het kaartje van de Veluwe in VAN GINNEKEN's *Handboek* I (waarop blijkbaar *hues* moet staan voor *hües*). In Gelderland ten Oosten van den IJsel schijnt *oe* te heerschen, slechts *uu* in Doesburg (dat wel als bruggehoofd van den Westelijken invloed te beschouwen zal zijn.)

Blz. 167 v. - Op grond van VAN GINNEKEN's materiaal geeft F. op blz. 167 het beloop van een *diep/dēp*- en een *blūt/blōt*-linie aan. Ook hier rijst bij mij de vraag: zouden er inderdaad zoo heel scherpe lijnen te trekken zijn? Ik word in mijn twijfel versterkt door F.'s mededeeling, dat hij moeite heeft ‘in Belgisch-Limburg [het gebied waar F. zelf door mondelinge enquête een onderzoek heeft verricht] überhaupt eine feste Grenze zwischen *ī/ē* und *ū/ō* zu finden’. Wanneer hij daaraan toevoegt, dat ‘mit schwer bestimmbaren, aus Mischung hervorgegangenen Übergangslauten zwischen *ī, ē* und *ū, ō* zu rechnen ist’, dan komt deze voorstelling van zaken mij niet juist voor. De hedendaagsche, in beide kultuurtalen meest verbreide beschaafde uitspraak, wordt hier zonder nader bewijs als vaste maatstaf aangenomen, waarnaar gemeten zal moeten worden. M.i. zijn echter niet *ē* en *ō* de origineele klanken waarvan men zal moeten uitgaan, maar juist deze ‘schwer bestimmbare Übergangs-

laute'. Dat geldt niet alleen voor de onderhavige gebieden, maar blijkbaar ook voor uitgestrekte streken van Nederduitschland. Vandaar het voortdurend tasten naar *ī* of *ē*, naar *ū* of *ō*, dat o.a. zoo sterk in het mnd. is waar te nemen (vgl. LASCH § 113 en 160, HØJBERG CHRISTENSEN, *Studier over Lybaeks Kancellisprog*, blz. 177 v.) Vandaar ook de onbetrouwbaarheid van de weergave dezer klanken in dialectverhaaltjes uit Drente, Overijsel, Gelderland. De klanken zijn inderdaad dikwijls zoo 'schwer bestimmbar', dat ook de phonetisch geschoolde dialectgeograaf moeite heeft, ze in de verschillende dorpen goed uit elkaar te houden. Ik kan daar nog aan toevoegen, dat de ontwikkeling tot *ī* en *ū* op sommige plaatsen zeerjong is. Zoo spreekt men in Zwolle thans *hōēt* en *līēf* (met zuivere *ū* en *ī*), maar ik herinner mij nog goed de gesloten *ē*'s en *ō*'s (of, wil men, de open *ī*'s en *ū*'s), die ik als kind van mijn grootouders (oude Zwollenaren) hoorde.

De gunstige indruk, dien F.'s geheele opstel ongetwijfeld op onze Nederlandsche dialectologen moet maken, zal door de bovenstaande opmerkingen naar ik hoop, niet worden benadeeld. Ieder, die zich wel eens met de studie der tongvallen heeft bezig gehouden, weet, dat het voortschrijden op dit gebied met een voortdurend vallen en opstaan gepaard gaat. Immers er is nauwelijks een gebied van de philologie denkbaar, waar, door iedereen en overal, zooveel nieuwe bronnen kunnen worden aangeboord, wat ten gevolge heeft, dat de exploratie telkens weer in andere richting geleid moet worden. Men is wel eens geneigd, te gaan denken, dat de onfeilbaarheid van philologische onderzoekingen toeneemt, naarmate het tijdvak, waarop ze betrekking hebben, verder van ons afligt. Schijnt het soms niet, alsof de onderzoekers, die zich met de 'Urheimat' en de 'Ursprache' der indogermanen bezig houden, het meest vast in hun schoenen staan? Dergelijke onfeilbaarheid zal men juist bij het dialectonderzoek het allerminst moeten verwachten. Laten wij bij onze studie der tongvallen altijd goed voor oogen houden, dat wij wel eens een theorie, een conclusie, een etymologie om klemmende redenen als onaantastbaar moeten aanvaarden... totdat een ander verzamelaar ons roet in het eten gooit in den vorm van een handvol nieuw materiaal uit de voor ieder open staande schatkamer der levende dialecten.

Met de publicatie van zijn opstel heeft FRINGS een grooten dienst bewezen aan onze Nederlandsche taalwetenschap. We zijn het van oudsher gewend, dat de Duitschers - meer dan andere natiën - evendige belangstelling voor onze taal- en letterkunde aan den dag leggen. Van de loodzware stemming, die thans in onze ongeluk-

kige nabuurstaat heerscht, kan de buitenstaander zich nauwelijks een voorstelling vormen en toch - ondanks de psychische depressie, waaronder schier alle Duitsche geleerden gebukt gaan - blijft de liefde voor de wetenschap onverflauwd. Het stemt ons tot groote dankbaarheid, dat de beoefening van het Nederlandsch na den oorlog zelfs nog aanzienlijk toegenomen is. Het eene Nederlandsche lectoraat na het andere wordt opgericht en het aantal colleges aan de Duitsche universiteiten over Middelnederlandsche en Nieuwnederlandsche onderwerpen neemt meer en meer toe. Van den invloed van den Bonnschen Neerlandicus, die zulke bezielende artikelen schrijft, koesteren wij nog groote verwachtingen.

L e i d e n , December 1920.

G.G. KLOEKE.

Limburgs-Brabantse dialektgeografie.

Het bovenstaande artikel was reeds gezet, toen de eerste publicatie van het 'Wetenschappelijk onderzoek der Zuid-Oostelijke dialekten' verscheen, n.l. *De Isoglossen van Ramisch in Nederland* door Jos. SCHRIJNEN.[1] De Inleiding deelt mee, hoe het onderzoek opgezet werd en welke vragenlijsten door de 170 medewerkers ingevuld werden. Nadat de schrijver uiteengezet heeft *Wat Ramisch met zijn isoglossen beoogde*,[2] geeft hij een reeks kleine hoofdstukjes, elk bij een kaartje, achtereenvolgens behandelende: de Uerdinger linie, de *-lik/lich*-linie, de verscherpingslinie. de *-s/-š* linie, de *-je/še*-linie, de verkortingslinie van Westgerm. *ī* en *ū*, de pronominale linie, de spirantische rekkings- en vokaliseeringslinie, de intervokale dentaallinie. Leerzaam is vooral de *Samenvatting* op kaart N°. 13, waarbij de konklusie van de schrijver luidt, dat op grond van deze eerste dialektstudie *alreeds een voorloopige verdeeling van onze zuid-oostelijke dialekten kan worden vastgesteld*. Dr. KLOEKE schrijft ons, naar aanleiding van dit werk: 'Daar SCHRIJNEN'S materiaal heel wat uitvoeriger en betrouwbaarder is dan de hier en daar nog gebrekkige gegevens van FRINGS, zullen F's lijnen al dadelijk enkele wijzigingen kunnen ondergaan, doch zonder dat zijn hoofdbetoog daardoor wordt verzwakt.'

C. DE V.

1) Bussum - PAUL BRAND - 1920, 68 blz.

2) Zie daarover ook VAN WIJK in *De Nieuwe Taalgids* VI, blz. 115 vlg

De term ‘betekenen’ in en buiten de kleuterroman.

Het zesde hoofdstuk van VAN GINNEKEN'S merkwaardig boek gaat over het gevoelselement in de adjektieven van de kleine held, Keesje. ‘Men ziet, er is niet aan te twijfelen’, konkludeert Schr. dan na vijf paragrafen, ‘al de eerste attributen of bijvoegelijke naamwoorden van Keesje zijn gevoelsuitroepen’. Overeenkomstig de verwachting van de Schr. wil ik daar nu niet aan twijfelen,[1] ofschoon het bekend is dat in de taal van het betoog uitdrukkingen als sans doute, ohne zweifel en without doubt, de kritiese lezer tot omzichtigheid manen. Maar tegen de bladzijde 92, die daarbij aansluit, moet ik me ten sterkste kanten.

Daar staat o.a. ‘Ook voor groote menschen beteekent: zoete lieve jongen, tot een kind gezegd, niet: wat ben je braaf, wat heb je toch lieve, voorkomende manieren, maar eenvoudig weg: ik hou van je’. En dan volgt nog een hele reeks invuloefeningen:

Heerlijke tijd! beteekent niet dat..... maar dat.....

Ondeugend beest! beteekent niet dat..... maar dat.....

enz. enz. enz.

Dus ‘ondeugend beest!’ betekent niet, dat het betrokken beest ondeugend is? en ‘heerlike tijd!’ betekent niet, dat het over een tijd gaat, die heerlik is? Maar hoe heb ik het nu! Moet men, om taalkundig geschoold te worden, eerst z'n vaderlands idioom verleren? Durft het nieuwe taalbegrip de normale zin van de woorden totaal verlochenen, zonder vrees zich daardoor zelf een slagader af te snijden? Neen! een woord b e t e k e n t wat de meeste mensen (‘het Taalgebruik’!) met dat woord b e d o e l e n . Nu is het wel waar dat een spreker niet altijd in de taal z'n bedoeling bereikt, men denke aan de voornaamwoorden en andere onbetoonde taalelementen[2] en dan is de betekenis en bedoeling, aan de zijde van de spreker, niet geheel identiek. Maar in ‘heerlike tijd!’ en ‘ondeugend beest!’

1) In een volgend artikel misschien wèl!
2) Vgl. *De N. Taalgids* van 1920 blz. 31.

betreffen èn betekenis èn bedoeling duidelik een kwalificering van de tijd en van het beest.

't Is waar wat Schr. omtrent ‘Arm kind!’ verklaart, dat dat nl. ‘gewoonlijk niet beteekent dat zoo'n schaap geen geld heeft om eten te koopen’. Immers ‘arm’ betekent hier dikwijls niet ‘arm aan geld of goed’ maar, zonder verschil of 't het stoffelik of onstoffelik welzijn betreft, ‘arm aan geluk’, ‘beklagenswaardig’. Wie deze betekenisschommeling van het woord ‘arm’ in de richting van het meer algemene, heeft duidelik gemaakt (in een volgend artikel daarover nader!) mag verder gerust verklaren, dat bedoeld arm kind werkelik arm ìs, en wie dat toch nog niet durft, zal daarom z'n ogen niet geheel van het kind afwenden en alleen naar een kwaliteit van de spreker zien. 't Is verder ook waar, dat een volkomen bewijs dat de adjektieven ‘heerlike (roos!’) ‘ondeugend (beest!’) en ‘arm (kind!’) niet het subjekt maar het objekt kwalificeren, pas geleverd zou zijn als èn spreker èn hoorder d o o r e e n d a a d van hun bedoeling blijk gaven, als b.v. na de uitroep ‘ondeugend beest!’ de hoorder zich met z'n bestraffende stok niet tegen ons maar tegen de hond keerde, na ons ‘arm kind!’ z'n troostende hand niet op ons maar op het kindz'n hoofd lei en na ons ‘heerlike roos!’ voor z'n verlangend reukorgaan kontakt zocht met... de roos. Maar zelfs zo 'n bewijs lijkt me niet volmaakt en het komt hier gelukkig voor de praktijk ook meer op onmiddellik begrip dan op langdurige redenering aan.

Hoe kwam Schr. dan tot zo 'n geheel tegenovergestelde en daardoor zo irriterende uitspraak? Deze vraag raakt een grondslag van taalwaarneming.

Er is geen vakterm zo frekwent en tegelijk zo onbepaald van inhoud als de term ‘betekenen’. DE VOOYS schreef eens dat het bij de vraag naar de betekenis van een woord (b.v. ‘branden als een *lier*’) op het onopzettelike aankomt en men daartoe niet moet vragen wat dat woord in die uitdrukking b e t e k e n t maar wat er bij dat woord is g e d a c h t . ‘Maar’, vraagt men terecht, ‘is het bij het woord gedachte dan niet tegelijk het door het woord betekende?’

En toch heeft DE VOOYS gelijk: de term ‘betekenen’ leidt tot misverstand. Zal het daarom nodig zijn, de inhoud van die term te preciseren op de wijze zoals in zo menig vak de termen in inleidende beschouwingen vooraf nauwkeurig worden omschreven? Dat blijkt te meer nodig, nu de taalwaarnemer zelf, door gemis aan kenniskritiek, de term onbruikbaar heeft gemaakt.

De algemeen gangbare, zeer goede opvatting is, zoals we reeds zeiden, dat een woord betekent wat spreker en hoorder er overeen-

komstig het Taalgebruik onder verstaan; en omdat dan bedoeling en opvatting in hoofdzaak parallel lopen, is er ook verder geen grond voor een kwestie. Maar nu is er behalve de taalgebruiker en de taalhoorder ook nog een taalwaarnemer; die gaat over een of ander element in die taal apart nadenken en... zoals wat de spreker of hoorder bij een of ander woord heeft g e d a c h t (b.v. in 'Raap die *laars* eens op!') de b e t e k e n i s van dat woord is, zo acht nu ook de taalwaarnemer wat hij denkt, oòk de betekenis van dat woord. Zo meent o.a. de etymologiese taalwaarnemer (die denkt: 'laars' was oorspronkelik 'lederhoos') dat 'laars' eigenlik 'lederhoos' b e t e k e n t;[1] de geografiese taalwaarnemer meent dat 'de kachel brandt als een lier' eigenlik b e t e k e n t: 'die kachel brandt als die of die soort denneboom, "lier" genaamd in die of die streek'; zo b e t e k e n t volgens een derde taalwaarnemer in het woord 'dikkerd' het achtervoegsel *-erd* 'een persoon of een zaak die de eigenschap in het grondwoord genoemd, bezit'. Maar wie voor een boom zegt 'wat een dikkerd is dat!' die heeft in de onderscheiding man of vrouw of boom, persoon of zaak heel geen erg, zoo min als bij het woord 'laars' spreker noch hoorder aan een 'hoos' denken of bij 'lier' aan een denneboom. Wat voor een fijn onderscheidende denker (ik zeg niet taalwaarnemer!) de taalelementen al niet kunnen b e t e k e n e n ! Voor zo'n vereenzaamde specialist betekent het voorvoegsel *ont-* in *ontluiken* 'het raken uit een oude toestand!' en in *ontvouwen* 'het brengen uit een oude toestand!' alsof in het normale gesprek bij dat element *ont-* ook maar in het minst aan die onderscheiding tussen passiviteit en aktiviteit werd gedacht! En zo betekent weer volgens een ander het voorvoegsel in *ontwaken* (tegenover *ontluiken*!): 'het komen niet uit een oude maar in een nieuwe toestand!' En is er in een woord als *ontwikkelen* nog besef van een *wikkel* en heeft dus in dat geval *ont-* nog wel zeker enige betekenis? Toch spreekt men ook hier nog van een apart woorddeel, een voorvoegsel, dat dit of dat b e t e k e n t.[2]

Uit een en ander zou men in een spaarzame maatschappij de konkluzie kunnen trekken, dat de taalwaarnemer een fantast is, die

1) Zo leest men in *De Roman v.e. Kl.* op blz. 130: 'brouwerij' beteekent eigenlijk 'het brouwen'.
2) Ik denk hier ook aan de moeite die HOOGVLIET zich onlangs (*Tijdschr. voor Ned. T. en L.*, XXXV) gaf om *al* de betekenissen van het onzijdig geslacht aan te geven, uitgedrukt in het lidw. '*t*. Was dat taalkunde of denkkunde?

bij het toch reeds zo lang gesocialiseerde onderwijs de kostbare tijd en het nog kostbaarder geld zoek maakt aan z'n persoonlike liefhebberijen en het zal daarom goed zijn tegen dat de nood ons tot spaarzaamheid dwingt, een helder betoog omtrent het nuttige, het nodige en het onnodige van taalwaarneming in en buiten de school, gereed te houden. Nu is het reeds zaak, de klove tussen de praktiese taalgebruiker enerzijds en de niet ontaarde taalwaarnemer anderzijds te overbruggen en daartoe het volgende op te merken.

Bij de kwestie wat dit of dat woord betekent, wordt de inhoud van dat woord steeds, door vakman en door leek, op de keper beschouwd. En het kan daarbij nu eenmaal niet anders, of de inhoud wordt dan duideliker dan in het taalkundig-argeloze gesprek; in het laatste geval boeit ons meer de betekenis van de zin dan van het enkele woord. En zo wordt uiteraard de opzettelik *besproken* betekenis van een woord altijd enigzins anders dan de niet-besproken en alleen argeloos *gedachte* betekenis. En zo is het altijd waar wat DE VOOYS in een biezonder geval konstateerde,[1)] dat n.l. de ware inhoud van een woord meer is wat men bij dat woord dacht dan wat dat woord betekent en zo is dus ook de konsekwentie waar, dat de zgn. betekenis van een woord nooit de echte betekenis is en men dus de termen ‘betekenis’ en ‘betekenen’ maar uit onze vakterminologie moest verwijderen. Maar dan ook het woord ‘inhoud’! Want ook de inhoud van een woord wordt bij de vraag naar de betekenis scherper en duideliker en dikwels meer biezonder en volledíger dan bij de argeloze opvatting in de gang van het gesprek. En ook het *gedachte*ëlement waaraan een of ander woord of woorddeel beantwoordt, is in de gang van het gesprek anders dan bij de opzettelike verduideliking waartoe de vraag naar de betekenis, leidt. We zouden dan evenzeer de termen ‘denken’ en ‘inhoud’ als de term ‘betekenen’ uit de taalkunde moeten verwijderen, ja alle termen, ja de taalkunde zelf. Immers deze verscherpt en verduidelikt alles in lexikologiese of in syntaktiese richting en geeft dus nooit zuiver de inhoud van het woord-in-de-tekst, maar maakt er van: een woord-voor-de-woordelijst of een geval-voor-de-spraakkunst.

1) *Een principiële opmerking bij het etymologiseren van spreekwoordelike uitdrukkingen in de N. Taalg.* IX, 180. - Over onderscheidingen in en buiten de taal om, schreef VAN WIJK in *Taal en Letteren* XIV; ook het bekende duel tusschen V.D. BOSCH en TE WINKEL in de tijd van *Taal en Letteren* ging over dezelfde kwestie; ook zo een deel van het artikel *Perspektief* (*De N. Taalg.* VIII, 24.)

De taalkundige kan met een woord niet anders doen dan wat iemand doet, die op 'n aardbei die 'm onder de blaren tegengloeit, afgaat, de blaren die het gezicht beletten, opzij duwt, de vrucht afplukt, het zand er af blaast, de aarde er af spoelt en 'm nu zo duidelik op een bordje of blaadje legt, dat 'n ander zegt: 'Hè! prachtig! net 'n geschilderde!' Het objekt van taalwaarneming is door de ijver van de verliefde waarnemer als een kunstvoorwerp geworden. Ja, taalkunde is zoals elke wetenschap in zekere zin kunst, misschien zelfs 'edele kunst'; maar daardoor ook in zekere zin kunstmatig, niet natuurlik, en in zoverre bezijden de waarheid, geen 'zuivere' wetenschap.

Nu komt het er op slot van rekening hier zoals overal op aan, hoe ver men gaat. Als men met z'n verduideliking niet zo ver gaat, dat de termen 'inhoud' en 'denken' onbruikbaar worden, dan hoeft ook de term 'betekenen' dat niet te worden. En omgekeerd, wie door buitensporigheid de term 'betekenen' onbruikbaar heeft gemaakt, zal, als ie die term heeft verbannen en op dezelfde voet doorgaat, ook de term 'denken' en 'inhoud' bederven. Finale verbetering is hier niet te brengen door een goede voorraad nieuwe termen bijeen te brengen tot een reservetroep, maar door het kwaad in de wortel aan te tasten: men zorge dat de taalwaarneming niet via de kunst geheel in de kunstmatigheid ontaardt. Men verduidelike dus een woord als 'dikk*erd*' niet tot een 'dikke *man*' of 'n 'dikke *vrouw*' of 'n 'dikke *boom*', maar hoogstens tot een 'dik *wezen*', zelfs zonder onderscheid tussen *persoon* en *zaak*; tot een dergelik algemeen begrip heeft men zich ook meestal bij de verduideliking van het achtervoegsel -*er* te bepalen.

Doen zich gevallen voor, waarin men aan een verregaande verduideliking nu eenmaal niet ontkomen kan, dan v e r m i j d e men ook de term 'betekenen'; die gevallen betreffen gewoonlik het gevoel als dit het in de uiting niet verder bracht dan tot een normaal aksent of tot een gevoelstoon b.v. 'heerlike tijd!' of tot een soort dierlike kreet b.v. 'au!' of 'hè!' Evenals in de gesproken taal zo'n tussenwerpsel dikwels foneties verduidelikt wordt door meer artikulatie, zo wordt soms in de taalkunde zo'n tussenwerpsel meer verduidelikt door in de plaats van het gevoel een begrip te stellen: 'pijn' of 'verwondering'. Maar dan zegge men niet op de gebruikelike, populaire manier, dat 'au' of 'hè' pijn of verwondering b e t e k e n t. Want bij zùlk een interpretatie geeft men de dierlike kreet als een redelik woord, een onmogelike identificering; alleen in gevallen waarin 'au!' met een opzettelik pruimemondje wordt uitgesproken en ook dikwels

als iemand ‘au!’ roept voor ie geslagen wordt, is het tussenwerpsel bedacht en dus op weg om synoniem te worden van ‘(ik heb) pijn!’ Zolang dat niet het geval is, is het taalkundig glad verkeerd ‘au’ en ‘pijn’ in b e t e k e n i s op één lijn te stellen, zoals men dat zeer terecht met de woorden ‘president’ en ‘voorzitter’ doet. Neen, aan het tussenwerpsel ‘au’ b e a n t w o o r d t pijngevoel, het w o o r d ‘pijn’ b e t e k e n t pijngevoel; van dat woord ‘pijn’ is de inhoud allereerst iets bedoelds, al geldt die bedoeling ook iets gevoelds; maar van het tussenwerpsel ‘au’ is de inhoud allereerst en allerlaatst iets gevoelds, bedoeling is buitengesloten. Als ook aan het w o o r d ‘pijn’ het gevoel deel heeft, dan is het aan de vitale *wording* van dat begrip en dat woord en aan de vitale sfeer die het woord na de begripswording blijft omgeven maar het woord zelf niet is. Die gevoelsfeer is de melodie, het ritme van de menselike stem die het woord begeleidt maar ook weg kan blijven b.v. bij het g e s c h r e v e n woord, zonder dat het Verstand aan de bedoelde inhoud van het woord, aan de b e t e k e n i s , iets mist. Als bij de uitroep ‘Heerlike tijd!’ aan het woord ‘heerlik’ nog interjektief gevoel vastzit, dan is het niet aan de bedoelde inhoud er van, niet aan de betekenis, niet aan het geschreven woord, maar aan de melodiese en ritmiese begeleiding waarmee het gevoel die woorden als ze gesproken worden, kleurt.

Het zou de lezer niet moelik vallen, mij nu de voet dwars te zetten. ‘Heel uw omschrijving van de term “betekenen”, zou ie kunnen tegenwerpen, komt neer op een gelijkstelling met het woord bedoelen en op de veronderstelling dat bedoelen niets te maken heeft met het spontane gevoel in tussenwerpsels e.d. en op de mening dat het dier en het dierlike in de mens alleen spontaan gevoelt, dus nooit iets bedoelt en dus nooit een geluid voortbrengt dat iets b e t e k e n t . Maar een en ander moet nog bewezen worden en al verwijst u ons naar het taalgebruik, ook dit gemakkelik bewijs komt uw betoog allerminst in het gevlij. Hoort men immers niet soms iemand vragen als de poes tegen ons miauwt: “Wat *bedoelt* ie daarmee?” En antwoorden wij dan soms niet: “Dat *betekent* dat ie zich verveelt”? of: “daarmee wil ie *zeggen* dat ie er uit *wil*”? De woorden *willen, zeggen, betekenen* en *bedoelen* zijn hier toch zeer ad rem, al geldt het een dier. En zo wil ook iemand die een tussenwerpsel b.v. *au*! uitstoot, daarmee *zeggen* dat ie pijn heeft; *au* b e t e k e n t dus dat ie pijn heeft en dat *bedoelt* ie er dan ook mee; en wie mensekennis genoeg heeft, weet, dat bij de woorden *Heerlike tijd*! de spreker op meer menselike manier hetzelfde doet als de haan die bij een schone dageraad op de schutting z'n levens-

vreugde uitkraait. Dat wil dan z e g g e n , dat niet de tijd maar hij zelf heerlik (gestemd) is, dat b e d o e l t ie met dat gekraai en dat b e t e k e n t dan ook zowel dat gekraai als de woorden *heerlike tijd*!'

Als ik na deze tegenwerping zou opmerken, dat men daarbij het zieleleven van de poes en de haan in 'figuurlike taal' heeft vertolkt, dan zou men weer kunnen tegenwerpen dat het niemand verboden is figuurlike taal te gebruiken, ja, dat juist dat soort taalgebruik de gloed en de gevoelskracht van de stijl ten zeerste bevordert. Op dit stylistiese gedachtepunt stuit alle redenering af. Een aanmerkelik deel van het taalkundig terrein is dan ook veroordeeld braak te blijven liggen, zolang de begrippen 'figuurlike' en 'eigenlike taal' onze ontginningslust de weg moeten wijzen. Deze begrippen zijn alleen van nut, zo dikwels de taalkunde zich de dienstbare acht van de belletrie. Dat dat lang uitsluitend zo is geweest, blijkt uit het feit dat nog altijd bij de verdere analyse van de twee begrippen alleen de 'figuurlike taal' in allerlei soorten wordt onderscheiden, de 'eigenlike' zelf blijft dan verder onbeschouwd. Toch spreekt er uit de term 'eigenlik' een indirekte veroordeling van die grote aandacht voor de figuurlike taal; een meer direkte kijk in dezelfde richting geeft een taalkunde die zich op z'n tijd onafhankelik weet te tonen van de letterkunde, o.a. in een beschouwing over 'het *bezonnen* taalgebruik'. Uit zulk een beschouwing las ik hier de volgende regels in.

Als m'n opponent na vergeefs met z'n sleutel in 'n verroest slot gedraaid te hebben, geërgerd uitroept: 'Dat slot wìl niet!' en ik vraag 'm dan vlak daarop: 'Meent u nu werkelik dat dat slot 'n wil heeft?' dan zal ie antwoorden: 'Neen, dat zei ik zo maar.' Toch zei ie het goed! Maar vlak er op, toen ie zich bezon, zou hetzelfde woord niet goed gezegd zijn. Want bij die bezinning is ie denker, en daarvóór, bij de ergernis, was ie dichter: in geval van ergernissen en van verruktheden houdt men willende en niet-willende wezens niet uit elkaar: onder de souvereiniteit van het ogenblik is men minder zich zelf, de betrokken zelfstandigheid profiteert daarvan en komt in de orde van de dingen veel te hoog te staan, veel te na aan de spreker; een levenloos ding, 'n slot, laat zich dan als een wezen-met-een-wil, als 'n mens, bespreken. Deze nooit stervende vorm van barbaarsheid is het juist wat onder ons als bij uitstek dichterlik wordt geprezen, als 'personifikatie', als 'allegorie', als 'figuurlike taal'! Dat alle mensen tot op zekere hoogte dichter zijn, vooral in onze tijd van sterke mee- en tegenvallers, ligt voor de hand, en het is dan ook als een paragraaf van de Stijlleer of de Woordkunst allang bekend. Ziehier nu de pendant: elke mens is tot op zekere hoogte

denker. Alle mensen hebben d'r ogenblikken van bezinning, van onderscheiding en van daarmee samenhangende kritiek op eigen taal, ook al bedoelen ze op het ogenblik geen taalkundige te zijn. Waar die kritiek ongeveer bij de meeste mensen hetzelfde werkt, daar schept ie 'het *bezonnen* taalgebruik', en al is dat gebruik nooit als zodanig bekeken, we kennen het wel zowat! Dezelfde persoon b.v. die bij nadere overweging aan het ijzere slot een wil ontzegde, zal waarschijnlik ook op onze vraag of ie aan het dier een wil toekent (nog meer bezonnen heet die wil 'een *vrije* wil'!), antwoorden: 'neen' en dus ook z'n eigen woorden van daarjuist over de poes, die dìt 'wilde zeggen' en dàt 'bedoelde', weer terugnemen. Tot die zelfkritiek hoeft niet altijd een vraag aanleiding te geven. Men hoort soms van ongeletterde mensen in één adem: 'Wat zou die poes nou wel denken? neen, denken zal ie wel niets, want 'n beest kan niet denken,' of, tegen de poes die wat lekkers krijgt: 'dat lust ik wel, zegt ie. Ja, kòn ie maar wat zeggen!'

In zulke gevallen van zelfkritiek kunnen we niet alleen konstateren dat elke mens 'n denker is, we kunnen ook het biezonder vak aangeven waarin ie dan als leek opereert: in de besproken gevallen is n.l. elke mens tot op zekere hoogte psycholoog: hij heeft het op zijn manier over voelen en bedoelen, over denken en weten en - om tot ons uitgangspunt terug te keren - van z'n antwoord op de vraag of er bij dieren van bedoelingen en bewustheden sprake is, zal het verder afhangen, of ie van dierlike geluiden wil gezegd hebben dat ze voor het dier zelf iets 'betekenen'. Volgens de meeste mensen is dat zo niet, want bij het volk is er, in bezonnen ogenblikken, een onoverbrugbare klove tussen de mens en het dier, het 'stomme dier', tussen de dierlike kreet en het menselik woord, tussen de mens die in z'n taal een betekenis legt en het dier dat 'niet weet wat het er uit flapt.' Nu is het wel waar dat tussen deze twee tegengestelden talrijke en belangwekkende overgangen zijn te konstateren en M. SCHÖNFELD[1)] heeft gelijk als ie de verdienste van de Kleuterroman zoekt op de punten waar getracht wordt de overgang van klank tot begrip te demonstreren; maar dat neemt niet weg dat de tegenstelling blìjft; zo min als het begrip grijs ooit verzoening brengt tussen onze begrippen zwart en wit als zodanig, zo min zullen de meeste mensen hun bezonnen taalgebruik, gegrond in de radikale tegenstelling tussen

1) *De Kleuterroman in de praktijk* door M. SCHÖNFELD in *De N. Taalgids* 1919 blz. 189.

mens en dier, prijsgeven voor een demonstratie van overgangsgevallen, ook al worden die gevallen als zodanig erkend.

Met welk taalgebruik heeft nu de taalkundige te maken? Dit is voor hem een belangrijke vraag, omdat het taalgebruik èn z'n materiaal èn z'n gereedschap is. Als materiaal aanvaardt een komplete taalkunde natuurlik elk taalgebruik, het onbedachte van de leek, het bezonnene van de leek en het nog meer bezonnene van de vakman, liefst van verschillende beoefenaars van 'n zelfde vak; maar z'n eigen taalgebruik kan natuurlik enkel het meest bezonnene zijn, zo dikwels het punten betreft waarop de taalwaarnemer zich bij uitstek bezint, ja, dat bezonken taalgebruik wordt, zoals in elke wetenschap, gefixeerd in stevige formulering, beveiligd tegen de beroeringen van voorbijgaande poëtiese momenten, 'n soort anti-revolutiemaatregel, in beginsel steeds zonder enige obstruktie aanvaard. Op de punten waar taalkunde tegelijk psychologie is, zullen dus woorden als ‘willen’, ‘weten’, ‘voelen’ en ‘bedoelen’ met nog meer beginselvastheid worden gebezigd dan in het bezonnen taalgebruik van de leek; ja, ook als de sfeer van die woorden door andere woorden gedekt of geraakt wordt - zoals de term ‘betekenen’ de term ‘bedoelen’ gedeeltelik dekt - dan zal men aan het doorlopend haaks gebruik van die verwante woorden direkt de vakkundige van de leek onderscheiden. Toch blijft ook in een taalkundige beschouwing zo goed als in elk gesprek en geschrift de onberekenbare trilling van lyriek, epiek en dramatiek waarneembaar, maar die trilling is er niet het doel; zoals elke wetenschap neemt ook de taalkunde een voorbeeld aan de wetenschap der wetenschappen, de filosofie, een streven naar een onwrikbaar geheel van onwrikbare begrippen.

Die schijnbare tegenspraak tusschen trilling en onwrikbaarheid in eenzelfde vak moet nu nader worden besproken; men moet weten wanneer een Schr. het recht heeft zijn onbedacht gebruik van de term ‘betekenen’ door z'n behoefte aan ‘lyriese trilling’ te verklaren en... te verdedigen.

Een taalwaarnemer kan omtrent een moeilike kwestie, stel een fonetiese! gerust schrijven, dat die veel te denken g e e f t , al erkent ie bij meer bezinning dat alleen 'n mens iets kan geven; maar het ‘moeilike’ geval betreft ook geen *geef*-kwestie en dus eist het woord ‘geven’ hier niet het bezonnen taalgebruik. Om eenzelfde reden kan de taalwaarnemer over dezelfde moeilike kwestie schrijven: ‘met de oplossing wil het nog niet vlotten’, al erkent ie bij nadere bezinning dat ‘het’, zomin als de oplossing zelf, iets kan ‘willen’; maar diè bezinnende erkenning zou het denken over de eigenlike kwestie, de

fonetiese, ook meer schaden dan baten; het onbedachte taalgebruik van woorden als ‘willen’ is hier misschien juist aan te bevelen omdat het kracht uitspaart voor het onderwerp dat in het centrum van de gedachte staat en tegelijk kan men dan bij die zoveel gemakkeliker onbedachtzaamheden z'n dichterlike helft laten gaan op de trillingen van de ergernis of de verrukking: zo'n ietwat geprikkeld zinnetje als de animistiese uitlating ‘t Wil nog niet vlotten’, houdt de abstrakte beschouwing meer leesbaar; want 'n lezer is een mens en hij wil ook 'n mens vóór zich zien, d.i. een zeer inkonsekwent wezen, dat zelfs bij z'n geraffineerd denken z'n geestelike verwantschap met de domme wilde niet verlochent en ook tijdens de triumf van z'n Bewustheid de souvereiniteit van het Ogenblik niet geheel miskent.

Daarom ook kan de taalwaarnemer ten slotte omtrent dezelfde ‘moeilike kwestie’ gerust schrijven dat ‘dat voor ons b e t e k e n t , onze mening nog wat in stilte te laten rijpen’; immers bij die redaktie gaat het er slechts over, wat ‘dat *voor ons* betekent’, en dan hoeven we ons hoofd niet te kwellen met de vraag of ook aan de zijde van de betrokken zelfstandigheid van bedoeling en betekenis sprake is.

Maar is het omgekeerd juist de taak na te gaan of en wat iets niet voor ons maar voor de spreker betekent, dan heeft men de term ‘betekenen’ te gebruiken (of nièt te gebruiken!) met een sterke visie op de ziel van de spreker, op die z'n gevoel en op z'n verstand, en de term waarin zich het resultaat van onze visie zal openbaren, moet dan een en al bezonnenheid zijn. Het gaat dan niet aan, zich door z'n verrukking of ergernis te laten meeslepen, als de vraag naar de betekenis toevallig tegelijk de taal betreft van een wezen dat ons erg interesseert of prikkelt, een aardige poes, een lief kind, een opgewonden man, een kijvende vrouw.

(*Slot volgt*).

P.J. SIMONS.

Boekbeoordelingen.

S. Eringa, *La Renaissance et les rhétoriqueurs néerlandais*. Amsterdam, 1920.

Het werk, door Dr. S. ERINGA aan bovengenoemd onderwerp gewijd en waarop de Faculteit van Letteren te Parijs hem de doctorstitel heeft gegeven met de ‘mention très honorable’, onderscheidt zich door die bezonnenheid, die onberispelike nauwgezetheid, welke zij die de jonge geleerde kennen, altijd in hem hebben gewaardeerd. Waar hij eenmaal langs is gegaan, valt niet veel meer te plukken.

Hij is begonnen met het terrein af te palen: twee dichters en een dichteres, zij vertegenwoordigen de generatie van de eerste helft der XVI^{de} eeuw; MATTHIJS DE CASTELEIN, ANNA BIJNS en LUCAS DE HEERE, hoe staan zij tegenover de denkbeelden van de nieuwe tijd? Voor DE HEERE valt deze vraag samen met een andere: in hoeverre en op welke wijze heeft de Franse letterkunde op de onze gewerkt? Misschien zou zij ook voor MATTHIJS DE CASTELEIN hebben kunnen worden gesteld. Dr. ERINGA doet dat niet. Het eerste deel zijner studie heet ‘Het humanisme en de lyriese poëzie in Nederland’, de beide andere ‘Lucas de Heere en de eerste en tweede Franse Renaissance’. Hij plaatst tegenover elkaar de poëzie der Rederijkers, die in meerdere of mindere mate de invloed der Oudheid hebben ondergaan, en de rij der nieuwe dichters, door LUCAS DE HEERE geopend, door VAN DER NOOT en VAN MANDER voortgezet. De antieke Muze zou, volgens hem, naar de Parnassus zijn teruggevlucht, als niet vóór hun komst uit Frankrijk hulp was gedaagd. Maar die Rederijkers, hoeveel waren ook zij niet verschuldigd aan Frankrijk? MOLINET gaf het model voor CASTELEIN'S *Const van Rethoricken*, en men behoeft slechts in GUY'S uitvoerige beschrijving van de school der Franse Rhétoriqueurs te bladeren om te constateren dat niet de vorm alleen der Nederlandse gedichten uit het Frans was nagevolgd.[1)]

Toch is ERINGA'S splitsing begrijpelik. Eerst bij DE HEERE kan

1) Prof. KALFF, *Letterkunde der XVI^{de} eeuw*, I, 130, spreekt met een enkel woord over de invloed van de Franse letterkunde op de werken der Rederijkers.

men spreken van invloed van een bepaalde Franse dichter. De poëzie der Rederijkers is collectief, zij is te weinig persoonlik dan dat zij in staat kan stellen bij elke dichter de werking van anderen na te gaan. En trouwens, het valt niet te ontkennen dat enkelen van de geringe vrijheid die de gekunstelde vorm hunner gedichten hun liet, misschien een eigener gebruik hebben gemaakt dan zij die na hen kwamen. Met ANNA BIJNS is dit zeker het geval; zij maakt op ons de indruk van geïsoleerd te staan in haar omgeving, evenals, in Frankrijk, dit met VILLON het geval was, een vergelijking, het zij in het voorbijgaan gezegd, die de eerbare dame niet zeer zou hebben gesticht. Er is in hare gedichten een toon van spontaan gevoel die weldadig aandoet, zowel in haar verliefde als in de stichtelike refreinen.

Zonder twijfel zou een nauwkeurig onderzoek naar de invloed van de Franse letterkunde op de Rederijkers als DE ROOVERE en CASTELEIN aan niemand beter dan Dr. E. zijn toevertrouwd, en wij hopen dat hij dat nog eens zal ondernemen. Tans vergenoegen wij ons dankbaar met hetgeen hij ons mededeelt over de sporen van de klassieke oudheid, zowel in het *Antwerpsch Liedeboek* van 1544, als in de *Const van Rethoriken* en bij ANNA BIJNS Het hoofdbelang van zijn studie zoeken wij echter in de hoofdstukken gewijd aan LUCAS DE HEERE, diens gedichten zowel als zijn hervorming der prosodie.

Om met deze laatste te beginnen, zo treft het wel zeer toevallig dat, tegelijk met Dr. ERINGA en onafhankelik van hem, Dr. VAN DER ELST de omwenteling die de XVI^{de} eeuw in onze verskunst heeft gebracht, heeft behandeld.[1)] Deze heeft evenwel uitvoerig de kwestie van het jambiese rythmus onderzocht; Dr. ERINGA, die de door VAN DER ELST geformuleerde wet van het isochronisme in de scansie toepast (zie bijvoorbeeld p. 164), bestudeert in het algemeen hetgeen DE HEERE voor nieuws heeft ingevoerd in het Nederlandse vers, en in dit gedeelte van zijn werk komen zijn verdiensten, die ik aan het begin dezer aankondiging vermeldde, schitterend tot hun recht. Achtereenvolgens toont hij ons hoe deze dichter door de gelijkmaking van het aantal lettergrepen der verzen, vooral als deze gepaard ging met de egalisatie der accenten, het rythme voelbaarder heeft gemaakt en geleid is tot meerdere afwisseling in de strofenvorm, en hoe hij daardoor de rol van het rijm minder overheersend heeft weten te maken, waardoor een eind kwam aan het geknutsel zijner voorgangers. Hij doet ons zien hoe voorzichtig DE HEERE te werk is gegaan en zich de vrijheid voorbehoudt om van het isosyllabisme

1) Zie *De Nieuwe Taalgids*, XIV, 204.

af te wijken, hetzij dan dat hij willens en wetens een te slaafse navolging wilde vermijden of eenvoudig de gewoonte der vroegere versificatie volgde.

Gewichtig is de opmerking van de Schrijver dat: ‘voor het Nederlandse vers, waarin de lettergrepen in lengte meer van elkander verschillen dan het Franse, meer vrijheid nodig was om een gelijk resultaat te krijgen en het vers geschikt te maken voor de harmoniese uitdrukking der gedachte’.[1] Interessant zijn ook ERINGA'S beschouwingen over het verband tussen DE HEERE'S alexandrijnen en het grote Rederijkersvers. De studie van het rijm bij DE HEERE brengt hem tot een uitweiding over dit versmiddel bij RONSARD.[2] Hij doet ons het verschil zien tussen het gebruik van het rijm bij CASTELEIN en ANNA BIJNS, die zich nog vermeien in allerlei kunstige combinaties, welke bij DE HEERE zeldzaam zijn. De afwisseling van mannelik en vrouwelik rijm, die in de loop der XVI^{de} eeuw in Frankrijk regel is geworden, komt sporadies bij DE HEERE voor. En ten slotte wijst de Schrijver aan in hoever de strofenbouw onder de invloed van de Franse poëzie staat. Dit deel, ik herhaal het, is even nieuw als verrassend, en zij die weten hoe moeilik en ingewikkeld de studie ener verskunst is, waarbij techniese met psychologiese elementen zijn vermengd, zullen de Schr. gaarne hulde brengen voor zijn onderzoek.

En nu de gedichten van DE HEERE.

Deze worden in drie groepen onderscheiden, n.l. die welke verwantschap met de vroegere poëzie der Rederijkers vertonen, die welke de invloed van MAROT en MELIN DE S. GELAIS hebben ondergaan, en eindelik de verzen geïnspireerd door RONSARD. Hoewel vaak de navolging buiten kijf is, zijn de ‘rapprochements’ van de Schr. niet alle even zeker; ik tekende er, op p. 107, 112, 124, 132, aan die mij niet hebben overtuigd, maar dit doet niet af aan de conclusie die hij op p. 136 trekt, waar hij de dichterlike persoonlikheid van DE HEERE in enkele zinnen schetst: ‘En aldus, allegoriserende, moraliserende als de beste der Rederijkers, vrouwen en priesters, burgers en klerken, katholieken en protestanten, bespottend, het hof makende aan een jonge erfdochter, die hij teder liefhad, satiries op het voorbeeld van

1) Wat bedoelt de Schrijver als hij zegt dat het tienssylbige vers door ‘la régularité de son accentuation’ de invloed der Franse prosodie verraadt (p. 179)?

2) Ik begrijp niet waarom (p. 189) in een aparte groep van rijmwoorden die door hun betekenis dicht bij elkaar staan, woorden als *soudart* en *dard, figures* en *augures*, voorkomen, en evenmin waarom (onder 5) worden genoemd de woorden ‘waarin de klinker door dezelfde consonant wordt gevolgd’. Wat kan wel het merkwaardige van zulke rijmen zijn?

MAROT, elegies als RONSARD, de nieuwe modellen navolgende, de oude vormen verbeterende, vermengt DE HEERE in zijn dichtbundel op merkwaardige wijze de dichtkunst van de Middeleeuwen met die van de eerste en tweede Renaissance'.

Maar hoe verschillend, hoe geheel zichzelf blijft hij. Niet alleen omdat zijn meest innige liefdeverzen, tegen alle traditie in, gericht zijn tot haar die hij tot vrouw begeerde en die zijn vrouw werd. Toch is dit wel kenmerkend. Want al constateren wij dat deze bestemming aan de poëtiese waarde van zijn verzen niet altijd heeft geschaad (het gedicht dat hij maakt voor ELEONORA CARBONIERS, nadat zij zijn vrouw is geworden, en dat, zoals Dr. ERINGA terecht opmerkt, in bewuste tegenstelling tot een sonnet van RONSARD eindigt, is een juweeltje), toch is het zeker dat, door DE HEERE, de poëzie zijner Franse voorgangers op een lager peil is gebracht; zij is verburgerlikt. De dichter is trouwens nederig genoeg om dit zelf te erkennen; de hoge vlucht van een RONSARD kan hij niet volgen, en de geestigheid van MAROT verliest bij hem veel van haar pit. Zijn gematigdheid steekt wel sterk af bij de onbesuisde geestdrift van de minnaar van CASSANDRE, en MAROT'S heftige aanvallen op de Roomse kerk worden door DE HEERE wel zeer verzwakt weergegeven. Leerrijk is de uitvoerige ontleding van het gedicht *An een schoon dochter van Oudenaerde* - niet ELEONORA CARBONIERS, die in Vere woonde - en die Dr. ERINGA aldus samenvat: 'Het mengsel van petrarquisme en zinnelikheid dat wij hier bij DE HEERE waarnemen is een kenmerk van de Franse poëzie van de tweede Renaissance en van de Italiaanse dichters der zestiende eeuw die door de PLEIADE zijn nagevolgd. RONSARD vooral laat zich meevoeren door zijn wellustige dromen. Hij ziet in zijn geest het beeld zijner minnares; vol vreugde en ongeduld sluit hij haar in zijn armen; hij smaakt een bovenaards geluk, dat weldra wordt verstoord en door een bittere ontgocheling wordt gevolgd. Zijn beschrijvingen zijn rijker, voller gekleurd, dichterliker dan die van DE HEERE....'

En ik denk hierbij aan de vertaling die een ander Vlaams dichter, tijdgenoot van DE HEERE, VAN DER NOOT, ons heeft nagelaten van RONSARD'S *Mignonne, allons voir si la rose*, vertaling die door ALBERT VERWEY verre boven het origineel wordt gesteld. De navolger heeft van de strofen van RONSARD, welke in de mond van de dichter worden gelegd, een dialoog tussen deze en de geliefde gemaakt, ingeleid door het koeplet:

In de April als Flora zich gaat spoeyen
Om liefelijk het aardrijk t' emailleeren,

Met verscheyden bloemkens die sij doet groeyen,
Sprak ik aan haar die mij 't hart doet verteeren.

en waarvan het slotkoeplet luidt:

't Is nu den tijd; wilt hem toch nemen ware,
Gij komt nu recht in 't beste van uw leven,
Op dat 't met u ook niet alzoo en vare
Als 't heeft gedaan met deez' bloeme voorschreven.

'RONSARD', zegt VERWEY, 'heeft de koele schittering, de gladde sierlijkheid, in het algemeen de verstandelijke zuiverheid van zijn al in begrippen geslonken moedertaal. Ik geef de voorkeur aan het veel krachtiger en beeldender Brabantsch waar VAN DER NOOT de wilde ranken nog voor 't snoeien had.... RONSARD'S dichterlijke, maar killer schetslijnen halen niet bij de soms verrukkelijk kleurige taalgroeisels van VAN DER NOOT. Zijn vertaling van RONSARD'S beroemd *Mignonne* is een jong vers. RONSARD heeft daar al zijn schittering, al zijn onfeilbaarheid van enkel-woord-artiest, maar er schuilt meer wezenlijke aanleg in het naïve de dingen zelf voelende, het geheele geval dramatiseerende stukje van VAN DER NOOT.'

Deze oordeelvelling is wel zeer persoonlik en ik zou mij haar eerder juist tegenovergesteld denken.

Het volmaakt affe, het strakomlijnde van RONSARD'S vers, de volle gedachte in zo beknopte vorm, hoe kan men ze achterstellen bij de breedsprakige, niets verzwijgende, en daardoor niets suggererende, verskunst van VAN DER NOOT? Er is misschien in de meer zoekende uitdrukking van de Vlaming een zekere bekoring, maar hoe vaak wordt deze verstoord door mislukkingen, als dat afgrijselik prozaïese 'voorschreven' aan het slot, door stoplappen als *vroeg en spade*? De kunst van RONSARD'S *Mignonne* is die van het *Sonnet* van ARVERS, van de *Trophées* van HÉRÉDIA, van PRUDHOMME'S *Vase brisé*; het is de volmaaktheid van waarin niets ontbreekt en niets te veel is, van wat eenvoudig lijkt, maar de vrucht is van heftig willen, van de overwinning van de dichter op de gedachte en de vorm; beide zijn één geworden, en niemand zou er aan denken ze van elkander te scheiden.

Ook de kunst van DE HEERE kunnen wij, met behulp van Dr. ERINGA, vergelijken, in een kort gedicht, met die van MARTIALIS en MAROT. In de op p. 93 aangehaalde navolging van *Vitam quae faciant beatiorem* heeft DE HEERE heel veel weggelaten dat wij node missen; zo de door MAROT aldus vertaalde regel: *Plus haut qu'on n'est ne vouloir point attaindre*; daarentegen wordt de zinsnede:

Femme joyeuse et chaste neantmoins uitgebreid tot: *Hebben een goede huisvrouwe, en goe' kinders van haer*, waarin, niettegenstaande deze meerdere uitvoerigheid, toch de aardige combinatie van ‘vrolik’ en ‘kuis’ ontbreekt.

Dank zij Dr. ERINGA'S proefschrift is het ons gemakkelik vergelijkingen van dien aard te maken, en dit draagt niet weinig ertoe bij een eervolle plaats eraan te verzekeren onder de geschiedboeken onzer letterkunde. Ik beschouw het als een grote eer dat de Schrijver het wel aan mij heeft willen opdragen; in elk geval zullen weinigen het met meer belangstelling en meer lering lezen dan ik het heb gedaan.

A m s t e r d a m .

J.J. SALVERDA DE GRAVE.

Lode Monteyne: Maurits Sabbe en zijn werk (Antwerpen. - Boekhandel ‘Flandria’ - 1918). (Prijs fr. 3,50).

Een ‘pretentielooze studie’ noemt de schrijver zijn met liefde geschreven inleiding tot het werk van ‘deze intieme schilder van Brugsche zeden’. Het eerste hoofdstuk geeft ons het beeld van zijn vader JULIUS SABBE, de invloedrijke liberale Vlaamse docent en schrijver, de minnaar van het oude Brugge, de vriend van PETER BENOIT. Nadat de uiterlike levensomstandigheden van MAURITS SABBE aangestipt zijn, wordt hij in het tweede hoofdstuk getekend als de typies Brugse verteller. Een bredere beschouwing, waarbij wij naast de genre-schrijver de uitbeelder van het algemeen-menselike leren kennen, vindt men in het derde hoofdstuk (blz. 44-82): het meeste licht valt daar op *De Nood der Bariseele's*, waarvan de sobere stijl, de evenwichtige bouw en de psychologiese analyse geprezen worden. Een vierde hoofdstuk behandelt het toneelwerk, dat zijn hoogtepunt bereikte in *Caritate*. Het slothoofdstuk (blz. 110-116) dient om ‘na te gaan welke plaats de schrijver in de geschiedenis der Vlaamsche letteren van dezen tijd inneemt’, terwijl een bibliografie het boekje besluit.

Bij het begrensde doel dat MONTEYNE zich stelde, vinden wij in zijn geschrift veel te prijzen: hij schrijft vlot en vaak boeiend; zijn door bewondering ingegeven karakteristiek van de sympathieke Vlaamse verteller is in hoofdzaak juist, en bevat menige aardige opmerking. Daarbij denken wij o.a. aan de treffende vergelijking met twee andere schilders van het Brugse leven, in het eerste hoofdstuk: de aristokratiese, verfijnde GEORGE RODENBACH en de somber-naturalistiese GUSTAAF VERMEERSCH. Zouden dergelijke beschouwingen, uitgewerkt

en verdiept, niet meer relief gegeven hebben aan het nu wat schraal uitgevallen slothoofdstuk? Dat de schrijver van dit boekje zijn studie van de hedendaagse Vlaamse letterkunde niet tot één auteur beperkt, blijkt behalve uit zijn voorgaande geschriften over LODE BAEKELMANS (1914) en over CHARLES DE COSTER, *de Mensch en de Kunstenaar*[1] ook uit zijn artikels in *Den Gulden Winckel*.

C.D.V.

Aankondigingen en mededelingen.

De onlangs verschenen bundel *Levensberichten* van *de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1919-1920) bevat een belangrijke biografie van VERDAM, met piëteit en onpartijdigheid geschreven door J.W. MULLER. De gebruikelike lijst van geschriften is met zorg samengesteld. Verder vindt men er een levensbericht van de verdienstelike bibliograaf L.D. PETIT, door C.P. BURGER Jr. en van A.W. STELLWAGEN door TH.P.H. VAN AALST.

Het *Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie* (1919-1920) opent met een voortzetting van de reeks *Dietsche Kalenders*. In de plaats van WILLEM DE VREESE werkt nu REMI PARMENTIER daaraan mee. Achterin vindt men de levensschetsen van een drietal gestorven leden: DÉSIRÉ CLAES, CONSTANT - JACOB HANSEN en JULIAAN VAN DER LINDEN.

Het *Negende Verslag* van de *Vereeniging Het Vondelmuseum* bevat een drietal bijdragen. J. TE WINKEL schreef over *Vondel en Nil Volentibus Arduum*. J.F.M. STERCK liet met toelichting *Vondels 'Gulden jaer' van Joan de Witte* afdrukken en toont in afbeelding *Een valsch portret van Vondel*, n.l. een portret van een onbekend geleerde, door FERD. BOL, waarin sommigen onze dichter meenden te herkennen. De schr. herhaalt zijn overtuigend betoog dat deze opvatting geheel ongegrond is.

1) Antwerpen - GUSTAAF JANSSENS - 1917.

Uit de tijdschriften. (November-Desember).

De Gids.

Nov. J. HUIZINGA besluit het eerste gedeelte van zijn *Renaissance-studiën*, waarin hij *Het Probleem* stelt, 'hoe men de Renaissance haar juiste plaats moet geven tusschen Middeleeuwsche en Moderne cultuur', waarbij 'de onopgeloste of onvoldoend bepaalde vragen nog opgestapeld liggen', want 'het beeld dat de Renaissance vertoont, is een van wending en weifeling, van overgang en vermenging van cultuurelementen.' 'Wie haar - als een der triomfen van den Romaanschen geest - begrijpen wil, moet vatbaar zijn voor die vereeniging van stoïschen ernst en vast gerichten wil (van heel andere dingen vervuld dan het "uitleven der persoonlijkheid") met lichte, blijde vroolijkheid, met kostelijke, breede goedmoedigheid en naïeve onverantwoordelijkheid.' - W.M.F. MANSVELT ziet in ONNO ZWIER VAN HAREN, de schrijver van het drama *Agon, Sultan van Bantam: 'Geen voorlooper van Multatuli'*, gelijk VAN HEECKEREN (*Taal en Letteren* IV) betoogde. Zijns inziens 'bevat het treurspel slechts de lijdensgeschiedenis van VAN HAREN als staatsman en vader, doch zijn geschiedenis gezien op bijzondere wijze en verstopt in een episode uit onze koloniale geschiedenis.'

Des. In de *Bibliographie* bespreekt JOHAN DE MEESTER *De Hooge Toren* van ANNA VAN GOGH - KAULBACH. FRITS HOPMAN acht *De nieuwe Uilenspiegel* van HERMAN TEIRLINCK 'een mislukking'.

De Nieuwe Gids.

Nov. WILLEM KLOOS herdenkt de tachtigjarige W.L. PENNING. - L. VAN DEYSSSEL wijdt beschouwingen aan *Proza van J.A. Alberdingk Thijm*, naar aanleiding van 'Een avondje bij Oom Braamcamp', waarbij hij een parallel trekt met de *Camera*. - De *Literaire Kroniek* van W. KLOOS gaat over *St. Elmsvuur* van HERMAN ROBBERS.

Des. In de *Literaire Kroniek* behandelt W. KLOOS de bundel *Mensen* van M. EMANTS.

Groot-Nederland.

Nov. FRANS COENEN vervolgt zijn *Studiën van de Tachtiger Beweging*. Hij behandelt eerst VAN DEYSSEL'S *Kleine Republiek*, die hij karakteriseert als een 'verdieping in het bijzondere', met een eindindruk van 'grauwe, verwarde verveling'. Dit is geen naturalisme, maar 'een cultus van al fijner, al vluchtiger, al persoonlijker gewaarwording', een 'fatale verenging, waarin de persoonlijkheid snel haar ontbinding tegenging.' Daarbij werd de taalbehandeling 'een ware roofbouw'. Deze 'alleruiterste verbijzondering'

werd tot haar verste mogelikheden verwerkelikt door HERMAN GORTER in zijn *Verzen*. Bij hem is de taal heftig tot plastiek 'omgemarteld'. COENEN meent dat 'dit subjectivisme niet zoo subjectief is als het lijkt', en dat 'het uiterst bijzondere in dezen bundel zelf dikwijls omslaat tot een gemeenheid van voelen en zeggen, die voor elke argelooze kinderziel verstaanbaar moet zijn.'

Des. J. REDDINGIUS geeft opnieuw een drietal hoofdstukken uit zijn boek over *Jacob Winkler Prins*, behandelende zijn 'jeugdtijd' en 'middentijd.' - FRANS COENEN beoordeelt in een artikel *Beknopte Litteratuurgeschiedenis* het overzicht dat DIRK COSTER gaf in *De Nieuwe Geest in kunst en letteren*. Hoewel hij daarin veel te prijzen vindt, acht hij het niet overbodig dat COSTER 'zijn oordeel over onze vóórtachtiger en na-gouden-eeuwsche letterkunde nog even herziet.' Verder verwondert hij zich over het weglaten van de Vlaamse litteratuur. - In de rubriek *Literatuur* beoordeelt FRANS COENEN o.a. *Mensen* van M. EMANTS en *De Branding* van JO DE WIT.

Nederland.

Nov. J.B. MEERKERK vervolgt zijn studieën over *E.J. Potgieter* in een vierde hoofdstuk over *De Mens en de Schrijver*. 'POTGIETER is in zijn werk, ik zou haast zeggen volstrekt en geheel, in zijn eerste gebrekkige proeven evenzeer als in zijn kunstvaardigste kompozisies.' Het gehele hoofdstuk is een warm pleidooi voor de persoonlikheid en het werk van deze kunstenaar: 'de negentiende eeuw heeft in Holland niets te tonen wat in zijn schaduw staan kan.' Omtrent de familieverhoudingen brengt dit stuk, vooral door een naschrift, nieuwe gegevens.

Elseviers Maandschrift.

Des. H. ROBBERS bespreekt de *Verzamelde Werken* van L. VAN DEYSSEL.

Onze Eeuw.

Des. A.C.S. DE KOE bespreekt in de rubriek *Nieuwe Boeken*, na een inleiding over het begrip 'Neo-romantiek', AART VAN DER LEEUW'S *St. Veit, Demonen* van NICO VAN SUCHTELEN en *De Branding* van JO DE WIT.

Studiën, tijdschrift voor godsdienst, wetenschap en letteren.

Nov. P. ZEEGERS geeft een artikel *Over onschuldstragiek*, toegelicht door CORNEILLE'S *Polyeucte*. - H. PADBERG tracht de vraag: *In hoeverre kan een Roomsche van niet-Roomsche kunst genieten*? objektief te beantwoorden, naar aanleiding van een bedenking, door JOHAN DE MEESTER geopperd.

De Beiaard.

Nov. GERARD BROM publiceert een belangrijke rede over *Alberdingk Thijm en de wetenschap*. Hij wijst er op hoe THIJM

met zijn ‘Dietsche Warande’ algemeen gewaardeerd werd, ook door andersdenkenden. ‘Tegen zijn wetenschappelikheid pleit op het eerste gezicht een dubbele grief: dat hij autodidact was en vooral dat hij kunstenaar was.’ Maar inderdaad gaan zijn wetenschappelike verdiensten, ook op het gebied van taalstudie, litteratuurgeschiedenis en toneel, boven die van menig vakman.

Des. In een studie over *C.S. Adama van Scheltema* neemt BERNARD VERHOEVEN de jongste verzenbundel, *De Keerende Kudde*, als uitgangspunt, om, terugziende, de ontwikkelingsgang van de dichter te volgen: ‘de groei van een warmbloedige, levende dichterfiguur, uiterlijk gecompliceerd en vol tegenstrijdigheden, doch zoo eenvoudig in zijn tragiek: het failliet van het Geloofledig humanisme. Het verval van den harts-innigen individualist, die zijn innerlijke leegte, oprecht doch naïef, wilde vullen met zeepbellen van gemeenschaps-idealen.’ *De Keerende Kudde* beschouwt hij dus als een finale, als ‘de laatste noodwendige schakel van een psychologische keten.’

Stemmen des tijds.

Nov. In het *Letterkundig Overzicht* behandelt J.C. VAN DIJK drie boeken: *Demonen* van NICO VAN SUCHTELEN - door de beoordelaar lager gesteld dan *De Stille Lach - Zonnedauw* van JOSEF COHEN, en *Het schoone jaar van Carolus* van ANTOON THIRY.

Den Gulden Winckel.

Nov. F. SMIT KLEINE schrijft uitvoerig over *Maria Koenen's Parcival*. - Onder de *Kantteekeningen bij de literatuur van den dag* bespreekt GERARD VAN ECKEREN *Het Manifest van ‘De Stem’*. Hij uit de ‘schuchtere twijfel’ of dit nieuwe tijdschrift, dat zich van alle ‘dogmatiek’ los wil maken, door de keuze van zijn medewerkers niet ‘een zekere eenzijdigheid en inconsequentie’ verraadt. - LODE MONTEYNE geeft een overzicht van een reeks *Vlaamsche boeken uit België*.

Des. LODE MONTEYNE vervolgt de reeks *Vlaamsche boeken uit België*, waarin hij o.a. de CONSCIENCE-biografie van DE BOCK als een ‘standaardwerk’ prijst. Onder de boekbeoordelingen is er een van TOP NAEFF'S *Vriendin* door G. VAN ECKEREN, terwijl JAC. BOSCH naar aanleiding van *'t Kwartet der Jacobijnen* de kunst van MAURITS SABBE karakteriseert.

Dietsche Warande en Belfort

No. 10. JOSEPH MANSION schrijft *Een nuchter woord over de Wetenschappelijke congressen in Sept.* 1920, waarin hij op betere organisatie aandringt. Onder het *Boekennieuws* vindt men een bespreking van *Jezus van Nazareth*, een passieverhaal in verzen door CYRIEL VERSCHAEVE en van dezelfde schrijver een bundel herdrukte studies over VONDEL'S drama's (*Lucifer, Adam in*

Ballingschap, Noah), met de titel *Uren bewondering*. - J. PERSIJN prijst *Mijnheer Snepvangers* van LODE BAEKELMANS, dat hij tot het beste werk van deze auteur rekent.

No, 12. ROBERT FONCKE vertelt *Bij het 'Onze Vader'* een reeks folkloristiese biezonderheden. Ook noemt hij enige Zuid- en Noord-Nederlandse dichterlike bewerkingen, waarbij H. LZ. SPIEGHEL'S *Lieden op het Vader-Ons* over het hoofd gezien worden. In het *Boekennieuws* worden een aantal nieuwe Vlaamse uitgaven besproken, o.a. *Heidevertellingen* door JUUL GRIETENS en *Landsche liederen* door JOZ. DE VOCHT.

Het Boek.

Nov. J. BERG en B.M. BERG-VAN DER STEMPEL geven een interessante bibliografiese bijdrage over *Refereinen, uitgegeven ten bate van een loterij*. Bedoeld is een bundeltje dat in 1574 te Antwerpen verscheen, op de vraag: 'Waerdoor d' oprechte liefde int Houweliick groeyt.' Eigenaardig is, dat het titelblad tegelijk als loterijbriefje dienst deed.

Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterk.

XXXIX afl. 3 en 4. J.H. KERN geeft *Losse opmerkingen over woorden uit de Goudse rechtsbronnen* en bespreekt *Enkele plaatsen en woorden uit 'Dat Kaetspel ghemoralizeert.'* Zeer belangwekkend zijn de *Dialectgeographische onderzoekingen* van G.G. KLOEKE. Zijn onderzoek gold 'de aanspreekvormen in de dialecten onzer Noordelijke provinciën': de uitkomsten werden in een tweetal kaartjes overzichtelik vastgelegd en in een brede kommentaar verduidelikt. Een opmerkelike uitkomst van dit onderzoek is de ontdekking dat in Drente de pronomina geslachtelik gedifferentieerd worden. Bij het gebruik van *ij* en *doe* 'staat soms nog het verschil tusschen: groot, ruw, forsch eenerzijds, en: zacht, liefelijk, teer anderzijds op den voorgrond. Maar toch heeft zich in andere plaatsen reeds vrijwel een geslachtelijke onderscheiding ontwikkeld.' Hier zien we dus een geslachtsverschil in wording. In een *Naschrift* wijst de schr. op verwante verschijnselen in Twente, waar hij zijn onderzoek voortzette. - R. VAN DER MEULEN schrijft, verklarend, over *De Mallegazen van de Kaap, Schevinken van Oostland* en *Kabardijn in blazen*. - J. PRINSEN J. LZ. geeft een korte bibliografiese notitie over de novellenverzameling *De Nederlandtsche wechcorter*.

Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie.

Julie. LEON. WILLEMS brengt nieuws over *De zoogenaamde Gentsche Rederijkerskamer van Sinte-Barbara*. Hij betoogt dat deze kamer niet in Gent, maar in Sint-Pieters thuis hoorde, en geeft tegelijk nieuwe biezonderheden over de Gentse kamers.

Aug. EDW. GAILLIARD zet de reeks *Kleine verscheidenheden* voort; J. VERCOULLIE geeft *Etymologisch Kleingoed*. Verder is deze aflevering gevuld met stukken over spellingvereenvoudiging: een rapport van de daartoe benoemde subkommissie die in hoofdzaak met de plannen van de Nederlandse Staatskommissie meegaat, en verhandelingen van G. SEGERS en L. WILLEMS tegen de vereenvoudigde spelling.

Sept. J. MANSION wijst op het belang van *Namenkunde* voor het *Geschiedkundig Onderzoek*. - EDW. GAILLIARD vervolgt zijn *Kleine verscheidenheden*. - HUGO VERRIEST verzet zich tegen *De vereenvoudigde spelling*.

Paedagogische Studiën.

Des. A. GREEBE behandelt *Het opstel en de litteraire techniek*. Uit de negen stellingen waarin hij zijn denkbeelden samenvat, zijn de drie volgende het meest karakteristiek: 1°. Naast de praktische oefening stelle men de theoretische. Analyse van gegeven opstellen. Inhoud en techniek; 2°. 'Het is niet noodig dat beginners een heel opstel maken. Als ze een schema (maar niet zooals tegenwoordig een mengelmoes van inhoud en techniek, doch in den trant van een scenario) geven van den inhoud en een indeeling in alinea's, is uitwerking van eenige alinea's voldoende; 3°. Voor een behoorlijk opstel, dat de resultaten van begripmatig denken uiteenzet, zal het noodig zijn de wetten van het wetenschappelijk denken te onderwijzen. Zoo wordt theoretisch en praktisch een goede voorbereiding voor het onderwijs aan de academie verkregen, voor de lectuur en het schrijven van wetenschappelijke werken.'

Museum.

Des. R. FONCKE bespreekt de keuze *Uit 'Den Nederduytschen Helicon'* door DE VOOYS en VALKHOFF; hij wijst nog enige gelijktijdige vertalingen van dezelfde Franse gedichten aan en merkt op dat het gedicht van HEYNSIUS ook in zijn *Nederduytsche Poëmata* voorkomt.[1)]

Germanisch-Romanische Monatsschrift VIII,

afl. 7 en 8. FERDINAND SOMMER besluit zijn studie over *Stimmung und Laut*.

Afl. 9-10. R. BLÜMEL geeft een artikel over *Die gehörte und gesprochene, und die gelesene und geschriebene Sprache*.

C.D.V.

1) Eerst na het afdrukken van de tekst maakte ik dezelfde opmerking. Anders had ik stellig enige belangrijke varianten, grotendeels verbetering van de Helicon-tekst, opgenomen, o.a. Clioos (13), in swaer strijden (19), Vol sins (23), overzeeschen (27), selve 't hooft (31), in den droom (36).

De term ‘betekenen’ in en buiten de kleuterroman. (*Vervolg van blz.* 52).

Vóór nu deze beginselen omtrent de verhouding van onbedacht en bezonnen taalgebruik als maatstaf op VAN GINNEKEN'S werk te leggen, moeten we weten hoe de Schr. in z'n meest bezonnen ogenblikken over het verschil tussen mens en dier en dus ook tussen gevoelen en bedoelen (en betekenen) denkt. Huldigt ie dan het bezonnen taalgebruik van de leek of van de vakman? Die twee kunnen verschillen. Al keert volgens Prof. BUYTENDIJK's bevindingen de moderne psychologie weer tot de vroegere volksopvatting terug, dat een mens radikaal verschilt van het dier en van z'n eigen dierlike helft, na enige tijd kan zekere BINNENDIJK, die zijn konklusies uitsluitend trekt uit een hele nieuwe serie ervaringen volgens zijn methode, op zijn manier de psychologie weer in nog nieuwere banen leiden; zelfs in eenzelfde tijd zou er ernstig meningverschil kunnen bestaan: de Vrije Universiteit is niet elke universiteit, ook niet die van VAN GINNEKEN. Wist ik nu dat de psychologie in de Kleuterroman verschilde van de bezonnen leke-opvattingen, die ook de mijne zijn en die ik totnogtoe tegenover elke wetenschap handhaafde, dan zou ik dat boek niet in m'n beschouwing hebben betrokken; ik had het dan als *mijn* spraakkunst geheel onbruikbaar geacht, want spraakkunst is geen encyklopediese lexicologie: ik moet er mij tot één psychologie bepalen. Het geluk wil dat ook VAN GINNEKEN'S psychologie over het verschil tussen mens en dier, i.c. tussen gevoelen en bedoelen, in hoofdzaak precies denkt als ik en als het volk: dat waarborgt in een demokratiese tijd niet alleen z'n sukses als wetenschappelik psycholoog, maar ook als psychologies linguïst, mits ie zich konsekwent blijft, d.w.z. mits in z'n terminologie het radikaal verschil tussen gevoel en verstand duidelik blijke, zo dikwels het toeval wil, dat de bezinning van de taalwaarnemer en die van de psycholoog samentreffen. Dit

sluit, we geven het bij herhaling toe, het poëties element niet ten enenmale uit, integendeel! de literatuur boogt al op zo menig leerdicht, wie weet of ook de psychologie van Neerlands taal niet eens een VONDEL of een ROLAND HOLST in beweging zet, misschien dat deze zelfs een komponist tot bondgenoot krijgt, zodat dan de nieuwe leer gezongen, ja zelfs door reiën gedanst wordt; maar op de meest kardinale punten zal het werk toch in z'n onwrikbare terminologie z'n hoofdkarakter van denkerswerk moeten getrouw blijven. Zolang in de terminologiese bouw het cement nog zo week is, is al te sterk poëtiese beweging natuurlik gevaarlik. VAN GINNEKEN geeft van begin af aan: een Roman. Wel bedoelt ie die naam niet in de gewone zin van verdichtsel; maar dat ie er toch prijs op stelt, in z'n boek het dichterelement sterk te doen 'borrelen en botten', dat getuigt z'n zacht verwijt aan z'n volgeling ROMBOUTS, bij het voorbeeld te zijn achtergebleven in 'gloed van leven', 'onmiddellijkheid van uitdrukking' en 'volle aanvoeling met de feiten'[1)]. Toch treft ons in dit verband Schr.s lof op ROMBOUTS' boek: het heeft biezonder veel kans op juistheid in z'n 'wetenschappelike terminologie'[1)]. Als de Schr. van de Kleuterroman een deel van die kans prijs gaf, dan is dat uit nog een ander oogpunt verklaarbaar. Het woord psychologie in de moderne zin betekent zoveel als gevoelskunde. De souvereiniteit van het ogenblik, die elke mens op z'n tijd woorden als 'willen', 'bedoelen' dikteert, ook als er van geen wil of verstand sprake is, deze overheersing van het gevoel wordt gemakkelik dubbel souverein, als de psychologiese waarnemer ook in z'n objekt van waarneming allereerst het gevoel huldigt. Dubbel begrijpelik is ons die voorliefde op taalterrein: de gevoelsfaktor is door de vroegere taalkundige al te zeer veronachtzaamd, ook hij was als kind van z'n tijd uitsluitend intellektualist: het begripselement van het woord zette ie onder de mikroskoop, van de harteklop in het woord hoorde ie niets; deze eenzijdigheid moet worden toegegeven ook door wie zoals wij psycholoog in de minder moderne zin van 'zielkundige' willen zijn. Er is hier een oude schuld te vereffenen; en zoals eens een vorst van Weimar, minnaar van het dichterschap, aan z'n hovelingen een lesje gaf, door GOETHE aan z'n ontbijttafel te nodigen, zo denk ik, dat tans menig taalkundige ten aanschouwe van de hele wereld z'n morgen-, middag-

1) Zie VAN GINNEKEN'S Voorwoord in ROMBOUTS' *De Psychologie van de Kleutertaal*.

1) Zie VAN GINNEKEN'S Voorwoord in ROMBOUTS' *De Psychologie van de Kleutertaal*.

en avondmaal met het verstoten Gevoel zal willen delen. Maar moet het Gevoel daarom als Verstand worden behandeld? Is het b.v. goed te zeggen dat we uitdrukkingen als ‘Heerlike tijd!’ met onze stem en onze mimiek daarom zo rozig kleuren omdat we aan die kleur al onze ‘aandacht’ wijden? En Schr. veronderstelt zo'n aandacht nog wel in het kleine Keesje! De natuurlike gevoelskleur bij iemands woorden ‘Heerlike tijd!’ zien wij, speurders van beroep, wel; de spreker zelf heeft er geen erg in, omdat ie geen taalwaarnemer maar taalgebruiker is. De Schr. van de Kleuterroman, die niet alleen zoals wij taalwaarnemer maar daarbij vooral psycholoog in de moderne zin is, ziet die kleuring enkel en alleen, en gaat nu ook verklaren dat de woorden ‘heerlike tijd!’ die zielskleur van de spreker b e t e k e n e n . Wij menen dat aan de woorden ‘Heerlike tijd!’ een gevoelskleur van de spreker b e a n t w o o r d t , zoals aan het tussenwerpsel ‘au!’ het gevoel van pijn.

Bijna wiskunstig-duidelik is die verwarring van betekenis en beantwoording na te gaan bij Schr.'s interpretatie van de woorden ‘zoete lieve jongen!’ Ongetwijfeld kunnen die woorden v o o r o n s , waarnemende psychologen, een sterk liefdegevoel in de spreker b e t e k e n e n : dan distilleren we dat o.a. uit de toon van de woorden, ook uit de woorden zelf, maar de bedoeling van de woorden (de betekenis-volgens-de-spreker!) geldt niet sprekers liefde maar een anderz'n liefheid. Toch kan sprekers liefde ook in de spreker zelf tot gewaarwording en begrip aanklaren als ie n.l. zegt: ‘Ik hou van je’. Dat kàn, maar 't gebeurde niet. Toch verklaart de Schr. van de Kleuterroman dat de woorden ‘zoete lieve jongen!’ e e n v o u d i g w e g ‘Ik hou van je’ b e t e k e n e n . Maar deze psychologies-korrigerende betekenisomschrijving hoe kras ook, is niet bestand tegen de eenvoudige vraag: Maar waarom zeì degene die de woorden sprak ‘zoete lieve jongen!’, dan niet eenvoudigweg: ‘Ik hou van je’? Antwoord: Omdat ie niet aan z'n liefde d a c h t ; hij dacht aan de jongen en aan diez'n kwaliteiten. Die laatste gedachte had weliswaar in de spreker nog meer kunnen aanklaren en zou dan duideliker uitgekomen zijn in de woorden ‘Jonge, je bent lief en zoet’. Maar al is dat ‘je’ in de eerste formulering van de gedachte (‘Zoete lieve jongen!’) verzwegen, die verzwijging van de tweede persoon is daarom nog niet tegelijk een opzettelike vermelding van de eerste persoon zoals in ‘ik hou van je’. Nu dat vnw. ‘ik’ toch de spreker in de mond wordt gewrongen, signaleren

we hier een zeer wankele taalwaarneming, wankel omdat de grondslag ontbreekt, i.c. een goed besef omtrent de term ‘betekenen’, meer algemeen: omtrent het verschil tussen onbedacht en bezonnen taalgebruik, of uit ander oogpunt: omtrent het verschil tussen taalwaarnemer en taalgebruiker[1)].

Dat de Schr. in deze gevallen allereerst geleid wordt door z'n liefde voor gevoelselementen in de taalgebruiker en daardoor graag blind is - en blind maakt - voor de rest, blijkt vooral uit het feit, dat de lange rij voorbeelden op blz. 92 geopend wordt door allerlei uitroepen ‘Heerlike tijd!’ ‘Een fijne boel!’ ‘Stoute vlieg!’ ‘Ondeugend beest!’ ‘Een miserabele geschiedenis!’ ‘Ongelukkig schaap!’ enz. Zo wordt weliswaar de lezer duidelik tot de overtuiging gebracht, dat het gemoed van de spreker ten zeerste bij het geval was betrokken. Maar de vraag is ook hier, of de *gemoeds*gesteltenis van de taalgebruiker ook het *gedachte*onderwerp van de taalgebruiker is, of alleen van de taalwaarnemer. Uitroeptekens beslissen daaromtrent niets. Immers, als iemand na herhaalde tegenspraak voor de zoveelste maal met allersterkste klem uitroept ‘De aarde is rond!’ dan is z'n gemoed stellig van de partij, maar toch vermeldt ie in het adjektief ‘rond’ alleen iets van de aarde en niets van zich zelf. Nu betreffen weliswaar de uitroepen van blz. 92 juist weinig-exakte gevallen, de gevallen zijn meer belletristies; te lichter doet dan de uitroepomstandigheid de schaal in onze schatting naar de gevoelskant overslaan, vooral

1) Deze meer algemene fout is ook buiten het zesde hoofdstuk meermalen waar te nemen. Zo zegt ergens de Schr. dat Keesje merkt hoe in zijn waarneming Oom Piet en Oom Piet z'n jas samenvallen en hij dan zegt: ‘Piet jas’. Merkt Keesje dat zelf? Of merkt het z'n geestelike vader? - Een komiese vorm van hetzelfde verschijnsel nam ik waar bij POTT (aangehaald in het proefschrift van JOSSELIN DE JONG: *De Waardeeringsonderscheiding levend en levenloos*, blz. 3). Deze spreekt n.l. in alle ernst van een ‘*filosofiese* taalperiode’, zodra in de menselike taal naast wat wij nu mannelik en vrouwelik noemen, het onzijdige is waar te nemen. Dat ‘onzijdige’ befilosofeert POTT als het levenloze tegenover het levende mannelike en vrouwelike. Gesteld nu al, dat het met POTT'S voorstelling van de historiese gang van zaken en met zijn filosofie daaromtrent geheel in orde was, wat zegt dat dan nog omtrent de gewaande filosofiese kracht van de argeloos sprekende mensen? Zijn de klaproos en de korenbloem zoveel filosofieser sinds GOETHE en SCHOPENHAUER een Farbenlehre filosofeerden? Nu is de gemiddelde mens wel geen klaproos of korenbloem, maar toch ook geen SCHOPENHAUER of POTT.

als de Schr. het steeds die kant uit heeft gezocht. Tegenover oppervlakkige lezers werken de inleidende uitroeptekens op blz. 92, hoewel zo niet bedoeld, zeer misleidend en maken die blz. dubbel gevaarlik.

Waar het de interpretatie van kindertaal betreft, kiezen we als voorbeeld van onbedacht gebruik van de term ‘betekenen’ opzettelik een geval dat door de meeste lezers van de Kleuterroman juist zo aardig is gevonden en dan ook soms[1)] als het neusje van de zalm is naar voren gebracht. De nodige bezonnenheid geldt dan echter niet zoals in de vorige bladzijden de tegenstelling gevoel en verstand (voor die tegenstelling in de kinderziel houden we een apart artikel beschikbaar!) maar een tegenstelling die onder ons totnogtoe meer als iets syntakties dan als iets meer algemeen psychologies bekend is.

Op blz. 36 zegt de Schr.: *Dege*, bij het zien van vallende regen, betekent heel precies: *het regent*; *schaap* en *stoel* betekenen zoveel als *het schaapt* en *het stoelt*.

Zoals tegenover alle kindertaal geldt ook hier allereerst de principiële opmerking, dat we nu niet alleen zoals in de vorige bladzijden te letten hebben op het verschil tussen taalwaarnemer en taalgebruiker, maar ook op het verschil tussen de kleine taalgebruiker Keesje en de volwassen taalhoorder, laat ik zeggen: Kees. In de vorige bladzijden, waar het over volwassenentaal ging, achtten we taalgebruiker en taalhoorder ongeveer identiek; maar nu doet zich de vraag voor: ‘Betekent een woord wat er in Keesjes ziel aan beantwoordt? of in de ziel van de hoorder Kees?’ Zelfs als de taalwaarnemer zo vakkundig geoefend is, dat ie zich weet te plaatsen op het standpunt van de argeloze taalhoorder, dan kan ie tegenover kindertaal toch nog een ongeschoolde zijn: de betekeniskwestie eist hier nieuwe oplettendheid en nieuwe oefening, om geheel wegwijs te worden in de drieheid taalgebruiker, taalhoorder en taalwaarnemer, nu niet enkel verward door tweespalt maar ook door driespalt. Waren we gemakkelik uitgevallen, we zouden jaloers zijn op de leek, die zelfs in dit bij uitstek moeilike geval heel geen moeilikheid ziet.

Zo zal misschien een jonge moeder bij gelegenheid van een visite de uitroep ‘dege!’ van 'r kleine met trots vertolken door

1) O.a. door ODE in *Vragen v.d. Dag*, Mei 1918. Met de rest van de waarderende beoordeling stemmen we volkomen in.

‘het regent’ en ‘donne’ door ‘het dondert’. Zij weet het beste van allen, wat die brabbeltaal b e t e k e n t en niemand acht die interpretatie dan ook verkeerd, integendeel zeer prakties! men is gewaarschuwd nog wat binnen te blijven tot de bui over is! Maar was die huishoudelike praktijk tegelijk taalkundigheid, dan zou de *Roman van een Kleuter* nooit een roman zijn geworden: 't was dan een woordeboek geworden: Zoals b.v. het latijnse woordeboek *pluit* voor de latijn-onkundige vertaalt door *het regent*, zo zou het boek over Keesjes taal uiteengevallen zijn in praktiese vertalingen als *dege = het regent*. Maar nu de behandeling van Keesjes taal tegelijk een bespiegeling van de taal*ontwikkeling* wilde zijn, een soort psychologiese roman, nu denkt men bij de term ‘betekenen’ niet aan de opvatting van de volwassen taalhoorder maar allereerst aan de ziel van de kleine taalgebruiker. Om hier werkelik zielkundig te zijn, is een ander streven nodig dan waarvan de meeste jonge moeders blijk geven: dezen betrachten niet de waarheid maar een ideaal, niet de kleine ziel zoals die is, maar zoals die aan het worden is, ja in de verbeelding al is: De nog haast onvindbare benen steken ze soms al in een lange broek en ook in plaats van het éne rokje ‘dege’ komen dan twee pijpen: ‘het regent’. 't Is waar, in de Kleuterroman is het niet allereerst vaderlike ijdelheid die de Schr. tot zo'n theoretiese afdwaling bracht, hij geeft werkelik een psychologiese reden aan; maar de vervoerende vadervreugde klinkt toch boven de verstandelike woorden uit en de afdwaling komt op het zelfde neer: van de kinderpsyche komt de Schr. in de psyche van de volwassene terecht. Ik wil wel toegeven dat aan het kinderlike ‘dege’ en ‘donne’ in de volwassentaal ‘het regent’ en ‘het dondert’ b e a n t w o o r d t ; maar als het op de b e t e k e n i s aankomt, dan is het juist de taak van de taalkundige, om het *vorm*verschil tussen ‘dege’ en ‘het regent’ door demonstratie van *inhouds*verschil te verklaren en dus juist aan te tonen, in hoever ‘dege’ n i e t ‘het regent’ b e t e k e n t . Zo min n.l. Keesje dezelfde persoon is als Kees, noch wat lichaamsgrootte noch wat zielsontwikkeling betreft, zo min is ‘dege’, noch wat vorm noch wat betekenis betreft, gelijk te stellen met ‘het regent’: de volwassen mens is namelik sterker dualisties dan het kleine kind, spreekt o.a. meer in tweeledige taal d.i. in zinnen met een onderwerp en een gezegde (*het regent*); vandaar dat taalonderwijs voorzover dat altijd - en terecht! - min of meer taal-opvoeding was, altijd op een spreken-in-zinnen aanstuurde, op een vermijden

van de ellips; Schr.'s bekende philippica tegen de taalonderwijzer[1] laat dan ook meer indruk na als krachtige bestrijding van overdreven taalpedagogiek dan als uiteenzetting van een taalkundig principe i.c. van 's mensen drang naar twee- of meerledigheid in het denken.

Waarin hier die tweeledigheid bestaat, komt vanzelf uit, als we gaan verklaren dat het ook niet goed is te zeggen, dat Keesjes ‘schaap’ zoveel betekent als ‘het schaapt’, z'n ‘stoel’ zoveel als ‘het stoelt’, al zullen we in een volgend artikel die interpretatie toch in één opzicht zeer prijzen.

In het algemeen is denken op z'n minst tweeledig omdat denken noodzakelik berust op tegenstelling en in het biezonder is het hier de tegenstelling *bestendigheid contra vergankelijkheid*, die zich doet gelden. Schr. meent n.l. terecht dat in Keesjes besef het schaap, de stoel en andere substanties nog niet dat blijvend karakter hebben dat in ons besef vooral die *konkrete* substanties zo karakteriseert, reden waarom dan ook bij ons de konkrete substantieven het lidwoord '*n* krijgen in tegenstelling tot de vluchtige abstrakta, de in vorm veranderlike gassen en vloeistoffen en de in vorm nog niet gedecideerde vaste stoffen als ijzer en hout. Keesje spreekt nog niet zoals wij van ‘'**n** schaap’, ‘'**n** stoel’, maar van ‘schaap’, ‘stoel’, en in Keesjes taal achten we dan ook het gemis aan bestendigheidskarakter in z'n substanties zo groot, dat we dat gemis door de enkele weglating van zo'n nasaal aanhangseltje '**n** maar half aangeduid achten. Geen wonder dat de Schr. van de Kleuterroman naar een aanschouwelike voorstelling uitziet, naar een schilderij, waarop een zeer kortstondige indruk ook als zodanig duidelik is voorgesteld[2]. Maar met die interpretatie door de beeldende kunst is Schr. helaas niet tevreden, hij wil een interpretatie door het *woord*, een *gedachte*-interpretatie, en dan kan het niet anders of wat één is, n.l. een tekort aan bestendigheid, wordt twee: *een tekort* aan bestendigheid als tegenstelling tot *een bevredigende mate* van be-

1) *De Nieuwe Taalgids IV*, 192: ‘Ellipsomanie’.
2) Schr. wijst daartoe op het impressionisme. Misschien dat de Schr. in die kunst allereerst 'n uiting van impressionele kortstondigheid ziet; bij mij is dat niet het geval: ik zie er van de indruk meer de hoedanigheids- dan de kortstondigheidszijde; misschien komt dat omdat ik bij ‘impressionisme’ allereerst aan Israëls c.s. denk; misschien heeft de Schr. anderen op het oog. Om zich meer zeker aan alle lezers begrijpelik te maken, had Schr. zoals ook ROMBOUTS doet op de film kunnen wijzen.

stendigheid, ja de tegenstelling wordt nog pregnanter, want een denkend mens is niet mis! Die pregnanter tegenstelling vindt z'n praktiese vertolking in de twee woorden ‘het schaapt’. Dat ‘het’ is een soort synoniem van ‘iets’; 'n mens is iets, 'n stoel is iets, 'n schaap is ook iets, elke zelfstandigheid is iets; zodoende (voor 'n nadere verklaring is het hier niet de plaats) zit in het woord ‘iets’ altijd een zekere mate van bestendigheid; 't woord ‘iets’ kan danook nooit een speciaal gezegde-woord zijn zoals ‘leest’, ‘schrijft’ en... ‘schaapt’. Dat woord ‘schaapt’ is danook de tegenstelling tot het min of meer bestendige ‘iets’; 't is als finite vorm een speciale uiting van *veranderlikheid* en *voorbijgaandheid*. De lezer heeft nu de groei van de tegenstelling in de denker-die-niet-mis is, al opgemerkt: tegenover *de bevredigende mate* van bestendigheid in het woord ‘iets’ of ‘het’, staat nu niet meer zoals eerst *een tekort* aan bestendigheid in het woord ‘schaapt’, neen dit negatieve is iets positiefs geworden: 'n aanzienlike mate van *vergankelikheid*, in de *uitdrukkelike* vorm ‘schaapt’. Deze overgang van negatief tot positief komt dikwels voor, is een onvermijdelik stadium in de groei van begrippen: tegenover de ‘kunstboter’ (thans ‘margarine’) werd de ouderwetse ‘boter’ weldra tot: ‘(dat is) *geen kunst*boter’ en zo tot: ‘*natuur*boter’. Datzelfde proces komt natuurlik nog veel vaker voor bij het intensere denken dat in het algemeen filosoferen en hier in het biezonder taalwaarnemen heet. Zo worden dan b.v. tegenover het sexuele *zij, haar* en *-ster* de woorden *ie*, '*m* en *-er*, die natuurlijk *geen vrouw* aanduiden, als de positieve aanduiding van een sexueel *mannelik* persoon opgevat, iets wat bij het minder intense denken van het dageliks leven bijna nooit het geval is. De taalwaarnemer die de aard van z'n eigen werk nooit kenniskrities heeft doorschouwd en daarom van de natuurlike hinderlagen in z'n eigen werk niets bevroedt, loopt er daarom zò maar in en zegt grif, dat *ie*, '*m* en *-er* een mannelik persoon b e t e k e n t [1].

1) En de taalonkundigheid wordt op de school prakties en theoreties gepropageerd en na enige generaties krijgt men dan in de schrijfstijl van het volk een taaltje dat ons haast naar de tijd van wat minder ‘ontwikkeling’ zou doen terugverlangen. Ik wijs o.a. op de cirkulaires waar men over de vele tussen haakjes geplaatste *zij's* en *haar's* en *ster's* struikelt, b.v. ‘Als iemand te laat komt, betaalt *hij* (*zij*) boete en verbeurt *zijn* (*haar*) kans om als voorgang*er* (*-ster*) in aanmerking te komen’. Zo heeft een Schr. van de mediese rubriek het doorlopend over de ‘lijder(es)’ en ‘zijn (haar) leed’, de Schr. van een ingezonden stuk over de ‘voetgangers (-sters)’ en ‘reizigers (-sters)’ en ‘hun (haar) behoeften’. Zie over de sexuele neutraliteit, uitgedrukt in *ie*, *m* en *er*: ‘Over enige faktoren bij de sexe-aanduiding’ in De N. Taalgids VI, 273.

En zo zegt ook de Schr. van de Kleuterroman dat Keesjes ‘schaap’, wegens gebrek aan voldoende bestendigheidselement, positief ‘het schaapt’ b e t e k e n t . Maar zo min Keesjes ‘schaap’ hetzelfde is als ons ‘**n** schaap’, zo min betekent dat ‘schaap’ hetzelfde als ‘**het** schaapt’, de ene interpretatie gaat te veel naar rechts, de andere te veel naar links: in Keesjes besef is het omtrent die tegengestelden nog schemerende verte en zoals in de verte zowel een lichte als een donkere kat allebei grauw zijn, vallen in Keesjes geest ‘**n** schaap’ en ‘**het** schaapt’ samen in ‘schaap’.

Schr. overdrijft met z'n ‘het schaapt’ evenzeer als toen ie verklaarde, dat ‘zoete lieve jongen!’ *eenvoudigweg* ‘ik hou van je’ b e t e k e n d e : de aardbei is in al die gevallen niet ‘net 'n geschilderde!’ 't is werkelik een geschilderde, helemaal geen echte, en de Schr. is hier zelf oorzaak dat z'n onmisbare term ‘betekenen’ (alleen op blz. 92 komt die term tweemaal twaalf keer voor!) onbruikbaar wordt. En als later de door de Kleuterroman opgeworpen belangrijke kwesties in allerlei verschillende hoofden zijn overgegaan (bij de ene verwerkt en bij de andere nog ruw), en dan tot allerlei verwarde polemiek zullen aanleiding geven zoals tot voor kort de uitdrukking ‘branden als 'n lier’, dan zal andermaal de waarschuwing moeten klinken: ‘men moet niet vragen wat “Heerlike tijd!” b e t e k e n t , maar wat de spreker en de hoorder daarbij hebben g e d a c h t ’ (als dan ten minste ook de term ‘denken’ nog niet onbruikbaar is geworden!)

Maar er zal later nog meer gebeuren! Als de leer, in de Kleuterroman vervat, eenmaal gangbaar zal zijn geworden - een toekomst die uit het vele goede in dat boek is af te leiden - dan zal men de meest orthodoxe belijders van die leer uitlachen, nog erger: een hartelike lach onwaardig keuren! Doet men zo heden ook niet tegenover degenen die, trouw aan de leer van 'r jeugd, nog verklaren dat ‘laars’ eenvoudigweg ‘lederhoos’ betekent en in ‘mensch’ de ‘ch’ niet kan wegblijven omdat het eenvoudigweg ‘menselik’ betekent? En toch waren ook die krasse betekenis-opvattingen vroeger algemeen, in de geleerde en in de niet geleerde wereld. Dat was in de tijd toen de etymologie nog het troetelkind

was. En al is nu, na de etymologie, de psychologie de Benjamin, dat zal niet altijd zo blijven, in een begripsvak als de taalkunde mag zo'n blinde voorliefde eigenlik nooit geduld worden. En daarom hoeft men niet eens in de toekomst te blikken, om zich nu en dan over de Kleuterroman, in het biezonder over blz. 92, zeer bezorgd te maken.

Maar 't schiet ons te binnen, dat het boek het wellicht ook zonder onze bezorgdheid stellen kan. De lezer heeft trouwens begrepen dat kritiek niet ons hoofddoel was; het ging om een hoofdterm van ons vak, die door het veelvuldig gebruik voor de taalwaarnemer al spoedig zo gewoon wordt, dat de buitengewone belangrijkheid allang uit het oog is verloren wanneer andere termen de goede gevolgen van toenemende deskundigheid pas beginnen te ondervinden. Die belangrijkheid opnieuw te doen beseffen, eiste een uiteenzetting, te langzaam van gang en te elementair van opvatting, om in hoofdzaak een kritiek te zijn op een boek dat, hoe kinderlijk van aankleding en versiering, toch in z'n wezen de vrucht is van akademiese eruditie en begrip.

PH.J. SIMONS.

Naschrift.

Iemand vermeldt wel degelik iets van zich zelf als ie zegt: ‘de aarde is rond’ (zie blz. 68), want ook het woord *rond*, hoe matematies van aanleg, heeft gevoelswaarde, en vooral in dit geval nu het onze aarde betreft, een wezen dat terecht onze moeder heet, in meer opzichten dan we zelf beseffen. Dat de mens in z'n verdere geestelike ontwikkeling die aarde als rond leerde erkennen, acht ik ten nauwste samen te hangen met 's mensen eigen wezen, al menen veel betrokken deskundigen dat die rondheid van wege de ‘talrijke, duidelike bewijzen’ uitsluitend iets objektiefs is. 't Is hier de plaats niet om die astronomen aan de tand te voelen, ik wil het bij deze konkluzie laten: In ‘de aarde is rond’ vermeldt de spreker behalve van de aarde ook iets van zich zelf. Maar hij *bedoelt* alleen iets van de aarde te vermelden. Men ziet: de term ‘vermelden’ geeft aanleiding tot dezelfde kwestie als de term ‘betekenen’ e.d. Maar het eerste woord acht ik voorlopig minder een vakterm dan het tweede, de inhoud er van mag dus meer schuiven en trillen en dus, ook als de taalkundige het gebruikt, zal de lezer een mindere mate van preciesheid voor lief moeten nemen.

PH.J. SIMONS.

Over verschrijvingen.
(*Vervolg van blz.* 29).

Zo kom ik dan tot groep

I. auditieve of phonetiese verschrijvingen.

Talrijk zijn de voorbeelden, die ik hiervan heb verzameld, niet. Wat ook niet te verwonderen is, gezien 1° het grote overwicht, dat uit de aard der zaak de visuele invloeden bij verschrijvingen hebben; 2° de vele twijfelgevallen, waar niet uit te maken is, of auditieve factoren de doorslag hebben gegeven, en die dus zekerheidshalve onder III gebracht moeten worden.

In de eerste plaats noem ik gevallen van

1. W e g l a t i n g , omdat de klank, die de letter voorstelt, bij het uitspreken van het woord weinig distinct is (vgl. boven p. 26)

onstond (II, IV). In één geval kwam het woord voor in kladwerk, terwijl in het daarop berustende net-werk de juiste vorm stond.

enstehen i. pl. v. *en*t*stehen*. Van mijzelf. Ik ontdekte de fout terstond, maar de verbetering kostte mij moeite: ik was hardnekkig geneigd, de *t*, die bij de correctie ingevoegd moest worden, weer achter de *s* te zetten in plaats van ervoor. Een parallel verschijnsel kan iedereen bijna dageliks waarnemen bij versprekingen. Tracht men een eenmaal gemaakte en opgemerkte fout te verbeteren, dan raakt men aan het hakkelen en krijgt pas na veel moeite de juiste klank op de juiste plaats eruit. Soms ook worden bij de ‘verbetering’ weer andere fouten gemaakt, zodat men nog dieper in het moeras raakt. Hiervan zullen wij ook bij de verschrijvingen voorbeelden zien.[1)]

1) Men zou voor de verklaring van deze verschrijving weliswaar ook kunnen denken aan visuele of motoriese dissimilatie met de *r*, die in de eerste syllabe voorkwam (zie beneden analoge gevallen). Maar in verband met het andere geval lijkt mij de /in de tekst gegeven opvatting de waarschijnlikste. [Deze noot slaat op de verschrijving *progamma* en moest aan de voet van p. 29 van deze jaargang gestaan hebben. Eerst ontdekt, toen de vergissing niet meer te herstellen was. v.H.]

Een verdere verhaspeling van het woord *ontstaan* tot *ontaan* (III) zal onder dit hoofd wel niet tuishoren. Hoogstens kan de acustiese zwakheid van de eerste *t* meegewerkt hebben tot het ontstaan van een gevoel van aarzeling. Waardoor dan weer mogelik werd, dat de schrijver, na de eerste *t* geschreven te hebben of terwijl hij die schreef, zich de juiste volgorde der moeilike lettergroep trachtte voor te stellen en zo tot de slotsom kwam, dat de laatste der drie een *t* moest zijn. Toen hij de eerste *t* voltooid had, kwam hij, mede tengevolge van de tijd van aarzeling, die hem het gevoel gaf een behoorlike tijd aan de groep besteed te hebben, tot het besef, dat de *t* reeds de laatste letter van de groep was en ging met de volgende letter door. Een dergelijk proces kan ieder herhaaldelik bij zichzelf waarnemen. Het is echter niet boven twijfel verheven, dat het hier de juiste verklaring is.

Nederlansch i. pl. v. *Nederlan***d***sch*. Meermalen op etiketten van cahiers.

Poskantoor i. pl. v. *Pos***t***kantoor* (II) is een soortgelijk geval.

Mogelik hoort hierbij ook:

gemend i. pl. v. *gemen***g***d*. In een proefwerk bij verschillende individuen: *gemend diluvium* (III). *De bevolking is gemend en bestaat uit*.... (II). Vooral met het oog op de veelvuldigheid van deze verschrijving denk ik, dat de voornaamste oorzaak ligt in de omstandigheid, dat *ng* het teken is niet voor twee phonemen, maar voor één niet-samengestelde klank, waarin het nasale element duidelik tot het bewustzijn komt. Het feit, dat juist het woord *gemengd* zich zo goed leent tot het begaan van deze vergissing, doet vermoeden, dat een visuele dissimilatie met de begin-*g* mee in het spel is. Het omgekeerde zien we in:

*begin***g***t* voor *begint. Hier begint de via Emilia*. (I, slap, traag, slecht spellend leerling). Dat hier *ng* in de plaats van *n* kan komen, hangt samen met de bij het vorige geval besproken phonetiese verwantschap tussen *ng* en *n*; dat *ng* juist hier intreedt, kan bevorderd zijn door visuële nawerking van de *g* in het begin van de lettergreep.

2. Omwisseling van plaats.

Vergissingen met de letters *s* en *t* op elkaar volgend, al of niet bevorderd door de nabuurschap van andere dentale klanken:

*Ros***t***gebergte* (III).

*Ker***ts***pr*.... (*oefwerk*) verbeterd na enige aarzeling, toen het eerste gedeelte van het woord geschreven was.

Bij ophoping van dentalen:

*er***snt** i. pl. v. *em***nst** (IV).

Al deze verschrijvingen moeten verklaard worden uit phonetiese invloeden. Voor de détails kan ik verwijzen naar wat boven p. 25 vlg. over het woord *erts* gezegd is.

3. Anticipatie (voorbarigheid, prolepsis).

Anticipatie van iets wat nog volgen moet, kan plaats vinden zonder dat er een andere aanleiding voor te vinden is, dan dat de letter, die te vroeg geschreven wordt, vlak volgt op de letter, die erdoor verdrongen wordt of indien de afstand groter is, dan toch op een plaats staat, die enigermate analoog is met de plaats van de verdrongen letter. (Van anticipaties, waarbij van geen 'verdringen' sprake is, maar alleen de geanticipeerde letter te vroeg geplaatst wordt naast de reeds voorhandene, welke laatste ook ongeschonden voort blijven bestaan, zie ik hier af. Bij de verschrijvingen van graphiese aard komen ook zulke ter sprake). Zo b.v. wanneer de vocaal van de 2e lettergreep in de 1e komt, de beginconsonant van de 2e de gelijkwaardige positie krijgt in de 1e lettergreep. - Bij deze soort is moeilik uit te maken, of auditieve factoren meegewerkt hebben dan wel of het een zuiver visueel geval is. Daarentegen wordt soms de voorbarigheid bevorderd doordat de tweede letter, die verdringt, een element van gelijkheid heeft met de eerste, die verdrongen wordt. Is nu dit element van gelijkheid niet van graphiese, maar van phonetiese aard[1)], dan hebben we zeker met auditieve invloeden te doen. Zulke gevallen zijn

zicht.... als eerste woord van de groep *sich zeigt*. Nadat de *t* geschreven was, terstond verbeterd. Of de *z* ook anticipatie van de *z* in *zeigt* is, durf ik niet te zeggen. Eerder zullen hier de duitse uitspraak en het bekende hollandse woordbeeld *zich* meegewerkt hebben. De *t* na *zich* berust echter stellig op acustiese werking: de gelijkheid in klank van de *ch* en de *g*[2)] maakte het mogelik, dat ik na de *ch* ineens voortging met de *t* van *zeigt*, welk woord immers reeds in het bewustzijn was. - Het kan zijn dat op dezelfde wijze moet opgevat worden:

1) Als ik nu en in het vervolg kortheidshalve eens over *phonetiese* eigenaardigheden van *letters* spreek, wordt mij dat wel vergeven.
2) Later heb ik me aangewend de *g* van *zeigt* als 'verchluszlaut' te spreken, zoals de 'Bühnenaussprache' eist. Toen de in de tekst aangevoerde verschrijving gemaakt werd, sprak ik de *ch* van *ich* in dergelijke verbindingen.

Het is een schilderig land (III). *schilderig* i. pl. v. *schilderachtig*. Misschien heeft de phonetiese gelijkheid van de twee keelklanken in *a***ch***ti***g** het te vroeg intreden van de laatste lettergreep bevorderd. Er kan evenwel ook associatie aan andere woorden in het spel zijn.

dat ik mogelik hier niet al te in al te weinig vak-mässige tijdschriften verstrooide literatuur bij de hand heb. al **te** i. pl. v. *al* **de**, onder invloed van het *al te*, dat volgen moest. Bij de optekening van het geval was ik overtuigd, dat het een auditieve verschrijving was. Om de grote waarde, die gehecht mag worden aan zelfwaarneming en optekening op heterdaad, noem ik het geval hier. Nù zou ik eerder geneigd zijn, het onder groep III, de twijfelgevallen, te brengen.

Ras.... De zin zou luiden: *Lastig* **r***as, die*.... (familienaam). Terstond verbeterd, toen de eerste helft van het woord geschreven was, hoewel na enige aarzeling. Rijmende lettergrepen influenceren elkaar gemakkelik. In de laatste tijd wordt vrij algemeen aangenomen, dat rijmende woorden onderlinge aantrekkingskracht op elkaar uitoefenen, met het gevolg b.v., dat zij in de ontwikkeling van hun buigingsuitgangen dezelfde weg gaan. Wanneer dan woorden, die in betekenis niets op elkaar lijken, alleen om die klankgelijkheid nauw geassocieerd blijken te zijn, hoeveel te meer zullen rijmende woorden (of lettergrepen), die in één en dezelfde zin voorkomen, op elkander kunnen inwerken.

*gel***ui***kluidend* i. pl. v. *gel***ij***kluidend* (V). Het *i*-element in beide lettergrepen veroorzaakt de anticipatie. Opmerking verdient, dat in een dergelijk geval bij het s p r e k e n vaak omwisseling van het vocalisme der beide syllaben plaats heeft, *gel***ui***k***ij***dend* b.v. Bij het schrijven gebeurt dit maar zelden. In een geval als het hier behandelde ziet men òf de fout in, wanneer men aan de *ij* toe is, die in de volgende lettergreep zou moeten staan, wanneer de omwisseling geheel tot stand kwam; òf de tweede wordt, zoals ze wezen moest en het resultaat wordt gelijkheid van beide syllaben. Bepaalde omzettingen zijn bij het schrijven meestal beperkt tot letters, die vlak op elkaar volgen. De verklaring van deze tegenstelling tussen schrijven en spreken zal wel daarin te zoeken zijn, dat het langzamer tempo van het schrijven dwingt om aan elke letter of kleine lettergroep uitdrukkelike, geregelde en aparte aandacht te wijden, terwijl men bij het spreken een groep woorden ‘in één adem’ zegt. Wij spreken

in constructies, spreekmaten[1] of hoe men het noemen wil, wij schrijven echter in letters of hoogstens in groepen van enige letters.

Van een 3e groep: inertieverschijnselen, nawerking van voorafgaande letters, heb ik geen voorbeelden, die als zekere gevallen van acusties-phonetiese verschrijvingen kunnen gelden. Daarom ga ik nu over tot de volgende afdeling.

II. Visueel-motoriese verschrijvingen.

Het is niet altijd gemakkelik uit te maken of een verschrijving in deze afdeling ondergebracht moet worden, dan wel of ze liever moest staan onder de twijfelgevallen van III. Zeker zijn de gevallen, waar klaarblijkelik in de vorm van de schrijfletters de oorzaak van de verschrijving ligt, b.v. wanneer voor *Konr***ad** geschreven wordt *Konr***d** wegens de gelijkheid tussen de *a* en de aanloop van de *d*. Bij de overige heb ik als maatstaf genomen de klankcombinatie, die door de letters, zoals die nà de verschrijving gegroepeerd zijn, wordt voorgesteld. Ontstaat daardoor een moeilike klank verbinding, dan neem ik aan, dat geen 'innerlike verspreking' aan de verschrijving ten grondslag kan liggen. Ik ga er dus van uit, dat men zich niet zodanig verspreekt, dat de daardoor ontstaande klankverbinding merkbaar bezwaarliker wordt dan de geëiste. Hiermee is dan nog niet gezegd, dat versprekingen berusten op een onbewust streven tot vergemakkeliking der uitspraak. Zo is b.v. *zelfls* i. pl. v. *zelfs* (III) ontegenzeggelik een zuiver graphiese verschrijving. - Er blijven natuurlik moeilik te beoordelen gevallen over en ik kan mij voorstellen, dat iemand een of ander voorbeeld liever onder afdeling III had gezien.

Volgens hetzelfde principe van indeling, als voor afd. I gebruikt werd, krijgen we dan hier:

1. W e g l a t i n g e n .

Meestal zuivere haast-verschijnselen. Ik noem slechts:

mens i. pl. v. *met ons*. In wezen is het een anticipatie, maar toch is het een zo duidelik haast-geval en meer niet, dat ik het niet onder de afzonderlik te bespreken anticipaties noem.

In 1848 *werd er doo een particuliere maatschappij.... een .... plan gegeven van de drooglegging* (IV). *doo* i. pl. v. *doo***r**.

1) Dit woord is hier niet op te vatten in de zin, die BOER, *Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterk*. XXXVII, 163 er aan hecht.

Ook hier is wel haast de oorzaak van de weglating. Aan dissimilatie-invloeden van de *r* in het voorafgaande woord *er* te denken, is gezocht.

Wanneer *schilderig* i. pl. v. *schilderachtig* onder I onjuist is beoordeeld, kan het hier horen.

2. Omzettingen.

*Si***gn***apore* i. pl. v. *Si***ng***apore* (talrijk).

*Ga***gn***es* voor *Ga***ng***es* (II).

*vorwä***tr***s* i. pl. v. *vorwä***rt***s*. Fout gezien, toen de *s* geschreven was.

Burgerds.... (het moest *Burger***sd***ijk* worden). Na de *s* terstond verbeterd.

Ik zou het getal van deze verschrijvingen nog heel wat kunnen vermeerderen, maar laat dit na, omdat veelheid van voorbeelden hier niet nodig is, om de lezer van het voorkomen hiervan te overtuigen. Liever wijs ik op een meer belangwekkend soort van omzettingen, waarvan de kennis ook wel voor verbeteringen in handschriften leerzaam kan zijn, nl. de verspringing van de geminatie. Ook MERINGER, *A.d.L.d. Spr.* 139 noemt hiervan twee voorbeelden. Dat dit een zuiver graphies verschijnsel is, lijdt natuurlijk geen twijfel, inzoverre het woorden betreft uit talen, waarin de gegemineerde spelling met de phonetiese waarde van de consonant niets te maken heeft. Misschien ligt hierin wel juist de reden van het betrekkelik veelvuldig voorkomen dezer verschrijving. Doordat n.l. de graphiese verdubbeling, wat de consonant zelf betreft, elke phonetiese grondslag mist, kan er in gevallen waar dicht in elkaars nabijheid een enkele en een dubbele medeklinker voorkomen, weifeling en aarzeling ontstaan, welke van de twee verdubbeld moet worden. En hiermee ligt de weg tot vergissingen open.

Ik heb bij mezelf geattrapeerd:

*kö***ntt***e* i. pl. v. *kö***nnt***e*, tweemaal.

*dies***s***e Au***f***assung* i. pl. v. *die***s***e Au***ff***assung*. Gecompliceerd geval: ook de *ss* van *Auffassung* kan invloed hebben uitgeoefend. Ik maak er op attent, dat we hier een voorbeeld hebben van werking op afstand, die, gelijk gezegd, bij verschrijvingen zich veel minder vaak manifesteert dan bij versprekingen.

Het is zeker niet toevallig, dat deze verspringingen juist in duitse woorden voorkwamen. In de duitse spelling toch is verdubbeling van consonant onderworpen aan geheel andere regels dan in de nederlandse, en staat evenmin in verband met de phonetiese natuur van de consonant, zodat er voor een Neder-

lander dubbele kans is om in bepaalde gevallen te weifelen of zich te verschrijven. Iemand, die zelden Duits schrijft, deelde mij mede, dat zij zeer goed merken kan, dat haar gebrek aan routine in de duitse spelling verschrijvingen als *fe***s**e**ll***n* voor *fe***ss**e**l***n* bevordert. In hetzelfde licht zullen wel moeten bezien worden geminatie-verspringingen in moeilike, eigenlik maar half gekende, geografiese namen als *Massachuse***tss** i. pl. v. *Massachuse***tts** (V) of *Massachu***ss**e**t***s** (ook V), en in eigennamen met ongewone spelling, als

*Ka***lls** i. pl. v. *Ka***lls** (ikzelf, meermalen).

Ik twijfel echter niet, of deze soort verschr. komt ook in gewone woorden voor. Een merkwaardig voorbeeld ervan staat trouwens gedrukt in POTGIETERS *Het Noorden*, uitgave van 1836, p. 17: *Ludwig zuch***t***e lui***dd***e*. Misschien een zetfout, maar dan in elk geval door de schrijver bij de correctie niet verwijderd: ook aan het niet opgemerkt worden van verschrijvingen kan blijken, hoe algemeen menselik ze zijn.

*Vereffe***nni***g* i. pl. v. *vereffe***nin***g* (IV) kan een gewone omzetting van *i* en *n* zijn. Het is echter ook mogelik, dat de *nn* ontstaan is door nawerking van de geminatie *ff*. In het laatste geval zou het dus een enigszins andersoortig verschijnsel zijn als de totnogtoe besprokene. Maar ook hier neemt de voorstelling van de consonantverdubbeling blijkbaar een afzonderlike plaats in naast het eigenlike grafiese beeld. Dit moeten we trouwens aannemen voor al de gevallen, die in dit verband besproken zijn. Schematies en grof uitgedrukt, zou men kunnen redeneren: de voorstelling van *ss* is niet *s* en nog eens *s*, maar *s* + verdubbeling. Evenzo ff is niet *f* en nog eens *f* maar *f* + verdubbeling. Zodoende kunnen twee gegemineerde consonanten, die graphies en phoneties niets met elkaar gemeen hebben, noch ook in analoge plaatsen van woord of zin voorkomen, op elkaar inwerken, omdat zij een frappant element van gelijkheid hebben: de verdubbeling.

Het is a priori te verwachten, dat een dergelijke omspringing ook kan plaats hebben met de verdubbeling van vocaal, b.v. *b***o***ze str***ee***ken* i. pl. v. *b***oo***ze str***e***ken, h***e***te v***uu***ren, r***o***de r***oo***zen* e.d. Ik heb zulke gevallen niet geconstateerd, maar dit zal wel toeval zijn of daaraan liggen, dat de gelegenheid voor zulke verspringingen niet zo ruim is, omdat twee woorden met vocalen, die voor deze omspringing in aanmerking komen, niet vaak in elkaars nabijheid voorkomen, tenzij ze met opzet, b.v. in een invuloefening naast elkaar worden geplaatst. En listig in elkaar ge-

zette invuloefeningen geven nu juist niet het geschiktste materiaal voor waarneming van verschrijvingen.

3. Anticipaties.

a. te vroeg intreden van een letter, onveranderd de overige, zodat het resultaat is: toevoeging van een letter.

*Neder***d***land***d** (IV). Het zou ook inertie kunnen zijn: nawerking van de eerste *d*.

*Warmoe***r***zie***r***straat*, gedrukt op papieren zakje van een sigarenhandelaar. Ook hier is nawerking van de eerste *r* mogelik.

*De grootste productie ze***l***te***l***t in deze streken* (V).

.... *de hoofdstad, die snel***t** *groei***t** (III). Invloed van het volgende *groei***t**, maar mogelik ook bijgedachte aan het werkwoord *snellen*.

Ten slotte nog een voorbeeld, dat wel wat gevaarlik is, wijl het genomen is uit een zweedse brief, door een niet-Zweed geschreven, maar dat ik hier toch geef, omdat het weer een van de schaarse gevallen van werking op grote afstand is:

*fö***rl***ja med i vä***rl***dshistorien. fö***rl***ja* i. pl. v. *följa* onder invloed van *vä***rl***d*. Dat dit een zuiver graphiese werking is, blijkt wel hieruit, dat de *l* van *värld* 'stom' is.

b. te vroeg intreden van een letter in de plaats van een andere: assimilatie. Gedeeltelike assimilatie, gelijk we die in de taal kennen, is in het schrift zeldzaam. Wanneer er geassimileerd wordt, is het altijd totale assimilatie. Het is wel mogelik, dat de vorm van een bepaalde letter eens verschilt naar gelang van de letter, die volgt. Zo deelt MERINGER, *A.d.L.d. Spr.* p. 138 mee, dat door een bepaald schrijver de *e* vóór *l* steeds buitengewoon groot geschreven werd. Maar daar een letter meer kan variëren dan een klank, zonder nog het effect van een 'andere' letter te maken, worden dergelijke verschillen niet opgemerkt en hebben zij inderdaad niet hetzelfde belang als kleine verschillen in klank.

*be***t***eu*.... Het moest *be***d***eu***t***end* worden. Na aarzeling, toen de assimilerende *t* moest geschreven worden, vergissing ontdekt. Dit is misschien weer een geval, waar bij het spreken omwisseling van de *t* en de *d* zou hebben plaats gehad.

*rei***g***igers* i. pl. v. *rei***z***i***g***ers* (II; tweemaal op één pagina). Het meisje had niet de gewoonte een z.g. 'lange' *z* te schrijven, die in vorm enigszins op de *g* lijkt en dus aanleiding had kunnen geven tot de verschrijving. Medegewerkt kan hebben de *r* aan het begin, waarvan de aanloop aan die van de *z* gelijk is. Een soort dissimilerende werking dus. Niet heel waarschijnlik.

*Moe***k***dijk* i. pl. v. *Moe***r***dij***k** (IV).

Vaak werkt de vorm van de geassimileerde letter mede, wanneer die iets met de assimilerende letter gemeen heeft. Zo oefenen b.v. *l* en *b*, die als schrijfletters voor een groot deel aan elkaar gelijk zijn, invloed op elkaar uit:

*Me***b***bourne* i. pl. v. *Me***l****b***ourne* (II).

*A***b***bert-Edward-meer* i. pl. v. *A***l****b***ert-* enz. (II).

*midde***bb***aar* (*onderwijs*).

Een geavanceerder vorm hiervan is het wegvallen van een der letters, b.v.

Mebourne i. pl. v. *Me***l***bourne* (IV). Hier kan ook de gelijkvormigheid van de *e* met de *l* meegewerkt hebben.

Konrd voor *Konr***ad** (IV). Gelijkvormigheid van *a* en het begin van de *d*.

Hier blijkt dus, hoe geleidelik de overgang is tussen assimilaties en dissimilaties. De psychiese oorzaak is bij de laatste twee gevallen dezelfde als bij de daaraan voorafgaande, die zonder twijfel assimilaties moeten heten, terwijl bij sterker doorwerken van die oorzaak de assimilatie vanzelf in dissimilatie overgaat (dissimilatoriese elisie, vgl. WUNDT, *Volkerpsychologie* I^3, 1, 435). Zo ook:

aardappelmeefabricatie i. pl. v. *aardappelmee***l***fabricatie* (V). De *l* valt uit wegens de gelijkvormigheid van de bovenste helft der *f*, die volgen moest. Mogelik ook invloed van de beide voorafgaande *e*'s, die almede gelijkvormig zijn met de *l*. - Stellig aan de voorafgaande *e* is te danken het wegvallen van *l* in

textieindustrie (IV).

Dezelfde of analoge factoren veroorzaken de z.g. haplographieën, waarbij meer dan een letter gemoeid is: het maar eenmaal schrijven van een tweemaal achtereen voorkomende verbinding van twee of meer letters. Door de volkomen gelijkheid in vorm wordt bevorderd, dat men na het schrijven van de eerste verbinding, doordat de geest vlugger werkt dan de hand, in het besef geraakt, dat ook de tweede reeds geschreven is. Het verschijnsel is trouwens uit de tekstcritiek bekend genoeg. Ik noem de volgende voorbeelden:

dagen i. pl. v. *dage***g***en.*

ijzerts i. pl. v. *ijzer***er***ts* (V).

medeeling i. pl. v. *mede***de***eling*. Zeer gewone haplographie, die vaak over het hoofd gezien wordt en als drukfout blijft staan. Schrijft men vereenvoudigde spelling, dan is er nog meer aanleiding toe, omdat dan de twee opeenvolgende lettergrepen in

hun geheel gelijk zijn. Bij een woord als *mededeeling* moet echter niet uit het oog verloren worden, dat de vorm *mee*, die naast *mede* staat en veel gewoner is, inwerken kan bij vergissingen zowel in schrijven als spreken.

Deze uitgeweken trokken bij voorkeur naar.... i. pl. v. *uitgeweken***en** (IV).

Sterk staaltje: *Ook komen daar veel zuidvruchten banen vandaan* i. pl. v. *veel zuidvruchten* **en** *ban***an***en* (II). Twee haplographieën in één zin.

In dit verband noem ik ook een paar andere gevallen van dissimilatoriese elisie, die op anticipatie berusten:

wenig en *wenige* (II; beide op één pagina schrift) i. pl. v. *we***i***n***i***g*(*e*). Invloed van het duitse woord was uitgesloten.

flirations i. pl. v. *flir***t***a***t***ions*. De uitspraak van het woord geeft hier zekerheid, dat de verschrijving zuiver visueel-motories is.

Een merkwaardig struikelblok, en wel waard afzonderlik te worden behandeld, is het woord *zijrivieren*. De vele getittelde haaltjes met al of niet nog iets anders erachter, in drie achtereenvolgende lettergrepen, de eenvormigheid met toch ook weer verschil tussen tweemaal *r* en eenmaal *z* aan het begin der lettergreep, veroorzaakten een spel van vergissingen en mislukte verbeteringen, van assimilaties en dissimilaties, dat bij vier verschillende individuen van het IIe leerjaar leidde tot de volgende verhaspelingen:

zijrieren. Haast-geval. Meegewerkt kan hebben, dat het slot van de gewone schrijfletter *r* met de haal, die hem aan de *i* verbinden moet, wel sterk aan de *v* herinnert, zodat de schrijver het gevoel kon krijgen, ook reeds in het schrift aan de 3^{e} lettergreep toe te zijn, waar zijn haastige gedachten reeds waren. (De ontwikkeling van de *r* van *radix* tot het tans gebruikelike wortelteken in de wiskunde kan ook een illustratie zijn van de overeenkomst der *r*-met-verbindingshaal en de *v*. De haal heeft zich daar om practiese redenen zeer sterk ontwikkeld, waarbij de eigenlike karakteristieke *r*-lijnen geheel verschrompeld zijn en het resultaat een soort *v* werd[1)].

zijrieven, zijrieveren, rijvirieren. Wanneer ik deze vormen in al hun gecompliceerdheid geheel trachtte te verklaren, zou ik

1) Ik geef deze verklaring van het wortelteken onder alle voorbehoud. Of zij algemeen gangbaar is, weet ik niet. Wat ik ervan weet of meen te weten, berust op mondelinge mededeling van een wiskunde-leraar.

te veel verklaren. Men kan ze op velerlei manieren voor elkaar redeneren, maar juist die veelheid maakt totale onthouding van verklaring wenselik. Wat voor factoren er zoal gewerkt hebben, zal de lezer grotendeels zelf zien. Maar uit te maken, hoe die factoren samenwerkten, wat primair, wat secundair, wat fout, wat poging tot verbetering is, is een te zware taak.

Tegenover de anticipaties staan de verschijnselen van

4. i n e r t i e , nawerking van het voorgaande.

Hiertoe zouden behoren de z.g. progressieve assimilaties. Daarvan heb ik echter geen enkele overtuigend visuële opgetekend. In het algemeen is voorbarigheid veel meer de oorzaak van verschrijvingen dan traagheid.

Gedeeltelike assimilaties komen ook hier weer niet voor en bij de door mij opgetekende zuiver-visuele voorbeelden ook geen totale. Slechts herhalingen van een reeds geschreven letter of letters. B.v.:

Men vindt er zelfls hooge toppen.... *zel***l***f***l***s* i. pl. v. *zelf*s (III). De bovenste helft van de *f*, die aan de *l* gelijk was, heeft zeker meegewerkt.

Verder is hier niets te beginnen het is een woest berglaan (IV). *bergl***aan** i. pl. v. *bergl***and**. Hier moet behalve inertie van de *a* ook wel anticipatie van de slot-*d*, die in aanhef immers aan de *a* gelijk is, in het spel zijn. Na de *n* is toen de schrijver opgehouden, omdat het geëiste aantal letters compleet was. Het besef van het juiste aantal komt wel meer tot uiting[1)], b.v. ook in de verspringing van de geminatie.

De landen zijn er daan ook zeer vruchtbaar. **daa***n* i. pl. v. **da***n* (II).

1) Ik kan niet nalaten hier te wijzen op een ander soort vergissing, die met verschrijvingen niets te maken heeft, maar gebracht moet worden tot MERINGERS groep van 'verhandeln' (*A.d.L.d. Spr.* 143 vlg.), en waar ook het aantal-gevoel duidelik aan het licht komt. Ikzelf heb ze meermalen begaan, en vertrouw, dat ook de lezer in dezen zoveel ervaring heeft, dat hij mij niet uitsluitend op gezag hoeft te geloven. B.v.:
Ik moet uit een bepaald vertrek drie dingen halen, b.v. een boek, een paar schoenen en een potlood. Als ik in het vertrek kom, zie ik ook nog een zakdoek liggen, die ik mij nu bedenk nodig te hebben. Ik neem het boek, de schoenen en de zakdoek en ga met een volkomen gevoel van bevredigdheid de kamer uit; eerst wanneer ik het potlood zal gebruiken, merk ik, dat het achtergebleven is. Ik moest drie dingen hebben en gevoelde mij bevredigd, toen ik er drie had.

Bij de eerste *a* bleef de *d* nog in het bewustzijn wegens zijn gelijkvormigheid met de *a*; daarna kwam de tweede.

Andere ‘dittographieën’ van meer letters:

*stapel***pel***plaats* (IV). Mede bevorderd door de *pl*, die volgde.

Het woordje *men* wordt vaak herhaald. Van de vele gevallen noem ik slechts:

Maar meer en meer begreep men men, dat.... (IV). Hierbij hebben zeker de vele voorafgaande *m*'s aan het woordbegin invloed gehad. Interessant is daarom, dat de zin overgenomen was van een concept, waarin stond: *Meer en meer begreep men, dat*....; één met *m* beginnend woord minder en geen herhaling van *men*.

Een meer gecompliceerd geval is:

v

omgevening (III) i. pl. v. *omgeving*. De eerste *n* was doorgehaald en in *v* veranderd. Hier is om typografiese redenen de verbetering zonder doorhaling boven de oorspronkelike letter gezet. Het kan zich afgespeeld hebben als volgt: 1. Na *omgev*.. begin tot herhaling van *ev.* 2. Onder het schrijven van de (tweede) *e* komt naar voren de voorstelling van de *n*, die twee plaatsen van de *v* af staan moet. 3. Als *-en-* geschreven is, een foutieve verbetering: na de *e* moet toch *v* volgen. 4. Bevrediging; voltooiing van het woord met *-ing*.

Ten slotte volge dan de groep:

III. ‘Indifferente’ verschrijvingen,

d.z. zulke, waarvan niet uit te maken is, of ze visueel dan wel auditief zijn. In vele gevallen zullen beide factoren hebben samengewerkt, zodat ze eerder met de naam ‘visueel-auditieve verschrijvingen’ zouden moeten worden bestempeld. De voornaamste rubrieken, die wij bij de vorige groep hebben aangetroffen, keeren hier terug:

1. W e g l a t i n g e n ,

met geen andere oorzaak dan eenvoudig: haast, zijn niet talrijk. Ik geef:

degelikheidschouwingen i. pl. v. *degelikheids***b***eschouwingen*. En misschien is ook dit ene geval nog liever op te vatten als anticipatie van de tweede *s*. - Van

2. O m z e t t i n g e n

noem ik slechts één voorbeeld, omdat er tegelijk al iets van anticipatie in te zien is:

*Vaars***t***e stallucht* i. pl. v. *Vaar***ts***e stallucht*. (*Vaart* is een plaats-

naam). De omzetting van *s* en *t*, opzichzelf en vooral in nabijheid van *r* bij het spreken een gewoon verschijnsel, wordt hier bevorderd door de *st* van **st***allucht*. Dat ik het geval niet bij de auditieve indeel, is omdat ik bij het begaan van de vergissing duidelik het s c h r i f t beeld van de *st* voor ogen had.

3. A n t i c i p a t i e s .

a. resultaat: toevoeging van een letter:

*behoor***d***en***d***e tot* i. pl. v. *behoorende tot*. Spelling de Vr. en te W. *Sur***n***i***n***ame* (III).

*het benoo***g***di***g***de* (IV).

*Aan de ka***n***toe***n***productie zijn eigenaardige gebreken verbonden* (IV). toevoeging van meer dan één letter:

.... *aan een van de talrijke***nde**.... (volgde: '*anrege***nde**' *punten*). met bevorderende omstandigheden:

*on***s***tvangst* i. pl. v. *ontvangst* (IV). Tweemaal *n* en tweemaal *t* doet ook de *s* tweemaal verschijnen.

Wij bevelens ons bij U aan (IV);

.... *den nijveren arbeiders zoowels als den handelaars*.... (IV). De elkaar influencerende woorden hebben de *n* resp. *l* gemeen.

*Es***t** *is***t**.... voor *Es ist*....

b. resultaat: verandering van een letter: assimilatie. Steeds totale assimilatie, vgl. boven p. 82. Twee letters, die één klank voorstellen, zoals *oe, oo, aa* worden hier als één letter behandeld. Het feit, dat zij hier kennelik als zodanig fungeren, toont dat ook auditieve invloeden in het spel zijn.

*S***o***loniki* i. pl. v. *S***a***loniki* (I). Verkeerde herinnering was hier, gezien de kennis van de knaap, uitgesloten.

*m***o***lodieën* vond ik in een door onderwijzer gecorrigeerd dictee van een ongeveer 22-jarige. Bij de correctie was de font niet opgemerkt. Waaruit blijkt, dat ook de foutenjager-ambtshalve aan deze algemeen-menselike neigingen niet vreemd is.

De omstandigheid, dat deze beide woorden uitheems waren, werkte natuurlik mee.

*toeg***oe***moetkoming*. Misschien zowel nawerking van de eerste als anticipatie van de derde lettergreep.

*de l***ng***us en de Ga***ng***es* (IV).

...., *daar er niet genoeg werkkrachten zijn en bovendien z***uu***r d***uu***r*, (V).

*D***oo***rv***oo***r mijn hartelijke dank*. Uit brief van 24-jarig meisje.

*v***aa***nd***aa***g*. Zelfde origine. Volgens eigen mededeling verbeterd vóór de 2e syllabe geschreven werd.

*als bij de v***oe***rige* **oe***fening*. Drukfout, blijven staan in RIJPMA - SCHURINGA, *Stijloefeningen* p. 73.

*Bu***r***gaa***r** i. pl. v. *Bu***l***gaar* (I).

*o***r***de***r***nemingen* i. pl. v. *o***n***dernemingen* (V). Bijgedachte aan 'order' was, te oordelen naar de omgeving, niet geheel onmogelîk.

*van na***b***er***b***ij* (IV). Overgeschreven van een concept, waarin het woord goed geschreven was.

*Om dus hooge akkers te besproeien, moet me***t** *he***t** *water hoog oppompen* (IV). *me***t** i. pl. v. *me***n**. Behalve de *t* van *he***t**, kan ook zeer goed ingewerkt hebben het wat begin betreft gelijke, voorafgaande **m***oe***t**. Zo beschouwd, zou het dus een geval van inertie zijn.

.... *en bovendien zal een broe***f** *of neef van A. uit Engeland meebrengen.... broe***f** i. pl. v. *broe***r**. Uit brief van een 28-jarige. Was het een verspreking, dan zou zeker de assimilerende invloed moeten geacht worden uitgegaan te zijn van *nee***f**, dat in accent gelijk staat aan *broer*. Nu het een verschrijving is, kan ook wel de *f* van *o*f meegewerkt hebben.

*Het is de bloeiendste staa***n** *van Z.-Amerika* (IV). *staa***n** i. pl. v. *staa***t**. Schijnt prolepsis van de *n* in *va***n** te zijn.

met **he***le stel* i. pl. v. *met* **het he***le stel*, dat niet geheel aansluit bij het voorgaande, noem ik hier, omdat dit weer een overgang voorstelt naar de dissimilaties (vgl. boven p. 83). De *t* van *he***t** is blijkbaar door haast verwaarloosd; het hele woord *het* kan echter ook opgegaan zijn in de *t* van *met* als schriftelike afspiegeling van wat bij vlug spreken dikwels gebeurt.

Andere dissimilaties:

, *dat die van de leerlingen steed is de de-Vries-en-te-Winkelse. steed* i. pl. v. *steed***s**. Eigenaardige dissimilatie met *i***s**. Terstond verbeterd, toen *is* geschreven was.

satistieken i. pl. v. *s***t***atistieken* in gedicteerde zin. Bij 3 individuen van II, een heel goed, een middelmatig en een zwak leerling. Misschien is het nog meer de *st* van de 3e dan de *t* van de 2e lettergreep, die hier dissimilerend werkte.

Ten slotte ook hier weer

4. I n e r t i e s .

resultaat: toevoeging van een letter.

*De aldus verkregen fabrikaten verkochten zij***n** i. pl. v. *zij* (IV). De drie voorafgaande woorden met *n* aan het uiteinde veroorzaakten een *n* ook achteraan het vierde woord. Daar in de gewone uitspraak de *n* van *fabrikaten* en *verkochten* niet gehoord wordt, schijnt de verschrijving uitsluitend visueel te zijn. Hierbij is echter

op te merken, dat de betrokken leerling de gewoonte heeft om, wanneer hij leest, deze *n* te laten horen. En het geschrevene was bijna letterlike weergave van een zin ‘uit het boek’.

in dieser **r** *Weiser*. Precies hetzelfde geval bij MERINGER, *A.d.L.d. Spr.* 139.

resultaat: wijziging van een letter (progressieve assimilatie).

*Waar de Nijl stroomt, het d***a***l d***a***s. d***a***s* i. pl. v. *d***us** (II). De gelijkheid van het woordbegin bevordert de assimilatie.

*Wat ook Rusland gaarn***a** *had gehad* (IV). Zou ook op proleptiese invloed van de *a* van *had* kunnen berusten. Maar aangezien ik van ditzelfde individu verschillende duidelike gevallen van inertie heb opgetekend, ben ik geneigd hier nawerking van de *aa* in *gaarne* te zien, zonder daarmee te willen uitspreken, dat bepaalde soorten verschrijvingen aan bepaalde individuen eigen zijn. (Vgl. boven p. 24).

*The Asiat***a***c Comp.* i. pl. v. *Asiat***i***c* (V). Het ontwikkelingspeil van deze scribent is hoog genoeg om de gedachte aan verkeerde voorstelling van de spelling uit te sluiten.

*Een plaats hier is Bagdad, waar de groote Bagda***g** *Spoorweg*.. (II). Merkwaardig, omdat eerst een juiste schrijfwijze voorafgaat. Dit doet denken aan mogelike invloed van *Spoorwe***g**.

*Ze werden ge***d***rouwd*.... i. pl. v. *ge***t***rouwd*. Bij de verbetering van deze verschrijving had ik het gevoel, dat nawerking van de *d* in *werden* de oorzaak was. Is dit juist, dan zal de verbinding van *r* en *d* op de beide betrokken plaatsen wel meegewerkt hebben. Trouwens een moeilik geval, dat ik niet geheel bevredigend verklaren kan.

Even goed als men van progressieve assimilatie spreken kan bestaat er ook progressieve dissimilatie, waarvan de diepere oorzaak eveneens in inertie gelegen is. Het enige voorbeeld, dat ik hiervan heb, kwam voor in een vreemd (duits) woord. Hoe het me nu ook aan het hart gaat, deze lijst met een nummer van enigszins twijfelachtige soort te besluiten, kan ik toch niet nalaten, deze eenling, omdat het een eenling is, hier te vermelden:

Letzgenannte Arbeit i. pl. v. *Le***tz***t***t***genannte A*. uit een brief. De tekortkoming werd eerst ontdekt bij het overlezen na de voltooiing van het hele stuk. Men zou deze verschrijving desnoods als louter visueel-motories kunnen opvatten; ik acht het echter ook mogelik, dat phonetiese invloeden in het spel zijn, n.l. de verwaarlozing van de tweede *t*, waartoe Nederlanders in zulk

een verbinding, bij niet al te verzorgde uitspraak, geneigd zijn (nedl. *laatsgenoemde*).

Besluit.

In het bovenstaande is door de beperking der stof getracht, de verschrijvingen zoveel mogelik als autonoom gebied naast de versprekingen te beschouwen. Wordt deze gebiedscheiding een ogenblik geaccepteerd, dan is het na het gegeven overzicht van verschrijvingen mogelik, een vergelijking te maken tussen spreken en schrijven met betrekking tot de vergissingen, die de mens in het hanteren dezer beide functies begaat.

In de eerste plaats kunnen we dan vaststellen, dat de in het begin vermoede analogie tussen versprekingen en verschrijvingen uit het opgesomde materiaal duidelik blijkt. Bij het schrijven zijn steeds dezelfde storende factoren voorhanden, die sedert de psychologiese taalbeschouwing aan iedereen bekend zijn van het spreken. Ook hier onderlinge inwerking van de naburige letters, van letters, die op overeenkomstige plaatsen staan; ook hier voorbarigheid en traagheid, neiging tot gelijkmaken en neiging tot ongelijkmaken. En evenmin als bij het spreken kunnen we aangeven, waarom juist in een bepaald geval storingen ontstaan, terwijl andere, even ‘gevaarlike’ lettercombinaties zonder fout worden geproduceerd. Wij zijn al blij, wanneer we kunnen zeggen, waaròm een bepaalde verbinding ‘gevaarlik’ is, d.w.z. waarom bij het schrijven daarvan relatief grote kans op vergissing bestaat. Op de vraag naar de diepere oorzaak van de storing in een bepaald geval kunnen we niets anders antwoorden dan: in dat bepaalde geval was de aandacht slapper, minder gespannen dan in een ander geval, dat zonder fouten afliep. Een omschrijving derhalve van: ignoramus. En treedt eenmaal storing in, dan kunnen we in de meeste gevallen niet meer dan constateeren, dat er b.v. assimilatie of dissimilatie heeft plaats gehad, zonder te kunnen zeggen, waarom juist het een en niet het ander.

Zijn de storende tendenties dus bij spreken en bij schrijven gelijkelik voorhanden, in de uitingen van die tendenties, de daardoor veroorzaakte vergissingen, zijn verschillen waar te nemen, die geconditioneerd zijn door de eigenaardigheden van beide functies. Zo vinden de afstandswerkingen bij het schrijven, hetzij assimileerend of dissimilerend, plaats over geringere afstand dan bij het spreken, omdat de geringere snelheid bij het schrijven

dwingt tot het bepalen van de aandacht bij een kleiner quantum tegelijk. - Vooral springt dit in het oog bij de plaatsverwisseling van twee letters: onder het spreken kunnen klankomzettingen over grote afstand geschieden; letteromzettingen bij het schrijven zijn zo goed als beperkt tot gevallen, waar de betrokken letters in onmiddellik contact zijn.

Verder zijn alleen aan het schrijven eigen die vergissingen, die in verband staan met zuiver graphiese omstandigheden, b.v. gelijkvormigheid van letters. Men kan echter niet zeggen, dat vergissingen, die op phonetiese oorzaken berusten, alleen bij het spreken voorkomen. Want ook onder de verschrijvingen hebben wij er vele aangetroffen, waarvan phonetiese verhoudingen de enige of altans een meewerkende oorzaak zijn. Daarentegen is een verspreking, op graphiese oorzaken berustend, b.v. op gelijkheid in vorm van de letters, die als afbeelding van de gesproken klanken fungeren, heel moeilik denkbaar. Bij de versprekingen dus geen graphiese invloed, bij een groot deel van de verschrijvingen wel phonetiese invloed. Zo blijkt ook in de vergissingen, die met spreken en schrijven worden gemaakt: het spreken is zelfstandig en primair; het schrijven, hoezeer het op eigen terrein een zekere autonomie heeft, is daarvan afhankelik.

[Naschrift.]

Nadat dit opstel reeds bij de Redactie ingezonden was, kwam ik nog in kennis met literatuur over het onderwerp van psychologiese of liever psychiatriese zijde. Ik heb deze studieën in het bovenstaande niet meer verwerkt, omdat het mij met het oog op de eenheid en de eigenaardigheid wenselik scheen, mijn artikel in zijn geheel te laten, zoals het vóór de kennisneming van die literatuur was ontstaan. Dit viel mij te gemakkeliker, omdat de bedoelde geschriften zich meestal bewegen in een andere richting dan het mijne.

Zo toont een artikel van J. VAN DER TORREN, *Psychiatrische en Neurologische Bladen* XVI (1912) p. 277 vlgg., waarop Prof. DE VOOYS mij attent heeft gemaakt, reeds door zijn titel: ‘Over schrijffouten van onontwikkelde volwassenen....’, dat het zich bezighoudt met ‘schrijffouten’ meer dan met ‘verschrijvingen’. De auteur doet trouwens het verschil tussen deze beide duidelik uitkomen: hij vindt *a.p.* p. 290 vlg. ‘naast de fouten.... ook wel eenige gevallen van het echte zichverschrijven, dat analoog is aan het zich-verspreken en het zich-verlezen.’

Door de vriendelikheid van de heer V.D. TORREN kwam ik verder in het bezit van een veelszins interessante publicatie van J. STOLL, ‘Zur Psychologie der Schreibfehler’, *Fortschritte der Psychologie und ihrer Anwendungen* II (1913), 1 vlgg. Deze nam proeven met *over*schrijven

van 4 teksten, waarvan één bestond uit zinloze lettergrepen en ‘woorden’, een andere een opzettelik gemaakte verzameling van valstrikken was, gebaseerd op ervaringen, met de overige drie opgedaan. Er werd zo snel mogelik geschreven en de tijd van de dag werd zo gekozen, dat de proefpersonen vermoeid waren, m.a.w. alles was er expresselik op gericht het maken van verschrijvingen te bevorderen. Hoewel dus STOLL op geheel andere wijze te werk is gegaan dan ik, heeft zijn onderzoek natuurlik meer punten van aanraking met het mijne dan dat van V.D.T. Aan de grote verleiding, om op verklaringen en resultaten van S. wat nader in te gaan, en verschillen en overeenkomsten met het bovenstaande te releveren, moet ik echter ter wille van de plaatsruimte weerstand bieden.

Bij de psychiaters staat in het algemeen de pathologie op de voorgrond. Zelfs bij observatie van normale verschijnselen richten zij vaak de omstandigheden zo in, dat iemand, die aan de wijze van doen der taalwetenschap gewend is en veel meer schroomt het normale te forceren, ternauwernood nog van normaal kan spreken. Wanneer ik dit alleszins verklaarbare verschil tussen taalgeleerde en psychiater doe opmerken, is daarmee geen disqualificatie van laatstgenoemdes methode bedoeld.

Een illustratie hiervan schijnt ook H.H. BAWDEN's ‘Study of Lapses’, *Psychological Review. Monograph Supplements*, Bd. 3, No. 4 (1900), mij slechts bekend uit het referaat bij STOLL, *a.p.*, p. 7 vlgg.

Een overzicht van literatuur over ‘das normale Verhören, Versprechen, Verlesen und Verschreiben nebst ihren Beziehungen zur Pathologie’ geeft V.D. TORREN, *Zs. f.d. gesamte Neurologie u. Psychiatrie. Referate u. Ergebnisse*. Bd. IV, 657 vlgg.]

D e n H a a g .
C.B. VAN HAERINGEN.

Uit en over oude spraakkunsten.
(*Vervolg van* XIV *blz.* 147).

Met volle overtuiging en met meer konsekwentie werden LEUPENIUS' denkbeelden ten opzichte, van spellinghervorming en taal opnieuw verkondigd door WIGARDUS A WINSCHOOTEN, vooral bekend als de schrijver van de *Seeman* (1681), een alleraardigste verzameling van zeemanstermen, spreekwoorden en andere volksuitdrukkingen[1]. Bij een Latinist zou men niet licht een zo grote liefde voor de studie van de volkstaal verwachten. WINSCHOOTEN vertelt ons zelf, dat hij dit aan zijn leermeester, de Amsterdamse rector ADRIANUS JUNIUS dankt. 'Voorwaar hoe ik mij dieper en dieper heb ingewikkeld in het naspooren van onse taal, hoe ik mijn geluk te hooger agten moet, dat ik in mijn jonge jaaren gevallen ben in handen van soo een Leermeester, die, behalven dat hij ongemeen ervaaren was in de geleerde taalen, als Latijnse, Griekse, Arabiese, en andere, een uitsteekend liefhebber was van de onse.' JUNIUS heeft zelf geen tijd en gelegenheid gehad om 'alles naauwkeurig naa te vorssen', maar hij heeft gedaan wat hij kon, 'te weeten, de Neederlandse taal bij monde voort te setten, en in de harten sijner leerlingen soo een lust, en liefde tot de selve in te boessemen, dat'er meer liefhebbers uit sijn school, als uit alle de schoolen, niet van Holland alleen: maar van gants Neederland, voort gekoomen sijn'[2]. WINSCHOOTEN heeft grote plannen gehad. Vóór zijn *Seeman* schrijft hij: 'Soo de tijd en de geleegendheid het lijden kon, ik sou' uuw ook in het korte leeveren, een *Land-* en *Steeman*, om onder de naam van deese drie, uuw te geeven een ruuwe schets van onse geheele Neederlandse taal, en tot een toe gifje van dit alles, een volslaagen *Letterkonst.*' Verderop[3] spreekt

1) Zie o.a. STOETT's artikel in *De Nieuwe Taalgids* XIII, 97.
2) In de voorrede 'Aan den taalkundigen Leeser' van zijn *Seeman*.
3) In de tekst, blz. 6.

hij van ‘ons groot werk, het welk met regt de naam van een *Thesaurus Belgicae Linguae* sal moogen draagen: en nergens anders, als naa een Drukker wagt, om het aan de Weereld gemeen te maaken.’ Het is te betreuren dat van deze grote plannen niets anders terecht kwam dan het kleine boekje, getiteld: *Letterkonst, sijnde het eerste deel van de Neederlandse Spraakkonst* (gedrukt te Leiden, 1683). Een voorafgaande ‘kleine Letterkonst’ - blijkbaar een schoolboekje - waarnaar hij verwijst[1)], is mij tot nu toe niet in handen gekomen.

Een baanbreker op spraakkunstig gebied is WINSCHOOTEN niet geweest: doorlopend heeft hij het over de ‘uitspraak’ van de letters waaruit de taal bestaat; in zijn beschrijving van de klankvorming komt hij nergens verder dan de *Twe-spraack*, en dat foneties inzicht hem ontbreekt, blijkt b.v. daaruit, dat hij de schrijfwijze *lant* ‘dom’ en een *v* in *lievde* onzinnig vindt, ‘dewijl de kragt van de F in al sulke woorden niet dan al te klaar gehoord werd[2)].’ Maar hij is een man met een gezond oordeel en een praktiese blik. In zijn opdracht aan het Leidse stadsbestuur treft ons al dadelik een juiste opmerking. Men is nu al ‘een gantse eeuw beesig geweest, om een vasten voet in het spellen te beraamen’ - zegt hij - en hoewel er belangrijke vorderingen gemaakt zijn, is het ‘heerlijk gebouw’ nog niet voltooid. Er is ‘een steenklip voornaamendlijk in de weeg geweest, waar aan sij haar alle gestooten, en schipbreuk geleeden hebben. Deese steenklip (meen ik) is geweest het niet onderscheiden van de gewesten, waar in de Neederlandse taal eertijds gebruikt is geweest: en nog heedendaags gebruikt werd.’ Immers ‘uit deese vermenging van volkeren, volgd een vermenging van spelling, en niet alleen van spelling: maar ook van de geslagten der naamwoorden.’ Dit wordt uitgewerkt in het twaalfde hoofdstukje ‘*Van de schifting der spellingen, en woorden, bij de Grieken genaamd Dialectus*’ (blz. 73-76). Evenals verschillende voorgangers, b.v. PONTUS DE HEUITER, wijst deze classicus op het Grieks, waar men vijf dialecti onderscheidde: *Attica, Ionica, Dorica, Aeolica* en *Communis*. ‘Dog hoe dat wij de onse sullen verdeelen, daar in vinden wij ons ten hoogsten verleegen: want wij moeten, of op sijn Grieks verscheide volkeren brengen onder een *Dialectus*: of wij souden soo veel Dialecti moeten smeeden, als'er volkeren,

1) Zie in de grote ‘Letterkonst’, blz. 11, 38.
2) Blz. 10.

en landschappen, jaa steeden sijn, die de Neederlandse taal gebruiken.' De parallel met het Grieks wordt volkomen, als men vier 'schiftingen', d.i. dialekten, aanneemt, en daarnaast 'een *algemeene spelling*, die alle Neederlanders gemeen is.' Volgens WINSCHOOTEN zijn dat 1° Vlaams - Brabands - Seeuws; 2° Hollands - Noordhollands; 3° Gelders - Stichts - Overijsels; 4° Fries - Groenigers. Uit de voorbeelden van taalverscheidenheid die hij noemt - zonder plaatselike aanduiding! - worden spelling- en taalverschillen zonderling dooreengehaspeld. Naast *gheen - geen, freuit - fruit* zet hij *maske - meisje, meininghe - meening, peerd - paerd - paard* e.d. Een tekort aan historiese taalkennis brengt hem er toe om een geslachtsverschil te zien in de afwisseling van *in den lande* en *in het land*, dat hij dus op één lijn stelt met *de oorlog* naast *het oorlog*. Daarentegen wijst hij er weer terecht op, dat de wisseling van *miek - maakte, gequollen - gequeld* berust op dialektverschil.

Van een beschouwing hoe nu die 'algemene spelling' - waaronder dus tevens de algemeen-beschaafde *taal* verstaan wordt - uit en naast het dialekt zich ontwikkeld heeft, onthoudt WINSCHOOTEN zich geheel en al: waarschijnlik is hij daaromtrent niet tot helderheid gekomen. Maar dat hij in zijn zogenaamde *spelling*-regeling telkens de normgevende *taal*-vormen aanwijst, maakt zijn boekje van belang voor de vraag, in hoeverre in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de akademiestad Leiden zekere normen aanvaard werden. WINSCHOOTEN gaat namelik in zijn spellingregeling van deze twee gezonde grondbeginselen uit: *Den Stokreegel van onse Neederlandse Taal moet altijd weesen, soo te schrijven als men spreekt* (blz. 14) en: *Men moet sig in het spreeken, en het schrijven, altijd voegen naa het gemeenste, en met eenen naa het beste* (blz. 31).

Op de volgende plaatsen wijst hij nadrukkelik op de beste 'uitspraak', met verwerping van het 'misbruik':

blz. 2. De *aa* mag niet, gelijk de 'Boovenlanders' doen, met een 'gemengeld geluid van *oa* uitgesproken worden, zodat *Maas* uitgesproken wordt alsof het was *Moas* of met *oo* de *Moos*. Dezelfde "misslag" is de schrijfwijze *ae*, gepaard met de uitspraak è, "voor soo veel dit uit de Spullen[1)] van BREEDEROODE, en het plat Amsterdams af te meeten is."

blz. 6. Bij de *sch*, die in de aanvang van een woord als de

1) *Spul* voor *spel* is dus voor Winschooten nog de 'gemeene' vorm.

“onberispelijke” schrijfwijze wordt aangeprezen, is van de Noord-Hollandse *sk* zelfs geen sprake meer.

blz. 9. “Het schijnt [NB!], dat de E meer en meer de ooverhand sal beginnen te neemen: dewijl de netste en sindelijkste meerder behaagen scheppen in *sterk* als *stark: herd* als *hard*, en duisend andere meer: anders is het gelegen met de EE gesteld voor AA: want weinige sijnder, die souden oordeelen, dat men behoorde te schrijven *Peerden* voor *Paarden, Steerten* voor *Staarten*.”

blz. 10. Een Fries gebruikt zeer veel een F, daar wij en anderen ons met de Ve vergenoegen: gelijk als te sien is in *Fries* voor *Vries: Fent* voor *Vent, froom* voor *vroom* ens.: dit verschil aangemerkt hebbende tussen ons en de Vriesen, soo laat ons ook wel toesien, dat wij opregtelijk deese Letteren koomen te onderscheiden.’

blz. 13. De ervaarendheid leerde ons dat van de Vlaamingen en Seeuwen seer misbruikt werd in alle die woorden, die wij sonder, en sij met een H gebruiken, en in teegendeel de H agterlaaten, daar wij die wel deegelijk gebruiken, als *Ond* voor *Hond: El* voor *Hel*: in de Neederlandse Taal: als *Haas* voor *Aas*.

blz. 14. Niet duidelik is, wat WINSCHOOTEN hier omtrent de *i* zegt. Bij de verdubbeling van deze klinker tot *ii* ‘is de uitspraak soo schraal, nog soo vies niet, als te vooren: bij gelijkenis, met een *i* werd geschreeven *ik, sin, lid, spit*, met *ii: iik, siin, liid, spiit*. Dit onderscheid nogtans en merken niet al te wel aan die geene, die de *ii* uitspreken als een *ie*, als de Gelderse: of die de *ii* veranderen in den tweeklank *ei*, gelijk de Ooverijselse: want den eenen soude schrijven voor *siin, sien*: en den anderen regt anders, te weeten, *sein* voor *siin*.’ Zonderling is, dat WINSCHOOTEN hier zwijgt over het Brabants, en speciaal voor het Overijsels de diftongering als karakteristiek beschouwt! Uit zijn woorden en uit zijn schrijfwijze zou men juist opmaken, dat zijn *ii* geen andere klank kon aanduiden dan de *ie*.[1)]

blz. 18. ‘De duffe *o* is meer, ja eigendlijk een *u*, gelijk wij hebben in *Bot*, een soort van Platvis, en *Dol*, dat is raasend.’ Deze uitspraak bewijst dat W. als ‘gemeene spelling’ de *o* in zulke woorden aanbeveelt, maar dat de *u* hem in zijn omgeving

1) In dit hoofdstukje noteerde ik nog een eigenaardig woord, waarschijnlik een schoolterm: de Ypsilon heet ‘de soo genaamde Hooye (op sijn Amsterdams).’

het meest vertrouwd klinkt: uit zijn eigen schrijfgebruik zou eens nagegaan moeten worden hoe zijn praktijk is. ‘De *oo* begint hoe langer hoe meer ingevoerd te werden voor de tweeklank *eu*.’ Hier zal het schrijfgebruik wel een weerspiegeling zijn van een geleidelike ontwikkeling in de beschaafde omgangstaal.

blz. 21. De *sch* ‘in het midden en einde der woorden’ moet plaats maken voor *s*: ‘want wie twijfeld daar aan, dat men veele woorden nu flaauwer uitspreekt, als wel voor heen: en dat men, lettende op de uitspraak, eer sal hooren *Vleesselijk* als *Vleeschelijk*: *Vissen* als *Visschen*: *Vlees* als *Vleesch*: *Vis* als *Visch*.’

blz. 24. ‘De Hollandse Taal haat alle hardigheid: en daarom soekt sij alle harde Letteren, of te versagten: of sagter Letteren te gebruiken, gelijk uit de volgende staaltjes oopenbaar is. De oude pleegen te schrijven, *Wreeken, Wrijven, Wringen, Wrak, Wroegen*. Nu: *Vreeken, Vrijven, Vringen, Vrak, Vroegen*’ Voor deze klankontwikkeling, die in het schrift zelden tot uiting komt, hebben we hier een onwraakbaar getuigenis. Eigenaardig is de latere differentiatie tussen de volkswoorden als *wringen* en *wrijven*, die in Holland nog zonder uitzondering met *vr* gehoord worden, en de meer litteraire woorden als *wreken* en *wroeging*, die door invloed van het schrift veelal weer met *wr* gezegd worden.

blz. 29. Voor *Leeu* zeggen de Amsterdammers *Lieu* met dezelfde *ieu* als in *nieu* en *hieu*.

blz. 30. De *au* ‘werd van veele seer quaalijk uitgesproken als een *ou*, en dat door dien sij de *a*, gelijk getoond is, uitdrukken als de *o*: andere gebruiken haar veel in de plaats van de *aau*, en seggen in de plaats van *Paauw, Pauw, flauw*, voor *flaauw*. Dog dat maakt soo groot een onderscheid niet.’

blz. 31. ‘De *ei* werd bemind van veele, en gebruikt voor de *ai*, omdat het soo volmondig niet en behoefd voortgebragt te werden: en daarom hoord men en siet men deese Tweeklank veel gebruiken van Vrouwen en andere, die een flaauwe spraak beminnen: en dit is de reeden waarom sij liever *Keiser* als *Kaiser, Kei* als *Kai*, gelijk in *Keisteen* gebruiken: dog sulke en diergelijke dingen steunen veel op de gewoonte, en daarom moet men die, niet al te sorgvuldig en eensinniglijk gebruiken.’ De strijd tussen *ai* en *ei*, die al een halve eeuw vroeger in de Hollandse steden begonnen was[1)], is dus nog niet beslist. Als WINSCHOOTEN's

1) Zie *Uit de jeugd van onze spraakkunst* (*De Nieuwe Taalgids* XI) blz. 212 en 216.

waarneming juist is, zien we de taal van de vrouwen de weg banen voor de tweeklank die in een volgende eeuw als de enig beschaafde zal gelden.

blz. 31. 'Wat aangaat, dat sommige een *ei* gebruiken voor *ee*: soo weetet, dat die gewoonten ons afkomt van boovenlandse Volkeren, de welke het gebruik van deese Tweeklank eigen is. Als *gemeinelijk, gemeinte*, voor *gemeenelijk, gemeente*.' Hier toont WINSCHOOTEN zich weer geen dialektkenner: anders zou hij weten dat deze *ei* ook in Brabantse en Hollandse dialekten thuis hoorde.

blz. 32. 'De *ie* werd veeltijds gebruikt van die geene, die plat Amsterdams spreeken voor twee *ee*, gelijk in *bien, stien*.' In deze tijd had ook in Amsterdam in gegoede kringen de *ee* de oude *ie* verdrongen, gelijk uit BERNAGIE's spelen blijkt.

blz. 32. Omtrent de klankwaarde van *ui* laat WINSCHOOTEN ons in het duister. Hij zegt alleen, dat deze tweeklank 'in letteren oover een komt met den Griekse *vi*: maar het geluid is gants anders.' Dat de oude *uu* voor hem niet meer de meest gewone, maar toch geen onbekende klank is, blijkt uit het slot van dit hoofdstukje, waar hij zegt: 'gelijk de oude, en die nog met haar spreeken en schrijven, gesegt en geschreeven hebben, *buuten, sluuten*, voor *buiten, sluiten*.'

Wat de spelling in engere zin betreft, is WINSCHOOTEN voorstander van een vereenvoudiging, die latere geslachten ten dele overgenomen hebben. Hij verwerpt *ck, gh* en *sch* voor *k(k), g* en *s*; hij voert een streng-analogiese *d*-spelling aan het einde in, dus *goed, dood*, maar ook *hij leerd*, naar de verleden tijd *hij leerde*: zowel de fonetiese *t*-spelling als de omslachtige *dt*-spelling acht hij in deze gevallen 'misslagen'. In zijn bezuiniging van de lettertekens gaat hij zó ver, dat hij de *w* 'bij de Hollanders een afgaande letter' noemt (blz. 20), die veilig verdwijnen kon in *brouen, trouen* (blz. 24) of door *v* vervangen worden, b.v. *dving, svem, twijffel*, terwijl hij - misleid door het Grieks! - de *z* een 'dubbele Meedeklinker' noemt (blz. 25), die de Vriesen ten onrechte 'naar haar Taal' gebruiken voor een *s*[1] en die verbannen dient te worden: 'op sijn Hollands behoorde geen woord

1) Vgl. op blz. 77: 'Een opregt Hollander gebruikt oover al een *s*, schoon de Zeeuwen, en voor al de Friesen, doorgaans een *z* gewoon sijn te gebruiken.'

met een *z* geschreeven te werden, ten waare het was of een uitheems woord: of dat het selve uit twee Meedeklinkers te saamen getrokken was' (blz. 26). Natuurlik heeft hij het verschil tussen de klanken *s* en *z* gekend: het handhaven van de *s* voor *z* is dus een stokpaardje. Eveneens het handhaven - in strijd met zijn zuinigheid - van de ouderwetse *qu* voor *kw*, waar hij desnoods met *qv* genoegen zou nemen.

Met volle overtuiging volgt hij HOOFT en LEUPENIUS in de spelling van de dubbele *aa, ee, oo, uu* in open lettergrepen. Hij acht het 'een seer groot geluk voor onse Taal, booven de Grieken en Romeinen, dat wij al onse Klinkers kunnen en moogen verdubbelen: en ten laatste, dat het een oopenbaare onwaarheid is, dat het verdubbelen van de Klinkers een ongerijmde en oovertollige misspelling soude sijn, of soude koomen te strijden teegen den voorgang van Grieken of Hebreen' (blz. 28). Ook deze spelling - die het niet heeft kunnen winnen - getuigt van praktiese zin.

Een groot deel van dit boekje (blz. 39-70) handelt over het accent, in verband met de versbouw. De laatste laten we nu buiten beschouwing, maar vermelding verdient, dat WINSCHOOTEN bij al zijn voorgangers een leemte aanwijst: niemand onder al de uitgeevers van *Spelkonsten, Spraakkonsten, Letterkonsten, Berigten, Aanmerkingen* heeft nog getracht 'de natuurlijke verheffingen der Neederlandse woorden vast te stellen', een ware doolhof, die hij 'met het kluuwen van Ariadne' wil betreden (blz. 66). Op dit onderwerp is hij gekomen door de Griekse accenten, en hij beantwoordt bevestigend de schrandere vraag: *Of er ook streepjes in de Neederlandse Taal van nooden sullen sijn voor de naakoomelingen, te weeten, als onse Taal uit de Boeken alleen soude moeten geleerd werden* (blz. 62). Uit deze ene vraag blijkt overtuigend, dat de schrijver van deze 'Letterkonst' beseft dat een taal niet uit 'letters' bestaat.

Het tweede deel van de *Letterkonst* is dus ongeschreven gebleven. Wie een poging waagde om uit WINSCHOOTEN's praktijk een spraakkunst op te bouwen, zou eigenaardige ervaringen opdoen. Al wat door een reeks van grammatici, door HOOFT en VONDEL, als vaststaand werd beschouwd, vindt men zowel in de *Seeman* als in de *Letterkonst* òf verwaarloosd, òf slordig toegepast. Zelfs in de deftige opdrachten schrijft hij het pers. vnw. *uuw*, het mnl. mv. *haar*, het voorzetsel *naa* voor *naar* enz., terwijl bij de lidwoorden *de* en *een*, bij de possessieven de onverbogen en verbogen vormen grillig door elkaar staan. Deze Latinist zet

zonder schroom in zijn *Voorrede*: ‘van onse soo heerlijke*n* taal, alle verdere*n* inbreuk’, en aan het slot: ‘hij is UE onderdaanigste*n* Dienaar’, en in de tekst: ‘de*n* bescheide*n* Leeser sal bevinden’, in *de* grond, met *de* wind, voor *de* Schipper, *de* Timmerman (Acc.), maar vlak daarnaast: ‘aan *den* Vercooper, *den* Vijand afslaan’, en in de nominatief: ‘*den* Staat, *den* Scheepsbarbier’. Bij nominatieven als ‘*den* Admiraal, *den* Huiswaard’ kan men, evenals bij *den* aavond valt, onder *den* arm, bij *den* afslag met echte *den*-vormen uit de Leidse volkstaal te doen hebben, maar daarnaast staat dan weer: in *de* aanvang!

Onbekendheid met de op Latijnse leest geschoeide naamvalsleer kan men bij deze geleerde schrijver niet veronderstellen. Even onaannemelik is het, dat hij, die er een eer in stelt door zijn boeken mee te werken aan de ‘opbouw der Neederlandse Taal’, om die te ‘handhaavenen, en op te toojen’, waardoor wij ‘andere volkeren meede naa de Kroon zullen steeken, soo niet te booven gaan’[1)], door verregaande slordigheid zou zondigen tegen ook door hem erkende voorschriften. Waarschijnlik zou hij dus gepleit hebben voor het goed recht van onverbogen vormen, die door het gebruik van toongevende Hollandse kringen gewettigd waren, zonder daarom de letterkundig-gestempelde buiging van zijn tijdgenoten te verwerpen. Deze vrijgevigheid zou zonder twijfel een veel heftiger verzet uitgelokt hebben dan de dubbele klinkerspelling! Is dat wellicht de oorzaak geweest, dat de eigenlike ‘spraakkonst’ in de pen bleef?

C.G.N. DE VOOYS.

(*Wordt vervolgd.*)

1) Zie *Letterkonst*. blz. 36.

Boekbeoordelingen.

Spelen van Cornelis Everaert. Met inleiding en aanteekeningen uitgegeven door Dr. J.W. Muller en Dr. L. Scharpé. Derde (Slot-) aflevering. Leiden, 1920.

Juist twintig jaar na de publikatie van de tekst van EVERAERT's vijf-en-dertig spelen verschenen de wel zeer nodige en dus lang ontbeerde inleiding en aantekeningen daarbij. 't Geloof aan de verschijning daarvan was door sommigen reeds opgegeven[1)]. Niet echter door de uitgevers zelf, en door niemand meer dan door hen werd 't lange vertoef betreurd. In de inleiding geven zij van dit uitstel rekenschap[2)]. Het blijkt dat ook hier de oorlog mee als schuldige in 't spel is, en dat deze met name de medewerking van de tweede uitgever, die 't titelblad als zodanig noemt, binnen zeer enge grenzen teruggebracht heeft[3)].

De ruim vijftig bladzijden tellende inleiding is in vier hoofdstukken onderverdeeld. In het eerste wordt de geschiedenis gegeven van de Brugse rederijkerskamers. Er blijken er drie te zijn geweest, doch slechts twee ervan in EVERAERT's tijd: *De heleghe Gheest* en *De drie Santinnen*. De derde werd eerst in de 17de eeuw geboren en alle drie gingen te niet in de loop van de 19de eeuw. Van het leven en werken dier kamers, de voorrechten die zij

1) Inleiding, blz. L.
2) Blz. L.
3) Bescheidenlik spreekt Prof. MULLER in de Inleiding steeds van 'wij'. De onbescheiden, aandachtige lezer put echter uit de 'rekenschap van de uitgave' (blz. L vlgg.) de vrijheid dit niet zo bedoelde 'wij', voor zich als een pluralis maiestatis te interpreteren. Inderdaad mag de uitgave van gans het werk geheel op naam van Prof. MULLER worden gesteld. Als een verwijt tegen Prof. SCHARPÉ mogen deze woorden niet worden gelezen. Wie een oorlog over zijn land heeft zien gaan als die van de jaren 1914-1918, weet andere dingen als noodzakeliker dan de uitgave van het werk van een 16de-eeuwse rederijker. Van hem vraagt zijn land voortaan, altans voorlopig, een andere taak, een nuttiger, want meer nodig werk.

genoten, ook boven elkander, hun verhouding tot de stedelike overheid en tot de kerk, wordt uitvoerig verhaald en het gerefereerde met authentieke bewijzen gestaafd.

Het tweede hoofdstuk schetst dan EVERAERT's, naar 't materiële weinig rooskleurige, leven, plaatst hem in de lijst van zijn tijd naar ambt, stand en verkeer in de genootschappelike kringen. Noch als maatschappelik man, noch als letterkundige is E. gebukt gegaan onder overmaat van waardering van zijn tijdgenoten. De vermaardste Brugse rederijker is hij zeker niet geweest en het schijnt ook veiliger te zeggen, dat E. voor de beide rederijkerskamers *De heleghe Gheest* en *De drie Santinnen* gewerkt heeft, dan dat hij in een bepaalde funktie aan beide of één van beide is verbonden geweest[1]. Prijzen heeft hij weinig behaald en 'slechts het bloote toeval, dat het (wel denkelijk eenige, eigenhandige) handschrift zijner spelen niet het lot der pennevruchten van zoovele zijner gildebroeders ondergaan heeft, maar "in 't stof der bibliotheken" is blijven sluimeren tot den dag der wederopstanding in deze uitgave, is oorzaak dat zijn naam thans bij de kenners der Nederlandsche letterkunde weder.... genoemd wordt'[2]. Het hoofdstuk eindigt met de bepaling van EVERAERT's plaats in de vaderlandse literatuur als dramaties kunstenaar. 'Zonder twijfel ligt voor ons zijn kracht, als van zoo menig Nederlandsch kunstenaar met pen of penseel, in het realisme van de esbatementen en van de comische tusschenspelen zijner ernstige stukken'[3]. De taal, ten slotte, van die stukken is het Brugs-Westvlaams der 16de eeuw, van vóór de grote renaissance[4].

In het derde hoofdstuk wordt de vermoedelike tijdsorde van de stukken bepaald, daarna een overzicht gegeven van de gelegenheden of aanleidingen, waarvoor of waarbij die spelen vervaardigd en vertoond zijn. Wij zijn in de 'beroerlycke tijden' van de oorlogen van Karel V.

Het vierde en laatste hoofdstuk eindelik geeft, behalve rekenschap en historie van deze uitgave, de geschiedenis van het handschrift, van gehele of gedeeltelike afschriften daarvan of daaruit, en van vroegere uitgaven.

In de 'Aanteekeningen' bij elk der stukken, die, de verbeteringen en toevoegsels daarbij gerekend, een goede honderd bladzijden beslaan, is alles bijeengebracht wat ter toelichting van de tekst

1) Inl., XXV XXVII.
2) Inl., XXIX.
3) Inl., XXXII.
4) Inl., XXXIII.

vereist scheen en bekend was, ‘met uitsluiting van datgene, wat in een spraakkunst en een woordenboek thuishoort; derhalve w è l : verklaring van syntactische moeilijkheden, duistere, gewrongen zinnen, niet als zoodanig aangeduide tusschenzinnen, ontbrekende en voor 't recht verstand toch gewenschte interpunctie, ontbrekende rijmregels, verduidelijking der vertooning van 't stuk, verklaring van toespelingen op historische gebeurtenissen of plaatselijke toestanden, voorts parallelplaatsen en - zéér zelden - conjecturen; doch n i e t : verklaring van taalvormen en woordbeteekenissen. Aan de aanteekeningen op elk spel gaat ter inleiding vooraf hetgeen is opgespoord omtrent de herkomst en omtrent andere, oudere of jongere bewerkingen derzelfde stof, den tijd en de plaats, wanneer en waar het stuk geschreven en vertoond is, de gelegenheid of de aanleiding tot het opstellen ervan enz. Daarbij is veelal, doch niet steeds, naar gelang van omstandigheden en om verschillende redenen, afgezien van 1°. breede ontleding of ook beknopte opgave van den inhoud, met “vertaling” uit de allegorische in de gewone taal van de namen der allegorische personages en van den “sin” van 't spel; 2°. aesthetische waardeering en critiek, lof of blaam; 3°. uitvoerige mededeelingen over de aangehaalde, meest kerkelijke schrijvers; 4°. opzoeking en aanwijzing van a l l e aangehaalde teksten uit den Bijbel, de kerkvaders of de scholastieken; 5°. aanwijzing van a l l e rondeelen, refreinen enz. met hunne rijmschemata’[1)].

Een afzonderlik werk over de taal van E. in grammaties en lexikologies opzicht, een spraakkunst en een woordenboek dus van de 16de-eeuwse Brugse rederijkerstaal, waarvoor Prof. MULLER de bouwstoffen merendeels gereed heeft, wordt, zij het voorzichtig, in uitzicht gesteld, altans mogelik geacht[2)].

Mag nu, na bovenstaande objektieve uiteenzetting, ten slotte nog een meer subjektief oordeel worden uitgesproken, dan kan dit oordeel tweeërlei raken: het werk van Prof. MULLER en het werk van EVERAERT zelf. Kritiek op het eerste worde aanstonds uitgesloten en hier aan meer bevoegde beoordelaar het veld gelaten. Maar vast staat toch wel dat ook deze - hij moge hier of daar wat te gispen vinden, een andere uitlegging juister oordelen, iets ver gezocht achten wat meer dichtbij was te vinden, beknoptheid soms verkiezen boven wijdlopige verklaring met overdaad van bewijsplaatsen, bestede aandacht en moeizaam

1) Inl., blz. LVII/LVIII.
2) Inl., LVIII.

zoeken verloren tijd achten waar 't zaken geldt van zeer gering belang - vast staat, dat ook deze zal eindigen met Prof. MULLER dank te weten voor de voltooiing van een arbeid, die opnieuw getuigenis aflegt van diens nauwgezet filologies geweten en zijn filologiese akribie. In de aantekeningen is een schat van geleerdheid opgetast, en 't ganse, nu volbrachte werk, is fundamenteel en dus onmisbaar voor de studie van 't 16de-eeuwse Westvlaams.

Maar men behoeft niet Prof. MULLER's evenknie te zijn als wetenschappelik man, om een oordeel te kunnen hebben over de literaire waarde van het werk van de Zuidnederlandse rederijker, wiens oeuvre hij 't licht deed zien. En dan zij aanstonds erkend, dat ander inzicht ons hier scheidt. Zeker - ook Prof. MULLER heeft ten slotte maar een matige bewondering voor zijn 'held' en schroomt niet daarvan herhaaldelik te getuigen. Maar toch - hem willen de woorden 'dramatisch kunstenaar'[1] nog wel uit de pen voor deze vervelende rijmelaar, in wiens kluchten alleen leven zit, wiens zotternijen alleen leesbaar zijn - voor wie niet preuts is altans. Men *bestudeert* alleen EVERAERT, men *leest* hem niet. Neen, want hij is volstrekt onleesbaar. Taalkundig en kultuur-histories is hij van groot belang en 't is gelukkig dat wij zijn werk uitgegeven en zó uitgegeven tans bezitten. Maar als zodanig van 't zelfde als, en vooral niet meer belang dan een 16de-eeuws kookboek b.v. En - nu ja - een literair-h i s t o r i e s e betekenis mag zijn werk dan ook nog hebben. Maar - aesthetiese[2] waarde? Niet in 't minst!

B a a r n .

J.A. VOR DER HAKE.

H. Paul, Deutsche Grammatik, 5 bd. (Halle - Niemeyer - 1916-'20).

De beroemde Duitse geleerde, die zowel op 't terrein van de algemene taalwetenschap als op dat van z'n moedertaal misschien meer dan één van z'n tijdgenoten heeft gepresteerd, blijft ook in z'n ouderdom ondanks de verzwakking van z'n ogen merkwaardig produktief. Zo heeft hij tans niet alleen z'n - hier te bespreken - 'Deutsche Grammatik' voltooid, maar bovendien aan z'n bespiegelend werk een uiteenzetting van de 'Aufgabe

1) Inl., blz. XXXI.
2) Inl., blz. XLIII.

und Methode der Geschichtswissenschaften' (1920) toegevoegd. Het is hier niet de bedoeling een kritiek op de 'Grammatik' te geven, die als vrucht van veeljarige arbeid natuurlik dankbaar te aanvaarden is, maar alleen uiteen te zetten, wat het meer en anders biedt dan z'n voorgangers, vooral aan neerlandici.

Het boek begint met een geschiedkundige inleiding: de plaats van het Germaans onder de Indogermaanse talen, de indeling van de Germaanse talen en in 't biezonder de plaats van het Hoogduits, alsmede een overzicht van de klank- en vormleer van de Indogermaanse tijd af tot 't Nieuwhoogduits toe, en 't ontstaan van de 'gemeinsprache'. De Indogermaanse problemen zijn opzettelik terzijde gelaten; ook overigens trekt hij alleen de grote lijnen, hier en daar wel wat strak; de korte zinnen houden veel in voor de ingewijden, maar beginnelingen zien niet altijd, hoeveel problemen er achter verborgen liggen; hun zal vaak de draagkracht er van ontgaan (vgl. b.v. de opmerkingen over het verdwijnen van de reduplikatie in het Westgermaans).

Hoe verdienstelik overigens dit overzicht zijn mag, de wezenlike betekenis van PAUL's werk ligt in het volgende, allereerst de klank- en vormleer, waarbij hij uitgaat van 't Hoogduits. Hier geeft hij n.l. uitgebreid materiaal, vooral voor 't oudere Nieuwhoogduits, zoals men nergens anders vindt. In de grote taalkollekties, die door hem in de loop van vele jaren bijeengebracht moeten zijn, ligt de blijvende waarde van het boek, dat zo een ware 'Fundgrube' is voor ieder, die zich in de studie van het Duits verdiepen wil.

Wij hebben hiermee de inhoud van de twee eerste banden kort aangeduid; voor de neerlandici zijn wellicht de twee volgende banden van meer belang. Hier toch geeft P. een zeer uitvoerige syntaxis met rijk materiaal, waarin hij aan 't Hoogduits demonstreert, wat hij in z'n Prinzipien in 't algemeen heeft verkondigd. De punten van overeenkomst en tevens die van verschil tussen Nederlands en Duits op dit gebied zijn zo groot, dat een vergelijking tussen beide talen de blik zeer kan verruimen; men leze b.v. bij P. over de woordorde, over de perifrastiese vormen van 't w.w. enz. en verzuime ook niet de inleiding na te gaan, waarin hij de grenzen van 't gebied van de syntaxis ruim trekt. Te gelukkiger treft het, dat de schrijver in deze delen zo uitvoerig is, daar WILMANNS in z'n Deutsche Grammatik aan een syntaxis niet is toegekomen. En daar omgekeerd deze zo'n uitstekende woordvormingsleer heeft gegeven en daarnaast KLUGE dit onder-

werp in twee afzonderlike boekjes heeft behandeld, is het bezwaar minder groot, dat bij PAUL als gevolg van z'n blindheid de 'Wortbildungslehre' tot een klein 5de bandje (overigens nog altijd 140 bldz. tellend!) is beperkt geworden.

Wij noemden WILMANNS, want onwillekeurig dringt zich een vergelijking met die grote voorganger aan de lezer op. Heeft PAUL dat werk verdrongen? Het antwoord daarop moet ontkennend luiden. Immers, zoals we zagen, de blijvende verdienste van PAUL zit vooral in het enorme taalmateriaal, maar dat heeft tevens het nadeel, dat met uitzondering van de inleiding het boek meer geschikt is om na te slaan dan om regelmatig door te lezen. Daar komt bij de toch al droge stijl van P., die niet de gave van WILMANNS heeft om iedere kwestie zo uiteen te zetten, dat 't een interessant probleem wordt. Naast PAUL blijft WILMANNS - ondanks de vele punten waarin het verouderd is, - een monumentaal werk, dat ook voor aanvangers meer geschikt is.

H i l v e r s u m .

M. SCHÖNFELD.

A.G. van Hamel, Isolement en gemeenschap. Openbare les bij de opening van zijn lessen als privaat-docent in het Keltisch aan de Rijksuniversiteit te Leiden gehouden. ('s Gravenhage - Nijhoff - 1920).

Het Kelties heeft de reputatie moeilik te zijn en ieder, die - zoals men gewoonlik doet - met het Oud-Iers begint, weet, dat deze reputatie verdiend is. Verrassend is het dan, als men daarnà Welsh gaat studeren: de struktuur van deze taal vertoont ook in de oudere fasen een modern karakter, zodat men zich afvraagt, hoe beide talen, die toch één oorsprong hebben, zich zo verschillend ontwikkeld hebben. Voor een deel zijn de verschillen tussen beide groepen, 't Góidelies, waarvan 't Iers de hoofdvertegenwoordiger is, en 't Brits, waarvan 't Welsh de voornaamste representant is, van zeer oude datum. WALDE heeft aangetoond, dat verschillende eigenaardigheden dateren uit een Westeuropese periode, toen 't Góidelies nader tot 't Latijn, 't Brits (en Gallies) nader tot 't Oskies-Umbries stond. Maar dit betreft slechts enkele, zij het ook gewichtige, verschilpunten en heeft niet te maken met de vraag, hoe 't komt, dat 't Iers een typies-Keltiese taal gebleven is, 't Welsh daarentegen meer aan

andere Westeuropese, vooral Romaanse talen gelijk is geworden. Het geldt hier, behalve de volgorde van de woorden, vooral de flexie: in 't Iers zijn de naamvallen bewaard; het Welsh kent slechts één vorm voor de singularis, één voor de pluralis; in 't Iers is de verbale flexie zeer onregelmatig, in 't Welsh zeer regelmatig enz.; het Welsh staat tot 't Oerkelties ongeveer als 't Frans tot 't Latijn. En evenzo staat het met de literatuur: de Ierse is typies-Kelties, de Welshe neemt deel aan de grote Europese bewegingen (Arthurromans enz.). Het antwoord op de oorzaken van dit alles geeft VAN HAMEL in de woorden *isolement* en *gemeenschap*: isolement en daardoor behoud van 't karakteristieke bij 't Iers; gemeenschap met de Latijnse en later met de Westeuropese, speciaal de Engelse kultuur, bij 't Welsh. Het aantrekkelike van z'n overzicht wordt verhoogd, doordat de Schr. verschillende verschijnselen in verband brengt en vergelijkt met die uit de Romaanse en Germaanse talen.

H i l v e r s u m .

M. SCHÖNFELD.

M.A.P.C. Poelhekke, J.A. Alberdingk Thijm. Een keus uit zijn werken, met een inleiding. (Amsterdam - J.M. Meulenhoff - 1920).

Dat dit boekje met zorgvolle liefde bewerkt is, bewijzen zowel de *Inleiding* als de keuze. POELHEKKE is er in geslaagd, het beeld van THIJM in grote trekken te tekenen als van de ‘gangmaker der vernieuwde Roomse aesthetiese kultuur’, de romanticus, wiens weg leidde van de studie naar de praktijk, de liturgie-vereerder, wiens Katholicisme geen anachronisme, maar voldoorleefde werkelikheid was, de traditionalist, die toch zo absoluut modern werd, de fijne novellist, minnaar van de Middeleeuwen, de Contrarevolutionair, die eerst BILDERDIJK als leermeester vereerde, maar die in de Katholieke VONDEL zijn hartevriend vond, de bewonderaar van zijn vaderstad en de grondig-geleerde oudheidkenner, de levenskunstenaar en proever van schoonheid. De keuze uit THIJM's werk werd geen ‘bloemlezing’, maar dient, in nauwe aansluiting bij de Inleiding, om ‘de figuur van THIJM van zijn voornaamste zijden te belichten’. Ondanks de beperkte ruimte, is de samensteller ook daarin gelukkig geweest: het geheel is een waardige hulde aan de vereerde Meester.

C.D.V.

Uit de tijdschriften.
(Januarie-Februarie).

De Gids.

Febr. AART VAN DER LEEUW wijst, in een bespreking van *Benjamin's Vertellingen*, nog eens op de biezondere verdiensten van de dichter PENNING.

De Nieuwe Gids.

Febr. W. KLOOS bespreekt in de rubriek *Literaire Kroniek* de *Elektra*-vertaling van BOUTENS.

Groot-Nederland.

Febr. FRANS COENEN vervolgt zijn *Studiën van de Tachtiger Beweging* met een hoofdstuk over *Subjectivisten, Evenwichtigen, Objectivisten*. Hij schrijft in het biezonder over de hem sympathieke kunst van JAC. VAN LOOY, die aan ‘de Tachtiger Beweging haar gaafste uiting gegeven heeft’, en waarvan hij zowel de grote deugden als de begrensdheid aantoont.

Elseviers Maandschrift.

Jan. P.H. RITTER JR. maakt mooie opmerkingen in zijn artikel *Over den stijl van Dr. A. Kuyper*. Als elementen van deze stijl noemt hij: de overtuigdheid, het axiomatiese, dat ‘zeldzaam gaaf past bij zijn systematisch-didaktisch karakter’, de activiteit, het archaisme, de populariteit, de klimax, het beeld, de beknoptheid. ‘Tegenstelling en climax geven aan dezen stijl zijn gespierde vitaliteit, maar hij is *beeldend* als geen andere. Hoe ver ligt deze beelding van het modern impressionisme. Het beeld is hier *nooit* waarnemingsbeeld of resultaat van verdiepte waarneming, gelijk bij het impressionisme der tachtigers. Het is altijd gedachte-beeld. Het beeld treedt hier op als vergelijkingsobject voor de primair-aanwezige gedachte. En dan wordt nauwkeurig de logische ontwikkeling van dat gedachtebeeld voltooid.’ Ook KUYPER's archaïsme, in zijn kring zo nauw samenhangend met het populaire, wordt in het juiste licht geplaatst.

De Tijdspiegel.

Febr. H.W. HEUVEL publiceert het eerste gedeelte van een uitvoerig opstel over de dichter *Jan Luyken*.

Den Gulden Winckel.

Jan. W.G.N. DE KEIZER schrijft over *De Nederlandsche Detective-roman* van IVANS. - M. VAN RHIJN bespreekt *In den Réveilkring* door EVERARD GEWIN. - ANDRÉ DE RIDDER beoordeelt de oorlogsroman *De Scheiding* van HENRI VAN BOOVEN.

Febr. HERMAN VAN DEN BERGH beoordeelt ongunstig de verzenbundel *De Tuinspiegel* van LAURENS VAN DER WAALS. - E.C. VAN DE MANDELE bespreekt EMANTS' blijspel *Als het getij verloopt*. - MARIE SCHMITZ beoordeelt de oorlogsroman *Zondvloed* van KEES VAN BRUGGEN en *Marcus van Houwaert* door A.M. DE JONG.

Studiën, tijdschrift voor godsdienst, wetenschap en letteren.

Jan. AL. SLIJPEN geeft een uitvoerige beschouwing over de persoonlikheid en het werk van *Israel Querido*, die hem beide zeer onsympathiek zijn. In zijn persoon hindert hem vooral de grootspraak, in het werk innerlike leegheid bij uiterlike glans. Vandaar de konklusie: ‘Berooid van glans staan in droevige rij de scheppingen van zijn verbeelding: trieste bewijzen van zijn onverzadigd wroeten in de mestvaalt van den hof: trieste bewijzen van zijn onmacht, om tot de hooge hoogten te stijgen die de menschenziel bereikt.’ - T.W. vergelijkt *Een berijmde vertaling van Thomas à Kempis Navolging* van P. HENDRIKS met de zeventiende-eeuwse van BOUCKART en met de Franse van P. CORNEILLE.

Febr. Behalve het slot van bovengenoemd artikel over *Querido* bevat deze aflevering de uitslag van een enquête omtrent *Esperanto, Ido en de Katholieke internationale*, waarin G. GORRIS het oordeel van een aantal Nederlandse taalgeleerden mededeelt, waaruit blijkt dat ‘de geestdrift voor een wereldhulptaal bij de meesten slechts weinig boven het vriespunt staat.’ - H. PADBERG vat een reeks boekbesprekingen samen onder de titel *Over en van Roomsche dichters*.

Het Getij.

Jan. ERNST GROENEVELT schrijft over *Van Scheltema's laatste bundel* en *prijst De Keerende Kudde* als ‘een stille bedevaart’. - HERMAN VAN DEN BERGH's *Studiën* geven beschouwingen ‘in de spelonken van het rijm.’ Een Vlaamse brief van JOS. LEONARD behandelt o.a. de verzen van WIES MOENS (*De Boodschap*).

De Beiaard.

Jan. In een opmerkelik artikel *De Navolging*

van Christus en Thomas van Kempen betoogt PAUL HAGEN, dat sommige en juist de mooiste stukken van de Imitatio niet door THOMAS VAN KEMPEN geschreven zouden zijn, maar door hem ingelast. Van de oorspronkelike traktaten, die door een Nederlander geschreven moeten zijn, vond hij een Nederduitse vertaling. Door een stijlonderzoek meent hij sterk sprekende verschillen tussen THOMAS en de onbekende auteur aan te kunnen tonen. - B.H. MOLKENBOER herdenkt de verdiensten van het onlangs gestaakte tijdschrift *Van onzen tijd*.

Febr. BERNARD VERHOEVEN beoordeelt met veel waardering de bundel *Verzonken Grenzen* van H. ROLAND HOLST: 'schoon is het werk van deze begenadigde vrouw steeds: in geen ander hedendaagsch-Hollandsch dichtwerk vloeit het fluïde van dichterschap zóó overdadig.'

Stemmen des tijds.

Febr. J. PETRI geeft onder het opschrift *Een weidsche fantasie* een uitvoerige beschouwing over QUERIDO's *Koningen* en *Zonsopgang*. Ondanks de hooggestemde lof vindt hij dit 'romantisch epos' ten slotte meer massaal dan monumentaal.

Dietsche Warande en Belfort.

No. 1. L. GROOTAERS publiceert zijn kongresvoordracht *Hoe staat het met het wetenschappelijk onderzoek der Zuidnederlandsche dialecten*, waarin hij een overzicht geeft van het reeds bereikte, maar, onvoldaan, aan het slot bepleit dat er 'een organisme tot stand gebracht moet worden, dat den wetenschappelijken en administratieven arbeid centraliseert voor een systematisch onderzoek van onze volkstaal.' - A. VAN LANGENDONCK vertelt allerlei *Uit het leven van Prosper van Langendonck*.

Volkskunde.

afl. 3-4. EMILE H. VAN HEURCK behandelt *Het Bovennatuurlijke in de Legende van Haekendover*. - MAURITS DE MEYER geeft een opstel over *Het Volksgebruik der Persoonsbenamingen* als 'folkloristische bijdrage tot de studie der Nederlandsche namenkunde.' - G.J. GEERS besluit de studie over *Het Lied van Halewijn*. - MAURITS SABBE vertelt over de *Werking der Hemelteekenen*. - A. DE COCK publiceert weer een nieuwe reeks *Spreekwoorden, Zegswijzen en Uitdrukkingen op Volksgeloof berustend*. - ROBERT FONCKE schrijft over *Twee Avondgebedekens* en de legende *Van Nijd en Gierigheid*; H.C.A. GROLMAN over *De beteekenis van het haar in de volkenkunde*.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie.

Okt. Behalve een reeks *Kleine Verscheidenheden* van EDW. GAILLIARD en *Etymologisch Kleingoed* van J. VEROOULLIE brengt deze aflevering een filippica van Kan. J. MUYLDERMANS: *Bedenkingen op het invoeren der Kollewijn-Spelling in België* en een verhandeling van dezelfde auteur over de achttiende-eeuwse Brabantse dichter en schrijver W.F.G. VERHOEVEN (1738-1809).

Nov. GUSTAAF SEGERS herdenkt in een uitvoerige rede met grote sympathie *Matthias de Vries* op het eeuwfeest van zijn geboorte. Hij huldigt hem als geleerde, als taalkundige en als lexicograaf. - ED. GAILLIARD vervolgt de *Kleine Verscheidenheden*.

Museum.

Jan. A.W.C. ZUIDEMA beoordeelt gunstig de beide bloemlezingen, door M.A.P.C. POELHEKKE gemaakt uit ISAÄC DA COSTA en J.A. ALBERDINGK THIJM (Meulenhoff-editie).

Febr. A. EEKHOF bespreekt de rede van J. WILLE over MARNIX' *Byencorf*.

Tijdschrift voor Taal en Letteren.

Des. In een artikel *Katholiekgeestelik-toneel* geeft FR. TH. HORSTEN een overzicht van een vijftiental roomse toneelstukken uit de laatste tijd, ‘die niet alle meesterstukken zijn, maar waaronder toch goed, zeer goed en voortreffelik werk is.’ Eerst komen de priester-dichters W. SMULDERS, F. FRENCKEN en A. VAN DELFT, dan volgen L.J. FEBER en HERMAN VAN DEN EERENBEEMT, terwijl FELIX RUTTEN de rij besluit. - J. MOORMANN vervolgt het artikel *‘Louter lekoris’, een levende geheimtaal* met het eerste gedeelte van een alfabetiese woordenlijst met toelichting. - Ook P. fr. GERL. ROYEN geeft een vervolgartikel over *Kontaminatie*, nl. een tiende hoofdstukje ‘Nogmaals Begrips- en Klankkontakt’, dat weer een grote rijkdom van aardige voorbeelden bevat. - FR. CHR. KOPS oppert enige gissingen omtrent de oorsprong van de uitdrukking *De pits kussen*, die in Venraij gebruikelik is, die van *pais* = osculatorium of van een verondersteld *pits* = zegelstempel zou kunnen afkomstig zijn. - L.C. MICHELS bespreekt A.G. VAN HAMEL's rede over *Isolement en Gemeenschap*.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde X.

afl. 1. A. KLUYVER geeft belangrijke beschouwing over *Bilderdijk's ‘Afscheid’*, in verband met de verhouding van de dichter tegenover NAPOLEON. Hij weerlegt de traditionele mening dat BILDER-

DIJK de val van de Franse keizer reeds in 1811 voorspeld zou hebben: in zijn gedicht is ‘de smart over de inlijving en het geloof in NAPOLEON's weldadige roeping tegelijk uitgedrukt.’ - J.L. WALCH toont aan dat het woord *Theatraal* ‘zijn eigenaardige spottende beteekenis te danken heeft aan het feit, dat men, in de tijden waarin het burgerlijk drama opkwam, beweerde op het tooneel het dagelijksch leven af te beelden, terwijl dat dagelijksch leven op het tooneel veel gezwollener, pathetischer, breedergebarend was dan in de werkelijkheid.’ Tegelijk geeft hij een kijkje in de ontwikkeling van dit burgerlik drama in Frankrijk en hier te lande. - J. VAN MIERLO JR. bestrijdt uitvoerig KNUTTEL's vereenzelviging van *Hadewijch en de ketterin Blommardinne*. - H.J. EYMAEL geeft twee *Hugeniana*. - C.G.N. DE VOOYS publiceert *Een Utrechtse navolging van Huygens' Voorhout*, nl. een gedicht door een Utrechtse dichter DE ROY in 1642 geschreven met de titel *Lind-en-iepe-loff van Jans Kercken-hoff* (637 vss.). - J. PRINSEN J.Lz. wijst op een verhaal bij Athenaeus, dat sterke overeenkomst vertoont met de Mnl. *Gloriant*.

Germanisch-Romanische Monatsschrift IX Heft 1-2.

Het artikel van HEINRICH SCHRÖDER over *Hyperkorrekte (umgekehrte) Schreib- und Sprechformen, besonders im Niederdeutschen* is ook voor Nederlandse lezers van belang, omdat in onze taal, sedert de ME., zich soortgelijke verschijnselen vertonen. - ALFRED SCHIRMER vat samen wat tot nu toe gedaan is voor de studie van *Die deutsche Umgangssprache*, waartoe hij ook het ‘slang’ rekent.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur XLV Heft I.

M.J.H. JELLINCK behandelt het Reinaert-vraagstuk onder de titel *Zwei Dichter des Reinaert*? Hij komt tot dezelfde veronderstelling als L. WILLEMS en A. KLUYVER (zie *Taalg.* XIV, 225), nl. dat de proloog eenvoudig een nabootsing van de Franse proloog is en dat voor Arnout oorspronkelik Perroot gestaan zou hebben.

C.D.V.

Het onderzoek van de Nederlandse dialekten.

'Gerade zur Zeit, wo die Franzosen, Deutschen und Schweizer eine wachsende Fruchtbarkeit auf dialektologischem Gebiete entwickeln, droht die Dialektforschung hierzulande einzuschlafen und zu verkümmern', schreef Dr. G.G. KLOEKE in 1919[1)]. Dat deze pessimistiese uiting wat al te somber gekleurd is, erkent de schrijver zelf aan het slot van zijn artikel, waar hij op 'einige Lichtpunkte in allerletzter Zeit' wijst: op de belangstelling die bij gelegenheid van het Amsterdamse filologenkongres bleek, en op de populariserende werking van VAN GINNEKEN's *Handboek*. Bescheidenheid verbood de schrijver om zijn eigen naam nadrukkelik te vermelden, maar zijn warme belangstelling voor de Saksiese dialekten en de voorlopige vruchten daarvan in belangrijke dialektgeografiese voorstudieën zijn stellig hoopgevende lichtpunten. Bovendien hadden aan het einde de namen van SCHRIJNEN en VAN WIJK genoemd kunnen worden, als geleerden op wier steun en belangstelling - blijkens hun in de bibliografie genoemde artikels - te rekenen valt, wanneer de dialektstudie op brede schaal ondernomen zou worden.

Doordat SCHRIJNEN's merkwaardige *Vlindernamen*-studie (in *De Beiaard* van Maart 1917), niet vermeld werd, bleven de Duitse lezers onbekend met het belangrijke feit dat in 1914 een rijke oogst van materiaal uit de Zuid-Oostelike dialekten bijeen gebracht was door JOS. SCHRIJNEN, JAC. VAN GINNEKEN en J.J. VERBEETEN, een materiaal waaruit SCHRIJNEN slechts een klein voorproefje gegeven had, en dat op volledige bewerking wachtte. In deze jaargang (blz. 42) plaatsten wij reeds de voorlopige mededeling dat SCHRIJNEN het eerst de hand aan de ploeg geslagen had, om op grond van deze nieuwe gegevens *De Isoglossen van Ramisch in Nederland* door te trekken. Het was een

1) *Die niederländische Mundartenforschung* in *Zeitschrift für Deutsche Mundarten* XV (1920), blz. 88.

goede gedachte, de volledige vragenlijsten - niet minder dan 24 bladzijden druks! - vooraf te laten gaan. Ieder onderzoeker weet nu omtrent welke woorden en verschijnselen er gegevens in dit rijke archief bewaard liggen. Niet ieder zal beseffen hoeveel arbeid de beknopte studie van SCHRIJNEN - de tekst telt maar ruim 30 blz. - gekost heeft. Voor elk kaartje moesten de gegevens van meer dan 180 plaatsen geschift en in sommige gevallen ter plaatse gekontroleerd worden. Maar de uitkomst is dan ook, dat in verrassende overzichtelikheid alle belangrijke onderscheidingen in de Zuid-Oostelike dialekten vóór ons liggen. Belangrijk is vooral kaart N°. 13, waarop men een samenvatting van al het voorafgaande vindt. 'Bij nadere beschouwing blijken de isoglossen geen hopeloos warnet van dialektische differentiëering, maar geheel of gedeeltelijk naast elkaar loopend of zelfs elkaar dekkend vormen ze een zeker aantal meer of minder kompakte strengen of bundels, waardoor vaste kernlandschappen met eenvormige kultuur nauwer worden omsloten' (blz. 61). 'Onmiddellijk springt de hoofdverdeeling in *Noord-* en *Zuidlimburgsch* door de Uerdinger-linie en de met haar samenhangende isoglossenstrengen in het oog: het is de Uerdinger-linie die in het komplex van lijnen de hoofdgrens bepaalt' (blz. 63). 'Wij hebben hier inderdaad te doen met vlakken die gevormd worden door voortstuwingen in westelijke en noordwestelijke richting, verschillend in kracht, in wezen en in tijd.' De Noordelike helft is in tweeën te verdelen: een Noordlimburgse en een Oostbrabantse; in de Zuidelike worden de verhoudingen ingewikkeld: dit is een echt overgangsgebied. SCHRIJNEN gaat dan na, in hoeverre deze isoglossen een afschaduwing zijn van de oude politieke grenzen. Hoewel hij in hoofdzaak de opvatting van RAMISCH en FRINGS deelt, gelooft hij niet dat de politieke ondergrond een voldoende verklaring geeft van alle verschijnselen; z.i.: 'treedt het historisch moment (in de Duitse beschouwing) te veel op den voorgrond, en wordt aan het ethnische niet de aandacht gewijd die het verdient.' Wat FRINGS zo overtuigend voor het beneden-Rijngebied heeft aangetoond: de uitstraling van een kultuurcentrum als Keulen, laat SCHRIJNEN op kleine schaal zien in het door hem bestudeerde gebied: ook van plaatsen als Nijmegen, Venloo en Maastricht blijkt een dergelijke kultuuruitstraling uit te gaan. Ook dat verschijnsel is op de kaartjes duidelik aangegeven. Tenslotte wijzen we nog op de ontleding van de Limburgse zogenaamde 'circumflectierte Betonung', waarin SCHRIJNEN helderheid brengt

door drie soorten van syllabiese accenten te onderscheiden en te beschrijven (blz. 40-41). De beoefenaars van de Nederlandse taalkunde mogen de schrijver dankbaar zijn, dat hij, hoewel classicus, uit liefde tot zijn geboortegrond, dit baanbrekende werk met zoveel ijver en nauwgezetheid ter hand nam. Wij hopen de in het vooruitzicht gestelde deeltjes over een semanties onderwerp en over de Limburgse palatalisering spoedig te zien volgen; dan zullen ook de medewerkers wel niet achterblijven en op hun beurt de reeks aanvullen.

Niet lang na de studie van FRINGS en VAN GINNEKEN, onlangs door KLOEKE uitvoerig besproken, verscheen een nieuwe studie van FRINGS, in samenwerking met JOZEF VANDENHEUVEL, over *Die südniederländischen Mundarten*[1]. Het eerste deel geeft een inleiding en *Texte*; een tweede deel, met de bijbehorende kaarten, zal nog volgen. De geschiedenis van dit boek is in het kort deze: tijdens de oorlog nam FRINGS de gelegenheid waar, om in de gevangenkampen van Münster en Göttingen de Zuid-Nederlandse dialektsprekers te bestuderen en uit hun mond dialektteksten op te tekenen. Daarbij ondervond hij veel steun van een jong Vlaams geleerde, Dr. J. VANDENHEUVEL, die te Leuven foneties geschoold was. Zijn bedoeling was, de onderzoekingsmethode van de *Sprachatlas des Deutschen Reichs* op de Nederlandse dialekten toe te passen. Hij nam dus als uitgangspunt de veertig zinnetjes van WENKER, daartoe in het Nederlands vertaald, en verzamelde geleidelik 56 'vertalingen', verspreid over Limburg (10), Brabant en Antwerpen (17), Oost-Vlaanderen (13), West-Vlaanderen (12) en Frans Vlaanderen (14). Deze teksten, foneties opgeschreven, vindt men hier bijeen: telkens is de leeftijd en de maatschappelike werkkring van de spreker er bij vermeld. Een aantal vrije teksten, eveneens uit alle Zuid-Nederlandse gewesten afkomstig, besluiten het eerste deel. Over de uitkomsten zal men eerst volledig kunnen oordelen als de *Unterschungen* en de *Karten* voor ons liggen; vandaar dat de auteur alle beoordelaars verzoekt hun oordeel op te schorten. Intussen is het van belang, nu reeds voor deze publicatie de aandacht te vragen, en de inleiding, die voor de methode van dialektonderzoek zoveel leerzaams bevat, te bespreken.

1) Uitgegeven als Heft XVI van de *Deutsche Dialektgeographie* (Marburg-1921). Prijs M. 35.

Hoewel Frings de vrije teksten niet versmaadt, acht hij de grondslag van methodies samengestelde zinnen, waarin bepaalde verschijnselen vergelijkend bestudeerd kunnen worden, onmisbaar. ‘Die Sammlung freier Texte wäre am Ende nichts anderes als ein schöner Raritätenkasten gewesen.’ Om bevredigende resultaten te krijgen moest men voorzichtig te werk gaan. Het is niet voldoende, de veertig zinnen in Nederlandse vertaling voor te lezen en in dialekt na te laten zeggen: dan staat de spreker te veel onder de indruk van het pas gehoorde - naar woordkeuze en syntaxis - om zich zuiver idiomaties uit te drukken. Niet de Duitser, maar de landgenoot moest ‘die mundartliche Formung herauslocken.’ ‘Sie stellten den unbedingt nötigen seelischen Contact mit dem Sprecher her, indem sie selbst Mundart sprachen; sie beschrieben breit und mundartlich die Situation, die das jeweilige Wenkersche Sätzchen voraussetzt, liessen die Situation mundartlich erzählen und destillierten schlieszlich einen Kernsatz heraus, der dem Wortlaut des deutschen oder niederländischen Originals möglichst nahe kam.’ Zo moest men vooral doen bij de analfabeten, die slechts hun dialekt kenden, ‘mit denen am schwersten Contact zu gewinnen ist, und die am ehesten geneigt sind Schriftformen aufzugreifen und einzumischen.’ Oppervlakkig zou men menen dat in de eerste plaats juist zulke individuen, om hun ‘zuiver’ dialekt, geraadpleegd moesten worden. FRING's ervaring leert het tegendeel: ‘Dialektsichere Gebildete sind überhaupt die besten Beobachtungs- und Untersuchungsobjecte; sie distancieren sich bewusst und gewissenhaft von der Schriftsprache, und ihre eigne geschärfte Beobachtungsgabe gibt wertvolle Auskunft über Articulationsstellen und -gewohnheiten.’

Een andere moeielikheid bij een streng geografiese methode zijn de mengdialekten. Een spreker uit Tongeren vertoonde allerlei afwijkingen, die met het Brabants overeenkwamen. Achteraf bleek dat hij een Antwerpse moeder had: zijn dialekt was dus niet ‘einwandfrei’ en werd als ‘verdächtig, vom Druck ausgeschlossen.’ Terecht voelt FRINGS dat hij hier wellicht te ver gaat. ‘Darf man überhaupt von Fehlern sprechen? Gewiss in dem Falle, wo schriftsprachliche Formen der Vorlage trotz aller Vorsicht eingeschlüpft sind. Kaum jedoch in den Fällen, wo eine Form der Schriftsprache oder der Nachbarmundart geläufiges Eigentum des Sprechers geworden ist. *Denn das hiesse die Strömungen verkennen, die das mundartliche Leben in Bewegung*

halten und umgestalten.' Deze uitspraak - in 't biezonder het laatste, door ons gekursiveerde - is volkomen juist. Maar is de konsekwentie daarvan niet, dat dergelijke teksten niet vermeden of geschrapt, maar juist opgespoord en gepubliceerd moeten worden als belangrijk voor het taalkundig onderzoek? Vooral in de nabijheid van een uitstralingscentrum is de studie van de mengvormen van groot belang, als men de vorming en verbreiding van de algemene taal, in het verleden en het heden wil leren kennen.

Biezondere nadruk legt FRINGS ook op de individuele verschillen op eenzelfde plaats; in verband daarmee waarschuwt hij voor de 'ideale Ortsgrammatik.' 'Aus meiner eignen Heimat und meiner langen rheinischen Erfahrung weiss ich zur genüge, dass keine zwei Individuen in der Handhabung einer Mundart übereinstimmen, und doch muss man beide als echte und gute Dialektsprecher betrachten; in demselben Ort scheiden sich vielfach die Strassenzüge und die Ortsviertel durch charakteristische Sondergepflogenheiten. Die angeblich absolute und ideale Ortsgrammatik, die alles säuberlich in Gefache steckt und mit Regeln und Formeln etikettiert, ist *ein Hirngespinst, wenn auch ein sehr gelehrtes*.' Opmerkelik is ook deze uitlating: 'Wer mit den Augen des dogmatischen *Lautgesetzlers* oder *Ortsgrammatikers* vor unsere Texte tritt, den wird gewiss das Entsetzen schütteln. Die streng bestimmten Laute seines wohl geordneten westgermanischen Systems scheinen durchaus nicht zu gleich fest bestimmbaren und gegeneinander fest begrenzten modernen Werten entwickelt. Ganz abgesehen davon, dass Worte der einen Kategorie vollständig in die andere hinüberwechseln und des weiteren deren Geschick erleben, schwankt dasselbe Wort in derselben Aufnahme zwischen quantitativen und qualitativen Extremen, und analog die ganze Kategorie. *Ein absoluter Lautwert besteht also nicht*.' Opnieuw trekt hij te velde tegen de dialektgrammatika: 'Aber beweisen die mundartlichen Ortsgrammatiken nicht das Gegenteil? Scheinbar ja. Aber diese Ortsgrammatiken sind von starker Selbsttäuschung und einem grundsätzlichen Irrtum beherrscht. Ihre Verfasser arbeiten unter dem lastenden Zwang des dogmatischen Systems, das die Handbücher vermitteln; ihr Ausgangspunkt und vielfach auch ihr Material sind die abgegriffenen Münzen, die in den Lehrbüchern und Vorlesungen ausgeboten werden.' - 'Die Ortsgrammatiken landläufigen Stils sind nicht mehr als wohlgeordnete Trümmerhaufen, keine Zerlegungen, Beschreibungen und Deutungen des lebenden

Organismus. Sie müssen vor allem viel mehr verinnerlicht und zugleich verbreitert werden.'

De moeielikheid is dus, dat de foneties en histories geschoolde waarnemer de taalfeiten onbevooroordeeld dient waar te nemen, met de onbevangenheid van de leek. 'Ich habe mich bemüht - zegt FRINGS - alle historisch-grammatischen Kentnisse zu vergessen; ich habe alles grammatische, phonetische und bildhafte Denken ausgeschaltet. Ich habe endlich an den Aufnahmen nichts geändert, nirgends normalisiert und kritische Texte gestaltet, eine Gepflogenheit, die aus der fluchbeladenen Stuben-, Papier- und Buchstabengrammatik in das Plein-air-Leben sich einschleichen will.'

Met voorbeeldige zelfkritiek wijst de schrijver telkens de zwakke zijden van zijn werk: er dient rekening gehouden te worden met de invloed van de 'Lagersprache', die door de onderlinge omgang in de gevangenkampen ontstond, en niet minder met de invloed van het Nederlandse taalonderwijs in de 'Lagerschule.' Verder leveren de 'so äusserst charakteristischen Sandhi-erscheinungen' bijna onoverkomelike moeielikheden. De sprekers moesten gedwongen worden tot duidelik en langzaam spreken, maar de schaduwzijde was een 'unnatürliche Zerreissung der Gefüge.' Eindelik dient men nog rekening te houden met de persoon en de eigen taal van de waarnemer. Leerzaam - zegt FRINGS - is de vergelijking van de opname uit het Tongerse dialekt, door VANDENHEUVEL, zelf geboren Oostvlaming, met die van GROOTAERS, opzettelik voor dit boek opgeschreven (in Normaltext en Sandhi-Text) en breed toegelicht. 'Die Gegeneinanderstellung der beiden Texte soll mit aller Offenheit die Schwäche unserer Arbeit im Verhältnis zu der eines ausgezeichneten eingeborenen Phonetikers enthüllen.'

Met opzet ontleende ik aan deze inleiding menige wenk en waarschuwing met de eigen woorden van de schrijver. Voor ieder die lust gevoelt om aan dergelijk onderzoek deel te nemen, is het nuttig naar een voorganger met veel ervaring en met echt wetenschappelike voorzichtigheid en zelfkritiek te luisteren. Tevens blijkt uit deze inleiding aan welke drie eisen de ideale dialektonderzoeker moet voldoen: hij dient het dialekt en de dialekt-sprekers van zeer nabij te kennen; hij moet fonetiese geschooldheid en geoefendheid bezitten en zich een goede methode van onderzoek eigen gemaakt hebben; hij moet, om een breder onderzoek in te stellen, beschikken over organiserend vermogen.

In afwachting van het tweede deel van FRINGS z'n studie, waarin ook ander materiaal verwerkt zal worden, dringt zich de vraag op: is de tijd niet gekomen om naar de beproefde Franse en Duitse methode een samenhangend onderzoek in alle Nederlandse gewesten op touw te zetten? VAN WIJK heeft er reeds enige jaren geleden[1] op gewezen, dat voor Zuid-Holland de tijd dringt. Verleden jaar drongen een Noord- en een Zuid-Nederlander aan op een krachtig voortgezette dialektstudie: VAN GINNEKEN in een Leidse voordracht[2], GROOTAERS in een lezing op het derde Vlaamse Philologenkongres[3]. De laatste ontwikkelt zijn bezwaren tegen de foneties-historiese Leuvense methode, in 1896 gegrondvest en in praktijk gebracht door COLINET, en waaraan GROOTAERS zelf een belangrijk aandeel nam. Hij is nu geneigd ‘alhoewel dit paradoxaal schijne, bij deze studies hunne al te groote grondigheid als een gebrek te beschouwen.’ ‘Wij boren verticaal te diep om nog om ons heen te kunnen kijken. Het is thans bewezen dat de dialecten niet mogen historisch afzonderlijk beschouwd worden: van iederen klank en iederen vorm een stamboom opmaken is gevaarlijk.’ Hij bepleit dus ook ‘systematisch ontginningswerk door middel van vragenlijsten.’ Omtrent de inrichting van die lijsten ontwikkelt hij zijn eigen gedachten. Twee wegen zijn mogelik: ‘ofwel worden de woorden eenvoudig in alphabetische volgorde aan de medewerkers voorgelegd[4]. Dat deze methode moet verworpen worden, behoeft geen uitvoerig betoog: men verlangt hier een droog en louter mechanisch werk; er is veel moed noodig, wanneer men er de dringende wetenschappelijke noodzakelijkheid niet klaar van inziet, om zulke ellenlange woordenlijst te vertalen[5]. Men lette daarbij nog op het gevaar van den gebruiker het Nederlandsche woord voor oogen te houden: dit belet hem dikwijls zich den juisten,

1) *De Nieuwe Taalgids* V, 80.
2) Afgedrukt in de *Studiën* 1920; vgl. *De N. Taalg.* XIV, 319.
3) *Hoe staat het met het wetenschappelijk onderzoek der Zuidnederlandsche dialecten.* Afgedrukt in *Dietsche Warande en Belfort* Jan. 1921.
4) Gelijk geschiedde in VAN GINNEKEN's vragenlijsten voor de Zuid-Oostelike dialekten.
5) Daartegenover staat SCHRIJNEN's lof voor de ijver van zijn medewerkers (a.w. blz. 61), voor een groot deel onderwijzers. Waarschijnlik heeft de medewerking en belangstelling van het schooltoezicht het welslagen in de Limburgse gewesten sterk bevorderd.

van het Nederlandsche taalgebruik afwijkenden vorm te herinneren; onbewust levert hij een dialectisch gekleurden vorm van het Nederlandsche woord. Veel aangenamer wordt het invullen van de lijsten en tevens veel vruchtbaarder, wanneer iedere lijst den bewerker in één gedachtenkring brengt en hem dezen gansch laat doorwerken. Men begrijpt onmiddellijk welke rijke en kostbare gegevens voor taal en volksleven er te voorschijn komen bij de behandeling van hoofdstukken als: het lichaam van den mensch, het gezin (met geboorte, huwelijk en dood), de jaargetijden, en dgl. Nu komen den bewerker heel natuurlijk alle zegswijzen, vergelijkingen, spreekwoorden, volksgebruiken voor den geest.' In deze denkbeelden is veel aantrekkeliks. Juist lijkt mij ook de opmerking, dat men de medewerkers niet vooraf moet binden aan de vastgestelde fonetiese transscriptie: 'Indien men een phonetische notatie wil opdringen aan oningewijden, krijgt men geen antwoorden op de vragenlijsten. Het is beter zich het contrôle-werk te getroosten dan niets te verwerken te krijgen.'

Bij al deze levendige blijken van belangstelling en werklust is er één groot gevaar: als de onderzoekers niet door onderling overleg éénzelfde methode volgen bij een inzameling van het materiaal, zullen overzichtelike resultaten lang of voorgoed uitblijven. Samenwerking en centralisatie moet het wachtwoord zijn. Eenheid van inzicht bestaat op dit punt: dat de vroeger gevolgde methoden van inzameling[1)] verlaten moeten worden voor die van de *Atlas linguistique* en de *Deutsche Sprachatlas*.

De moeielikheid schuilt dus in de samenstelling van de vragenlijsten. FRINGS wil de knoop doorhakken, door eenvoudig de veertig zinnen van WENKER in Nederlandse vertaling als grondslag te nemen. De bezwaren worden z.i. ruimschoots door de voordelen opgewogen: 'ein gleichförmiges Material streckt sich von der Maas zum Kanal, und diesseits der Maas mündet es in der deutschen Sprachatlas' (blz. VIII). Zonder de voordelen te

1) d.w.z.: de vrije vertaling van een vaststaande tekst, sedert STALDER's voorgang (*Die Landessprachen der Schweiz*, 1819) op de gelijkenis van de Verloren Zoon toegepast, hier te lande o.a. door HALBERTSMA en J. WINKLER (*Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*) en de samenstelling van vrije dialektteksten (systematies in het werk van de LEOPOLD's *Van de Weichsel tot de Schelde*).

miskennen, voelen wij tweeërlei bezwaar: 1°. De zinnetjes zouden, met behoud van de punten waar het op aan komt, veel vrijer omgezet moeten worden, zelfstandig voor elke streek in nauwer verband met het idioom en de plaatselike toestanden[1]; 2°. er zou, in overleg met Nederlandse dialektkenners, overwogen moeten worden of alle kwesties waarvoor WENKER zijn zinnen samenstelde, voor onze gewesten wel van belang zijn, en of er omgekeerd geen zeer belangrijke punten zijn, waaromtrent Nederlandse taalgeleerden inlichtingen dringend noodzakelik achten. Van WIJK wees in het genoemde artikel reeds enkele klanken en woorden aan[2]. Vóór hem had TE WINKEL, na hem VAN GINNEKEN in hun lijst desiderata neergelegd. Een zeer voornaam punt is nu, dat er op grondslag van die lijsten reeds materiaal aanwezig is, dat nog op bewerking wacht. Een nieuw onderzoek, dat met dat materiaal geen rekening houdt, versmaadt opzettelik de gelegenheid tot aanknoping, aanvulling en schrifting, en dit lijkt mij organisatories een fout.

De door FRINGS gevolgde weg heeft het grote voordeel, boven de breder opgezette Nederlandse plannen, dat de beknoptheid van het materiaal tot een snelle oriëntering leidt. Daarvoor voelt blijkbaar ook GROOTAERS, wanneer hij aan de ideale vragenlijsten het vertalen van 'eenige goed gekozen zinnetjes' wil laten voorafgaan[3]. Omgekeerd is het even verwerpelik, die

1) Ieder lezer voelt dat een zin als N°. 14 (Mijn lief kind, blijf hier beneden staan, de kwade ganzen bijten je dood) geen Nederlands, maar vertaald Duits is, en dat N°. 29 (Onze bergen zijn niet zeer hoog, die van jullie zijn veel hooger) in de lage landen niet thuis hoort. Vooral de tweede vertaling is te boek-achtig, b.v. *opdat* in No°. 3. Volgens Hollands taaleigen zou men in N°. 5 zeggen: vier weken geleden, in N°. 6: aangebrand, in N°. 11: *met* de pollepel, in N°. 17: afborstelen (is 'klaar naaien' wel Nederlands?), in N°. 20: laten komen om te dorsen, in N°. 22: je moet, in N°. 33: Zijn broer wil voor zich zelf, in N°. 35: van hun, in N°. 37 is *voor* onbegrijpelik, in N°. 38: allemaal - op het land, in N°. 40: met de lui (deze hele zin is on-Nederlands!).

2) o.a. *vlees, hiel, spugen, nieuw, klaver, merg* (blz. 86-87).

3) t.a.p. blz. 56. Hij spreekt daar niet van WENKER's zinnen. Niet denkbeeldig lijkt mij het gevaar, dat de studieën van FRINGS, in de sfeer van de gevangenkampen ontstaan, bij menige Vlaming bittere gedachten wekken, en dat dit de sympathieke medewerking zou kunnen belemmeren. GROOTAERS zelf heeft intussen, door zijn steun te verlenen aan het onderzoek van FRINGS, het voorbeeld gegeven om ter wille van de wetenschap die ons allen ter harte gaat, de internationale samenwerking te herstellen.

zinnen zo samen te stellen dat het verband met WENKER's *Sprachatlas* verbroken werd, temeer nu FRINGS zoveel kostbaar, methodies bewerkt materiaal bijeenbracht, als zeer bruikbare grondslag. Het best lijkt mij een middenweg, gekozen op grond van overleg met allen die tot nu toe leiding gegeven hebben aan dit onderzoek. Voor een dergelijk eendrachtig gevormd plan zou bij de regering en bij geleerde genootschappen ongetwijfeld morele en finantiële steun te vinden zijn.

C.G.N. DE Vooys.

Zeestraet, vs. 758 (en 798).

> En staet ghij op de keur van Vloed- of Ebbe-wijn,
> ('T zijn woorden van de Kunst) men kander u gerieven,
> En ghij en uw gevolgh bevelen na believen.

Vloed of Ebbewijn zijn twee handelstermen, door Bilderdijk verklaard als morgen- en middagwijn. Waarop die verklaring berust, is me onbekend. Andere uitgevers, Colenbrander, Schuiling en Terwey, wagen zich aan geen verklaring of citeeren die van Bilderdijk. In het *Ndl. Wdb.* wordt deze plaats in 't geheel niet genoemd. Me dunkt, dat het volgende sneldicht van Huygens[1] ons iets nader bij de beteekenis brengt:

> ***Van* Phlip.**
>
> Phlip spoelt sijn' tanden staegh met rijpe-druyven-nat,
> Al waer hy 't heerlickste van Vloed of Eb kan vinden,
> (Van Zee-vloed, of Rhijn-eb) en, heb ik 't wel gevatt,
> Dat spoelen kost hem meer als 't wasschen van sijn' Linden.[2]

Het lijkt me niet te gewaagd, hieruit de gevolgtrekking te maken, dat met *Vloedwijn* Fransche of Spaansche wijn, over zee aangevoerd, wordt bedoeld, en met *Ebwijn* Rijnwijn.

F.A. STOETT.

1) *Korenbloemen*, II, 432 (no. 144) of Huygens (ed. Worp) VII,blz. 257.
2) Linnen.

A. Meillet als taalgeleerde en taalhistorikus[1)].

Het nieuwe boek van MEILLET karakteriseert op uitnemende wijze zijn auteur als een taalgeleerde en indogermanist met een sterk geprononceerde individualiteit, met eigen methode en denkrichting.

Het boek bevat twee-en-twintig opstellen, waarvan er twintig reeds vroeger verschenen waren; de twee andere zijn ontstaan uit voordrachten, in de herfst van 1919 door MEILLET in Nederland gehouden, zodat de inhoud ook hiervan aan een deel der Nederlandse filologen bekend zal wezen.

Het ligt in de aard van deze bundel opgesloten, dat verschillende motieven, zelfs in een meer gedetailleerde uitwerking, zich meer dan eens herhalen. Dat werkt er toe mede, dat de meegedeelde feiten en hun interpretatie zich vast in onze geest prenten, en het doet de wetenschappelike persoonlikheid des schrijvers in te klaarder contouren voor ons leven.

Of wij deze artikels lezen dan wel de ‘Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes’ of het ‘Aperçu d'une histoire de la langue grecque’, het is steeds dezelfde MEILLET, door gelijksoortige eigenaardigheden zich onderscheidend bijvoorbeeld van BRUGMANN of FORTUNATOV. Leggen wij BRUGMANN's ‘Grundriss’ naast MEILLET's ‘Introduction’, dan treft ons naast de gelijkheid van doel het grote verschil in de wijze, waarop beide geleerden dat doel pogen te bereiken, en in de betekenis, die zij er aan toekennen. Het doel is in beide gevallen: de reconstructie van de Indogermaanse taal door een vergelijking van het materiaal der jongere talen en taalgroepen, er uit voortgekomen; en beide auteurs richten hun oog niet alleen op het

1) Naar aanleiding van: A. MEILLET, Linguistique historique et linguistique générale. Collection linguistique, publiée par la Société de Linguistique de Paris. VIII. Paris, Champion, 1921. Prijs fr. 40.

voorhistoriese verleden, doch ook de lijnen, waarlangs in latere tijd de ontwikkeling plaats had, hebben hun volle belangstelling. Doch anderzijds welk een verschil! BRUGMANN verzamelt een zo rijk mogelik materiaal, elke biezonderheid, tot de kleinste toe, wordt door hem gesignaleerd, en zo kan men uit zijn ‘Grundriss’ zich een gedetailleerd beeld vormen van de grondtaal, - al is dan ook menig feit niet met zekerheid, doch slechts veronderstellenderwijze aanneembaar; ook de graad van waarschijnlikheid echter wordt zorgvuldig aangegeven. Het kan niet anders, of de grote hoeveelheid details stelt de hoofdlijnen van het klank-, flexie- en syntaktiese systeem enigszins in de schaduw; dit is de keerzijde der goede kwaliteiten van BRUGMANN's arbeid: enerzijds zal men bijna naar geen detail tevergeefs zoeken, anderzijds echter krijgt men slechts met moeite een voorstelling van het geheel. Net omgekeerd bij MEILLET! Hij geeft betrekkelik weinig feiten, doch des te duideliker treden de voornaamste kategorieën der grondtaal en de hoofdlijnen der latere ontwikkeling ons voor ogen. Belangrijker dan de feiten zijn voor MEILLET de tendensen der taal.

Het spreekt vanzelf, dat een boek als MEILLET's ‘Introduction’ zich richt tot een ruimer publiek dan BRUGMANN's ‘Grundriss.’ MEILLET verklaart dan ook uitdrukkelik, voor de ontwikkelde leek te schrijven. Anderzijds is BRUGMANN een onmisbare gids voor de zich vormende taalgeleerden. Immers de meesten onzer deugen meer voor detailarbeid dan voor synthetiese konstrukties op grote schaal. Deze veronderstellen een zeer grote kennis van details, gebaseerd op kritiese studie, en daarbij een originaliteit van geest, die aan weinigen gegeven is. Iedere studiemens moet beginnen met de methode van BRUGMANN; steekt hij ver uit boven het middelmatige, alleen dan kan hij zonder gevaar voor dilettantisme zich wagen aan de methode van MEILLET.

Ook de opstellen, in MEILLET's nieuwe boek bijeengebracht, zijn bestemd voor een ruimer schaar van lezers dan de vakmannen in engere zin. Zij behandelen een groot aantal afzonderlike problemen, gedeeltelik van zeer brede omvang en strekking. Het materiaal is grotendeels ontleend aan de Indogermaanse talen; een vergelijking van de toestanden der grondtaal met die van jongere perioden stelt evolutietendensen in het licht, die ook voor de beoefenaars van andere taalfamilies van groot belang zijn. Telkens worden wij herinnerd aan de ‘Introduction’ en andere samenvattende werken van de schrijver, zoals zijn

‘Aperçu d'une histoire de la langue grecque’ en zijn ‘Caractères généraux des langues germaniques.’ In dit laatste boek wordt de hoofdnadruk gelegd op de ingrijpende veranderingen, geleidelik doorgevoerd in de struktuur der Germaanse talen, tengevolge waarvan zij het karakter der grondtaal geheel hebben verloren; de rijke flexie wordt opgegeven, het gevolg daarvan is de behoefte aan een groot aantal hulpwoordjes voor het uitdrukken der grammatiese betrekkingen en een normalisering van de woordschikking. Zo verandert met de vormleer ook de syntaxis. Overzien wij in vogelvlucht de ontwikkeling van een paar duizend jaar, dan constateren wij, hoe de evolutie overeenkomstig zekere tendensen heeft plaats gehad, welke soms door eigenaardigheden van klank- en vormstruktuur worden gedwarsboomd, doch gewoonlik spoedig deze hinderpalen overwinnen en in het algemeen de afzonderlike aan een bepaalde plaats en tijd gebonden taalwetten als hun werktuigen gebruiken. De ontwikkeling der taal is niet zozeer afhankelik van de afzonderlike individuën als wel van de samenlevingen. De taal is een sociaal verschijnsel; van de geschiedenis der samenlevingen is die der sociale mentaliteit een belangrijk onderdeel en deze bepaalt in laatste instantie de taalontwikkeling, - in veel ingrijpender mate dan de betrekkelik toevallige omstandigheden, waarin de analyties werkende taalkundige de direkte oorzaken ziet van de afzonderlike taalveranderingen. Het reusachtige verschil in taalstruktuur tussen een moedertaal en een dochtertaal, bijvoorbeeld tussen Indogermaans en Nieuwengels, zou ons, als wij minder gegevens over de voorgeschiedenis van het Engels bezaten, alle verwantschap doen loochenen, - ten onrechte: het Engels is volgens MEILLET de direkte voortzetting van 't Indogermaans en niet van die talen, die hebben meegewerkt om zijn karakter te wijzigen: immers de ontwikkeling van Indogermaans tot Engels volgt een zo regelmatige genealogiese lijn, dat nooit een jongere generatie heeft getwijfeld of zij wel dezelfde taal sprak als de onmiddellik voorafgaande. Dergelijke gevallen als dat van het Engels doen MEILLET besluiten, de algemene taalstruktuur niet als een waardevol kriterium van taalafstamming te beschouwen.

Dit zijn gedachten, die herhaaldelik in MEILLET's nieuwe boek voorkomen, en die ons herinneren aan zijn werken over de historie van afzonderlike talen.

Het boek over het Grieks, veel uitvoeriger dan dat over het Germaans, bespreekt in elf hoofdstukken de verschillende ‘langues

littéraires' der oude Grieken; natuurlik lag zulk een grote belangstelling voor dit onderdeel der taalhistorie voor de hand bij een taal als het Grieks, waar wij over een zo omvangrijke en rijkgeschakeerde letterkunde beschikken. Anderzijds evenwel is dit onderdeel van het boek karakteristiek voor de auteur MEILLET, die zulk een scherp oog heeft voor de maatschappelike differentiëring als oorzaak van taalontwikkeling. In een vermaard geworden artikel, opgenomen in het nieuwe boek, betoogt hij, hoe de wisselwerking tussen de verschillende groeptalen onderling en tussen deze en de zgn. algemene omgangstaal een belangrijke oorzaak is van de betekenisverandering der woorden. Elke groeptaal heeft zijn eigen vokabulaar; veel woorden daarvan komen ook buiten die ene groeptaal voor, maar hierbuiten is de betekenis een enigszins andere.

In het algemeen zijn de afzonderlike eenheden, waaruit een taal is opgebouwd, geen streng omlijnbare zaken. Gaat men na, hoe eenzelfde individu in verschillende gevallen een klank zijner moedertaal uitspreekt, bijvoorbeeld de *ā*, dan zal het blijken, hoe die *ā*, wat artikulatiewijze, quantiteit, intonatie aangaat, niet steeds dezelfde klank is, doch de verschillen zijn niet groot en bewegen zich tussen vrij dicht bijeenliggende uitersten, doch in deze verschillen ligt de mogelikheid van verschuiving van de uitspraak opgesloten. Evenzo is de betekenis van een woord niet iets vasts. Dezelfde mens zal in het ene geval het woord *vader* uitspreken en daarbij vooral de machtsverhouding van vader tot kind op het oog hebben, een andere keer zal de gevoelstint inniger zijn en de liefde van het kind voor de vader meer op de voorgrond treden. Zo bevat de ziel van het individu de kiemen in zich voor de meest heterogene taalveranderingen, en ook in zulke gevallen als het door MEILLET besprokene woord *homō* (Latijn), welks Indogermaanse grondvorm de mens als 'de aardse' in tegenstelling tot de hemelse God aanduidde, terwijl de Franse vrouw tans hetzelfde woord gebruikt tot aanduiding van haar echtgenoot, - zelfs hier, waar zo duidelik de betekenisontwikkeling door sociale ontwikkeling en veranderde opvattingen der samenleving verklaard wordt, ligt een nog primairdere oorzaak der betekenisverandering in het feit, dat bij iedere mens, ook bij de primitievere mens van enige millennia terug, het begrip 'mens' een vrij ruime omvang heeft, terwijl in elk afzonderlik geval, dat men het aanwendt, een van de zijden der betekenis het sterkst naar voren komt.

Zo is taalontwikkeling afhankelik van de eigenschappen van de ziel des afzonderliken mensen en tegelijk van sociologiese faktoren. De mogelikheid van taalverandering is gegeven door de menselike natuur; doch daar de taal een sociologies verschijnsel is en wisselwerking tussen individuën veronderstelt, is ook alle taalverandering een sociologies verschijnsel en sociologiese faktoren bepalen haar richting en tempo. Het is een der grootste verdiensten van MEILLET's wetenschappelike arbeid, dat hij op de sociologiese zijden der taalontwikkeling zo sterk de nadruk gelegd heeft.

Op één verschijnsel wil ik nog speciaal wijzen, dat in dit boek herhaaldelik ter sprake komt (speciaal het artikel 'Convergence des développements linguistiques' is er aan gewijd) en dat MEILLET ook overigens meer dan eens aan de hand van voorbeelden heeft toegelicht, namelik op het parallelisme in de ontwikkeling van verwante talen ook na de eenheidsperiode. Hoe vaak heeft MEILLET bijvoorbeeld niet in de Mémoires de la Société de Linguistique gewezen op de geleidelike ondergang der athematiese presensflexie in de verschillende talen: in menig geval is het klaar, dat de grondtaal zelfs in haar laatste periode nog een athematies presens bezeten heeft, dat in geen enkele of in slechts één taalgroep meer is aan te wijzen. En een van de meest besproken hypothesen van MEILLET is zijn loochening van een Balties-Slaviese taalperiode. Ik zou niet durven menen, dat M. volkomen gelijk heeft in dit punt, maar dit is toch in ieder geval klaar, dat menig verschijnsel, dat men op 't eerste gezicht voor Oerbaltiesslavies zou houden en ook veelal gehouden heeft, bij nader onderzoek jonger blijkt te zijn, zodat slechts parallelisme is aan te nemen. MEILLET brengt in zijn artikel over 'Convergence' (blz. 65) al deze en dergelijke gevallen onder deze formule: 'Quand une langue se différencie en parlers distincts, celles des innovations réalisées dans chaque parler qui ne tiennent pas à des conditions propres à ce parler sont ou identiques ou du moins orientées en une même direction.' Dat is niet te veel gezegd; evenwel zijn er talen met zeer veel 'conditions propres', welke de algemene tendens kruisen, haar richting wijzigen of zelfs haar onherkenbaar maken.

Een voorstelling van de rijkdom aan inhoud van het nieuwe boek geve een opsomming der verhandelingen: L'état actuel des études de linguistique générale, - Sur la méthode de la grammaire comparée, - Note sur une difficulté générale de la grammaire comparée, - Linguistique historique et linguistique générale, -

Convergence des développements linguistiques, - Le problème de la parenté des langues, - Les parentés de langues, - Différenciation et unification dans les langues, - L'évolution des formes grammaticales, - Sur la disparition des formes simples du prétérit, - Le renouvellement des conjonctions, - Sur les caractères du verbe, - Le genre grammatical et l'élimination de la flexion, - La catégorie du genre et les conceptions indo-européennes, - Comment les mots changent de sens, - Le nom de l'homme, - Quelques hypothèses sur des interdictions de vocabulaire dans les langues indo-européennes, - A propos d'un récent dictionnaire étymologique du français, - A propos des noms du vin et de l'huile, - J. GILLIÉRON et l'influence de l'étude des parlers locaux sur le développement du romanisme, - Sur le sens linguistique de l'unité latine, - La religion indo-européenne.

L e i d e n .
N. VAN WIJK.

Schamper.

De door Plantijn aan dit woord toegekende beteekenis van *listig, geslepen, sluw* (schamper oft listich. *Fin, rusé*. Veterator. Callidus), die nergens anders wordt vermeld, vindt men bewezen in *Een schoone ende gheneuchlicke Historie of Cluchte van Heynken de Luyere*, Thantwerpen, 1582. bl. 56:

> Heyn dacht wel, de vrouwe soude haer stooren.
> Dies ghinck hy tot twee oft drie scamper gasten.

In dezen zin zal dit adjectief wel verwant zijn met *schampen*, even raken, rakelijks langs iets strijken, scherp er langs gaan. Evenals scherp de beteekenissen *nauwelijks* (mnl. *scarpe*; Winschooten, 223) en *geestig* (Warenar, 457) in zich vereenigt, kan ook uit *schamper*, oorspr. nauwelijks, die van *fijn, slim, sluw* voortkomen (vgl. *fijn* en *snugger*). Zie ook Rutten, 198: schamper, bijv. en bijw. Mager, scherp. *Hij is, leeft fel*. - Het Oostfriesch kent eveneens schamper in den zin van *mager*.

F.A. STOETT.

Boeken bij het literatuur-onderwijs.

Het bundeltje ‘Schema's’, dat de heer G. LEFFERTSTRA onlangs heeft gepubliceerd, schijnt mij een uiting toe van den nieuwen geest, die langzaam-aan het letterkunde-onderwijs aan de middelbare scholen is komen doordringen. De oude methode van feiten en jaartallen heeft nu wel zoowat uitgediend en de overzichten der literatuur, die van onze heele mooie letterkunde een knekelhuis maakten van rammelende geraamten, zijn daarmee ook van de baan. Mij persoonlijk, die gezucht heb onder deze methode, die eigenlijk geen methode was, is dit een heerlijke genoegdoening en de schrik voor het exakt-wetenschappelijke zit er bij mij zoo in, dat ik alle systematische handleidingen, beknopt of niet-beknopt, voor de school een gruwel vind. Ik vind het heerlijk op de velden van onze letterkunde te grasduinen met de jongens van het eene kostelijke gewas naar het andere en ze te laten gevoelen, hoe overal een rijke oogst van kunstgenot te rapen valt.

Daarbij heb ik geen boekje noodig, goddank. En dit is ook ons hoogste, misschien wel ons eenige doel: de kinderzielen te behoeden voor de verschrompeling door het eindeloos geleer van feiten, onbelangrijke en belangrijke, historische en wiskundige - maar niets dan feiten. Er is niet alleen kennis, maar ook nog gevoel en schoonheid. Het besef daarvan levendig te houden, of met zwaarklinkende woorden: de ontwikkeling van den kindergeest te doen geschieden in harmonischen zin, dat is de taak, die de literatuur-leeraar heeft en daaraan alleen heeft hij ook meer dan genoeg. Is het niet bedroevend, dat we zoo vaak moeten ervaren, dat dezelfde jongens, die een ingewikkeld vraagstuk met scherpzinnigheid weten op te lossen, nauwelijks in staat zijn schoonheden van taal, klank, rhythme bewust na te voelen of den dieperen zin van een stuk kunst niet vatten?

Natuurlijk is dit allemaal in confesso. En ik zeg het dan ook maar alleen om een verontschuldiging aan te voeren voor mijn meening, dat voor het systematische literatuur-onderwijs op de

middelbare school alleen bij uitzondering plaats is. Ja, dat men de schrijvers laat opleven voor de leerlingen door hen te zetten in den tijd, waarin ze hebben gevoeld en gedacht, dat spreekt wel van zelf. En ook, dat renaissance, romantiek, naturalisme door het onderwijs meer moeten zijn dan opschriften van paragrafen, maar inderdaad-begrepen termen van stroomingen, die in groote lijnen den leerlingen duidelijk zijn. Zoo kan men het inzicht in den ontwikkelingsgang der letterkunde best bijbrengen, zonder daartoe opzettelijk een handleiding te gebruiken.

Ondertusschen, dit is een persoonlijke meening. Er zijn er velen, die het literatuur-overzicht niet zullen willen missen, en gelooven, dat alleen zoo een soliede basis te scheppen is voor literair inzicht. Mij blijft het een raadsel, hoe men voor kinderen op dien leeftijd werkelijk het groeien der kunst kan doen bewust worden, daar we toch elk oogenblik gedwongen worden ons onderwijs te regelen naar het aesthetisch bevattingsvermogen der leerlingen, dat met geen kunstperioden rekening houdt.

Een ander beeld uit mijn eigen schooljaren staat mij in al zijn afschrikwekkendheid voor den geest: het maken der uittreksels. Dat was nu toch de schandelijkste vermoording van aesthetisch gevoel, die ik mij denken kan. De angst voor het eindexamen, dat een boekenlijstje verlangde, gaf ons in om den inhoud der gelezen boeken in dorre schema's op te schrijven, die dan van hand tot hand gingen en ijverig werden ingepompt. We meenden daaraan een zeer welgevallig werk te doen, te meer omdat wij van de zijde van onzen leeraar daarop nooit een woord van afkeurende kritiek hoorden. Dit ergerlijk bedrijf zal nog wel niet zijn afgeloopen en misschien merk ik vandaag of morgen, ondanks mijn waarschuwingen en mijn hoon, dat er onder mijn leerlingen ook zijn, die dat doen. Maar in 't algemeen zal men nu toch wel doordrongen zijn van het besef, dat dit tot allen prijs moet worden voorkomen en dat het de taak van den docent is, om zelf met zijn jongens aan de hand van het gelezen boek een samenvattend oordeel op te bouwen. Als hij ten minste een mensch is, die niet zijn meerdere kennis en ervaring als alleen-zaligmakend opdringt, maar die met eerbied weet te ontzien de kinderlijke pogingen om tot een eigen inzicht te komen, ook als dit afwijkt van het zijne. Als men hun dan zelf tot taak geeft dergelijke kritieken te maken en die uitvoerig behandelt, dan zal men werkelijk veel bijdragen tot verheldering van het kunstinzicht bij de leerlingen en bovendien vaak blij-verwonderd

zijn over het juiste aanvoelen en rake oordeelen van zulke jonge menschen.

De nieuwe leerboeken zullen den docent en den leerling hierin hulp moeten geven. Zoo is dan ook bedoeld RIJPMA's Gids bij de studie der Nederlandsche Letterkunde, welk boek echter het groote bezwaar heeft, dat het 't oordeel over een literair werk ons kant en klaar voor den neus zet. Maar dat bezwaar acht ik dan ook onoverkomelijk. Niets is fnuikender voor belangstelling en ontwikkeling dan dat. Een wiskunde-som, van a tot z uitgerekend voor het kind, waarvan hij de bewijsvoering maar zoet heeft uit zijn hoofd te leeren! Zelfs al had 't boek daartegenover voortreffelijke hoedanigheden - die het mijns inziens volstrekt niet heeft - dan zou ik het nog mijn jongens niet in handen willen geven. Want het zou hun leeren zich gedwee neer te leggen bij de meening van een meer-wetende, in plaats van zich op te heffen aan het inzicht van een dieper-voelende en meer-begrijpende. Nu komt daarbij, dat de wijze van behandeling zoo dor-schematisch is, de stijl van de schrijver zoo droog en nuchter - dat doet de deur heelemaal toe. Dan duizendmaal liever een docent, die de gave van het woord niet heeft, maar in eerlijke ontroering over een kunstwerk zijn jongens tracht duidelijk te maken, wat in zijn ziel door het gelezene wordt gewekt. De zinnen zijn misschien onaf en verward, en alles komt er onbeholpen uit; maar iets is er, dat dit alles kan goedmaken, de bewogenheid van den geest en de bezieling van den door kunst ontroerden mensch.

LEFFERTSTRA heeft ingezien, dat de jongens zelf hun oordeel moeten maken, maar dat ze dat in de meeste gevallen zonder de hulp van den docent volstrekt niet kunnen. Daarom dit boekje schema's, dat geleidelijk moet voeren tot dieper inzicht in de daar behandelde werken. Maar laat ik het dadelijk uitspreken: ik acht ook dit boekje geheel ongeschikt voor het ons gestelde doel. De schrijver verontschuldigt zich al in het voorbericht om den ‘ietwat griezeligen, examenachtigen indruk’, dien de lange vragenreeksen zullen maken - en ik kan niet zeggen, dat die indruk daardoor in eenig opzicht is weggenomen. Inderdaad, die scherp-gestelde, genummerde, en onderverdeelde vragen maken op mij nog veel onbehaaglijker indruk dan het boek van RIJPMA. Daar had ik een synthese, hoe on-mooi en dordoceerend ook; maar hier heb ik 't kunstwerk ontleed in een reeks detailvragen, die op al te nuchtere wijze het stuk genoten

schoonheid openleggen. Dit is vivisectie van de kunst.

Alle vragen, die LEFFERTSTRA stelt, kunnen bij de lezing van een boek in de klas successievelijk door den docent worden geformuleerd, misschien met uitzondering van enkele, die getuigen van niet alledaagsch indringings-vermogen, en van een paar andere, die ietwat kinderachtig of onbeduidend zijn. Maar die vragen, gesteld bij de lezing van het boek, zijn als verrekijkers, die in eens duidelijk naderbij halen, wat vaag en schemerig aan den horizon verborgen ligt. En die vragen, hier in dit boek verzameld, zijn als een nauwkeurige landkaart waarop we het landschap geprojecteerd zien. Neem het stuk over de familie Kegge in de Camera. Als een docent dat leest in de klas, dan zal hij het karakter van den ouden Kegge zich in het bewustzijn der kinderen laten ontwikkelen aan de hand van het verhaal zelf. Wat HILDEBRAND vertelt, zal hij moeten aanvullen door uit de beschrijving van den persoon het oordeel over hem te doen ontstaan. Ieder weet, dat dit geen overbodig werk is, en dat men telkens opzettelijk de kinderen moet laten denken, daar ze zelf nog maar al te vaak geneigd zijn alleen het verhaaltje interessant te vinden en de hoofdzaken als bijkomstigheden af te doen. Maar dan groeit gedurende de lectuur het karakter, langzamerhand en steeds veelzijdiger; de oppervlakkige kijk, die ze er aanvankelijk op hebben, wordt gewijzigd en verdiept, op de wijze, die de dichter zelf wil, en eindelijk zien ze den mensch, organisch geworden, zooals hij door den schrijver is geteekend. En bij die behandeling wordt het kind geprikkeld, om elke repliek, elk tooneeltje nader te toetsen aan het reeds gewonnen beeld van den persoon, en het, zoo mogelijk, nieuwe inzichten af te dwingen. De vragenlijstjes in het boek van LEFFERTSTRA maken op mij den indruk van een legkaart, die aardig in elkaar past, maar toch het bezielende gevoel mist.

Dat moet de docent er zelf in leggen, zal de schrijver mij antwoorden. En dat begrijp ik ook wel. Maar heeft de docent deze vragen noodig? Zal hij ze moeten gebruiken als handleiding? De hemel geve, dat geen docent ze inderdaad zal noodig hebben! De leerling dan? Maar hij zal er tien tegen een, een verkeerd gebruik van maken, door ziellooze anatomie te bedrijven, in plaats van opbouwende kritiek te leveren. Hij komt niet verder dan de analyse, en de synthese moet dan toch de docent weer geven. Laat dan liever de analyse plaats hebben bij de lectuur, waar dit ongedwongen gebeuren kan, omdat de dichter zelf

zijn karakters in hun veelsoortigheid brok na brok zal moeten beschrijven. Daar ligt de analyse al, en dan een heel-natuurlijke en aesthetisch-verdedigbare.

Boeken als die van RIJPMA en LEFFERTSTRA zijn goed bedoeld, maar werken toch ten slotte verkeerd. Laten we er toch voor waken, dat de vruchten van het nieuwe, betere inzicht in literatuur-onderwijs weer verloren zouden gaan door al te schoolmeesterig getheoretiseer. Dat was het euvel van het vroegere onderwijs en ik zou niet durven beweren dat het al geheel uitgeroeid was. Ik weet het, dat een goed docent met elk handboek wonderen kan verrichten, maar de middelmatige leeraar - en voor dezen is het boek bestemd en door hem zal het 't gretigst worden benut! - raakt door zoo een handleiding nog meer van de wijs. Het moet VAN EEDEN toch diep grieven, als hij zijn Kleine Johannes zoo onbarmhartig op de ontleedtafel ziet liggen en het goudpoeier zijner teere verbeelding gecatalogiseerd ziet in onverbiddelijke rubrieken! De letterkunde-docent heeft in de oogen van de kunstenaars zich nog altijd te zuiveren van den blaam der schoolsche pedanterie, die een vroeger geslacht leeraars hebben verdiend; laten wij niet ons opnieuw belachelijk maken. Het is toch al geen vreugde voor een schrijver, dunkt me, als zijn werk stereotiepe schoollectuur wordt, want menigeen wordt in later jaren het genot aan zoo'n boek vergald door de onverkwikkelijke herinnering aan uren van verveling in de schoolbank. POTGIETER werd, helaas, dè schrijver der onderwijzers-examina; het gaat met De kleine Johannes, Op Hoop van Zegen, De Bruidstijd van Annie de Boogh en De Vlaschaard al bedenkelijk dienzelfden weg op. Schema's als die van LEFFERTSTRA zijn de genadeslag; de kunstwerken zijn nu opeens de geijkte ‘literatuurprodukten’, waarnaar op de eindexamens der middelbare scholen zal worden gevraagd. Als dan een aantal docenten, van goede bedoeling, maar gebrekkigen kunstaanleg, onbewust hun vragen gaan stellen in overeenstemming met deze schema's, dan hebben we niet anders bereikt, dan dat we voor het jonge geslacht het onbevangen genot van veel waarlijk-moois bedorven hebben.

A r n h e m .

JAN DE VRIES.

Bij twee ‘handschriften’ van Frans de Cort.

De Vlamingen houden nog van FRANS DE CORT (Antwerpen, 1834 - Elsene/Brussel, 1878). Meer dan een jolig of weemoedig lied van hem leeft nog op de volksmond. Maar ook van de ontwikkelden heeft hij de belangstelling behouden, om zijn vlotte vertalingen van de ‘Schoonste Liederen van ROBERT BURNS’ (1862), om zijn klinkende ‘Zingzang’ (1866), en vooral om zijn later werk uit de periode, toen hij had leren luisteren naar zijn schoonvader, dichter J.M. DAUTZENBERG, en zich ontwikkelde tot voorname kunstaristokraat.

Ze lezen hem dus graag en sedert 1912 gaat dit gemakkelik. Op de onderscheiden bundels ‘Liederen’ die hij zelf had laten verschijnen, was al niet zo licht meer de hand te leggen, toen in dat jaar 's dichters dochter, Mevr. DE WILDEMAN - DE CORT, eindelik de volledige uitgave van zijn ‘Liederen en Gedichten’ bezorgde met ‘een woord vooraf’ van wijlen Prof. PAUL FREDERICQ en een levensschets door Dr. MAURITS SABBE[1]. Menigeen in Vlaanderen was natuurlik in zijn schik met deze statige bundel, die de gedichten herdrukt zoveel mogelik naar kronologiese orde, met opgave van varianten en aanduiding van vroegere verschijning, en daarenboven alle nog verspreide stukken samenbrengt naast die gedichten, die nog in handschrift waren blijven liggen.

Onder deze laatste hoort het volgende, dat Mevrouw DE WILDEMAN plaatst tussen twee liederen van 1863:

De droom.

Ik heb gedroomd van nachte,
gedroomd 'nen droeven droom:
er wies in mijne gaarde
een rosmarijnenboom.[2]

1) Brussel: Drukkerij Weduwe MONNOM; 32, Nijverheidsstraat.
2) Blz. 384.

Een kerkhof was de gaarde,
een bloemenperk het graf,
en van de groene boomen
viel kroon en bloesem af.

De bloesems gaarde ik samen
in eene guldne kroeg;
die viel mij uit de handen,
dat zij aan stukken sloeg.

Daaruit zoo vloeiden paarlen
en druppels rozerood.
Wat mag de droom beduiden?
Mijn liefste, zijt ge dood? -

'Handschrift' staat hierbij en anders niet. Daarom menen we er te mogen opwijzen, dat we daar de vertaling te horen kregen van een mooi Duits gedicht, waarvan trouwens de vervaardiger niet eens bekend is. We lazen het in 'Frühling der Herzen in Liebesliedern und Liebesbriefen aller Völker und Zeiten'[1], onder de oudere en niewe Duitse volksliederen, als 'Der schwere Traum'[2] en weer in 'Die Ernte aus acht Jahrhunderten deutscher Lyrik, gesammelt von WILL VESPER'[3] die het opneemt[4] tussen proeven van LUDWIG ACHIM VON ARNIM en van EICHENDORFF:

Traum.

Ich hab die Nacht geträumet
wohl einen schweren Traum;
es wuchs in meinem Garten
ein Rosmarienbaum.

Ein Kirchhof war der Garten,
ein Blumenbeet das Grab,
und von dem, grünen Baume
fiel Kron und Blüte ab.

Die Blüten tät ich sammeln
in einen goldnen Krug;
der fiel mir aus den Händen,
dasz er in Stücken schlug.

1) Leipzig: 1909. Verlag JULIUS ZEITLER.
2) Blz. 34, Nr. 82.
3) W. LANGEWIESCHE - BRANDT; Ebenhausen-bei-München.
4) Blz. 241.

Draus sah ich Perlen rinnen
und Tröpflein rosenrot.
Was mag der Traum bedeuten?
Ach, Liebster, bist Du tot?

DE CORT's vertaling mag ongetwijfeld zeer trouw heten en best geslaagd, behoudens één enkel vlekje: 't germanisme 'kroeg' voor 'kruik'. We verwonderen er ons niet over: we weten dat onze Vlaming vertalen kón. Bij voortduring leverde hij het bewijs, mede in een aantal 'handschriften'. Dat hij naar een Duitse tekst werkte, doet evenmin opkijken: hij heeft toch meermaals gegrasduind in HERDER's 'Blumlese aus morgenländischen Dichtern', b.v., en smeedde zelf wel eens een aardig Duits vers, zoals zijn 'Bauer und Krähe'[1].

'Handschrift' zonder meer stond ook al vermeld bij een 'Anekdoot'[2], die de verzamelaarster inlast tussen twee gedichten uit het jaar 1856:

Een oude man huwde eene jonge vrouw,
en zeî: 'Mijn kind, wees mij altijd getrouw,
want, zoo gij 't mij gegeven woord gingt breken,
zou 't hoornenpaar door mijnen grijskop steken.'
Daarop vertrekt de sul - en keert een dag
of tien na datum tot zijn vrouwtjen weder;
maar, wijl hij haar aan 't hartje drukt en teeder
omhelst, zegt zij, met eenen schalken lach,
en ziet hem aan: 'Zoek andren te bedriegen;
nu weet ik hoe de mans toch kunnen liegen!'

Dit is natuurlik maar een los en luchtig dingetje, een ietsje als een nietsje. Er schuilen in DE CORT's werk nog wel een paar van die versjes, die gewaagd, zelfs eens vettig glimlachen. Dit grapje, evenwel, had voor ons toch wat bizonders, of er 'gallies' zout over gesprenkeld ligt.

En werkelik, een gelijkluidend gedichtje bestaat er in het Frans:

Les cornes.

Un bonhomme, époux d'une Agnès,
Contraint d'aller aux champs, la pria d'être honnête.
- Si quelque autre que moi jouit de tes attraits,

1) Blz. 371.
2) Blz. 206.

Il me viendra, dit-il, des cornes à la tête.
- Des cornes? Que dites-vous là?
Revenez comme vous voilà.
J'aime bien mieux être fidèle.
Il part. A son retour, qu'elle trouve trop prompt,
Ne lui voyant rien sur le front:
- Que vous êtes menteur! dit-elle.

In een kleine bloemlezing: 'Les poètes libertins. - Anthologie de poésies légères du XVe siècle à nos jours.... par GEORGES NORMANDY'[1] wordt dit ondeugend stukje op de naam gesteld van EDME BOURSAULT (1638-1701), van wie niet velen méér zullen weten dan de begeleidende biografiese aantekening verklapt: hij was van Mussy-sur-Seine geboortig, vooral bekend als toneelschrijver en om zijn harrewarrij met MOLIÈRE, schreef o.m. 'Véritable étude des souverains; Le Mercure galant; Esope à la cour; Esope à la ville; Le prince de Condé'.

Met al dat wist hij zijn rijmpje fijner te houden, bevalliger te draaien dan het Vlaams gedichtje, dat nochtans moet worden aangezien als een nabootsing er van, tenzij ze allebei tot een gemeenschappelike bron mochten zijn terug te brengen.

M o l e n b e e k /B r u s s e l .
ROBERT FONCKE.

Spaansche Brabander, vs. 639.

Waarom spreekt Ierolimo Trijn aan met de zonderlinge titel 'Provinciale Maacht'? De uitleggers gaven tot nu toe geen verklaring. Wellicht spot Bredero hier met de opgeschroefde taal van een Brabantse kunstbroeder. In het begin van zijn *Nederlants Treurspel* - het eerst opgevoerd in Mei 1616 op de Brabantse Kamer - laat J.S. Kolm de graaf van Egmond aldus Belgica, 'op een Throon zittende' begroeten:

> Provinciale Maecht Goddin die wijt gheleert,
> Teghen Europas glants u wondren Eclipseert...

Deze woorden konden Bredero's toeschouwers bekend zijn.

C.D.V.

1) LOUIS MICHAUD, éditeur; Paris.

Het rijmboek van Enghelbrecht van der Donck.

PRUDENS VAN DUYSE vermeldt in zijn Verhandeling over den Nederl. versbouw (I, 21) als een merkwaardige bijzonderheid dat zekere pater ENGELBERTUS VAN DER DONCK te Antwerpen omtrent 1523 gedichten geschreven zou hebben, waarin men ‘in elc regel xij silben tellen’ kon, en dat deze pater voorts ‘mede [begon] de staande en loopende verzen wat in orde te schikken’; dit alles op gezag van zekere ‘Historie der Rymkonst’, in 1773 te Antwerpen verschenen. J. VAN DER ELST stond terecht reeds eenigszins wantrouwend tegenover dit bericht (N. Taalgids XIII, 25), maar kon ‘deze kleine kwestie’ niet oplossen bij gebrek aan het door VAN DUYSE als bron genoemde boekje.

De Maatschappij d. Ned. Letterkunde bezit een merkwaardig naamloos werkje: ‘Historie, Regels ende Bemerkingen wegens de Nederduytsche Rym-konst’ *enz.* t' Antwerpen, bij HUBERTUS BINCKEN z.j. (approbaties ged. Sept. 1773), dat het gezochte blijkt te zijn. Het eerste hoofdstuk draagt letterlijk het opschrift ‘Historie der Nederduytsche Rym-konst’ en op blz. 11 vlg. staan inderdaad de gegevens over VAN DER DONCK, waarvan VAN DUYSE niet dan een uittreksel gaf. Van de drie rijm-proeven die de ‘Historie’ geeft nam VAN DUYSE de eerste twee over, het derde, waarin de dateering 21 Nov. 1523 voorkomt, liet hij achterwege.

Intusschen is het Rijmboek van dezen pater ‘Minderbroeder tot Antwerpen’, dat de anonymus van 1773 ‘gevonden’ had en waaruit hij zijn kennis putte, eveneens bekend en laatstelijk door E. SOENS onder den titel ‘Onuitgegeven gedichten van ANNA BIJNS’ in de Leuvensche Bijdragen (IV, 199; IX, 37) afgedrukt en beschreven, waarop ook Dr. VAN DER ELST reeds wees.

Hiermee is dus de voorgeschiedenis van de mededeeling bij VAN DUYSE geheel te volgen, zoodat wij kunnen trachten de

kwestie omtrent de letterkundige beteekenis van dezen Antwerpschen geestelijke zuiver te stellen. In de 'Historie' staat hij als schakel in de ontwikkeling tusschen MAERLANT en CATS, zeker een eereplaats waar men hem niet licht verwachten zou; bij VAN DUYSE en VAN DER ELST treedt hij op als een merkwaardig nieuwlichter die reeds in 1523 voorschreef: 'gy selt in elc regel xij silben tellen.' SOENS verlaagde hem tot een afschrijver en wees zijn vermeende werken aan ANNA BIJNS toe, waardoor de regel over het silben-tellen echter nog belangrijker zou kunnen worden. De twee vragen die te beantwoorden zijn, luiden dus: wat is er met zekerheid over het auteurschap van VAN DER DONCK bekend? en: wat is de beteekenis van zijn uitspraak voor de geschiedenis van den versbouw?

Het eerste tekst-fragment in de 'Historie' en bij VAN DUYSE (= SOENS, blz. 212) luidt:

> Wildy dees rondeelkens wel lesen en spellen,
> Ghy selt in elc reghel XII silben tellen, *enz.*

Dit bevat dus geen voorschrift, doch slechts een mededeeling omtrent zekere rondeelkens.

Het tweede fragment 'Als ic sie hoet nu in alle plaetsen staet' *enz.* (dat volstrekt geen 12 syllaben in elken regel telt en ook geen rondeel is) en het derde in de 'Historie' (waaruit het jaartal 1523 afkomstig is) vormen den aanhef en de coda van een uitvoerig 'Refereyn op den A.B.C.', dat met zekerheid aan ANNA BIJNS kan worden toegeschreven, daar het in de gedrukte uitgave van 1564 voorkomt (vgl. SOENS t.a.p. 222, 233). VAN DUYSE maakte trouwens reeds de opmerking dat 'die pater.... volmaakt in haren trant' dichtte; wat overigens de afwisseling van staand en sleepend rijm betreft, die er het bijzondere van zou moeten uitmaken, deze is hier geenszins consequent toegepast; het rijm-schema vormt een van de meest gewone refereyn-strophen.

In plaats van de bewering: VAN DER DONCK dichtte omtrent 1523, moet dus gesteld worden: deze nam in zijn bundel een gedicht uit het jaar 1523 van ANNA BIJNS op. SOENS neemt aan dat de verzameling ± 1545 geschreven werd (L. Bijdr. IV 202; IX, 48), naar het schijnt voornamelijk op grond van een vermelding van onzen pater-franciscaan in een schepenbrief van 1548. Al bevat deze nu nog vele refereynen die zeker of waarschijnlijk aan haar moeten worden toegeschreven, het auteurschap van ANNA BIJNS voor *alle* gedichten van den bundel lijkt mij

geenszins bewezen; en wel het minst voor de rondeelen en kleinere stukjes die aan de refereynen voorafgaan. Op blz. 208 (bij SOENS) vindt men voor een 10-tal rondeelen de aanwijzing dat ‘twee persoonen’ de vervaardigers zouden zijn, op blz. 212 voor een tweede 10-tal de bewuste opmerking over het silben-tal. Inderdaad slaat die opmerking ook alleen op deze tweede reeks rondeelen; de dichter heeft hier zijn lettergrepen in letterlijken zin geteld; men kan ze natellen; maar eenig min of meer bepaald rythme is aan dat getal niet verbonden. Er is geen spoor van wat later ‘voetmaat’ heet, geen vaste caesuur, en ook bij sleepend rijm tellen de verzen 12, niet 13 lettergrepen. Het is niet anders dan de gewone rederijkers-tellerij, zonder zorg in eenig ander opzicht, zooals ook de CASTELEYN die kende; en als men zich herinnert dat het toch reeds als een verdienste gold wanneer regels die op elkaar rijmden gelijke lengte hadden, was de aardigheid hier dus alleen dat het 1e en 2e vers, wier rijmen immers het verdere rondeel bepalen, uit eenzelfde aantal lettergrepen bestonden[1)].

SOENS' bewijs voor ANNA's auteurschap juist van deze kleinere stukjes is m.i. niet overtuigend. ‘Al die rijmpjes bevatten soms letterlijk, soms met andere woorden hare stokverzen’ (t.a.p. IX, 49). Zooals slechte rondeelen maar al te vaak, bestaan ook deze meestal uit abrupte rijmregels die slechts in de vereischte volgorde onder elkaar gezet zijn; die regeltjes bevatten inderdaad veelal woorden en stukjes zin, die aan haar doen denken. De oratorische kracht van haar boetpredicatie, de stuwing die een geheele refereyn-strophe vult en opdrijft tot zij in den vasten stokregel als door een dam weerhouden wordt, die kunst, die wij in haar bewonderen en die aan DA COSTA doet denken, missen wij hier geheel. Onmogelijk is het natuurlijk niet dat zij zelf deze droevige kunststukjes eens heeft samengesteld; maar waarom zouden niet die ‘twee persoonen’ of althans de tweede daarvan (zoo

1) Terloops een kleine tekstverbetering: SOENS vat blz. 213 vs. 12 v.b. het woord *cre* verkeerdelijk op als een afkorting en drukt voluit cre*do*; er moet inderdaad staan *cre*, te verklaren als regelmatige samentrekking van het gewone cre*de*; immers: 1°. vormt het een binnenrijm, zooals in het heele rondeel is toegepast, 2°. brengt de oplossing juist een 13e lgr. in het vers; dus: *Die AB ‘ja den cre’ niet en kunnen lesen.* Dat dezelfde woorden met den vorm *credo* elders bij A. BIJNS voorkomen (t.a.p. IX, 49, regel 3 v.o.) legt hierbij geen gewicht in de schaal.

zij als dichteres der refereynen de eene is) deze kleine knutselversjes gemaakt hebben? hetzij pater ENGELBERTUS zelf of een ander volgeling en rijm-vriend der felle schoolmeestersche? Voor mijn gevoel zijn zij eerder verklaarbaar als zwakke nabootsingen van een onervarene dan als inspiratielooze aardigheden van een oorspronkelijk talent met zooveel kracht en temperament als ANNA BIJNS.

Als resultaat valt dus te boeken: dat een of ander Antwerpenaar, hetzij E. VAN DER DONCK of een ander navolger van A. BIJNS (mogelijk ook zij zelf), vóór de helft der 16e eeuw een tiental rondeelen heeft samengesteld waarin elk vers 12 lettergrepen telde. Een resultaat misschien van weinig belang, al is het feit op zichzelf merkwaardig, maar dat aangeteekend moest worden als besluit van de vrij mysterieuze verschijning van pater ENGHELBRECHT in de geschiedboeken van onzen versbouw.

L e i d e n .
F. KOSSMANN.

Aankondigingen en mededelingen.

Van den Vos Reinaerde. Hoe wij over de diplomatiese *Reinaert*-uitgave van BUITENRUST HETTEMA en over de kritiese Reinaert-tekst van J.W. MULLER oordelen, is de lezers van ons tijdschrift bekend (zie *De Nieuwe Taalgids* V, 196 en XI, 257). Voor wetenschappelike studie blijft de nauwkeurige kennis van de overgeleverde tekst onmisbaar. De herdruk van HETTEMA's uitgave, die in 1921 verscheen (*Zwolse Herdrukken* No. 18), is dubbel welkom, omdat men daarin nu de beide volledige handschriften en het Darmstadtse fragment parallel afgedrukt vindt. De uitgave naar het Dyckse handschrift geschiedde door Dr. H. DEGERING, de ontdekker, die ook de eerste editie bezorgde. Ons bezwaar tegen HETTEMA's vroegere opvatting, als zou het Comburgse handschrift een voldoende grondslag leveren voor de studie van Reinaert I[1)], is door deze diplomatiese uitgave van de *volledige*

1) De noot bij het nieuwe *Voorbericht* bevredigt ons niet. De commentator had immers de nieuwe, in 1908 ontdekte tekst kunnen afwachten. Bovendien werden dan toch de Darmstadter fragmenten ter zijde gelaten. Vgl. *De N.T.* V, blz. 200).

overlevering vervallen. De konsekwentie is nu, dat de zeer verdienstelike Inleiding, aantekeningen en glossarium bij een heruitgave gebaseerd worden op alle teksten. Dit is volkomen verenigbaar met de principiële verwerping van een kritiese tekst. De lof die wij in onze vroegere bespreking uitten voor de nauwkeurige en veelzijdige exegese zou dan verdubbeld worden.

De laatste werken van Alfons de Cock. Onlangs overleed te Antwerpen de ijverige en verdienstelike folklorist ALFONS DE COCK, de redakteur van *Volkskunde*, die een groot deel van zijn leven wijdde aan zijn lievelingsvak. Onvermoeid heeft hij tot het einde van zijn leven gewerkt. Een viertal boeken uit de laatste jaren leveren daar het bewijs van. In 1918 verscheen (bij GUST JANSSENS te Antwerpen) een mooi uitgevoerde bundel, versierd met 77 platen, getiteld *Volkssage, volksgeloof en volksgebruik*, deels uitgewerkte herdrukken, vermeerderd met enkele nieuwe opstellen. In 1920 volgden twee bundels: *Studiën en essays over oude volksvertelsels* (Antwerpen - De Sikkel), bestaande uit een reeks 'links en rechts verspreide opstellen' van ruim twintig jaren, nu aangevuld of omgewerkt. Een bundel *Spreekwoorden, gezegden en uitdrukkingen op volksgeloof berustend* (Antwerpen - De Sikkel) komt de trits van spreekwoordenboeken voltooien, die wij reeds vroeger[1)] 'een ware schatkamer van folkloristiese kennis' noemden. Van het laatste geschrift heeft de schrijver de verschijning niet meer beleefd. Het is een deel van de nieuwe *Vlaamsche Bibliotheek*, onder leiding van EMMANUEL DE BOM, onderdeel van de *Nederlandse Bibliotheek* (Uitg. door de Maatsch. voor goede en goedkoope lectuur te Amsterdam 1921), en getiteld *Vlaamsche sagen uit den volksmond*. Er zijn er niet minder dan 273, waarvan de grote meerderheid nog niet gepubliceerd werden. Ze zijn verdeeld in vier hoofdgroepen: Mythologische sagen (bijna 200 nummers), duivelsagen, geestelijke sagen of legenden, en historische sagen. Opmerkelik is, dat er Mariamirakelen bij zijn, die in de jongste oorlog ontstonden (No. 235, 236). Het moet voor DE COCK een grote voldoening geweest zijn, dat hij zijn levenswerk, met eigen hand geordend en herzien, bijna geheel heeft kunnen voltooien.

Gustave Cohen. De gewezen Amsterdamse hoogleraar G. COHEN

1) *De Nieuwe Taalgids* III, 108. Aan dit deel ontbreekt nog een tweede helft, die volgens het voorbericht 'bijna gereed was voor de pers'.

publiceerde in 1920, als Parijse dissertatie, zijn rijk geïllustreerd en boeiend geschreven standaardwerk *Écrivains français en Hollande dans la première moitié du* XVIIe *siècle* (Paris - Ed. Champion). Hoewel het onderwerp grotendeels buiten het kader van ons tijdschrift valt, mag een aankondiging hier niet ontbreken, omdat dit boek de machtige invloed van de Franse kultuur hier te lande schildert, die zich ook in de ontwikkeling van de taal en de letterkunde deed gelden. In het biezonder geldt dat voor het belangrijke tweede boek: *Professeurs et étudiants français à l'université de Leyde* (1575-1648). Het eerste boek behandelt de Franse regimenten in dienst van de Staten, het derde en grootste heeft tot onderwerp: *René Descartes en Hollande*. Ook het leven en werken van deze filosoof is voor de ontwikkeling van het geestelik leven in deze gewesten van groot belang geweest.

Gelijktijdig verscheen van de hand van prof. COHEN een tweede werk waarop wij de aandacht willen vestigen: een uitgave van de *Mystères et Moralités du manuscrit* 617 *de Chantilly* (Paris - Ed. Champion - 1920), een vijftal stukken, afkomstig uit het klooster van Saint-Michel te Huy, maar geschreven - gelijk de uitgever op grond van de taalvormen scherpzinnig betoogt - in de 2de helft van de 15e eeuw aan de Noord-Oostzijde van Luik, dus zeer dicht bij het Nederlandse taalgebied. Opmerkelik is b.v. dat men er het Mnl. woord ‘heel’ in aantreft, en dat de inhoud van de *Nativité* I verwant is met het Maastrichtse Paasspel. De beoordeling van deze met grote zorg bewerkte uitgave ligt buiten onze bevoegdheid.

Van LECOUTERE's *Inleiding tot de Taalkunde en tot de geschiedenis van het Nederlandsch* (1915), in ons tijdschrift (X, 273) uitvoerig besproken, verscheen in 1921 een tweede druk (Brussel - Albert Dewit), die hier vermelding verdient, omdat de schrijver zijn boek aanvulde en omwerkte: ‘Zijn plan en inrichting gebleven, toch is er haast geen paragraaf, die niet gewijzigd werd; vele zijn heelemaal herschreven en talrijke nieuwe bijgekomen; inzonderheid werd de klankleer grondig herzien en volledigd.’ Ook enige platen en een drietal taalkaarten werden aan het werk toegevoegd.

Van E.C. PIENAAR's proefschrift over *Taal en Poësie van die Twede Afrikaanse Taalbeweging* (door HESSELING besproken in De Nieuwe Taalgids XIII, 313), verscheen te Kaapstad een nieuwe druk (De Nationale Pers - 1920), die wij hier voornamelik

vermelden om de aanvullingen in het laatste hoofdstukje over *Jong Suid-Afrika*. Wanneer zal de schrijver ons een pendant geven over het gelijktijdige Afrikaanse proza?

In de reeks *Nederlandse kunst*, onder redaktie van JOH. VORRINK (Leiden - A.W. Sijthoff) verschenen in 1920 o.a. twee bundels, waarin vroeger gepubliceerd werk bijeengebracht werd: de te weinig gewaardeerde *Middelnederlandse romans* van J. KOOPMANS, grotendeels verschenen in *Taal en Letteren*, en de *Verzamelde Opstellen* van J. MATTHIJS ACKET, die wij de lezers van ons tijdschrift niet behoeven aan te bevelen. Naast de bekende *Taalgids*-artikels vindt men er uit De Gids (o.a. *De Leraar in het Nederlands*), *Onze Eeuw* en *De Amsterdammer*.

Nieuwe teksuitgaven. In de smakelik uitgegeven reeks *Zonnebloem-boekjes* (Apeldoorn), die er stellig toe bijdragen om onze oude letterkunde in brede kringen bekend te maken, verschenen drie nieuwe deeltjes: VONDEL's *Adam in Ballingschap*, met een hoofdzakelik aesthetiese inleiding van A. SAALBORN, die ook de - soms wat spaarzaam aangebrachte[1)] - verklarende aantekeningen schreef; *Gloriant*, waarvan tot nu toe geen afzonderlike uitgave bestond, ingeleid en toegelicht door R.J. SPITZ; *Mariken van Nieumeghen*, met inleiding en aantekeningen van M.A.P.C. POELHEKKE. Deze inleiding, waarin vooral het licht valt op de Duivel-figuur en de Faustmotieven, verdient, naast die van KOOPMANS, gelezen en overwogen te worden. In de tekst zijn sommige aanstotelike passages (voornamelik vs. 76 vlg.) gekastigeerd om de lektuur bij het onderwijs mogelik te maken. Voor de sobere toelichting is gebruik gemaakt van de voorafgaande edities (LEENDERTZ en KOOPMANS). Daarbij zijn de aanvullende aantekeningen van TINBERGEN (*De Nieuwe Taalgids* XII, blz. 220-221) over 't hoofd gezien[2)].

Ook de reeks *Pantheon*-uitgaven is met vier nieuwe deeltjes verrijkt[3)]: Mej. Dr. J. ALEIDA NIJLAND deed een keuze *Uit*

1) Bij de dansrei (vs. 833 vlg.) had de uitgever nog meer gebruik kunnen maken van de opheldering in BOELEN's Vondelstudiën I, o.a. bij vs. 841-42.
2) De prijs van het eerste deeltje is ƒ 2.25 (gecart. ƒ 2.75), van de beide andere ƒ 1.50 (gecart. ƒ 1.75).
3) De tegenwoordige prijs is ƒ 1. - per deeltje.

de verzen en het proza van Jacobus Bellamy, ter vervanging van een verouderd Bellamy-deeltje, door VAN VLOTEN; Mej. Dr. A.C.S. DE KOE gaf een *Bloemlezing uit de gedichten en het proza van Hiëronymus van Alphen*; Dr. A. ZIJDERVELD verzamelde in twee deeltjes *Nederlandse balladen uit verschillende eeuwen*, terwijl hij in *Bijlagen* ter vergelijking een reeks oorspronkelike Engelse balladen toevoegde. De samenstelling van deze bloemlezingen werd opgedragen aan geleerden, die door hun voorafgaande studie volkomen vertrouwd waren met het terrein: hun namen zijn dus reeds een waarborg dat deze taak met lust ondernomen werd, en dat de keuze niet een toevallige greep is, maar inderdaad het beste of het meest karakteristieke geeft. De behandelde auteurs zijn niet binnen ieders bereik: aan menig beoefenaar van onze letterkunde zullen deze bloemlezingen dus welkom zijn. De uitgever van het Pantheon blijft, wat uiterlik en formaat van de deeltjes betreft, nog steeds konservatief, terwijl andere, konkurrerende reeksen het voorbeeld gaven van een betere verzorging. Alleen reeds door een groter formaat zouden deze uitgaven aantrekkeliker te maken zijn.

KOENEN's *Handwoordenboek der Nederlandsche taal*. Onlangs verscheen bij de firma J.B. WOLTERS de dertiende druk van dit bekende woordeboek, dat op de hoogte van de tijd kan blijven, doordat de drukken elkaar geregeld opvolgen. Deze vermeerderde druk heeft veel te danken aan de medewerking van Dr. J. ENDEPOLS, die - naar wij vernamen - na KOENEN's dood de zorg voor dit werk op zich genomen heeft.

LOUIS COUPERUS. In de reeks *Mannen en Vrouwen van Beteekenis* behandelt Dr. J.L. WALCH, in een beknopte schets, deze schrijver en zijn werk. Hij heeft grote bewondering voor COUPERUS en de zeer verscheiden uitingen van zijn talent. In het biezonder wijst hij op de miskenning van COUPERUS als auteur van historiese romans. Door de inkrimping van deze deeltjes tot minder dan 2 vel druks wordt de wens verlevendigd, dat WALCH deze schets eens moge uitwerken tot een brede studie.
C.D.V.

Boekbeoordelingen.

Onze Groote Schrijvers I. Gerbrand Adriaansz. Bredero door Dr. J. Prinsen J.zn. Met afbeeldingen en portretten. Amsterdam, J.M. Meulenhoff, 1919.

BREDERO's sterfjaar heeft aanleiding gegeven, dat in de laatste tijd opnieuw de aandacht op hem gevestigd is. Onder wat er omtrent deze merkwaardige poëet nog eens is gezegd, kunnen we het werkje van Prof. PRINSEN niet onvermeld laten. Eenvoudig en doelmatig ingedeeld, laat het ons BREDERO van verschillende kanten bekijken, zodat het oog van de lezer hem goed omvatten kan.

Of nu, na deze studie van Prof. PRINSEN, het laatste woord over BREDERO gezegd zal zijn? Het is wel twijfelachtig, of de nazaat, waar de auteur zelf niet tot een harmonie komen kon, er in zal slagen, om dit onvoltooide, ontijdig afgebroken leven als een éénheid te zien.

Ondertussen prikkelt de verscheidenheid van zijn verzen het psychologies boetseervermogen van zijn latere biografen. Op de eenvoudigsten maakte hij de indruk van een man met twee aangezichten: beurtelings de vermaken van het leven najagend tot buiten de grenzen van 't geoorloofde, en zich verdeemoedigend voor het aangezicht van zijn God; iets wat elkander niet uitsluit. In elk geval heeft hij moeielik geleefd; heeft het leven, sterker dan bij een doorsneemens, zijn zinnen en zijn hart beroerd. Hij heeft veel vrouwen liefgehad, vermoedelik nog veel meer dan zijn - meestal ten onrechte chronologies opgevatte - lijst doet vermoeden. En dit zegt al veel. Het zegt zóveel, dat hij de ‘liefde’ heeft gekend in ‘vlagen’; d.i. eensdeels, van een hevige en daardoor tot kortstondigheid gedoemde intensiteit, en van een etheriese diepte en schoonheid, die het voorwerp van zijn verering, als een godin tot boven de sfeer van de dagelikse, strelende gedienstigheden deed tronen, en zelfs de meest gewone

inleidende toenadering door een onwezenlike verhouding onmogelik maakte; doch anderdeels kon zijn van een heftigheid, die evenzeer storend inwerkt op het, omzichtigheid eisend, verloop van aangroeiende genegenheden. Zodat deze man zich, als verliefd, onhandig wist, en in zijn noodwendige overgave de kiem reeds moest vermoeden van een onvermijdelike teleurstelling. Is het wonder, dat wij hem keer op keer voelen wentelen onder het mes van zijn zelfcritiek? dat moedeloosheid hem neerdrukt onder het peil van zijn zelfrespekt? dat de bruut in hem onreine gedachten voedt? doch de teer-aangelegde ziel een siddering bevangt, en uit de diepte der ellenden de smeekbede opstijgt: ‘Heer, ontferm u mijner’?

De ‘Spaansche Brabander’ is geen ‘spel’. Het is een serie levende beelden-spel, bijeengehouden door de band ‘Jerolimo’, zoals een collectie uiteenlopende stadsgezichten tot één eenheid wordt, zodra op elk der plaatjes de Utrechtse Dom figureert. Men kan ze beperken en uitbreiden. In dit opzicht staat hij buiten de kring van zijn Renaissance-tijdgenoten. Deze zijn humanisties gevormd en blijven op humanisties terrein. De Renaissance toch had haar eigen litterair domein: drama's met vorsten en aartsvaders als helden; de bio- en historiografie; de lyriek, van af het sneldicht tot de ode, het epigram. Sterke geesten, zich veilig voelend aan het koord van hun traditie, daalden, spelend, af de treden van hun palasten, en tastten op straat, naar de klucht. Daar vinden ze BREDERO, de oer-kern vaderlander, de geboren kluchten-schrijver, bij wie de drang naar de werkelikheids-uitbeelding juist het werken in een andere richting in de weg staat. *Auteur* is hij wel; lyries kan hij zuiver en oorspronkelik zijn; in z'n ‘Voorredenen’ schrijft hij onberispelik proza, met een evenwichtige, rustige zinsbouw. Maar zijn kracht ligt elders. Eigenaardig is zijn ontwikkeling: in zijn ‘Rodderick’ zijn z'n realistiese volksbrokken alsnog de traditionele Middeleeuwse ‘intermezzo's’; in z'n ‘Griana’ dringen ze het romantiese spel binnen en eisen daar hun eigen aandeel in 't spel-verloop; in de ‘Kluchten’ vormen ze 't spel zelve; in ‘'t Moortje’ zijn ze door het klassieke voorbeeld verwerkt; in de ‘Spaansche Brabander’ is de intrigue opzij gezet, en wenst hij z'n taak te beperken tot een beeldend boetseren alleen. Hij heeft dan toch wel zijn kracht gevoeld, en 't pleit voor zijn tijdgenoten, dat zij hem, reeds jong hebben opgemerkt en elkander op hem gewezen

hebben. Hij kon zich presenteren of laten presenteren aan een HUIG DE GROOT; hij onderhoudt vriendschap met HEINSIUS en SCRIVERIUS; hij heeft toegang tot Kunstkringen.

Het is niet onnatuurlik, dat men, sprekend van BREDERO, in hem een schakel ziet, die de ME.realisten met die van de nieuwere tijd verbindt, en men dit realisme waarmerkt met namen, die in HEYERMANS en QUÉRIDO eindigen. Maar de lezer aanvaarde deze vergelijking toch met enig voorbehoud. De kunst van BREDERO was toch wel een andere dan die van onze impressionisten. Bij BREDERO schijnt de zon over de puien en luifels of bonken zich de wolken achter de torenspitsen bij een transparante lucht; geen stemmings-atmosfeer dringt zich tussen hem en de dingen om hem heen. Anders is het bij de nieuwere realisten. De aangevoelde stormwind is tevens een aansuizing van uiteenlopende stemgeluiden; de dreigende regenwolken drukken ook de afhangende daken der huizen en de neerhangende takken der bomen; een in de duisternis schitterende lamp vermenigvuldigt zich in afschijnsels op mensenhanden en wagenwielen; de sensatie, die een uit de hoogte vallend lichaam geeft, deelt zich mede aan de benen der omstanders en aan de staken en masten van een feestterrein. Onophoudelik werkt de motor en dreunt de ruimte met zijn stemmingen vol. Een lyries klankbord werpt de werkelikheid in de visie van de ziener terug. Vandaar ook het verschil in taal. Bij BREDERO is de taal het echte materiaal zoals het gekeurd en genomen is uit het rijk en kleurig geconstrueerde volksidioom, en in die verscheidenheid en brokkige veelheid voor uw voeten gelegd. Bij de nieuweren is dit materiaal, doorademd van impressie en sensatie, psychologies toegespitst en geeft in z'n constructies en woordvormingen, z'n ritme en klankwerkingen de wereld terug, zoals ze door de zinnen van de auteur is gezien. De eerste werkelikheid geeft ons, verscherpt, het zuivere zonnespectrum; de tweede, door interceptie, dit spectrum gewijzigd, wel rijk - maar ook donker - gestreept.

J.K.

De Nederlandsche Vrouw in de tweede helft der 18e eeuw, door Dr. S.J. von Wolzogen Kühr. Boekhandel en Drukkerij v/h E.J. Brill. Leiden 1920.

'Zonder den samenhang met de eerste helft der 18e eeuw geheel te breken of uit het oog te verliezen, kunnen wij in de tweede helft spreken van een nieuw tijdperk voor de vrouw. Dit is de reden, welke het wenschelijk heeft gemaakt, de geschiedenis der Nederlandsche vrouw in de 18e eeuw in twee afzonderlijke deelen te behandelen, waarvan het eerste als achtergrond heeft te dienen van het laatste.... Bij het in beeld brengen van de Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18e eeuw waren wij bijna geheel aangewezen op hetgeen het mannelijk geslacht van haar verteld had. De verwijzingen naar de bronnen in de volgende bladzijden bewijzen, hoe de vrouw in hoofdzaak het materiaal leverde, waaruit wij haar geschiedenis konden samenstellen.'

Het is waar: BETJE WOLFF had de taak van VAN EFFEN overgenomen. De romans van haar en AAGJE zijn een kostbare bijdrage tot de kennis van het huiselik leven in de deftige burgerstand. De brieven van BELLE VAN ZUYLEN vertonen ons het aristocraties gezelschapsleven van Utrecht en Den Haag gedurende de laatste jaren van het 'ancien régime'. De nagelaten papieren van de vader en de grootvader van Mr. J. VAN LENNEP, benevens zijn eigen herinneringen, leveren bovendien vrij wat bijzonderheden over het familieleven der patricieërs in het 4e kwartaal der 18e eeuw. Doch daarnaast bestaat een stroom van Spectatoriale Geschriften, door mannen geredigeerd, waaruit een schat van gegevens voor de kennis van die tijd te halen is.

De toon van deze Spectatoriale geschriften is krieties. Ze dienen met enige omzichtigheid te worden aanvaard; vooral daar, waar de spot zegeviert, of waar het tuchtmeesterschap in eenzijdige hardheid ontaardt.

Al deze toonaarden echter, stroef of welwillend, spotziek of deelnemend, kwamen voort uit eenzelfde streven: de 18e eeuw wilde opvoeden. Ze wilde de mensen gelukkig maken, ieder voor zich uit zijn eigen fondsen, door de ontwikkeling van zijn vermogens, door het kweken van zijn verstand en zijn gevoel. Het verwaarloosd verleden was voorbij, onherroepelik. Maar 't geluk der mensengeslachten lag verzekerd in de toekomst.

Men diende slechts beslag te leggen op de jeugd. En daarvoor was nodig, de opvoeding van de nieuwe moeder.

Dit is het wat de verschillende hoofdstukken zo interessant maakt: De Nederlandsche moeders (I); De opvoeding in de eerste kinderjaren (II); School- en huisopvoeding (III); Liefde en Huwelijk(IV); De vrouwen tehuis en in de samenleving (V); Mode en kleeding (VI); Godsdienstig en geestelijk leven (VII); De vrouw onder invloed van staatkundige gebeurtenissen en maatschappelijke stroomingen (VIII).

In dit werk heeft de trouwe weergeving van de met een uiterste zorg geraadpleegde bronnen invloed gehad op de vorm. De hoofdstukken zijn de uitgewerkte compendia van de ter zake dienende aantekeningen. En het strekt de schrijfster tot lof dat zij de zo vele en veelsoortige notities tot een leesbaar geheel heeft kunnen verenigen.

Niettemin hadden we gaarne de scheidingslijn scherper getrokken gezien tussen zoals de toestand *was*, en de gekoesterde toekomstverwachtingen, en binnen het terrein van de propaganda tussen het blijde idealisme, dat zich zelf met de ‘volmaking’ vleide en de twijfel die in nuchtere rondblik de ‘volmaaktheid’ nog nergens verwezenlikt vond. We zien nu wel de bomen, maar ook het bos vraagt een plan van aanleg en positieve afmetingen. Zo zou er in het hoofdstuk *Liefde en Huwelijk* gelegenheid zijn geweest tot een scherpe afscheiding tussen de feitelike toestand en de inzichten, zoals een kultuurstroming in de litteratuur ze tot gemeengoed in 't gedachteleven van vooraanstaande geesten heeft gemaakt. Beide, werkelikheid en 't litteraire kultuurbeeld, dat zijn realizering nastreefde, berusten op schriftelike bescheiden. Het eerste beeld is aloud, nationaal, Bijbels; het andere tijdelik en in zekere zin kosmopolieties. Het eerste grondt het huwelik op het Oud-Testamentiese: ‘Gij zult uw man een hulpe zijn en (beide) de wereld vervullen’; bij 't andere is de echt slechts een exponent-vorm van een door emancipatie en tolerantie gekweekte en een door algemeene mensenliefde gedragen vriendschapsverhouding. De wereld die de volmaaktheid bejaagt, heeft voor de toekomst alle vijandschap verbannen; ieder voelt er zijn roeping; allen gaan blijmoedig het pad op, naar de poort, die de Hemel ontsluit; daar is slechts van zielsverwantschap, van reine vriendschap sprake. De algemeenheid van dit gevoel duldt slechts het Huwelik als een vorm van een voor eeuwig

gesloten Verbond; driften zijn uitgesloten; edele en heilige gewaarwordingen voeren het hart tot godsdienst en deugd. Aldus geadeld, reikt de ‘Liefde’ over het Graf; de grafkelder zelf, op de grens van 't tijdelike en 't eeuwige, is voor FEITH's Eduard en Julia het oord van hun zielsvergenoegen. - Deze beschouwing is wel het summum. Maar in welk een tal van nuances is de ‘Liefde’, van af de hoogste wijding tot aan de meest nuchtere overweging - men leze al deze toonaarden in de ‘Willem Leevend’, - neergelegd in de romans van WOLFF en DEKEN, deels waargenomen, maar deels ook heel veel te realizeren werkelikheid! De hoofdindruk echter is wel deze, dat in de 18de eeuw de verhouding der seksen vóór en tijdens het huwelik is geweest, als overal waar de oud-Hollandsche zeden zich aan onze blikken vertonen; en dat bij de hogere standen, waar de gelegenheid het gunstigst is om vergoeding te zoeken voor teleurgestelde verwachtingen, de afwijkingen van wet en regel het veelvuldigst zijn.

Wat het politieke leven betreft, geeft de toestand van ons land in de laatste helft der 18e eeuw de schrijfster aanleiding tot het stellen van vele vragen. Inderdaad, er is reden voor. Want het gaat niet alleen hierom, of de vrouw belang stelde in de schokken en beroeringen, die hier plaats vonden, en hoe het met de partijverhoudingen tijdens de Patriottische woelingen was gesteld. Er dient tevens uitgemaakt te worden, of het gebrek aan belangstelling van de zijde der vrouwen - en trouwens niet minder van de zijde der mannen - zijn oorzaak had in ‘verdoovende onkunde en verdartelende weelde’, en in 't algemeen in een geestestoestand die beneden het vlak van de tijdgeest bleef, dan wel in een sterk en rustig zelfgevoel, dat meelijdend op de ‘tuimelgeest’ hier en elders neerblikte, en vol vertrouwen de dageraad van een verlichter tijd begroette. Want ook zulken waren er. Wij horen ze niet op straat; ze deklameren niet in de koffiehuizen; maar ze zitten samen, 't liefst in hun Nutslokalen. Daar wekken ze elkander op tot volksverheffing en burgerzin; en als de tijden rijpen, geven ze - de Staat, in welke vorm ook, kiezende tot hun orgaan - aan de gemeenschap hun plan tot volksopvoeding, en wel tot de vorming van een natie, wier spiegelbeeld ons de rust en de kracht vertoont van de schitterende 17e eeuw.

J.K.

Johannes Stalpart van der Wielen. Zijn leven en keur uit zijne lyrische gedichten, uitgegeven door Dr. G.J. Hoogewerff (Bussum - N.V. Uitgeversmaatschappij v/h Paul Brand, 1920). Prijs ƒ 5,25, geb. ƒ 6,75.

De priester-dichter STALPAERT VAN DER WIELEN dankt zijn 'eer-herstel' aan ALBERDINGK THIJM's artikelen van 1853 en VAN VLOTEN's bloemlezing van 1865. Hoewel hij sedert, volkomen terecht, zijn eigen plaats gekregen heeft in onze litteratuurgeschiedenis en in onze bloemlezingen, bleef een grondige wetenschappelike studie van zijn leven en werken achterwege, totdat Dr. HOOGEWERFF in *Oud-Holland* (1911) een op zelfstandige studie berustend artikel publiceerde. Dit stuk, reeds in 1908 geschreven, was bestemd als inleiding voor een bloemlezing: vandaar dat de schrijver in zijn studie illustrerende aanhalingen als overbodig, vermeed. Nu ligt dus het werk voor ons, zoals de auteur het bedoelde, in een keurige verzorging, die de uitgever alle eer aandoet: een drietal portretten en andere illustraties zijn een werkelike versiering, en de mooie druk lokt tot lezen uit.

De toon van de inleiding is die van een hernieuwd 'eerherstel'. Was daartoe nodig de 'algemeene volkspoëzie' zozeer te verheffen boven de 'exclusieve schoolpoëzie'? Vooral wanneer onder de laatste het werk van VONDEL en HOOFT gerangschikt wordt! VONDEL, die 'in ongewisheid nooit het rechte pad heeft kunnen vinden' (blz. 3) schreef evenals 'de heele toenmalige kring van dichters, schoolpoëzie' (blz. 2). Schreef STALPAERT inderdaad 'minstens even goed proza als HOOFT'? (blz. 19).

Terwijl wij deze waardebepaling dus voor rekening van de schrijver laten, waarderen wij wat hij met historiese speurzin omtrent het leven van STALPAERT aan het licht gebracht heeft: de beknopte *Inleiding* geeft daardoor een aanvulling van wat ook de uitgebreidste litteratuurgeschiedenis biedt[1)].

In strijd met de mededeling in het voorbericht heeft HOOGEWERFF zijn illustrerende bloemlezing beperkt tot de *lyriese* gedichten. Afgezien van het proza, zou het m.i. de voorkeur verdiend hebben, in navolging van VAN VLOTEN, ook de verhalende alexandrijnen te 'bloemlezen.' Immers, *Het Vrouwelick Cieraet van*

1) Dat er onnauwkeurigheden en slordigheden in voorkomen, toonde L.C. MICHELS onlangs aan (*Tijdschr. voor T. en L.*, Jan. 1921; vgl. in deze afl., blz. 160). Men verzuime dus niet de daar gegeven aanvullingen en verbeteringen te raadplegen.

Sint Agnes versmaedt bevat verdienstelike stukken: ‘zoo is b.v. uitnemend de redetwist tusschen de jonkvrouw en den afgezant van den minnaar, die haar 't aanzoek komt doen en de kostbare sieraden en kleederen aanbieden’ (blz. 17). Daar staat tegenover ‘dat er onder zijn liederen op de heiligedagen veel maakwerk is’ (blz. 23). Naar mijn smaak is dat ‘maakwerk’ ook in de bloemlezing te ruim vertegenwoordigd. STALPAERT had ongetwijfeld talent, maar hij bezat te weinig zelfkritiek om een groot dichter te zijn.

De verzorging van de tekst laat veel te wensen over. Wij vergeleken slechts enkele bladzijden met het origineel, en stuitten reeds toen op onnauwkeurigheden en soms zinstorende fouten. Op blz. 112, r. 3 staat b.v. *uw* Roosen in plaats van *roo* Roosen; op blz. 184 r. 23 geeft *en wat* geen zin: de lezing bij VAN VLOTEN *en want* zal wel de juiste zijn. De interpunktie van de dichter is deels gemoderniseerd en daardoor meermalen slechter geworden, of zelfs zinloos, als op blz. 135, str. 3.[1)].

Ook onder de verklaringen zijn onnauwkeurigheden en onjuistheden die vermeden hadden kunnen worden. *Verdorren* (blz. 32) kan niet vereenzelvigd worden met *verdoren; baren* (blz. 56) = te keer gaan; *rassen* (blz. 78) = versnellen, wordt verduidelikt door *swaren* op de volgende blz.; *verlijden* (blz. 82) is niet ‘gehaat maken’, maar = verliën = bekend maken; *koy* (blz. 89, 105) is niet ‘kudde’, maar schaapskooi; *rijffel* (blz. 114, vgl. Inl. blz. 27) heeft niets te maken met *riveel*, maar is synoniem met ‘lot’[2)]. Over 't algemeen is de volksaardige taal van STALPAERT niet moeielik te verstaan, maar hier en daar heeft de commentator wel een plaats onverklaard gelaten, waarover de moderne lezer struikelen kan. Met de uitgever zou ik onder STALPAERT's beste werk rekenen de polemiese gedichten in het *Extractum catholicum*, van welke strijdpoëzie in de inleiding terecht gezegd wordt, dat de dichter ‘nimmer zijn zaak door blinden toorn ontheiligd heeft.’

Een verdienste van deze bloemlezing blijft, dat in brede kring opnieuw de aandacht op deze merkwaardige zeventiende-eeuwer gevestigd is, en een stoot tot hernieuwde studie gegeven werd.

C.d.V.

1) Daar leze men in de tweede regel:
Tot overvloed? Wast niet genoug, Dat...

2) Zie *Ned. Wdb.* XIII, 226 met een andere aanhaling uit STALPAERT, waar de betekenis dichter bij de oorspronkelike (= dobbelsteen) staat, nl. loterij met dobbelstenen.

Dr. J.A. Worp: Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg (1496-1772), uitgegeven met aanvulling tot 1872 door Dr. J.F.M. Sterck (Amsterdam - S.L. van Looy - 1920). Prijs ƒ 12,50, geb. ƒ 15,-.

Met onuitputtelike werkkracht heeft WORP zich, tot kort voor zijn dood, gegeven aan zijn lievelingstudie. De vrucht daarvan kwam verleden jaar, als tweede nagelaten werk, door de goede zorgen van STERCK aan het licht. Uit de titel blijkt reeds, dat dit nieuwe werk het boek van WYBRANDS over *Het Amsterdamsche Tooneel* komt vervangen. Toen dit in 1873 verscheen, bracht het verrassend nieuws, vooral uit het Amsterdamse Weeshuis-archief, over de Amsterdamse toneelgeschiedenis. Nu is het in veel opzichten verouderd: WYBRANDS, litteratuurbeschouwing steunt nog geheel op die van JONCKBLOET; bovendien kon hij nog niet over de rijke gegevens beschikken, die sedert door de publicaties van HILMAN, TE WINKEL, KALFF, WORP c.a. aan het licht werden gebracht.

Vooral WORP bezat dit voor dat doel onmisbare détail-kennis van de dramatiese litteratuur, maar eerst na de dood van WYBRANDS kon hij de vrije beschikking krijgen over de gegevens uit het Weeshuis-archief. Zijn bedoeling was nu, een boek te schrijven voor de bredere kring van liefhebbers van het toneel en de toneelgeschiedenis. Daarom moest hij sommige onderdelen van zijn standaardwerk over *Drama en Tooneel* samenvattend weergeven.

Het behoeft nauweliks gezegd te worden dat dit boek dus berust op grondige, nauwkeurige feitenkennis en zelfstandige studie. Evenmin dat het de bekende schaduwzijde van WORP's werkwijze vertoont: de streng zakelike, en daardoor wat droge stijl, de overlading met feiten en jaartallen - ook vrij onbeduidende - die zich op het eerste plan verdringen, het perspektief belemmeren en de lektuur, vooral voor de leek, weinig boeiend maken. Intussen zal geen lezer het boek uit de hand leggen zonder de auteur dankbaar te zijn. Opnieuw blijkt dat de toneelgeschiedenis een onmisbare aanvulling geeft bij de studie van de dramatiese letterkunde. Het décor, het kostuum, de muziek en dans, de plastiese uitbeelding en de voordracht van de toneelspeler zijn in elke periode onafscheidelik verbonden geweest met het gesproken woord en hebben hun eigen histo-

riese ontwikkeling gehad. De studie van het repertoire in bepaalde tijdvakken, als graadmeter van het letterkundige peil en de smaak van het publiek, mag niet verwaarloosd worden. Aan al deze onderwerpen heeft WORP zijn volle aandacht gewijd, en zijn speurzin heeft heel wat nieuwe gegevens voor den dag gebracht.

De titel van het boek dient ruim opgevat te worden: eigenlijk behandelt het in volle omvang het toneelleven te Amsterdam, te beginnen met het eerst bekende optreden van Amsterdamse rederijkers te Antwerpen in 1496. Het inleidende hoofdstuk zet de schaarse feiten uit de 16de-eeuwse rederijkersperiode bij elkaar: de revolutionaire stroming in 1533 (o.a. het *Spul van Sinnen van den Siecke Stadt*[1)] en de spoedig verdwijnende kamer *In Liefde vierich*. Uitvoeriger is de betekenis van de drie bekende kamers, *In Liefde bloeyende, 't Wit Lavendel* en *De Academie* geschetst, in hun onderlinge verhouding. Dat bij de eerste kamer ‘de leiding in de eerste jaren der 17de eeuw berustte in handen van PIETER CORNELISZ. HOOFT’ (blz. 16) lijkt mij betwistbaar. Is het feit dat hij in 1613 de bekende ‘Schick’ opstelde daarvoor een afdoend bewijs? Belangrijk is het nieuwe onderzoek naar de nog steeds onduidelike verhouding van de Academie en de Brabantse Kamer. Toen COSTER in Sept. 1622 het gebouw van zijn Academie aan het Weeshuis verkocht had, ging de Brabantse Kamer - blijkens de boekhouding van het Weeshuis - ‘het eenige vaste tooneel te Amsterdam bespelen’ (blz. 71). ‘Sedert dien tijd komt de naam der Brabantsche Kamer telkens in het “Rapiamus van den ontfang” voor, somtijds afgewisseld met dien van de Academie.’ Dit verklaart ons ook de aanraking van Vondel met de Academie[2)]. Heeft dit nu geleid tot een versmelting, en wanneer had die plaats? Op dit punt is WORP's uiteenzetting niet helder. Eerst wordt meegedeeld dat de door COSTER gestichte vereniging ‘te niet gegaan is’ (blz. 71); daarna (blz. 74, 78) schijnt hij aan te nemen dat de Brabantse Kamer zich oploste in de nog steeds bestaande Academie[3)].

1) De beide andere spelen, op blz. 8 genoemd, behoren in dit verband niet thuis: ze zijn van andere hand en andere oorsprong.
2) In Jan. 1627 sprak hij bij een *Warenar*-opvoering de aanwezige HUYGENS van het toneel toe (WORP, blz. 75).
3) In de noot op blz. 74 noemt WORP de kwestie ‘duidelijk’ toegelicht door de titels van de antwoorden op de Academie-vraag van 1630. Daar wordt gesproken van de ‘tweedemael geformde Academy, alias de Brabandtsche Camer.’ Maar dan had WORP die heroprichting ter sprake moeten brengen. TE WINKEL (*Ontwikkelingsgang* I, 482) spreekt van een vierjarige rust en schijnt dus de heroprichting op 1626 te stellen (vgl. II, 102).

Terecht onderzoekt WORP nauwkeurig wat wij nog kunnen te weten komen omtrent de toneelinrichting van de Academie en omtrent het repertoire. Zijn konklusie is dat ‘het decoratief van COSTER's Academie waarschijnlijk een middending geweest is tusschen oud en nieuw’ (blz. 53). Dit is ook van belang voor de toneelinrichting van de Schouwburg van 1638, die naar Italiaans model gebouwd werd. WYBRANDS geloofde nog, op grond van de afbeeldingen, aan een onveranderlik toneel; WORP wijst op de onwaarschijnlikheid dat alle stukken in een troonzaal en een gevangenis gespeeld werden, nadat men op het Academietoneel met het gebruik van velerlei schermen en ander decoratief vertrouwd geraakt was (blz. 88), en toont aan dat inderdaad de achtergrond bedekt werd. Het nieuwe was, dat de plaatsen der handeling, naar Engels voorbeeld, niet naast, maar achter elkaar waren: ‘het gordijn diende tot afsluiting van het proscenium en tevens, om gedurende het spelen de veranderingen van het decoratief op het achterste gedeelte van het tooneel mogelijk te maken’ (blz. 89). Dus juist zoals wij dat onder VERKADE's regie opnieuw zagen[1)].

Over het repertoire sedert 1638 geeft WORP interessante mededelingen: duidelik blijkt hoe VONDEL steeds meer het kontakt met het publiek verliest (blz. 96); opmerkelik is ook dat RODENBURG volstrekt niet vergeten is, maar nog steeds het publiek blijft bekoren. Van de vertoningen naar de smaak van JAN VOS, de muziek en dans, het leven en bedrijf van de akteurs vinden we hier een beknopt en duidelik overzicht.

Met de verbouwing van 1665 begint een nieuw hoofdstuk. Behalve het jaar 1708, dat ook WYBRANDS als mijlpaal nam, maakt WORP om praktiese redenen nog een scheiding bij het jubileumjaar 1738. De bedoeling van deze bespreking is niet, alle onderdelen na te gaan. Naast veel wat over de geest van dit tijdperk met zijn onverkwikkelike twisten bekend was, brengt WORP's boek in de biezonderheden vrijwat nieuws. Leerzaam

1) WORP vindt dat een ‘achteruitgang’ (blz. 87); m.i. is het, vooral tegenover het naieve naast-elkaar-plaatsen, een vooruitgang geweest.

is vooral weer, na te gaan welke oorspronkelike en vertaalde stukken, oud en nieuw, in elke periode op de voorgrond kwamen.

De vernieling van de Schouwburg door de brand van 1772 heeft WORP niet beschouwd als het eindpunt van zijn geschiedenis, maar de dood heeft de voltooiing, tot 1872, belet. Het was dus een daad van piëteit, dat STERCK zich niet beperkte tot de uitgave van het handschrift[1)], maar er de ontbrekende hoofdstukken aan toevoegde. Om zich binnen het kader van WORP's werk te houden moest de schrijver zakelik en beknopt blijven. Ook bij het raadplegen van zijn bronnen legde hij zich beperking op: meer nog dan WORP hield hij de geschiedenis van het drama op de achtergrond om de volle nadruk te leggen op de ontwikkeling van de toneelspeelkunst. Vandaar dat hij de periode 1795-1820 noemt: het *Bloeitijdperk van den Stadsschouwburg*. Het is de tijd toen mevr. WATTIER en ANDRIES SNOEK op het toneel schitterden en een roem behaalden die zelfs tot Parijs doordrong, terwijl ook WARD BINGLEY en MAJOFSKI verdienstelik spel te zien gaven. Naast de buitenlandse klassieken beginnen evenwel KOTZEBUE en IFFLAND, met hun Nederlandse navolgers, het toneel te veroveren, terwijl zangspelen en balletten gevaarlike konkurrenten worden. Opmerkelik is de belangstelling voor buitenlandse troepen: Duitsers, Italianen en Fransen. Van 1820-1872 beleeft de schouwburg *Een tijd van verval*, in 't biezonder na 1840, maar dan begint ook de kritiek wakker te worden. De jonge ALBERDINGK THIJM schrijft dan zijn felle kritieken in *De Spectator van Tooneel, Concerten en Tentoonstellingen* (1843 e.v.), die een merkwaardige overeenkomst vertonen met de Nieuwe-gidskritieken van zijn zoon (blz. 267-268), terwijl ook POTGIETER in 1850 diepgaande beschouwingen gaf. Buiten de vervallen schouwburg ontwaakt dan nieuw leven door de belangstelling van de beste letterkundige kringen, o.a. in VAN LENNEP's dilettantengezelschap *Achilles*. Ook SCHIMMEL heeft niet vergeefs

1) Dat er fouten insluipen, als men het manuscript van een ander uitgeeft, dat wellicht niet overal even duidelik is, ligt voor de hand. Het is dan ook niet als verwijt bedoeld, wanneer hier enige opgemerkte fouten noteren, om voor mogelike andere te waarschuwen: blz. 39 staat *haddebeck* l. *hoddebeck*; blz. 45 heet het drama van HEINSIUS: *libertas sancta*, l. *saucia*; blz. 98 staat *Grompsbergen* voor *Gramsbergen*, blz. 146 *Boumeester* voor *Bormeester*; op blz. 155 (r. 3) kan het getal 20 niet juist zijn; op blz. 149 staat het jaartal 1689 (oprichting van Nil) voor 1669 (op blz. 164 juist vermeld).

voor verbetering geijverd. Nieuwe talenten ontwikkelen zich op de kleine theaters, waarvan de Schouwburg later het voordeel trekt. Aan het einde van dit tijdperk is er dus een herleving van het toneel in het vooruitzicht.

Dat in de laatste hoofdstukken een andere schrijver aan het woord is, blijkt uit de levendigere stijl. De eenheid van het werk is intussen goed bewaard: het geheel levert een degelike grondslag voor verdere studie.

Ten slotte nog een woord van lof voor de uiterlike verzorging: het royale formaat, de mooie druk en niet het minst de goed geslaagde illustratie, die vóór in het boekdeel samengebracht is. Vooral de schouwburg van 1665 komt door een reeks platen goed tot zijn recht: van het ‘kunst- en vliegwerk’ krijgt men er een heldere voorstelling. Onder de portretten van beroemde akteurs vindt men dat van JAN PUNT in de rol van Achilles, in typies-achttiende-eeuws kostuum.

C.D.V.

Uit de tijdschriften. (Maart-April).

De Gids.

Maart. A. ROLAND HOLST geeft een uitvoerige, met grote verering geschreven studie *Over den dichter Leopold*. - J.C. BLOEM bespreekt het prozawerk *De Held en de Schare*, ‘een verbeelding van Garibaldi en de Italiaansche vrijheidsbeweging’ door HENRIETTE ROLAND HOLST. - FRANS ERENS toont zich matig ingenomen met *Genoveva van Brabant*, van STIJN STREUVELS, maar geeft de schrijver niettemin de raad, het historiese genre te blijven beoefenen.

April. J.A.N. KNUTTEL beoordeelt HOOGEWERFF's bloemlezing uit *Stalpart van der Wielen*.

De Nieuwe Gids.

Maart. In de *Literaire Kroniek* behandelt W. KLOOS de nieuwe bundel *Sonnetten* van P.C. BOUTENS.

April. In de *Literaire Kroniek* spreekt KLOOS met hoge lof over het jongste werk (*Late Rozen*) van HELÈNE SWARTH, die hij door de kritiek miskend acht. Ook de verzen van REDDINGIUS (*Zonnegoud*) worden geprezen als die van ‘een van nature zingend mensch’.

Vragen des tijds.

April. G. KALFF wijdt een artikel aan *Soera Rana* (*Is. Esser Jr.* 1845-1920). Na een inleiding over de betekenis en de eigenaardigheden van het geslacht letterkundigen dat tussen 1840 en 1850 geboren werd, geeft hij een karak-

teristiek, ten dele op grond van persoonlike herinneringen, van de mens en de dichter ESSER.

Elseviers Maandschrift.

Maart. H. ROBBERS bespreekt *Eiland van Geluk*, door EDUARD COENRAADS, z.i. een onrijp boek, maar niet zonder talent.

April. H. ROBBERS prijst twee nieuwe romans: *Zondaresje* van FENNA DE MEIJIER en *Het Duurzaam Geluk* van MARIE SCHMITZ.

De Tijdspiegel.

April. K. Vos schrijft een zeer afbrekende beschouwing over *Zonsopgang* van QUERIDO, dat hij 'weerzinwekkend' en 'pervers' noemt, en waarin de auteur 'uit zelfverblinding heeft misgetast'. - B.J. STOKVIS publiceert een in het Duits geschreven opstel over *Lodewijk van Deyssel*, bestemd om een Duitse bloemlezing uit VAN DEYSSEL's werk in te leiden.

Het Getij.

April. HERMAN VAN DEN BERGH vervolgt zijn *Studien* met een beschouwing over *Het rijm in zijn verhoudingen*.

Dietsche Warande en Belfort.

Maart. M.E. BELPAIRE schrijft een woord van herinnering en piëteit *Bij het Eeuwfeest van Jan van Beers*. - KAREL BRANTS opent een reeks bijdragen over *Nederlandsche rechts- en bestuurstaal*, om in Vlaanderen 'een zuiver Nederlandsche terminologie te vestigen.' - J. VAN MIERLO (*Uit de geschiedenis onzer Middeleeuwsche letterkunde*) stelt in het vervolg van zijn studie de vraag *Wanneer heeft Hadewijch geleefd*? Daartoe onderzocht hij wie de door HADEWIJCH genoemde Heer HENDRIK VAN BREDA geweest kan zijn. Na een uitvoerig overzicht van alle heren van Breda, komt hij tot de gevolgtrekking dat de bedoelde niemand anders kan zijn dan HENRICUS die tussen 1246 en 1256 heer van Breda was. Omstreeks die tijd moet HADEWIJCH dus heer visioenen geschreven hebben.

Paedagogische Studiën.

Afl. 2. J.B. SCHEPERS publiceert een omgewerkte voordracht over *Zelfwerkzaamheid bij het Nederlands litteratuur- en taalonderwijs*, waarbij voornamelik het eerste ter sprake komt.

Tijdschrift voor Taal en Letteren.

Jan. J.F.M. STERCK bestudeerde *Vondels eerst-gedrukte gedichten*, die in *Den nieuwen verbeterden Lusthof* van 1607 voorkomen. Hij merkte op, dat de ‘Jaght van Cupido’ en de ‘Dedicatie aen de Jonck-vrouwen vant Nederlandt’ blijkens de paginering en het register, later door de drukker zijn toegevoegd. Hij neemt aan, dat VONDEL deze gedichten reeds in 1606 schreef. In dezelfde bundel wijst

hij een liedje aan, dat z.i. door SPIEGHEL gedicht is. - L.C. MICHELS geeft een uitvoerig artikel, getiteld *Stalpaert* naar aanleiding van de bloemlezing door G.J. HOOGEWERFF. Hij wijst er op, dat deze dichter - die hij evenals HOOGEWERFF zeer hoog stelt - na het eerherstel door ALBERDINGK THIJM van Katholieke zijde grondiger bestudeerd had moeten worden. Nu komt aan een niet-Katholiek de eer toe, STALPAERT's poëzie onder de aandacht van bredere kringen gebracht te hebben. Intussen is dit boek allesbehalve een wetenschappelike model-uitgave geworden. Het is 'vol drukfouten en andere fouten, slordigheden, onbetrouwbaarheden, onjuiste verklaringen, dat daar in naam der ernstige wetenschap enige woorden over dienen te vallen.' De recensent toont dit, wat de inleiding betreft, aan in een reeks van bladzijden, die tegelijk bibliografiese en andere aanvullingen verschaffen bij HOOGEWERFF's gegevens, o.a. over de omwerking van STALPAERT's liederen door C.V.M., die niet achttiendeeeuws blijkt te zijn, maar reeds vóór 1644 tot stand kwam. - FR. TH. HORSTEN vervolgt zijn opstel *Katholiek-geestelik toneel* met een beschouwing over *Eva's Droom* en *Jessonda* van FELIX RUTTEN en de *Paradijsvloek* van A. LAUDY. Vooral het laatste stelt hij zeer hoog, al is het niet 'een drama met regelmatig voortschrijdende ontwikkeling, maar een reeks van tonelen, waarin op grootse wijze geschilderd is, hoe diep de zondeval in de ziel en in het lichaam der mensheid heeft ingegrepen', en wat de taal betreft: 'haast overdadig van schoonheid'. Minder ingenomen is hij met FELIX RUTTEN's *Beatrijs*. - J. MOORMANN vervolgt zijn bijdrage over *'Louter lekoris', een levende geheimtaal*.

Museum.

April. J. PRINSEN bespreekt de *Middelnederlandse romans* van J. KOOPMANS. - J.F.M. STERCK beoordeelt uitvoerig HOOGEWERFF's bloemlezing uit *Stalpart van der Wielen*. Ook deze beoordelaar wijst op onnauwkeurigheid in de tekstbehandeling en verklaring: hij wijst er bv. op dat *positijf* (blz. 175) niet betekent 'wezenlijke kennis', maar een klein muziek-orgeltje. - B.J.F. VARENHORST beoordeelt de *Stroomingen en Gestalten*, een geschiedenis der Nederlandse letteren door K.H. DE RAAF en J.J. GRISS.

Den Gulden Winckel.

Maart. ANDRÉ DE RIDDER bespreekt uitvoerig het jongste werk van HERMAN TEIRLINCK: *De Nieuwe Uilenspiegel*.

C.D.V.

De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw[1].

Wie in den hedendaagschen wedstrijd om den wereldtaalprijs tusschen opzettelijk vervaardigde talen, zooals wijlen het Volapük of zijne in zekeren zin ‘levende’ opvolgers, het Esperanto, Ido enz., en waarlijk levende talen als Engelsch, Spaansch, Duitsch of Fransch ook voor ons Nederlandsch eene plaats als mededingster wilde vragen zou niet alleen in den vreemde, maar ook hier te lande zijn wensch en zich zelven onder eene uitbarsting van uitbundigen spot begraven zien: het ware een blijk van grenzenlooze aanmatiging of liever van onnoozele miskenning der werkelijkheid. En toch is er een tijd geweest, toen die gedachte niet zóó herschenschimmig scheen als zij thans voor elk verstandig mensch is, en als zij - voeg ik er bij - blijkens de rol, door de taal van Griekenland gespeeld, ook niet vanzelf voor een klein land en een klein volk behoeft te zijn. Een tijd, toen onze taal althans de eerste schreden heeft gezet op dien weg naar eene ‘expansion mondiale’; toen zij niet alleen gelezen en geschreven, maar ook wel verstaan en gesproken is over een zéér veel grooter gebied dan thans het geval is en dan wij ons nu zelfs als mogelijk plegen voor te stellen; thans, nu wij ons schier verrast, vereerd gevoelen en toonen, wanneer een vreemdeling onze taal blijkt te verstaan en te spreken, nu wij buiten onze landsgrenzen dat

1) Voor dit opstel, de uitwerking eener voordracht, in veel beknopter vorm gehouden aan de Handelshoogeschool te Rotterdam en in eene maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, heb ik gebruik kunnen maken van verscheiden gegevens, mij vóór, in en na laatstgenoemde vergadering verstrekt en ter mededeeling afgestaan door de heeren BOEKENOOGEN, COLENBRANDER, HESSELING, KALFF, KERNKAMP, KLOEKE, KNAPPERT en NIEUWENHUIS, wien ik hier mijn oprechten dank gaarne herhaal.

voorrecht bijna alleen in België smaken (doch maar al te vaak versmaden), nu wij uit overgroote gedienstigheid en ijdelheid ons telkens haasten onze polyglottische vaardigheid voor den vreemdeling ten toon te spreiden.

De uitbreid i n g - ook in den oneigenlijken zin van uitgebreidh e i d [1] - van ons taalgebied is reeds meer dan ééns behandeld. Maar het onderwerp kan en mag allicht, met nieuwe gegevens uitgebreid, van tijd tot tijd hervat worden. En het mist zeker niet alle actualiteit; nu na den oorlog in den vreemde eene heuglijke belangstelling in de geschiedenis van ons volk, onze taal en onze letteren ontwaakt is; nu niet alleen te Bonn, waar FRANCK reeds van 1879 tot 1914 onze taal, vooral die der middeleeuwen, beoefend en onderwezen heeft, maar ook te Hamburg, het brandpunt der studie van het Nederduitsch, en verder te Rostock, Giessen, Frankfort a/d. Mein, Berlijn, Leipzig e.e. Duitsche of Nederlandsche academische docenten voor hunne lessen in de Nederlandsche taal, letteren en geschiedenis een soms talrijk gehoor en enkele volijverige leerlingen en medewerkers vinden, nu in Zweden meer dan één geleerde onze taal beoefent en onderwijst, en ook te Londen en Nieuw-York, ja zelfs in Parijs - waar anders, uithoofde der Vlaamsche beweging in België, de stemming hiervoor allicht weinig gunstig is - Nederlandsche leerstoelen opgericht zijn of zullen worden; terwijl ten slotte ook enkele buitenlandsche studenten aan onze hoogescholen, naar wij hopen, de voorloopers zijn van ettelijke andere, na de verruiming van ons Academisch Statuut te verwachten.

Over het belang, of liever de beteekenis, eener uitbreiding van taalgebied voor een volk zal ik niet veel woorden behoeven te verliezen. Wie beseft niet hoe 't voor de Engelsch of Spaansch sprekende volken wel allereerst, maar toch zeker niet alleen een zaak van practisch gerief en dus ook van handelsbelang is dat zij elkaar ‘in handel en wandel’, mondeling en schriftelijk aanstonds verstaan; hoe ook andere, hoogere belangen daarmede gebaat zijn. Door die taalgemeenschap hebben allen immers onmiddellijken toegang tot en deel aan de literatuur, de wetenschap, de geheele cultuur van het moederland en zijne

1) Liefst had ik ‘expansie’ gebezigd, indien hier, in dit verband, een vreemd, en bovendien naar imperalisme smakend woord niet misstaan had.

oude koloniën; daardoor bezitten zij te zamen eene wel door geographische en nationale factoren gewijzigde, maar toch in den grond gelijke beschaving. En welk een fier zelfgevoel - helaas, maar al te licht en te vaak ontaardend in een verwaten trots en verleidend tot imperialistische hebzucht - die bloote taaléénheid reeds schept, blijkt niet alleen doorgaans bij de Engelschen, maar ook bij de Spanjaarden, die in weerwil van den tweeden rang, waartoe dat eens zoo trotsche volk thans in de wereld is afgedaald, en in spijt van de politieke onafhankelijkheid van al zijne voormalige koloniën, toch op grond der ééntaligheid met die koloniën - ware ‘volkplantingen’ - aan den Volkenbond het voorstel hebben kunnen doen, hunne gemeenschappelijke taal, naast het Engelsch en het Fransch, als een der wereldtalen te erkennen.

Nietemin heeft die taalgemeenschap nog veel hooger beteekenis, wanneer zij binnen de grenzen van een staat besloten, niet alleen middel van verkeer is tusschen de burgers van dien staat, maar tevens het onbedrieglijk kenmerk en zinnebeeld der nationale eenheid en de draagster eener nationale cultuur. Wat zij dan soms in de breedte mist wint zij aan diepte. Zelfs al schuilt er onder die eenheid heel wat verscheidenheid van zeden, gewoonten, godsdienst, stam, of zelfs ras. Niet zelden hoort men de bewering, dat Noord- en Zuidnederlanders (onder welken naam ik hier Belgische Vlamingen, Brabanders en Limburgers versta), ondanks hunne eenheid van taal (althans schrijftaal), zóó geheel anders geaard zijn, dat er van een volkséénheid tusschen deze beide groepen geen sprake is noch kan of mag zijn: de taal is n i e t gansch het volk! Ik zal 't niet tegenspreken; niet ontkennen, dat die Zuidnederlanders, ten deele waarschijnlijk ten gevolge hunner meer Keltische afstamming en bloedmenging - of mag men hier zelfs aan het ‘Alpijnsche’ ras denken? - ten deele door den eeuwenlangen invloed der Latijnsche, Romaansche of Fransche kerk en taal en beschaving, heel wat van ons verschillen, inderdaad in vele opzichten andere menschen zijn. Alleen is men op zijn beurt geneigd te vragen: geldt ditzelfde niet, in nauwelijks geringere mate, van de verschillen tusschen de ‘stugge’ Friezen, de (ook van de Friezen weer vrij wat onderscheiden) Groningers, de eigenlijke Hollanders, en vooral onze Limburgers, of zelfs de langer en nauwer met Holland verbonden en versmolten Noordbrabanders; in welke verschillen eigenlijk nog het oude onderscheid van stam

tusschen Friezen, Sassen en (wellicht mede met Kelten vermengde) Franken schijnt voort te leven? Inderdaad is het wonderbaarlijk hoeveel ruimte er ook in ons kleine vaderland nog is voor zéér groote verscheidenheid in landaard en volkskarakter! Toch, ondanks die verschillen, gevoelen deze allen zich ten slotte in hoogeren zin één als Nederlanders, vereenigd zeker niet alleen, maar toch ook niet in de laatste plaats, door den band der gemeenschappelijke nationale schrijf- en beschaafde spreektaal.

Met dat al is een schoonklinkende leus als ‘De taal is gansch het volk’, alsof de taal dus een onvervreemdbaar goed ware, waarmede een volk staat of valt, leeft of sterft, een overspannen romantisch denkbeeld gebleken. De onverbiddelijke geschiedenis toont ons de nuchtere waarheid, dat menig volk, ook zonder verdrijving of vrijwillige verhuizing naar een ander land (als bij de Joden, de negerslaven, de réfugié's en andere volken of volksgroepen 't geval is geweest), hetzij door vreemde politieke of alleen door cultureele overheersching er toe gebracht is, zijne eigene taal te verwisselen voor eene andere, zonder dat men toch eigenlijk in elk geval kan zeggen, dat het volk als zoodanig is ondergegaan. De bewoners van Egypte hebben achtereenvolgens verschillende talen gesproken; het Latijn is, om te zwijgen van zijne oudere veroveringen in Italië, overgenomen door Galliërs, Iberiërs, Rhaetiërs en Daciërs, wier oorspronkelijke talen slechts zeer geringe sporen in de nieuwe, aangenomene hebben achtergelaten; de Britsche Kelten hebben meerendeels hunne taal verruild voor het Germaansche Angelsaksisch; vele Slavische en Baltische stammen hebben vroeger of later het Hoogduitsch, de Bulgaren een Slavische taal als de hunne aanvaard. Ja, de gissing is gewaagd, dat de sterke afwijkingen der Germaansche talen van hare Indogermaansche verwanten voornamelijk daaraan zijn toe te schrijven, dat hier eene Arische taal is overgenomen door een niet-Arisch volk. En straks zullen wij van een naderbij liggend en stelliger geval van zelfs herhaalde taaloverneming hebben te gewagen.

Alvorens nu tot het eigenlijke onderwerp over te gaan, dient eenige beperking der overrijke stof uitgestippeld te worden. Ik vermeld dus vooraf slechts pro memorie de overbrenging onzer taal, gedurende de 17de eeuw, in onze toenmalige overzeesche bezittingen (waarvan helaas juist de enkele, die tot echte

'volkplantingen' zijn uitgegroeid, Nieuw-Nederland en Zuid-Afrika, voor ons verloren zijn gegaan): Oost-Indië (met Ceilon en andere vestigingen in het thans Engelsche of Fransche Voor- en Achter-Indië, Japan, China enz.), Zuid-Afrika, de kust van Guinea, St.-Thomas (waar, schoon nooit onder Hollandsche, maar onder Deensche heerschappij, het Negerhollandsch of eigenlijk Negerzeeuwsch tot vóór kort heeft voortbestaan[1]), Nieuw-Nederland (waar eveneens in een verscholen hoekje nog in onzen tijd een schamele rest onzer taal bewaard gebleven en ontdekt is[2]), het reeds door O.Z. VAN HAREN betreurde 'verzuimd Brazil', en eindelijk de meerendeels later gewonnen hedendaagsche Westindische bezittingen: Suriname en de Benedenwindsche Antillen (Curaçao enz.), in welke het Nederlandsch eene reeds gevormde Creoolsche taal, Negerengelsch of Negerspaansch, genesteld vond en niet heeft kunnen verdringen, slechts eenigermate influenceeren.

Evenzoo herinner ik slechts even, eershalve, aan de Nederlandsche plaatsnamen, door onze ontdekkingsreizigers gegeven aan tal van landen, streken, zeeën, bochten, baaien, kapen, bergen, rivieren, beken en kreken, die, schoon later niet zelden door Engelsche of andere reizigers, uit onkunde of uit moedwil, herdoopt, over den geheelen aardbol de herinnering aan onze oude zeevaarders bewaren.

I

Alleen de 'expansie' in Europa, naar den Oostkant - aan de Zuidzijde, in België, valt, niet geographisch-horizontaal, maar sociaal-verticaal, helaas, veeleer inkrimping en verlies te boeken - zal ons dus bezighouden.

Doch vooraf moeten wij dan, als eerste 'étappe' op den veroveringstocht onzer taal, de uitbreiding der 'Nederlandsche taal' i n N e d e r l a n d zelf in oogenschouw nemen. Ja, hoe vreemd dit klinken moge, in 'Nederland', t.w. in ons heden-

1) HESSELING, Het Negerhollands der Deensche Antillen (Leiden 1905), alsmede Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterk. XXXIII 123-42.
2) Zie l.a.w. XXXII 306-12.

daagsche vaderland. Vrij algemeen is nog steeds de voorstelling - geboren uit de zoo natuurlijke projectie van het beeld onzer tegenwoordige landkaart en harer staatkundige grenzen op de middeleeuwen -, alsof ‘Nederland’, of desnoods ‘de Nederlande n ’, reeds in de middeleeuwen en de zestiende eeuw een welbekend en welomschreven ‘begrip’ ware geweest, met dezelfde scherpe staat- en ook taalkundige grenzen als thans, binnen welke dus overal een oudere, nagenoeg eenzelvige vorm onzer hedendaagsche taal geschreven en gesproken zou zijn. En zoo pleegt men, in toepassing ook op onze noordoostelijke gewesten in die eeuwen, te spreken en te schrijven van ‘Nederlandsche’ geschiedenis, ‘Nederlandschen’ handel, ‘Nederlandsche’ taal en letteren, kunst en wetenschap, niet in den oorspronkelijken, zéér veel ruimeren aardrijkskundigen, maar in den tegenwoordigen welomschreven staat- en taalkundigen zin dier benaming ‘Nederland’.

Die voorstelling is echter - er dient telkens weer op gewezen - historisch geheel onjuist en ongeoorloofd. *Nederland* of (mv.) *Nederlanden* was tot in de 15de, 16de eeuw nog geen eigennaam; het was niets meer dan eene algemeene, vage b e n a m i n g voor: laag land (eng. *low lands*, fr. *pays bas*), evengoed b.v. op Beieren toepasselijk en ook inderdaad toegepast als op deze gewesten; gaandeweg echter in deze lage landen zelf uiteraard zeer dikwijls gebezigd als (nog steeds zeer ruime) b e n a m i n g voor de gezamenlijke of afzonderlijke Noord- of Nederduitsche kustlanden ‘van de Schelde tot de Weichsel’, of ook ietwat enger ‘bepaald’, gelijk 't in den Reinaert (schoon in ander verband) heet, ‘tusschen dier Elve entier Somme’. Eerst onder en door de Bourgondische en Oostenrijksche heerschappij, van Filips den Goeden tot Karel V, vooral onder dezen laatste, in den aanvang der 16de eeuw, wordt *Nederland*, of meestal - evenals in 't Fransch *les Pays-Bas - de Nederlanden*, langzamerhand een min of meer vaste n a a m voor de ‘pays de par deça’ of ‘landen van herwaerts overe’ (hetzij Dietsch of Waalsch sprekend en schrijvend). Oorspronkelijk dus een aardrijkskundige, daarna een staatkundige naam (en begrip), als samenvatting der voorheen zelfstandige staten - oorspronkelijk Duitsche of Fransche leenen -, die nu pas tot een staatkundig geheel samengesnoerd w e r d e n ; geenzins een taal- of volkenkundig begrip. Want dat in die tijden wèl de gemeenschappelijke n a a m , maar niet het b e g r i p , het b e s e f eener

taal- of volkenkundige eenheid ontbroken zou hebben, zal niet licht iemand beweren; veeleer het tegendeel[1)].

En *Nederlandsche taal* is dan ook een nog jongere (eigenlijk dubbelzinnige, immers desnoods ook op de Waalsche gewesten te betrekken) naam[2)]; die door DE VREESE, in een breedvoerig opzettelijk onderzoek[3)], 't eerst gevonden in den titel van een Z u i d nederlandsch, te Brussel in 1518 gedrukt boek, weldra vrij gewoon, naast het tot in de 18de eeuw gebruikte *Duitsche* (soms *Nederlandsch-Duitsche*, in tegenstelling met *Overlandsch-Duitsche*), of ook *Vlaamsche*, in de 16de eeuw vooral *Brabantsche*, in de 17de eeuw meer en meer *Hollandsche taal*, en in wedijver met *Nederduitsch*, ten slotte, vooral als officieele naam, de zege heeft behaald.

Die naam *Nederlandsch* gold echter nog geenszins voor de taal van het gansche t e g e n w o o r d i g e Koninkrijk der 'Nederlanden', maar alleen voor de taal, zooals die geschreven en gesproken werd in de zuidwestelijke staten of gewesten: Vlaanderen, Brabant, Limburg, Zeeland, Holland en misschien ook het Sticht Utrecht, waar zich uit de Westnederfrankische volksspraken of dialecten een of meer, nog sterk dialectisch gekleurde en onderscheiden, 'Dietsche' of 'Duitsche' schrijftalen gevormd hadden, die thans in de wetenschap worden samengevat onder den naam *Middelnederlandsch*.

Deze zuidwestelijke taal nu, in de 16 eeuw reeds meermalen, ja gewoonlijk *Nederlandsch* genoemd, zal zeker ook in de noordoostelijke gewesten van ons tegenwoordige vaderland: Gelre en Zutfen, Oversticht, Drente, Groningen en Friesland, zonder veel bezwaar gelezen en verstaan zijn. Doch deze gewesten, vaak ten onrechte door de bovengenoemde projectie reeds in

1) P.L. MULLER, Middeleeuwsch Nederland, in Verspr. Geschr. 131-94. - HUIZINGA, Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef, in De Gids, 1912 I 432-87. - J.W. MULLER, Over Nederlandsch volksbesef en taalbesef, 3-23.

2) Van deze dubbelzinnigheid heeft de regeering van Willem I een noodlottig misbruik gemaakt door in het Kon. Besl. v. 10 Oct. 1814 'de Nederlandsche taal' 'de landtaal' (dus ook voor de Waalsche provinciën) te noemen; zie BLAAUWKUIP, De taalbesluiten van Koning Willem I, 24.

3) Over de benamingen onzer taal, inzonderheid over 'Nederlandsch' (Overdr. uit Versl. en Meded. d. Kon. Vlaamsche Acad. v. Taal- en Letterk. 1909, 417-592).

de eigenlijke middeleeuwen, vóór het Bourgondisch-Oostenrijksch tijdvak, tot de ‘Nederlanden’ gerekend, waren vanouds, tot in de 16de en 17de, ja ten deele tot op het eind der 18de eeuw, in den eigenlijksten zin des woords ‘georiënteerd’ geweest. Door geene natuurlijke grenzen van hunne oostelijke Noordduitsche naburen - veeleer door de Zuiderzee en den IJsel van de westelijke - gescheiden; evenals gene bewoond door een bevolking van Sassische of Friesche stam en taal; in druk handelsverkeer met de Noordduitsche Hanze- of met de Rijnsteden; kerkelijk - een scheidingslijn, in de middeleeuwen en ook nog later van zoo uitnemend gewicht - wel voor 't grootste deel met Holland en Zeeland samen onder het bisdom Utrecht vereenigd, maar toch ook voor een kleiner behoorende tot de dioecesen Osnabrück, Munster en Keulen; staatkundig eindelijk òf zelfstandig (Gelre) òf twistappels tusschen den bisschop van Utrecht en den graaf van Holland, zijn deze gewesten, gedurende de geheele middeleeuwen en nog zeer lang daarna, door ten minste even talrijke en nauwe banden verbonden gebleven met hunne oostelijke, Noordduitsche en Nederrijnsche naburen als met de zuidwestelijke, verderaf gelegen streken van Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland; in welke laatste de Bourgondische hertogen in de 15de eeuw 't eerst vasten voet gekregen, en van waar pas in de 16de eeuw de Oostenrijksche opvolgers hunne macht over Utrecht en Gelre uitgebreid hebben, om ten slotte al die noordoostelijke gewesten in den nieuwen staat, het Rijk der 17 Nederlanden, in te lijven. Dit geheele geschiedkundig beloop is welbekend en behoeft hier slechts even in herinnering gebracht te worden.

Maar niet zoo algemeen is men zich helder bewust van hetgeen hiermede ten nauwste verband houdt, t.w. dat die noordoostelijke gewesten ook op 't stuk hunner taal veel nader verwant waren aan hunne oostelijke Noordduitsche geburen dan aan de ook in linguïstisch en ethnologisch opzicht verderaf gelegen zuidwestelijke ‘Nederlandsche’[1]. Van een eigenlijke literatuur was bij die ‘rude Vriesen’ of ‘wilde Sassen’ (gelijk de Vlamingen hen plachten te noemen) nog geen sprake. Er had zich dan ook uit die volkstaal of -talen geen literaire schrijf-

1) Van een voor dien tijd opmerkelijk juist inzicht op dit stuk geeft H.J. NASSAU reeds in 1854 blijk in zijn Verslag van M. DE VRIES' Leidsche intreerede (Geschriften III 246).

taal gevormd; alleen een soort van kanselarijtaal was er in zwang voor de eenige geschriften die daar opgesteld werden: oorkonden (voor zooverre niet meer in 't Latijn), rechtsboeken, rekeningen enz., alsmede enkele kronieken en andere historische bescheiden, zonder een noemenswaard streven naar literaire kunst.

Die noordoostelijke, in hoofdzaak Sassische kanselarijtaal verschilde, al waren er overgangen en schakeeringen, over 't geheel aanmerkelijk van de bovengenoemde zuidwestelijke, Westnederfrankische, in de 16de eeuw reeds *Nederlandsch* geheeten schrijftaal. En dat men zich dit onderscheid wel bewust was blijkt uit de verschillende namen, waarmede men hier die twee talen noemde: de eene heette ‘Nedersassisch, Saxisch, Oostersch’, of (vooral zuidelijker) ook ‘Overlandsch’; de andere (‘onse’) ‘Nederlandsche’, soms ook ‘westersche Nederlandsche tale’ of ‘sprake’; uit de eene werd in de andere ‘overgezet’: het waren twee wel onderscheiden talen[1)]. Daarentegen was die Nedersassische of Oostersche taal eigenlijk dezelfde als die in de aangrenzende Noordduitsche landen voor gelijke, maar ook wel voor meer literaire doeleinden gebezigd werd.

Daar had zich reeds gedurende de 14de en 15de eeuw in die Middelnederduitsche taal eene literatuur ontwikkeld, vanouds grootendeels bestaande uit vertalingen of ‘omschriften’ van de voortbrengselen der hooger ontwikkelde Middelhoogduitsche en Middelnederlandsche; tengevolge waarvan die taal ook reeds vroeg doorspekt was met vele vreemde; vooral Hoogduitsche elementen. Zoo van twee zijden bedreigd door hare naaste verwanten, draagsters eener hoogere cultuur, heeft het Nederduitsch - het is welbekend - ten slotte het onderspit gedolven, zoodat het in 't midden der 17de eeuw als literaire schrijftaal wegkwijnt en sterft en voortaan alleen nog als gesproken volkstaal voortleeft.

Doch ruim een eeuw vroeger heeft die ‘Oostersche’ schrijftaal aanstalten gemaakt om integendeel de genoemde noordoostelijke gewesten van ons tegenwoordig vaderland geheel te veroveren. Deze uitbreiding van haar gebied dankte zij grootendeels aan de Hervorming: vele geschriften, door aanhangers der Luthersche, Mennonietische en andere stroomingen in die Nederduitsche taal geschreven of daarin uit het Hoogduitsch vertaald, werden door de drukkunst over dat gebied verspreid

1) Zie b.v. DE VREESE, a.w. 72-3.

en er met gretige belangstelling door honderden geloovigen gelezen[1]. Die ‘Oostersche’ taal werd dan zelfs, met het oog op de verspreiding in heel Noord-Duitschland, gebezigd door Friesche en Geldersche schrijvers als MENNO SIMONS en ANASTASIUS VELUANUS, wier moedertaal daarvan zeker vrij ver afstond. Kortom, in de eerste helft der 16de eeuw scheen het, alsof niet onze ‘Nederlandsche’, maar die ‘Oostersche’ taal, schoon uit Noord-Duitschland afkomstig, voorbestemd was om de algemeene schrijftaal onzer tegenwoordige noordoostelijke, nu ‘Nederlandsche’, gelijk der Noordduitsche, gewesten te worden. Maar evenals zoo menigmaal, is het beloop der staatkundige geschiedenis beslissend geweest voor de lotgevallen der taal. De in spijt van langdurigen en hardnekkigen weerstand eindelijk toch geslaagde onderwerping dezer gewesten aan Karel V heeft ten slotte ook aan de ‘Nederlandsche’ taal der ‘Westersche’, Bourgondisch-Oostenrijksche landen de zege verschaft over die ‘Oostersche’; de nauwere vereeniging met Holland en Zeeland (en met de overige zuidelijker gelegen ‘patrimoniale’ gewesten), eerst onder Karel V en Philips II, daarna in den opstand en den vrijheidsoorlog, eindelijk in de Republiek der 7 Vereenigde Nederlanden, heeft - maar niet dan na een langdurig en langzaam proces van assimilatie, dat eerst in de 17de eeuw zijn beslag heeft gekregen - aan de eerste den voorrang verzekerd.

Daarmede was aan de Republiek een nationale schrijftaal verzekerd, in den aanvang der 17de eeuw ook in Holland en Zeeland nog duidelijk gewestelijk genuanceerd, in den loop dier eeuw natuurlijk meer en meer Hollandsch gekleurd (en, in zooverre te recht, door de bewoners der andere provinciën ook met dien naam genoemd), en eerst tegen het einde dier eeuw geheel één en vrij van alle gewestelijke schakeering. Maar hoe ver de schrijf- en vooral de spreektaal b.v. in Twente en Drente (maar denkelijk ook in Groningen en zelfs in Gelderland, om van Friesland niet te spreken) gedurende die 17de eeuw nog van dat Hollandsch afstond, blijkt niet alleen uit de minachting, waarmede de Overlandsche taal dier Drentsche, Twentsche, of Westfaalsche - dat maakte nog geen verschil - ‘moffen’,

1) Dit alles zij gezegd zonder afbreuk te doen aan het nationale karakter onzer Hervorming, waarover in den laatsten tijd telkens meer licht is opgegaan. Toch hebben deze ‘Oostersche’ stroomingen zeker een niet onbelangrijken invloed geoefend.

‘knoeten,’ ‘poepen’ enz., als b.v. Jonker Barent van Grevelinckhuysen in COSTER's Teeuwis de Boer, door de Hollandsche kluchtspeldichters aan den spot der toeschouwers werd prijsgegeven, maar ook uit het bekende ‘testimonium paupertatis’, dat de Drenten zich zelf gaven, toen zij aan de Synode van Dordrecht moesten verzoeken de reeds gedane keuze van twee predikanten ook uit hun gewest - gelijk uit de andere zeven - voor de revisie der Statenoverzetting van den Bijbel weer te vernietigen, omdat ‘de Nederlandtsche taale in hun landtschap niet wel bekent was’[1)].

Wanneer wij nu oostwaarts gaan, willen wij eerst vaststellen dat de vergrooting van ons taalgebied in de 17de eeuw het gevolg is geweest van den schier weergaloozen, slechts door dien van het kleine Griekenland geëvenaarden groei en bloei van ons land, inzonderheid Holland en Zeeland, in die roemrijke ‘gouden eeuw’; toen zich, als vrucht en loon van den langen, bangen strijd om de onafhankelijkheid, op elk gebied een door dien strijd gestaalde en verhoogde span- en veerkracht openbaarde; toen een wonderbaarlijke rijkdom aan ondernemingsgeest en vernuft, te groot voor de enge grenzen onzer Republiek, overal daarbuiten een uitweg en een arbeidsveld zocht; toen men, waarheen men zich ook keerde of wendde, niet alleen op alle reeën en zeeën, maar ook in alle takken van handel, scheepvaart, nijverheid, techniek, kunst en wetenschap ‘d'Hollander en den Zeeuw’ onder de voorsten vond (al dient hierbij niet vergeten, maar dankbaar herdacht het groote aandeel, dat niet alleen de overige der zeven provinciën, maar vooral ook de uitwijkelingen uit Brabant en Vlaanderen aan dien bloei hebben gehad). Fabrieken en trafieken bloeiden, er was import, export en

1) BRANDT, Hist. d. Reform. III 54; door HINLOPEN, Hist. v.d. Ned. Overzett. d. Bijbels 81 vlgg., ten onrechte in twijfel getrokken, doch door KAAJAN, De Pro-Acta der Dordtsche Synode 134, met vele nadere getuigen gestaafd; zie ook HERINGA, Bijzonderheden betr. de vervaard. v.d. gewone Nederl. Bijbelvertaling, in KIST en ROYAARDS, Arch. v. Kerk. Gesch. V 126-31. - Curieuse staaltjes van de Drentsche (Nedersassische) volkstaal der 16de en 17de eeuw, min of meer naar de ‘Oostersche’ schrijftaal gefatsoeneerd, zijn te vinden in uittreksels uit de Acta der Synoden, bij JOOSTING en KNAPPERT, Schetsen uit de kerkelijke geschiedenis van Drente 40-112.

vooral transport van allerlei stoffelijke goederen. Maar ook geestelijke goederen en waarden werden, als men hierbij dien handelsterm mag gebruiken, ‘uitgevoerd’: techniek, wetenschap, kunst, letteren, taal, kortom een eigen, hooge cultuur, meestal gedragen en gewijd door den godsdienst. Want bij onze voorouders, wel te recht door Potgieter steeds weer ‘vroom en vroed’ geheeten, maar stellig ook meestal nuchtere ‘zakenmenschen’, mocht slechts voor één hooger belang dat van den handel en zijn winst wijken: dat van den godsdienst; boven, of voor 't minst naast de ‘commercie’ of de ‘negotie’ (puristen waren zij over 't algemeen geenszins) gold voor hen de ‘religie’. En die beide, godsdienst en koophandel, zijn dan ook de twee groote machten geweest, die onze taal in den vreemde verbreid en haar ginds gesteund hebben.

Richten wij thans onzen blik naar het oosten, buiten de door Karel V's Bourgondische kreits getrokken, later door Maurits' en Frederik Hendrik's veroveringen op de Spanjaarden herwonnen of uitgezette grenzen onzer Republiek. Slechts even zij dan nog herinnerd aan de oudere middeleeuwsche kolonisaties, sedert Karel den Grooten meermalen herhaald, van vele gedeelten van het oorspronkelijk Sassische of ook Slavische land aan en over de Elve met Friesche en Nederfrankische (Vlaamsche, Brabantsche, Hollandsche, Utrechtsche) nederzettingen: landbouwers, ontginners en vooral bedijkers in en om Hamburg, in Holstein, Mecklenburg, Voor-Pommeren, de Altmark (Brandenburg), ja tot in 't eertijds, naar Vondel's woorden, ‘vette land van Pruyssen’[1)]. Slechts even, omdat men wel de op grond der historische berichten te verwachten sporen van ‘Nederlandschen’ invloed in deze streken inderdaad vindt in bouwtrant van kerken en huizen, in landbouw en dijkage en ook in plaats- en persoonsnamen, maar in de hedendaagsche dialecten zeer moeilijk den invloed onzer taal thans nog kan onderkennen. Immers wegens de nauwe verwantschap der Nederlandsche (Nederfrankische) en Nederduitsche (Nedersassische) talen kan men, na zooveel eeuwen samenlevens, niet of nauwelijks meer hetgeen aan de eerste ontleend zou kunnen zijn onderscheiden van hetgeen aan beide gemeen en vanouds eigen is[2)].

1) Zie b.v. BREMER, in PAUL's Grundr. d. germ. Philol. III^2 894-901.
2) KLOEKE, Der Vokalismus der Mundart von Finkenwärder bei Hamburg, 1914.

Toch mag men hier in 't algemeen wel een overouden, maar niet geringen invloed onzer taal vermoeden.

II

Wij vangen dan onze, in meer dan één zin ‘ommelandsche reis’ aan in O o s t - F r i e s l a n d , wel het oudste, sterkste en langst gehandhaafde ‘buitenwerk’ onzer taal. Dat deze daar langen tijd groote beteekenis heeft gehad is in 't algemeen zeker welbekend en ook meer dan ééns beschreven[1)]: ieder heeft wel eens gehoord van de Hollandsche gevels, opschriften, namen enz. te Emden. Doch de breedte en diepte van dien Nederlandschen invloed mag toch allicht nog eens weder open uitgemeten worden.

Onder den naam Oost-Friesland wordt, in t a a l k undigen zin, meestal niet alleen de thans nog aldus geheeten Pruisische provincie verstaan, maar heel het kustland tusschen L a u w e r s en Weser, aan beide zijden van Eems en Dollard, dus met inbegrip (van het noordelijk deel) onzer provincie Groningen; in tegenstelling met Westerlauwersch Friesland (onze provincie Friesland en het vanouds ‘West-Friesland’ geheeten noordelijk deel onzer provincie Noord-Holland) en met de Noordfriesche kuststrook van en de eilanden (‘halligen’) langs Sleeswijk. En deze samenvatting of hereeniging van Groningen en Oost-Friesland wordt hier gewettigd zoowel door het gelijke lot, in die beide ge-

1) MENSINGA, De Nederlandsche taal in Duitschland, in Noord en Zuid II 1-16 (dat ik eerst na voltooiing van dit opstel onder de oogen kreeg). - BARTELS, Gesch. d. holl. Sprache in Ostfriesland, in Jahrb. d. Gesellsch. f. bild. Kunst u. Altert. zu Emden IV^2 (1881) 1-57. - WINKLER, Oud Nederland (1887) 73-104 (en 247-59). - JUTEN, De Nederl. Taal in Oost-Friesland en de Westphaalsche Graafschappen, in Neerlandia XII (1908), 185-8, 208-9 (grootendeels, doch zonder vermelding, aan MENSINGA ontleend). - HAHN, Die Ausbreitung der neuhochd. Schriftsprache in Ostfriesland (1912), en de a.w. XIV-XVIII genoemde literatuur. - DOMELA NIEUWENHUIS NIJEGAARD, De Nederl. taal in den loop der eeuwen in Duitschland. I. Vlaanderen en Oost-Friesland, in De Tijdspiegel LXXIV (1917) III 192-213. - DEZ., Nederlandsche taal en invloed op thans Duitsche landen, in het bijzonder op Noord-Friesland, in a.w. LXXV (1918) I 418-34. - Vooral aan het werk van HAHN, die den wedstrijd tusschen het Nhd. en het Nnl. uiterst nauwkeurig en breedvoerig, met statistieken enz., beschrijft, heb ik veel ontleend.

westen aan het Friesch ten deel gevallen, als door het grootendeels gelijke beloop hunner latere taalgeschiedenis.

Want zeer onderscheiden kunnen de lotgevallen van twee nauwverwante talen zijn. Terwijl de Engelsche, naar alle windstreken, over den ganschen aardbol verspreid, thans de meeste aanspraken heeft en doet gelden op de wereldheerschappij, is haar allernaaste Friesche zuster, minder fortuinlijk, binnen de aloude landpalen bepaald gebleven, ja heeft zij zich, ondanks herhaalde hardnekkige pogingen, schier overal aardrijkskundig beperkt, en maatschappelijk tot den rang van een dialect vernederd gezien.

In alle 'Zeven Friesche zeelanden' heeft de eigene Friesche taal vroeger of later het veld moeten ruimen of althans onderdoen voor hare Germaansche verwanten: Nederlandsch, Neder- of Hoogduitsch of Deensch. De Westfriesche taal is in ons West-Friesland, behalve op enkele plaatsen wellicht, reeds zeer vroeg uitgestorven, verdreven door het Hollandsch-Nederlandsch (trouwens niet zonder daarin talrijke sporen achter te laten). Tusschen Vlie en Lauwers daarentegen heeft zij eerst veel later, alleen als schrijf- en beschaafde spreektaal, aan dat Nederlandsch den voorrang moeten afstaan, maar is zij als volksspreektaal blijven voortleven, in zekere mate zelfs als schrijftaal herleefd.

Doch in Groningen hebben in den loop der eeuwen drie, in het eigenlijke Oost-Friesland zelfs vier talen elkaar achtereenvolgens den voorrang betwist. Eerst is de Oostfriesche landstaal in beide gedeelten, beoosten en bewesten den Dollard, door het Nedersassisch vervangen als schrijftaal. En al kan men ook hier, evenals in de andere bovengenoemde, thans Nederlandsche streken van eene eigenlijke literatuur slechts met zeker voorbehoud spreken, gedurende de twee eeuwen harer heerschappij als schrijftaal (c. 1450-1650) zijn er in dat Nedersassisch in Groningen en Oost-Friesland toch vele, soms met ingelaschte historische liederen, zege-, spot- of klaagdichten verlevendigde kronieken (door EGGERIK BENINGA, SICKE BENNINGE, ABEL EPPENS, JOHAN RENGERS VAN TEN POST e.a.) en een menigte godgeleerde en stichtelijke geschriften (door MENNO SIMONS, MENSO ALTING, UBBO EMMIUS, DANIEL EILSHEMIUS e.a.) samengesteld, die om hun inhoud groot belang hebben gehad of nog hebben[1].

1) BORCHLING, Die niederd. Literatur Ostfrieslands, in Niederd. Jahrbuch XXVIII (1902) 1-24. Zie ook, vooral voor de hedendaagsche literatuur: DUNKMANN, Ostfries.-plattd. Dichterbuch (1911) XI-LVII.

Maar ook - wat meer zegt - als volksspreektaal heeft het eigenlijke Oostfriesch tusschen Weser en Lauwers moeten wijken voor het Nedersassisch; al heeft het zich in enkele afgelegen streken, als het noordelijke Harlingerland en het moeilijk toegankelijke Sa(gel)terland tot in de 17de eeuw of zelfs tot heden min of meer gewijzigd kunnen handhaven[1]. Elders schijnen de sporen, door de oude taal achtergelaten in de haar vervangende, uiterst schaarsch; immers al gaan de meeste bewoners van het thans Duitsche Oost-Friesland er nog altijd prat op 'Friesen', geen 'Duutskers' te heeten en ook 'Friesch' te spreken[2], dat 'Friesch' is inderdaad, evenals het nagenoeg gelijke Groningsch, niets dan Nedersassisch met enkele geringe Friesche achterblijfselen.

Daarentegen springt de langdurige, diepgaande invloed van ons Hollandsch-Nederlandsch op die volkstaal van Groningen en (in slechts weinig geringere mate) van Oost-Friesland aanstonds in het oog. Men hoeft niet alleen MOLEMA's Woordenboek der Groningsche volkstaal, maar ook DOORNKAAT-KOOLMAN's woordenboek der hedendaagsche (ten onrechte dusgenaamde) 'Oostfriesche', d.i. Nedersassische, Plat- of Noordduitsche taal, of enkele stukjes uit DUNKMANN's Ostfriesisch-plattdeutsches Dichterbuch slechts even in te zien om slag op slag echt Nederlandsche, uit Holland geïmporteerde klanken, woorden, zegswijzen, spreekwoorden enz. te ontmoeten[3].

Deze breede en diepe invloed in de Nedersassische v o l k s s p r e e k t a a l van Oost-Friesland is a.h.w. het bezinksel dertwee eeuwen heugende heerschappij onzer taal als schrijf-, kerken schooltaal in een aanzienlijk deel van dat gewest. Het Nedersassisch, eigenlijk zelf een indringer, heeft, na twee eeuwen van heerschappij, in Groningen als schrijftaal en als beschaafde spreektaal alleen het Nederlandsch boven zich moeten erkennen. Doch in Oost-Friesland is het in 't gedrang geraakt tusschen

1) SIEBS in PAUL's Grundr. d. germ. Philol.^{2} I 1167-70; BREMER in a.w.^{2} III 847-8.
2) T.l.a.p. - HAHN, a.w. 161.
3) Dat b.v. ook Hollandsche liederen, evenals Hollandsche ganzespelen enz., in Oost-Friesland tot in de 19de eeuw evengoed bekend geweest zijn als in Groningen blijkt uit W. LÜPKES, Ostfriesische Volkskunde (1907) 170, 228 (verg. ook 193, 199 enz.). Ook kinderprenten werden ginds van hier uit ingevoerd.

twee mededingende indringers, die, te zamen haar verdringende, wederom bijna twee eeuwen lang (c. 1650-1850) met elkaar om den voorrang gedongen hebben: het Hoogduitsch[1)] van het groote, maar door den 30-jarigen oorlog verzwakte, verscheurde en verarmde, machtelooze Heilige Roomsche Rijk, en het Nederlandsch van de kleine, maar door den 80-jarigen oorlog gestaalde en samengesmede, van levenskracht overstroomende, rijke, machtige en aanzienlijke Republiek der 7 Vereenigde Nederlanden.

Bij deze, gelijk bij alle verdere veroveringen onzer taal aan de oostgrens onzer Republiek heeft zeker ook het drukke scheepvaart- en handelsverkeer, hier vooral van de snel aanwassende havenstad Emden, met de Nederlandsche steden een groote rol gespeeld. Maar de voornaamste factor is, hier althans, stellig de godsdienst, de kerk geweest; dezelfde macht, die gedurende de middeleeuwen in heel West-Europa aan het uitheemsche Latijn, in Oost-Europa aan het Grieksch zijne heerschappij heeft verzekerd, maar die ook zoo vaak, als b.v. in Vlaanderen, het plechtanker is gebleken der onderdrukte of door vreemden invloed bedreigde inheemsche landstaal.

Onder het Oostfriesche volk - hier en verder nu in den gewonen; beperkten zin genomen -, vanouds vol ijverige belangstelling voor de vraagstukken van godsdienst en kerk, vond de Hervorming dadelijk grooten aanhang: zoowel de oudere Luthersche, de nier Zwingliaansche en de verschillende Doopersche richtingen (van MELCHIOR HOFMANN, MENNO SIMONS e.a.) als de jongere Calvinistische; reeds in den aanvang der 16de eeuw werden er vele preeken en stichtelijke traktaten, maar ook godgeleerde vertoogen en strijdschriften over de aanstonds opgekomen, verdeeldheid en twist zaaiende leerstellige vraagstukken gedrukt en verspreid; aanvankelijk echter alle nog in de toenmalige Nederduitsche landstaal.

Aanzienlijk werd het Gereformeerde element - vooral in het welvarendste gedeelte van het land, het aan den Dollard, tusschen Eems en Leibocht gelegen Krummhorn, en met name te Emden - versterkt in den tijd der geloofsvervolgingen. Ik

1) Dat in de meer oostelijke en zuidelijke streken van Noord-Duitschland, zonder de Nederlandsche mededinging, het Nederduitsch als schrijftaal reeds in de 17de eeuw overwonnen en verdrongen heeft.

behoef slechts even in herinnering te brengen hoe dit gedeelte van Oost-Friesland, bovenal Emden, in dien tijd het toevluchtsoord is geweest voor duizenden Nederlanders, die om den geloove reeds aanstonds na 1553, toen Bloody Mary den Engelschen troon besteeg, uit Engeland, de eerste wijkplaats, maar vooral na de komst van Alva uit alle (Dietsche en ook Waalsche) gouwen[1)] tijdelijk de wijk moesten nemen naar dit land, waarover Alva's ijzeren hand zich niet uitstrekte. Oost-Friesland stond wel, als deel van het Duitsche Rijk, onder den Keizer, maar maakte geen deel uit van de Bourgondisch-Oostenrijksch-Spaansche erflanden. Emden mocht voortaan met recht de 'herberg van Gods verdrukte gemeente', de 'moederkerk der Nederduitsch-Hervormde Kerk' heeten. Daar is in 1571 de eerste nationale Synode gehouden; daar hebben langer of korter tijd GNAPHEUS, MICRON, UTENHOVE, MARNIX en tal van andere bekende Nederlandsche vluchtelingen vertoefd; daar zijn verschillende Nederlandsche bijbelvertalingen (zooals die van UTENHOVE in 1556 en de beroemde voorlooper van den Statenbijbel, de zoogenaamde Deux-Aes-Bijbel, in 1562), psalmboeken, geloofsbelijdenissen, catechismussen en andere godsdienstige of godgeleerde geschriften gedrukt door uitgeweken Hollandsche, Vlaamsche, Brabantsche en andere Nederlandsche boekdrukkers.[2)]

Met deze 'refuge' had ook de Nederlandsche taal hare intrede in Oost-Friesland gedaan. Maar het was en bleef voorshands alleen een taal van en voor de ballingen, die ook na 1578 meerendeels naar Holland terugkeerden of, van elders afkomstig, daarheen gingen. Die Nederlandsche boeken waren, evenals de te Londen, Straatsburg e.e. 'in de verstrooiing' gedrukte, alleen bestemd voor gebruik in eigen kring en voor export in de Nederlanden. Het Nedersassisch bleef niet alleen steeds de volksspreektaal der ingeborene Oostfriezen, maar in den eersten

1) De geslachtsnamen, als b.v. van den Oostfrieschen geschiedschrijver *Harkenroht* (< *Hertogenrade* in Limburg), zijn in dezen nog welsprekende getnigen.

2) Zie de bibliographie der Emder drukken uit de 16de, 17de en 18de eeuw, bij HAHN, a.w. 178-255. Daarin o.a. de Emder Catechismus, oft kinderleere (1554 vlgg.); wel te onderscheiden van de 'Emder bedingen', het zgn. 'groot-E(e)m(b)der(t)', een in de 17de eeuw hier te lande veel gebruikt spel- of leesboek (zie o.a. Bredero, Moortje, vs. 2643, verg. ook 2889).

tijd ook hunne kerk- en schooltaal, zoowel bij de Lutherschen als aanvankelijk, na de scheiding tusschen de beide gezindten in 1554, bij de Gereformeerden; ja, in Groningerland en Drente geboren predikanten, als b.v. de bovengenoemde MENSO ATLING preekten en schreven te Emden eveneens in 't Nederduitsch, dat hun toen denkelijk, als de literaire vorm hunner eigene spreektaal, ook nog gemakkelijker zal gevallen zijn dan het Hollandsch-Nederlandsch.

Maar terwijl nu in 't vervolg bij de Luthersche gemeenten, onder invloed van het Luthersche hof, dat Hoogduitsch schreef en misschien ook wel sprak, althans een Hoogduitschen hofprediker had, het Nederduitsch reeds vrij spoedig, in de eerste helft der 17de eeuw, voor het Hoogduitsch moest wijken, verdrong, schoon iets later, toch niet minder doortastend, het Nederlandsch de landstaal in de Gereformeerde (en waarschijnlijk ook in de Doopsgezinde) gemeenten der ingezetene Oostfriezen. Deze aanvankelijk bevreemdende - immers eerst later, lang na den tijd der groote uitwijking van Nederlanders naar Emden beklonken - overgang van Nederduitsch tot Nederlandsch zal wel voor een deel zijn toe te schrijven aan den invloed van talrijke vluchtelingen, die niet naar hum geboorteland waren teruggekeerd. Maar toch zeker ook en voornamelijk aan den nauwen en toen zoo krachtigen kerkelijken band tusschen de Gereformeerde gemeenten in Oost-Friesland en de weldra stevig gevestigde Hervormde (Gereformeerde) Kerk in de Nederlanden; en ten slotte, lest best, aan de aantrekkingskracht der snel en sterk aanwassende Republiek.

Want ook de staatkunde heeft hier een niet geringen invloed geoefend. Oost-Friesland, vanouds evenals de andere Friesche gewesten door inwendige twisten en veeten verscheurd, werd sedert het einde der middeleeuwen bestuurd door de Sirksena's, een ‘hoofdlingen’geslacht, dat door den Keizer in 1454 met Oost-Friesland als graafschap beleend was. Drie eenwen lang, tot 1744, hebben zij geregeerd, zonder groote macht en luister, in gedurigen strijd met de stenden, vooral met de stad Emden. Tijdens de Hervorming koos de Graaf partij voor de Luthersche richting, die sedert aan het hof bleef heerschen, terwijl een groot deel der bevolking, als gezegd, meer Zwingliaansch- of Doopersch-, later vooral Calvijnschgezind was. De strijd tusschen de Luthersche en de Calvijnsche theologen, voornamelijk over het avondmaal, werd nog van aard veranderd en verscherpt,

toen de twee zonen van gravin Anna na haar dood in 1575 voor de twee verschillende gezindten partij kozen: Edzard begunstigde de Lutherschen, vooral in Norden en Aurich gezeten, Johan de Gereformeerden. Het werd een openlijke burgeroorlog tusschen graaf Edzard en het Gereformeerde deel des volks; waarbij de eerste den steun zocht van den Katholieken Keizer en diens bondgenoot Spanje, de laatsten, onder aanvoering van 's graven broeder, daarentegen zich wendden tot de natuurlijke en naburige beschermers van hun geloof, de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden. Dezen, zeker niet ongenegen in dit troebele water te visschen, en sedert de ‘reductie’ van Groningen (1594) in staat ook in die streken hunne macht te, doen gevoelen, traden na een ogenlijken opstand te Emden, waarbij het Gereformeerde volk de bovenhand kreeg, als bemiddelaars op: zij ‘dicteerden’ - naar inhoud en ook in den vorm, immers in het Nederlandsch - in 1595 te Delfzijl een verdrag, waarbij te Emden alleen de Gereformeerde belijdenis werd toegelaten (de Luthersche werd er tot 1748 inderdaad slechts, onder allerlei beperkende en vernederende voorwaarden, geduld), en waarbij de Staten-Generaal het recht kregen in Emden en Leeroord Staatsche bezettingen te leggen, die er ook tot 1744 zijn gebleven en, ondanks de vele vreemde elementen in die troepen, toch zeker het hare hebben bijgedragen tot uitbreiding en handhaving onzer taal.

Laat ik hier verder slechts terloops er aan herinneren, dat de politiek der prinsen van Oranje altijd meer het oog op dit naburig gewest gericht heeft gehouden dan die der Staten, vooral van Holland, die den blik meer naar de zee en de overzeesche bezittingen wendden. In dit verband dient hier ook gewag gemaakt van het beraamde, maar afgesprongen huwelijk der jongste dochter van Frederik Hendrik met den jongen aanstaanden graat van Oost-Friesland Enno Lodewijk, die evenals zijne broeders grootendeels hier te lande was opgevoed.

Door dit alles werd het gebruik der Nederlandsche taal zeer bevorderd. Doch alleen in de Gereformeerde gemeenten; niet in de Luthersche! Want nadat het grafelijke hof de Luthersche belijdenis en daarmede de Hoogduitsche taal had aanvaard, en deze laatste reeds tijdens gravin Anna, omstreeks het midden der 16de eeuw, door haren kanselier Ter Westen voor de grafelijke kanselarij was ingevoerd en dus sindsdien voor alle van daar

uitgaande brieven - behalve die aan de Staten Generaal - en andere staatsstukken werd gebezigd[1)], werd dat Hoogduitsch in den loop der eeuw niet alleen de taal van den adel, de landsregeering en het gerecht, maar natuurlijk eerst en vooral de kerk- en schooltaal der Luthersche gemeenten. Zoo werd de strijd om de confessie ook een taalstrijd: Hoogduitsch beteekende Luthersch, Nederlandsch Gereformeerd. De hartstocht, waarmede men voor een dier talen streed of scheen te strijden, gold echter alleen de dierbare, alleenzaligmakende geloofsbelijdenis, waarvan die taal het uiterlijk kenteeken was! De Oost-friezen zijn ook in hun ‘odium theologicim’ goede Nederlanders van den ouden stempel geweest!

De eigenlijke heerschappij (zij 't ook gedeeld met het Hoogduitsch) der Nederlandsche taal in Oost-Friesland dagteekent echter pas van het midden der 17de eeuw; zeker niet toevallig juist het hoogtepunt van den bloei onzer Republiek! Van dien tijd af is zij twee eeuwen lang niet alleen in de Gereformeerde en Doopsgezinde gemeenten kerk- en schooltaal geweest, maar heeft zij ook buiten de kerk en de school in een groot deel van het land, zeker althans in de voornaamste stad Emden, eene overwegende plaats in het gansche openbare leven bekleed. Wat noch de instrooming der talrijke vluchtelingen, noch de confessie geheel had vermocht deden, als gezegd, de nauwe kerkelijke verbinding met de Hervormde Kerk in de Republiek, het daarmee samenhangend bezoek onzer universiteiten, daarnaast de drukke handel en scheepvaart op onze havens, en eindelijk de genoemde militaire bezettingen; kortom het aanzien en de macht van de Nederlandsche Kerk en den Nederlandschen Staat.

Vooral het bezoek der universiteiten heeft blijkbaar grooten invloed geoefend. Gelijk later in de 19de eeuw de ‘Kapenaars’ uit Zuid-Afrika hier te lande kwamen, en nog thans Duitschers en Hongaren - door de oude studiebeurzen gelokt - te Utrecht komen studeeren, zoo trokken in de 17de, 18de en 19de eeuw, vooral nadat de oostelijk en zuidelijk gelegen Duitsche universiteiten Luthersch. geworden of in verval geraakt waren, de Gereformeerde theologische Faculteiten onzer Hoogescholen van

1) HAHN, a.w. 8-24.

Franeker (1585), Groningen (1614) en later ook Utrecht (1636) zeer vele studenten, meerendeels, maar toch geenszins uitsluitend theologanten. Te Groningen meldden zich reeds aanstonds in de twee eerste jaren na de oprichting 25 Oostfriezen aan; in de eerste eeuw (1615-1714) studeerden aldaar 595, in de tweede (1715-1814), ondanks den overgang onder Pruisisch bestuur in 1744, nog 332 Oostfriesche studenten[1]. Wat zulk een verblijf beteekende is duidelijk: al werden alle colleges natuurlijk nog in 't Latijn gegeven, de lezing der stichtelijke en godgeleerde literatuur, bovenal de omgang met de overige studenten en de burgerij maakte deze Oostfriezen vertrouwd met onze taal, die zij, onder den indruk van de hoogere beschaving in de Republiek, leerden beschouwen als den beschaafden, literairen vorm hunner eigene Nedersassische volkstaal, die ook in Duitschland reeds ‘plat’ geheeten[2] en onwaardig gekeurd werd in eene openbare kanselrede of in geschrifte gebruikt te worden. In hun vaderland teruggekeerd, gingen zij dus vanzelf, naar Hollandsch voorbeeld, die Hollandsche taal in de preek, in de catechisatie en in geschrifte bezigen[3]; niet het Hoogduitsch, dat vooreerst veel meer van hunne eigene, natuurlijke taal verschilde en ten tweede nu eenmaal een hatelijke, wijl Luthersche kleur en smaak had. Bovendien werden op den duur verscheidene Oostfriezen hier te lande beroepen[4], die later weer naar hun vaderland terugkeerden; terwijl omgekeerd, althans later, niet alleen Groningers, Drenten en Friezen, maar ook volbloed Hollanders in Oost-Friesland hun werkking vonden. Gereformeerd Oost-Friesland was kerkelijk een ‘buitenprovincie’ onzer Republiek geworden.

De verdere geschiedenis onzer taal in Oost-Friesland, haar ‘opgaan, blinken en verzinken’, hangt ten nauwste samen met de staatkundige geschiedenis van dat gewest. Ook hier is de

1) Zie de statistiek der van 1615 tot 1750 te Groningen ingeschreven studenten bij HAHN, a.w. 173-4; ook BARTELS, a.w. 4.
2) LISCH, Plattdeutsch, in PAUL u. BRAUNE's Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit. XLII 134-56.
3) Zie straks een paar voorbeelden.
4) De ‘Oostersche pfarheeren’, waarover BREDERO, Sp. Brab. 216, spreekt; al zijn daaronder misschien ook Luthersche predikanten bedoeld. Zie NAUTA's aant. op genoemde plaats, waaruit ook blijkt dat velen onder hen geen zuiver Nederlandsch, maar hun eigen Oostersch bleven spreken (en preeken?).

uitwendige taalgeschiedenis een deel der volksgeschiedenis. Na het uitsterven der Sirksena's kwam het land in 1744 aan den koning van Pruisen, die van den Keizer het recht van opvolging had gekregen. Het bleef aan Pruisen tot 1807, toen het bij het pas opgerichte koninkrijk Holland gevoegd werd, waarmede het in 1810 door Napoleon bij Frankrijk werd ingelijfd. In 1813 door Pruisen bevrijd, werd het echter in 1814 aan Hannover toebedeeld, waarmede het ten slotte in 1866 weder aan Pruisen kwam. Gaan wij nu kortelijk de wederwaardigheden onzer taal onder al deze lotswisselingen na.

In de eerste plaats was zij dus van omstreeks 1650 tot 1850 in de Gereformeerde (en Doopsgezinde) gemeenten de gewone officiële k e r k t a a l , niet alleen voor de godsdienstoefening (preek, gebed en gezang), maar ook voor catechisatie, kerkeraadsnotulen, attestatiën enz. Enkele feiten mogen volstaan[1].

In 1648 is de oudste bekende (allicht niet de eerste) Nederlandsche preek die te Emden (door een te Emden geboren predikant, die in Groningen en Bremen gestudeerd en eerst in Holland gestaan had) gehouden is, te Groningen gedrukt. Het platteland volgde over 't geheel wat later, maar toch vrij spoedig het door de stad gegeven voorbeeld. Van den predikant, die van 1650 tot 1674 te Jemgum (= Jemmingen) stond, bericht een tijdgenoot (NB. in 't Nedersassisch!), dat hij de laatste was, die ‘up sin Plump Nedersax hefft gepredigt’. JOHANNES CLOPPENBORG (blijkens zijn naam zelf uit Oldenburg afkomstig, genan en zeker wel bloedverwant van ‘Haentje Klopper’ uit VONDEL's Hekeldichten) was de eerste, die in 1658 in datzelfde Jemgum Hollandsch preekte. Maar reeds omstreeks 1650 werden terzelfder plaatse de Hollandsche psalmen van DATHEEN ingevoerd (nog wel door een in de Paltz geboren predikant!), in plaats van de tot dusverre gezongen Hoogduitsche: allicht een kwade ruil, zouden wij gissen! En ook in dienzelfden tijd (1651) werd het laatste Nederduitsche gezangboek voor de Gereformeerde gemeente te Emden gedrukt; in het volgend jaar 1652 verscheen te Hamburg het eerste Nederlandsche. Was de Nederlandsche geloofsbelijdenis van 1566 nog in 1630 in Nedersassische overzetting verschenen, in 1677 werd omgekeerd de Emder catechismus, ‘eertyts in Saxsche Taale... vervattet’, volgens opdracht van den Emder ker-

1) Ontleend aan BARTELS en HAHN, passim.

keraad ‘in onse tegenwoordige Tale overgeset’ of, gelijk het in de handelingen des Kerkeraads luidt, ‘tot een beter en soeter taal overgebragt’. Zelfs vertaalt een Waalsch predikant in 1677 zijne eigene Fransche preeken in het Nederlandsch. Trouwens vele predikanten waren, als gezegd, geboren Hollanders; althans later. Terwijl tusschen 1600 en 1650 onder de 18 te Emden dienstdoende predikanten zich nog geen enkele Nederlander bevond - 11 waren ‘Duitschers’ uit het overige Duitschland[1], 6 Oostfriezen, 1 was een Waal -, waren van de 23 predikanten uit de tweede helft der 17de eeuw 11 Oostfriezen (waarvan 2 vroeger in Holland gestaan hadden), 7 Hollanders en 5 Duitschers (waarvan ook 1 vroeger in Holland had gestaan). Steeds krijgt men denzelfden indruk: omstreeks 1650 neemt de Hollandsche invloed overal sterk toe.

In het laatste kwartaal der 17de eeuw was dan ook het overwicht van het Nederlandsch te Emden en in heel het Gereformeerde deel van Oost-Friesland verzekerd; slechts in enkele gemeenten was er een Hoogduitsche predikant. En zoo is het over 't algemeen de heele 18de eeuw door gebleven[2].

Evenwel vinden wij in dienzelfden tijd ook reeds de eerste sporen van een strijd over de heerschappij onzer taal in de kerk. En dit zal wel verband houden met de politieke omstandigheden. Hadden de Gereformeerden tot dusverre hunne blikken steeds naar 't Westen gericht en in de Staten-Generaal hunne natuurlijke beschermers gezien, nu daagde er in het Oosten eene andere macht op, die de onze eenmaal zou overvleugelen: die van den eveneens Gereformeerden Grooten Keurvorst van Brandenburg en zijne nazaten, de koningen van Pruisen, straks Frederik den Grooten! Reeds lang vóór 1744 doet zich die invloed in Oost-Friesland ook in deze aangelegenheid gevoelen. Zoo werd te Emden in 1686 op krachtigen aandrang van den magistraat althans één Hoogduitsche predikant beroepen; hetgeen trouwens reeds vroeger in de gemeente bepleit was, o.a. als een lokmiddel tot kerkbezoek en wellicht overgang van Lutheranen![3] Maar na zijn dood werd weder een Hollandsch sprekende predikant beroepen, en bij een volgende vacature alleen op hernieuwden aandrang van den magistraat een Duitsch

1) Onderscheiden van de inheemsche Oostfriezen; verg. boven, 175.
2) BARTELS, a.w. 7.
3) BARTELS, a.w. 5.

sprekende[1]. Na den overgang van Oost-Friesland aan Pruisen werd de tegenstelling tusschen den magistraat en den kerkeraad verscherpt. Eene vacature in 1750 gaf aanleiding tot langdurige moeilijkheden. De kerkeraad gaf, bij monde van meer dan één (te Emden geboren) predikant, te kennen dat dezen zelf zwarigheid maakten tegen het houden van Hoogduitsche preeken, zoowel omdat zij die taal niet (genoeg) machtig waren, als omdat zij immers 'voor stoelen en banken zouden preeken'[2], aangezien het een 'hertseer' voor de gemeente was, een Duitsche preek te hooren, die bovendien door geen 20 van de 100 toehoorders verstaan zou worden[3]. Of de magistraat hierop al snedig (maar in een Nederlandschen brief) antwoordde dat in dit laatste geval 'een nette proportie tusschen Leraeren en Toehoe[r]deren' eischte dat althans 1 der 6 predikanten Hoogduitsch preekte; of hij al onder meer aanvoerde dat de stad Emden tot het Duitsche Rijk behoorde en onder een Hoogduitsch sprekenden koning stond[4], dat het Hoogduitsch de taal was van het gerecht, van de Latijnsche school, van de Lutheranen, ja dat het uitsluitend beroepen van Nederlandsch sprekende predikanten 'soude... schijnen te sweemen na eene connexie met het nabuirige Neerland'[5], de kerkeraad bleef weigerachtig en zwichtte, na lange briefwisseling, ten slotte alleen voor een stellig bevel uit Berlijn van den Pruisischen koning. Natuurlijk zullen wij ons niet vleien, dat deze gehechtheid aan het Nederlandsch voortkwam uit zuivere liefde voor onze taal om haarszelfs wil; deze was alleen een sjibbolêt der Gereformeerde orthodoxie tegenover hare reeds meer 'verlichte' Luthersche tegenpartij. Evenmin trouwens als het Frederik den Grooten om de Duitsche taal zelve te doen was: zulke 'alduitsche' ideeën en idealen waren in de eeuw der verlichting in 't algemeen - en zeker aan Frederik den Grooten, den bewonderaar van Frankrijk, die zelf een reeks Fransche werken, geen enkel Duitsch geschreven heeft - even onbekend als een 'groot-Nederlandsch' bewust streven dit was hetzij aan de Oostfriesche Gereformeerden

1) A.w. 8; HAHN, a.w. 77.
2) BARTELS, a.w. 10.
3) 'De Hoogduitsche taal zou hem voor het gros der toehoorderen doen zyn en blyven een klinkent metaal en luidende schelle' (t.a.p.)!
4) Een eigenaardig argument trouwens, waar het Frederik den Grooten gold, die liefst Fransch schreef en sprak!
5) HAHN, a.w. 78-9.

of aan de burgers onzer Republiek. Maar zeker was er toen van eenig D u i t s c h taalbesef of volksbesef in Oost-Friesland evenmin of nog minder sprake. Hoe het zij, de halsstarrigheid van den Emder kerkeraad werd gestraft met een herhaling van het reeds in 1748 uitgevaardigd verbod om de Hollandsche hoogescholen te bezoeken, in plaats waarvan den Oostfriezen Lingen werd aangewezen. Toch bleef de kerkeraad onwillig en wederspannig: telkens weer bij eene vacature beriep hij zich op den afkeer van predikanten en gemeenten beiden tegen Hoogduitsche preeken. Deze tegenstand werd er niet zwakker op, toen Oost-Friesland in 1814 aan Hannover kwam, waarvan een overwicht der lang onderdrukte Lutheranen werd gevreesd; daartegenover bleven de Gereformeerden hoogen prijs stellen op het behoud der Hollandsche taal en het bezoek der Hollandsche hoogescholen. In 1818 verordende het koninklijk Consistorie, dat voortaan in alle Gereformeerde gemeenten om de 4 a 6 weken, door de nieuwberoepen predikanten zelfs om de 2 weken, in 't Hoogduitsch gepreekt zou worden; mede ten bate der inheemsche ‘candidaten’, die tot dusverre bij de uitheemsche (Hollandsche) achtergesteld waren: een maatregel, die aanvankelijk den strijd nog verscherpte en verbitterde[1]. Velen gingen niet ter kerke, wanneer er ‘Luthersch’, d.i. in 't Duitsch gepreekt werd; een goed Gereformeerd, maar Hoogduitsch gezangboek werd afgewezen als ‘Luthersch’![2] Het is dezelfde strijd als bij ons om bepaalde oude drukken van den Bijbel of om de oude psalmberijmingen; trouwens ook de strijd, na 1817 hier te lande gestreden over de invoering der Evangelische Gezangen naast DATHEEN's psalmberijming, vond in de Oostfriesche ‘buitenprovincie’ der Kerk weerklank, evenals later de Afscheiding van 1836[3].

Intusschen waren echter buiten de kerk de tijden toch anders geworden. Hadden de krijgsroem van Frederik den Grooten en de ontluiking der nieuwe Duitsche literatuur Oost-Friesland nog koud gelaten, de vrijheidsoorlog miste zijn uitwerking niet: hij wekte ook daar een Duitsch-nationaal besef, dat natuurlijk door de gebeurtenissen van 1866, die Oost-Friesland weder

1) Zie nadere, soms curieuse bijzonderheden bij BARTELS 14 vlgg., HAHN 82 vlgg.
2) HAHN 85, DUNKMANN XXXVIII.
3) Zie BARTELS 15-6.

aan Pruisen verbonden, en vooral door die van 1870 nog werd aangewakkerd en versterkt. In den loop der 19de eeuw, maar toch vooral pas na 1840, verliest onze taal in de Gereformeerde (Hervormde) kerk gestadig terrein. Men kan dit o.a. aflezen uit het afnemend bezoek onzer hoogescholen. In 1830 studeerden er te Groningen nog 30 Oostfriezen; het thans nog steeds aldaar bestaande studentengezelschap 'Dicendo discimus' is in 1828 door 7 leden der Oostfriesche 'Landsmannschaft' 'Upstallboom' en 2 Nederlandsche studenten gesticht[1]. Doch sedert 1845 werden er steeds minder, na 1854 geen enkele meer ingeschreven; terwijl ook Utrecht na HERINGA's dood (1840) zijn aantrekkingskracht verloor. Wel gingen de aanstaande Oostfriesche predikanten nog een tijdlang voort na hunne studie in Duitschland eenige maanden hier te lande te vertoeven om onze taal te leeren, evenals de hier geboren aanstaande Waalsche predikanten zich nog in Frankrijk of Zwitserland plegen te oefenen. Maar het Gereformeerde Oost-Friesland had zich van Nederland afgewend en den blik naar het Oosten gericht: Halle en Berlijn, ook Heidelberg en Göttingen, hoezeer verder afgelegen - maar dit bezwaar woog minder dan vroeger -, trokken meer, zeker wel niet alleen door de taal, maar ook door de wetenschap. Na 1866 en 1870 ging het Nederlandsch steeds sneller achteruit: in 1865 had in de meeste gemeenten het Hollandsch nog de overhand, in 1878 was het omgekeerd. Vooral de invoering van een Duitsch gezangboek (1871) en een Duitsch psalmboek (1876) hielpen mede. In 1879 is de laatste Nederlandsche preek te Emden gehouden. Op de dorpen duurde het ook nu wat langer maar was toch onze taal vóór het begin dezer eeuw overal van den kansel verdreven. In 1881 waren er nog een half dozijn gemeenten, waar slechts ééns per maand Duitsch gepreckt werd; thans heeft het Hoogduitsch overal de alleenheerschappij[2]. Zeker heeft het Pruisische 'regiment', dat ook de Poolsche en Deensche talen waarlijk niet ontzien heeft, hiertoe niet minder medegewerkt dan het na 1870 krachtig ontwaakte Duitsche stambesef.

1) VAN HAMEL in Gron. Stud.-Alm. 1904, 259.
2) Zie de omstandige opgaven bij HAHN 86-8; verg. die over de taal der kerkboeken in de verschillende gemeenten a.w. 93-5. In enkele gemeenten is in den middag- of avonddienst nog tot 1900, ja tot 1908, in 't Nederlandsch gezongen!

Wat hier over de Gereformeerden gezegd is geldt zeker ook voor de wel kleinere maar vrij talrijke Doopsgezinde gemeenten van Oost-Friesland, die echter als ‘stillen in den lande’ minder van zich lieten hooren en minder met de overheid in aanraking kwamen[1]. Omstreeks 1870-2 was te Emden, behalve de preek, het eenige overblijfsel van het Hollandsch een klein, jaarlijks aldaar verschijnend almanakje[2]. Tot omstreeks 1880 werd bij de Doopsgezinden te Emden, Leer, Norden e.e. nog uitsluitend of meer of minder geregeld Hollandsch gepreekt[3]. Thans behoort ook dit tot het verleden, al is de heugenis er van nog niet verstorven, en al worden de Oostfriesche gemeenten nog meestal bediend door hier te lande geboren en gestudeerde leeraren, die echter thans allen altijd in 't Duitsch preeken.

Maar het Nederlandsch is in het Gereformeerde deel van Oost-Friesland niet alleen kerktaal geweest. Ook in de s c h o o l, vanouds ten nauwste verbonden met de kerk en van haar afhankelijk, heeft zij geheerscht, èn als voorwerp èn als middel van onderwijs. Nederlandsche schoolboeken, als de welbekende ‘Trap der Jeugd’, waren er alom in gebruik, natuurlijk de catechismus inbegrepen. Het Hoogduitsch werd er zelfs niet aangeleerd; eerst in 1754 werd dit te Emden door den magistraat geëischt en door den kerkeraad bewilligd, ook ten einde den pas af te snijden aan de voor het zieleheil gevaarlijke concurrentie der Luthersche school, waar men het daar onmisbare, en voor iedereen toch altoos nuttige Hoogduitsch wèl leerde. Maar in de particuliere ‘bij- of winkelscholen’ werden beide talen (niet de tot dialect afgedaalde Nederduitsche landstaal) onderwezen. En in vele Luthersche gemeenten was het Nederlandsch wel geen schooltaal, maar toch ook (te Emden tot 1872) leervak. In den Hannoveraanschen tijd werd echter langzamerhand ook in de Gereformeerde scholen Hoogduitsch de schooltaal, het

1) J.P. MÜLLER, Die Mennoniten in Ost-Friesland, in Jahrb. d. Gesellsch. f. bild. Kunst usw. IV^2 58-74, V^1 46-79; naar 't schijnt, niet voortgezet. - TEN DOORNKAAT KOOLMAN, Mitteil. aus der Gesch. d. Mennoniten-Gemeinde zu Norden im 19. Jahrh. (1904).

2) Mededeeling van wijlen Prof. Dr. S. CRAMER.

3) Te Norden was Ds. J. POL, die in 1883 emeritus werd, de laatste; zijn opvolger word beroepen op voorwaarde dat hij, na een driemaandsch bezoek eener Duitsche hoogeschool, in 't Hoogduitsch zou preeken (l.a.w. 22, 25). En zoo ging het ook elders.

Nederlandsch alleen nog onderwezen; hetgeen echter tusschen 1870 en 1880 ook ophield.[1] Eigenaardig is het hoe in den Hollandschen tijd (1807-10) onze Regeering door haar voorbarig, overijverig gebod om in alle scholen en kerken, ook in de Luthersche, Hollandsch te onderwijzen en te preeken, onze taal meer goed dan kwaad gedaan heeft De onverstandige en verkeerde dwang wekte - evenals later in België - juist afkeer en weerstand; en de maatregel was in de Luthersche gemeenten, waar het Hoogduitsch reeds lang vaste wortels had geslagen, ook eenvoudig onuitvoerbaar. In Aurich en Jever meldde zich, nadat 13 maal in de dagbladen gegadigden voor de betrekking van onderwijzer in het Nederlandsch waren opgeroepen, niemand aan. Ongelukkig had er in de oproeping gestaan dat die onderwijzers zouden dienen ‘ter bevordering van de kennis der hollandsche taal en van eene beschaavde opvoeding’: eene onhandige samenkoppeling, die de laatste oogenschijnlijk van de kennis van het Hollandsch afhankelijk stelde en, aldus verkeerd opgevat, veel verbittering wekte.[2]

Niet minder kenschetsend voor de plaats van het Nederlandsch in Oost-Friesland is het echter, dat het ook door de r e g e e r i n g d e r s t a d Emden veelvuldig gebezigd werd. Wel was het niet de officieele taal der stedelijke kanselarij, die, evenals de grafelijke en als het hof-, het ambts- en het stadsgerecht, in hare brieven (behalve alweer die aan de Staten-Generaal), hare oorkonden, gilderollen, protocollen enz. Hoogduitsch schreef; doch in de verordeningen, die voor de gansche burgerij bestemd waren en door haar verstaan moesten worden, was de magistraat wel genoopt het Nederlandsch te gebruiken. In de eerste helft der 17de eeuw is nog 80 %, in de tweede slechts 4 % dier verordeningen gesteld in de Nederduitsche landstaal, die daarna geheel verdwijnt. Dit verlies komt nu vooral ten goede aan het Nederlandsch. In de vier halve eeuwen van 1600 tot 1800 is het percentage der Nederlandsche verordeningen steeds stijgende, onderscheidenlijk 2½, 47, 49, 70 %, terwijl de cijfers voor 't Hoogduitsch zijn 17½, 49, 51, 30; zoodat in de tweede helft der 18de eeuw, in den Pruisischen tijd, de Nederlandsche meer dan het dubbel der Hoogduitsche bedragen[3]!

1) HAHN 96-112.
2) BARTELS 12; HAHN 100.
3) HAHN 24-52.

Wat het gebruik als l i t e r a i r e s c h r i j f t a a l betreft, nadat de uitgeweken Nederlandsche boekdrukkers te Emden in de tweede helft der 16de eeuw voor de ‘gemeenten in de verstrooiing’ vele Nederlandsche boeken gedrukt hadden, verdreef onze taal, in wedijver met het Hoogduitsch, hare Nederduitsche zuster weldra ook uit de boekdrukkerijen. In den loop der 17de en 18de eeuw daalde het percentage der te Emden gedrukte Nederduitsche boeken van 47 tot 3 % (in 1740; daarna 0), terwijl dat der Nederlandsche van 0 tot 67 (eens 71) % steeg, dat der Hoogduitsche met 24 begint en met 22 eindigt (maar daartusschen herhaaldelijk 52 bedraagt). Doch tusschen 1801 en 1858 (het laatste jaar) verscheen er jaarlijks nog slechts een enkel of een paar Nederlandsche boeken[1]. Hierbij dient wel in 't oog gehouden, dat, gelijk in de 16de eeuw Nederlanders als MENNO SIMONS e.a. zich niet zelden van het Oostersch bediend hebben ten einde in heel Noord-Duitschland gelezen en verstaan te worden, omgekeerd in de 17de en 18de eeuw de Oostfriezen voor den afzet hunner vooral theologische producten niet in de laatste plaats op Nederlandsche lezers rekenden; ook hier, gelijk elders, wordt men onwillekeurig aan hedendaagsche toestanden in Vlaanderen herinnerd. De Oostfriesche boekhandel stond dan ook na de 16de eeuw in nauwere betrekking met ons land dan met Noord- en Midden-Duitschland[2].

‘Theologische producten’. Inderdaad, van poëzie, ‘fraaie letteren’ is hier geen sprake, wel van preeken en godgeleerde en (kerk)historische verhandelingen; hetgeen men in dit geval wel niet zal mogen wijten aan het feit, dat de Oostfriezen bij slot van rekening toch niet hunne eigene taal, maar eene in zekeren zin vreemde, aangeleerde taal schreven, doch veeleer aan den Frieschen landaard, vanouds, blijkens het (hoe vaak ook gewraakte, toch allicht niet onjuiste) adagium: ‘Frisia non cantat, Frisia ratiocinatur’, meer tot redeneering dan tot poëzie geneigd, vooral, evenals hunne Nederlandsche stamverwanten en geloofsgenooten, tot theologische, dogmatische disputaties: eene soort van literatuur, die thans voor de meesten onzer, ook voor vele Friezen, weinig aantrekkelijks meer heeft.

Geheel en al ontbreken echter de ‘schoone letteren’ niet.

1) Zie de statistiek van de taal der Emder drukken in de 16de, 17de en 18de eeuw bij HAHN 122-31.

2) HAHN 135-40.

In 1639 verscheen te Groningen ‘Josephs Droef en Bly-eind Spel,... in III... Spelen vervaetet’, een Joseph-trilogie, door den dichter JAN TÖNNIS of JOHANNES ANTONISZ[1] in 1636 opgedragen aan de burgemeesters van Emden, de stad zijner inwoning; vermoedelijk is hij dezelfde als ‘JAN THONISZ, een afvallich Mennonist’, over wiens aanstelling tot ‘openbaer professor’ in 't Hebreeuwsch aan COSTER's Duytsche Academie de Amsterdamsche Kerkeraad zich in 1617 bij Burgemeesters beklaagde[2]. Die stukken kunnen er op bogen de voorloopers en ten deele ook voorbeelden geweest te zijn van VONDEL's Josef-trilogie (1635-40)[3].

Een enkel woord over de hoedanigheid, bepaaldelijk de zuiverheid dezer Nederlandsche schrijftaal. Men zou wederom kunnen gissen, dat het Nederlandsch, dat in Oost-Friesland, schoon na verwant met de natuurlijke inheemsche volksspreektaal, toch min of meer een vreemde, geïmporteerde taal was, door de Oostfriesche schrijvers en sprekers slechts gebrekkig gehanteerd zou zijn, een min of meer scheefgetrokken spotvorm onzer taal.[4] Inderdaad ontbreekt het geenszins aan klachten, verhalen, anecdotes over het rabraken van het Nederlandsch, dat vooral in de 19de eeuw en op den kansel der plattelandsgemeenten, sterk met Nedersassisch (Platduitsch) vermengd werd[5]. Toch moet ik zeggen dat hetgeen ik van titels, uittreksels uit boeken, brieven, notulen, verordeningen enz. onder de oogen heb gekregen wel hier en daar enkele eigenaardige, min of meer ‘oostersch’ uitziende spellingen of ook taalvormen, woorden en wendingen vertoont, maar dat het over 't geheel geenszins den indruk maakt eener met moeite aangeleerde en vreemd gebleven taal: het is een zeer veel zuiverder Nederlandsch b.v. dan dat van menig officieel Vlaamsch, maar eigenlijk uit het Fransch

1) Wel te onderscheiden van zijne oudere en jongere genannen, den Amsterdamschen ‘steêboô’ en zinnespeldichter JAN THÖNISZ. uit de eerste helft der 16de eeuw (zie KALFF, Gesch. d. Ned. Letterk. III 15, 20, 71)... en JAN TEUNISSEN, alias JOHANNES ANTONIDES VAN DER GOES (a.w. IV 554).
2) A.w. IV 67.
3) TE WINKEL in het 3de Verslag v.h. Vondel-Museum, 18-28.
4) Eigenaardig hoe het Hollandsch, als kerktaal, voor den Oostfries, evenals voor den Afrikaner, een a.h.w. heilige taal was, welker alledaagsch gebruik hun een profanatie scheen (zie MENSINGA in Noord en Zuid II 9).
5) BARTELS 9, 16; HAHN 76-7.

vertaald of althans in het Fransch gedacht stuk uit de 18de of 19de eeuw, en waarschijnlijk niet veel o n zuiverder dan de taal, die te lezen staat in menig gelijktijdig in Groningen of Drente geschreven stuk, waar - men vergete 't toch niet - de toestanden in zooverre slechts gradueel van die in Oost-Friesland verschild zullen hebben, als het Nederlandsch er toen nog eveneens een min of meer vreemde, geïmporteerde s c h r i j f taal was[1]. In de 18de eeuw schijnen vele predikanten-auteurs zich zelfs, evenals hunne ambts- en kunstbroeders in de Republiek, vooral op de toen zoo hooggeprezen ‘netheid’ van taal te hebben toegelegd; de theoloog Outhof is een groot purist en bewonderaar van Hooft en Vondel: evengoed als de beste ‘spraakkunstenaar’ hier te lande, zeker niet minder dan de geboren Nederlanders, dringt hij aan op grootere grammatische nauwkeurigheid in het schrijven en spreken.

Welke taal, ten slotte, werd d o o r d e b u r g e r i j, vooral te Emden, g e s c h r e v e n? Enkele feiten slechts als kenschetsende voorbeelden. De gilden aldaar verstaan en lezen in 1747 nog geen Hoogduitsch, wel Nederlandsch. Zonderling doet ons nu aan een nagenoeg geheel zuiver Nederlandsch wiegelied, door den rentmeester te Emden in 1740 gedicht ter eere der eenige (nog vóór haren vader gestorven) dochter van den laatsten graaf van Oost-Friesland[2]. Maar ook Frederik de Groote wordt in 1751 te Emden (evenals nog een eeuw later, in 1857, de koning van Hannover op Borkum) met Nederlandsche opschriften op eerebogen begroet[3]. Nederlandsch zijn nog tot diep in de 19de eeuw niet alleen de brieven en koopmansboeken van bekende handelsfirma's (van eene zelfs tot 1877 toe), maar ook de meeste inschriften in alba amicorum (en waarschijnlijk dus ook wel de particuliere brieven), zeer vele opschriften op huizen en graven (het jongste grafschrift te Emden is van 1891!), namen van molens[4], advertenties in dagbladen enz. Ook hier, op het

1) Zie boven, blz. 170.
2) Jahrb. d. Gesellsch. XV (1903), 417-20.
3) HAHN 143; zie het breed verhaal der twee bezoeken van den koning aan Emden in 1751 en 1755, door den schoolmeester E. SIEVERS uit Pilsum, in Jahrb. d. Gesellsch. IV[1] 43-47; ook deze taal is geenszins, als t.a.p. gezegd wordt, ‘stark holländisch gefärbt niederdeutsch’, maar, op enkele uitzonderingen na, volkomen zuiver achttiendeeuwsch Nederlandsch.
4) WINKLER, Oud Nederland 86.

gebied van 't practische leven, krijgt men den indruk, dat het Nederlandsch in Oost-Friesland toen eigenlijk, evenals in het nauwverwante Groningen, werd beschouwd als de beschaafde, voor schriftelijk gebruik bestemde vorm der eigene, door het volk en ook door de burgerij nog altijd gesproken Nedersassische landstaal. Maar de toestand verschilde hier toch in zooverre van dien in Groningen, dat hier nog naast, ja boven het Nederlandsch der burgerij als regeerings- en gerechtstaal het Hoogduitsch troonde, dat eenmaal, als algemeene rijkstaal, zoodra er weder een waarlijk levend Duitsch Rijk bestond, geene andere taal naast zich zou dulden.

Doch al is het Nederlandsch, naar 't schijnt, in Oost-Friesland nooit anders dan van den kansel, in de catechisatie en op school door predikant en onderwijzer, nooit in den gemeenzamen omgang der burgerij g e s p r o k e n , het heeft langs schriftelijken en mondelingen weg toch een overwegenden invloed op de Nedersassische volkstaal geoefend; dat blijkt iederen Nederlander bij 't inzien van slechts één bladzijde Oostfriesch-Platduitsch[1].

Vatten wij dit alles samen, dan zien wij hoe in Oost-Friesland de eigenlijke Nedersassische volkstaal, die er (evenals hier te lande in steden als Groningen, Zwolle en Deventer) tot diep in de 19de eeuw de gewone spreektaal ook der gezeten burgerij is gebleven, in het midden der 17de eeuw als schrijftaal, en ten deele, althans in kerk en school, ook als beschaafde spreektaal, heeft moeten wijken voor hare beide door het beloop der geschiedenis meer begunstigde zusters, die echter daarna elkander de loef hebben trachten af te steken. Waren de politieke omstandigheden in dien wedstrijd voor het Nederlandsch zóó gunstig gebleven als zij in de 17de eeuw waren - en het is merkwaardig hoe het aanzien der Republiek nog in de 18de eeuw, toen haar verval toch reeds begonnen was, nagloort en zijn nawerking toont in een nog stijgenden invloed onzer taal -, het schijnt gansch niet onmogelijk dat zij, ondanks den tegenstand der Lutherschen, in Oost-Friesland ten slotte evenzoo gezegevierd zou hebben als in het naburige en taalverwante Groningen en Drente of b.v. in het aardrijks- en taalkundig zooveel verder van Holland afstaande Limburg.

Maar het beloop der staatsgeschiedenis heeft anders beslist: de opkomende macht, de aantrekkingskracht van Pruisen, later

1) Zie boven, blz. 175.

van het Duitsche Rijk zijn onweerstaanbaar gebleken; de staatsgemeenschap heeft ook hier, gelijk overal - tenzij een bewust krachtig volksstreven er zich tegen verzet - taalgemeenschap gebracht[1)]. En zoo is in de beide oorspronkelijk Oostfriesche gewesten aan weerszijden van den Dollard het product der taalontwikkeling geheel verschillend geweest. In Groningen heerscht thans het Nederlandsch, in Oost-Friesland het Hoogduitsch: twee cultuurtalen, die beiden, hoe langer zoo dieper doorzijgende, op den duur de Nedersassische volkstaal steeds meer zullen verdringen.

1) Als een waarschuwing tegen een overdreven voorstelling van de beteekenis en den invloed der Nederlandsche taal - toch altoos in hoofdzaak slechts kerk- en schooltaal, en alleen bij Gereformeerden en Doopsgezinden - ook op de algemeene politieke gezindheid der Oostfriezen in de Hollandsche jaren 1807-10 mogen hier een paar aanhalingen staan, die ondanks de kennelijke partijdige overdrijving toch wel een kern van waarheid zullen bevatten. NIEBUHR, Pruisisch gezant bij LODEWIJK NAPOLEON, schrijft 20 Jan. 1809 aan den Pruisischen minister VON DER GOLTZ: 'Tousles Ostfrisons déplorent... avec amertume leur bonheur passé. Ils calculent qu'ils vont payer vingt fois plus que dans ces tems fortunés.... On les inonde d'une foule d'employés hollandais qui ne sont pas précisement l'élite de la nation; eux, au contraire, se trouvent exclus de toute place dans l'administration des autres départemens, parce qu'ils ignorent la langue' (Gedenkst. d. Alg. Gesch. v. Nederland van 1795 tot 1840, ed. COLENBRANDER V[1] 196). En LEBRUN, hertog van PLAISANCE, schrijft 23 Nov. 1810 aan NAPOLEON: 'Il y a une grande antipathie entre l'habitant de l'Ostfrise et le Hollandais. L'allemand est la langue du pays[?]... Il serait utile que V.M. y autorisât l'usage de la langue allemande, comme elle a fait de la langue hollandaise pour la Hollande' (a.w. VI[1] 100). Men ziet hier eenerzijds hetzelfde gebrek aan tact, dezelfde partijdige voorstellingen bij de Regeering en hare ambtenaren, anderzijds dezelfde materiëele grieven en bezwaren bij de bevolking als eenige jaren later in het 'aangehechte' Zuid-Nederland en... als in onze dagen in andere geannexeerde en 'gedésannexeerde' landstreken! Dat die financieele grief voor 't overige sterk overdreven was blijkt uit het rapport van den Staatsraad RÉAL van Juli 1811 over Holland na de inlijving (a.w. VI[1] 174): Oost-Friesland betaalde onder Hollandsch bestuur niet t w i n t i g , maar v i e r maal zooveel als onder het vroegere Pruisische! Toch blijft het verschil groot genoeg om de klacht begrijpelijk te maken.
(Wordt vervolgd).
J.W. MULLER.

De dialecten en de klankwetten.

Op blz. 115 vv. van de vorige afl. heeft Prof. DE VOOYS gewezen op de nieuwe studie van FRINGS (in samenwerking met VANDENHEUVEL) over *Die südniederländischen Mundarten*. De V. maakt zich tot tolk van de Nederlandsche linguisten, wanneer hij aan den onvermoeiden verdienstelijken onderzoeker hulde brengt voor deze nieuwe belangrijke publicatie. Dat F.'s boek hier te lande zeer de aandacht heeft getrokken is mij reeds verschillende malen gebleken. Het is dan ook niet als een bijzonder toeval te beschouwen, dat de V. en ik bijna tegelijkertijd een aankondiging ter inleiding bij het Nederlandsche publiek gereed hadden. Beiden hebben wij daarbij trouwens ingezien, dat met een critische bespreking van het werk nog gewacht dient te worden tot tijd en wijle het tweede deel met de *Untersuchungen und Karten* verschenen is. Het is dus geenszins mijn bedoeling reeds thans een volledig overzicht te geven van het vele nieuws dat FRINGS ook hier weer biedt, ik wil heden slechts volstaan met mijn standpunt te bepalen ten opzichte van enkele 'Grundanschauungen' en algemeene richtlijnen, die FRINGS na zijn lange practijk tot de zijne gemaakt heeft. Ik was zeer verrast, te bemerken, hoezeer mijn 'Grundanschauungen' op belangrijke punten van die van FRINGS afwijken; uit den aard der zaak zal dus thans haast uitsluitend licht moeten vallen op dat wat ons scheidt.

Het is de oude kwestie weer, die hier op het tapijt gebracht wordt: Hebben de klankwetten in de dialecten consequent gewerkt of niet? Op grond van alle moderne Duitsche, Fransche, Nederlandsche dialectgeographische onderzoekingen kan men thans wel met de meeste stelligheid concludeeren, dat het niet meer mogelijk is om de ontwikkelingstendenties der verschillende dialectica uitsluitend in klankwetten samen te vatten. Als een sterk sprekend protest tegen de theorie der Junggrammatiker vgl. men b.v. mijn beide kaartjes in *Tijdschr.* XXXIX. Na de bevrijding van het 'junggrammatische dogma'

is men nu echter in de laatste jaren tot de diametraal tegenovergestelde opvatting gekomen, die men wel in haar meest extreme formuleering bij VAN GINNEKEN (*Handboek* I, 13) kan vinden: 'Elk taalverschijnsel, elke klankovergang, elk dialektwoord, elke eigenaardige constructie of syntactische afwijking heeft zijn eigen grens. En de lijn die zulk een grens aangeeft noemen we isoglosse. Welnu deze isoglossen loopen nu allergrilligst dooreen en bijna nooit vallen twee zulke lijnen in heel hun loop tezamen.' Het is bezwaarlijk vol te houden, dat de juistheid van deze bewering door de moderne dialect-geographie is b e w e z e n . Dat kan al daarom niet, daar het om praktische redenen reeds is buitengesloten om het onderzoek ooit verder dan tot - laten we eens een slag slaan - 1/50 van den woordenschat uit te strekken.

Hoe gaat de dialectgeograaf bij de samenstelling van zijn questionnaire te werk? Hij zoekt een reeks van woorden bijeen, waarvan hij weet of vermoedt, dat ze voor bepaalde streken naar vorm of uitspraak karakteristiek zijn. Voor het exploreerend gedeelte der dialectgeographische studiën geldt de nuchtere regel: hij, die de meeste lijnen vindt, is de beste opnemer. Worden nu de gevonden isoglossen alle op één kaart weergegeven, dan ziet men het eigenaardige netwerk van lijnen, dat naar het heet de buitengewone stelsellloosheid der dialectische ontwikkeling zwart op wit aantoont. Daarbij zou dan de meening gesuggereerd kunnen worden, dat het een klein kunstje zou zijn, om - als men maar eens 10 maal zooveel woorden in zijn questionnaire opnam - een isoglossennet met 10 maal fijnere mazen te verkrijgen. Tegen een dergelijke opvatting moet echter nadrukkelijk gewaarschuwd worden. Gaat men steeds maar voort met materiaal te verzamelen en steeds meer kaarten te maken voor een bepaald gebied, dan zal bij het overbrengen der isoglossen op de samenvattende hoofdkaart tenslotte blijken, dat, nu ja, hier en daar nog een nieuw lijntje getrokken zal moeten worden, maar dat voor het overige de nieuwe isoglossen samenvallen met aaneengeschakelde trajecten van het reeds op de hoofdkaart geteekende netwerk. M.a.w. wanneer men de samenvattende isoglossenkaart tot een legkaart knipt, dan zal men uit de grillig gevormde stukjes het verbreidingsgebied van elk dialectisch verschijnsel kunnen construeeren.

Nemen we nu eens het - voorloopig nog niet voorgekomen - geval, dat we voor een betrekkelijk uitgestrekt gebied de ver-

talingen hadden binnen gekregen voor eenige tienduizenden woorden, dan zou volgens mijn opvatting blijken, dat de verbreidingsgebieden van honderden verschijnselen[1] geheel en al zouden samenvallen. M.i. speelt dus de dwang der klankwetten nog altijd de hoofdrol bij de dialectontwikkeling, terwijl de andere wijzigingsfactoren betrekkelijk als 'uitzonderingen' zijn te beschouwen, waarvan het percentage in de verschillende gebieden uiteen zal loopen.

Als men b.v. in een willekeurige plaats van de provincie Groningen constateert dat voor koek *kouk* gezegd wordt, dan kan men er vrij zeker van zijn, dat men daarnaast ook *bouk* (boek) en *schoun* (schoen) enz. vindt. Hoort men in de eerste de beste Drentsche plaats *kowk*, dan correspondeert daarmee ook de geheele serie *bowk, schown*, enz. Dezelfde regelmaat kan men constateeren voor verreweg de meeste andere klankontwikkelingen. Een opvallende uitzondering vond ik in Overijsel voor de ontwikkeling der zoogenaamde 'tonlange' *ē* en *ō*; men komt daar inderdaad voor verschillende woorden die men tot eenzelfde categorie zou willen rekenen tot geheel verschillende verbreidingsgebieden, zonder dat men de oorzaak daarvan kan naspeuren. Maar deze uitzondering doet voor mij niets af aan mijn slotsom, dat de groote massa der klankontwikkelingen inderdaad aan klankwetten gebonden is. Men zal zich nog herinneren, hoe de dialectische verschijnselen op blz. 32 van dit tschr. vergeleken zijn met reusachtige troepenmassa's, die zich in bepaalde richting voortbewegen. We zien hoe deze massa's zich splitsen en hier en daar gedecimeerd worden, maar al vermindert hun geweldig aantal, het blijven per slot van rekening in hoofdzaak massa's, het individueele treedt bij de dialectgeographische ontwikkeling geheel op den achtergrond.

Wanneer nu een in het vak doorkneed dialectgeograaf als FRINGS na jarenlange ervaring tot een geheel andere gevolgtrekking komt, dan wordt het mijn plicht om zorgvuldig na te

1) Men bedenke dat het eene verschijnsel gemakkelijker uit het familieverband springt dan het andere. Sommige woorden schijnen inderdaad het kudde-instinct te verliezen en zwerven op hun eentje naar de meest verschillende richtingen uit. Bij klanken daarentegen wordt het gezinsverband zelden verbroken, bij verschuivingen ziet men de geheele familie gezamenlijk optrekken.

gaan, hoe dit zeer diepgaand principieele verschil is te verklaren. Zie ik het goed, dan ligt de kern van ons verschil reeds dadelijk in den opzet van ons geheele onderzoek. Bij het o p n e m e n heeft F. zich 'willenlos den akustischen Eindrücken überlassen, die das Ohr empfing' en verder 'an den Aufnahmen nichts geändert, nirgends normalisiert und kritische Texte gestaltet'[1], blz. XXI). Zijn opnamen zijn dus o n g e r e t o u c h e e r d e m o m e n t o p n a m e n . Naar men weet is dit geheel de methode, die ook de bewerkers van den *Atlas linguistique* hebben gevolgd en die door velen als de eenig juiste, want onbevooroordeelde werkwijze is aangeprezen.

Bij mijn opnamen ga ik om verschillende redenen anders te werk. Bij het hooren van een nieuwe klank vraag ik steeds een groote reeks van woorden, waarin ik dezelfde klank kan verwachten en zoek deze woorden na te bootsen. Blijkt bij het over en weer spreken dan inderdaad, dat al deze woorden op dezelfde 'neutrale' toon gesproken, dezelfde klank hebben, dan wordt een bepaald teeken daarvoor vastgesteld. Komt in het questionnaire later nog een of ander woord met dezelfde klank voor, dan wordt het steeds weer aan de eerste serie getoetst. Ik kan wellicht het best door een voorbeeld duidelijk maken, hoe zeer de resultaten van F. en mij door onze verschillende werkwijze uiteen moeten loopen.

Nemen we b.v. deze drie zinnetjes:

1. *Ja, ik zal je wel helpen hoor* (troostend tegenover een kind),
2. *Ja, zoo kan ik het ook* (verontwaardigd),
3. *Ja, dan had je het maar niet moeten doen, ik heb het je wel gezegd*,

dan is het duidelijk, dat de *a*-klank van het woord *ja* in deze drie gevallen zeer verschillend is. Bij hetzelfde individu, dat een 'neutraal' gesproken *ja* met zuivere *a* uit zou spreken is het niet verwonderlijk, in deze drie zinnen *jō, joē* en *jɛ̄* te hooren. FRINGS nu zou volgens zijn methode inderdaad *jō, joē jɛ̄* genoteerd hebben: 'Ich habe mich bemüht alle historischgrammatischen Kenntnisse zu vergessen, habe tapfer der sich

1) Moet men dit cum grano salis opvatten? Op blz. XXII spreekt F. van de 'knappe Zeit von anderthalb Monaten, die mir in Münster und Göttingen insgesamt zur Verfügung stand' en op blz. XXVII deelt hij mede, dat de teksten hem 'mehr Zeit und Mühe gekostet als drei kritische Ausgaben gleichen Umfangs'.

immer wieder zwanghaft aufdrängenden Versuchung widerstanden, einen einmal gehörten und im Transscriptionsbild fixierten Wert für z.B. altes *î* oder *â* zwei oder drei Sätze weiter in gleicher Nüance hören und schreiben zou w o l l e n, ich habe mit andern Worten alles grammatische phonetische und bildhafte Denken ausgeschaltet'. Op het oog schijnt deze methode van 'ruig en rouw' alles weer te geven, wat men op het moment hoort, zuiverder en wetenschappelijker dan de retoucheermethode. Bij nader inzien zal echter de grootere nauwkeurigheid slechts schijn zijn, wat ik nader wil trachten aan te toonen.

In de hersenen van den dialectspreker *A* ontstaat een zekere klankvoorstelling, die *A*'s spraakwerktuigen door middel van centrifugale zenuwen een bepaalden klank doet produceeren. Het voortgebrachte geluid treft het oor van den waarnemer *B.* en brengt door middel van centripetale zenuwen een klankvoorstelling in diens hersenen te weeg. Het is deze laatste voorstelling - ontstaan langs een weg van drie trajecten - die FRINGS zoo zuiver mogelijk tracht weer te geven. Bedenken we nu dat eenerzijds de voorstelling van *A* in den samenhang der rede geenszins een enkelvoudige is, maar beinvloed wordt door tal van affecten en voorafgaande en volgende voorstellingen en dat anderzijds de hersenen van *B* geenszins met een maagdelijke gevoelige plaat te vergelijken zijn, daar zij immers ook vervuld zijn van tal van andere voorstellingen (men denke vooral aan de articulatiegewoonte, de bij voorafgaande sprekers opgedane indrukken en de steeds wisselende psychische gesteldheid van den opnemer), dan wordt het wel duidelijk, dat wij bij het gebruik maken van op deze wijze opgeteekend materiaal ons b i j e l k p h o n e t i s c h t e e k e n z u l l e n m o e t e n a f v r a g e n w e l k e r e e k s v a n f a c t o r e n t o t d e t o t s t a n d k o m i n g v a n d e w e e r g e g e v e n k l a n k v o o r s t e l l i n g k u n n e n h e b b e n m e e g e w e r k t. Bij de beschrijving van het dialect van één persoon zou dat nog niet een onoverkomelijk bezwaar zijn, maar welk een chaos wordt het eerst, wanneer we de opnamen van een zestigtal personen uit de meest verschillende streken, van de meest verschillende leeftijden en beroepen bijeenverzameld zien! Bijkans hopeloos wordt de zaak, wanneer we nu bij den spreker *A* en den waarnemer *B* nog den lezer *C* voegen, die uit de phonetische teekens de juiste voorstellingen in al hare nuan-

ceeringen moet trachten te verkrijgen. M.i. overschat F. de capaciteit van ons menschelijk waarnemingsvermogen en hij vergeet, dat hij ons geen f e i t e n m a t e r i a a l geeft, maar s u b j e c t i e v e v o o r s t e l l i n g e n, waarin hijzelf, naar we mogen verwachten, nog wel orde en regelmaat zal kunnen vinden, maar die de lezer zich slechts ten nutte zal kunnen maken, voor zoover zij zich door grove verschillen van elkaar onderscheiden. De plannen, die F. op blz. XX en XXI ontwerpt, houd ik dan ook voor een illusie.

Als men een tobbe leeg schept, kan men een litermaat wel gebruiken, maar voor het leegmaken van een meer heeft men grovere middelen noodig. Zoo zal men bij de bestudeering van het dialect van één dorp aan het phonetische gedeelte de meest mogelijke zorg kunnen besteden en waar ons waarnemingsvermogen ons in den steek laat, tot instrumenten zijn toevlucht kunnen nemen. Bij de 'Ortsgrammatik' zullen dan wellicht nog de eischen vervuld kunnen worden, die F. op blz. XX stelt: 'eingehende Beobachtung des Accentes der Silben, Wörter, Wortgruppen und Sätze, der dynamischen und melodischen, der rhythmischen und temporalen, der logischen und psychologisch-affectischen Schwingungen und Wellen, die sie durchzittern;.... in andern Worten: die P a u s a p h o n e t i k muss zur S a t z p h o n e t i k vertieft und gedehnt werden, deren kleines Bruchstück sie ist; Accentbeobachtung in weitestem Umfang und in weitester Ausstrahlung auf Wortgefüge, Wortgruppe, Wort, Wortform und Laut sei der Ausgangspunkt der Beobachtung, die beim Individuum, beim Einzelwesen oder der Gruppe, einsetzt; mit der so erweiterten Beschreibung der sprachlichen Erscheinungen ist die breite Grundlage geschaffen, von der aus die Frage nach Geschichte und Ursprung gestellt wird; die Lösungsmethode geht geographisch, historisch und culturgeschichtlich vor; sie schaut aus nach der Nachbargruppe, nach den geographisch-historischen Geschicken, nach den Culturbeziehungen und nach der Culturgemeinschaft älterer und neuerer Zeit: aus der P h o n e t i k erwächst das Problem der S p r a c h m i s c h u n g, aus der I n d i v i d u a l - die S o c i a l l i n g u i s t i k (blz. XX).' Dat echter een dergelijke methode, als waarmee F. hier een aanvang wil maken, ooit met voldoende betrouwbaarheid en in voldoende geographische uitbreiding zal kunnen worden doorgevoerd, moet ik voorloopig betwijfelen. Vereenvoudiging is geboden en die vereenvoudiging moeten we al

dadelijk bij het begin van ons onderzoek trachten aan te brengen: bij de opnamen.

Allereerst dient bij het opnemen de klankvoorstelling, die de waarnemer *B* ontvangt, zooveel mogelijk te worden uitgeschakeld; hoofdzaak is en blijft de oorspronkelijke klankvoorstelling van *A*. Het akoustisch effect is m.i. ook al van secundair belang, omdat de middelen om het te meten nog hoogst gebrekkig zijn en de middelen om het door teekens weer te geven nog gebrekkiger. Voor het massa-onderzoek zal men verder gedwongen zijn om te maken, dat de klankvoorstellingen van *A* zoo eenvoudig mogelijk zijn en dat beïnvloedingen van affecten, enz. uitgeschakeld worden. Laten we door *A* de drie bovengenoemde zinnetjes met *ja* spreken en vragen we hem na afloop, hoe het eerste woord toch luidde, dan zal hij niet zeggen *jō, joē* of *jɛ̄* maar *jā*, m.a.w. in de hersenen van *A* bestaat een voorstelling van de klank *ā*, waarvan wel is waar het akoustisch effect door allerlei bijkomstige voorstellingen groote schommelingen kan ondergaan, maar die, ontdaan van al deze bijkomstigheden, wel degelijk vast omlijnd is.

Bij mijn onderzoek tracht ik mij dus zooveel mogelijk rekenschap te geven van de voorstellingen van *A* in haar meest elementaire vorm, voorloopig met voorbijgaan ‘der logischen und psychologisch-affectischen Schwingungen und Wellen, die sie durchzittern.’ Bij het waarnemen van het akoustisch effect heb ik er mij ook niet in de eerste plaats op toegelegd om elke fijne nuanceering van oorspronkelijk dezelfde klank in elk nieuw dorp door een nieuw teeken vast te leggen (wie kan er b.v. 20 minimaal verschillende a's tegelijk in het geheugen vasthouden?), maar wel heb ik het als mijn hoofdtaak beschouwd, om althans voor elk afzonderlijk dialect de, voor de voorstelling van den spreker inderdaad verschillende klankcategorieën goed uit elkaar te houden.

Van vaste klankcategorieën wil F. echter niets weten, voor hem vloeit alles in elkaar over. Hij beroept zich o.a. blz. XIX op het feit, dat zoowel de oude *î* als de oude *â* voor één en dezelfde plaats door een geheele scala van verschillende klanken zijn weergegeven en komt dan tot de conclusie: ‘Ein absoluter Lautwert besteht also nicht. Ob sich schliesslich eine relative Systematik zwischen den einzelnen Kategorien findet, vermag

ich erst nach Abschluss der Untersuchungen zu sagen; nach meinen bisherigen Erfahrungen muss ich es bezweifeln.' Wanneer hij in hetzelfde verband de opmerking maakt, dat dan ook 'Worte der einen Kategorie vollständig in die andere hinüberwechseln und des weiteren deren Geschick erleben,' dan moet ik nogmaals daar tegenoverstellen, dat een dergelijk 'hinüberwechseln' - althans volgens mijn ervaring - altijd uitzondering blijft en overigens op de opmerkingen op blz. 196 verwijzen.

F. is zich zeer wel bewust, dat hij met zijn uiteenzettingen lijnrecht ingaat tegen de opvattingen der huidige dialectgrammatica's, die hij aldus op scherpe wijze aanvalt (blz. XIX): 'Aber diese Ortsgrammatiken sind von starker Selbsttäuschung und einem grundsätzlichen Irrtum beherrscht. Ihre Verfasser arbeiten unter dem lastenden Zwang des dogmatischen Systems, das die Handbücher vermitteln; ihr Ausgangspunkt und vielfach auch ihr Material sind die abgegriffenen Münzen, die in den Lehrbüchern und Vorlesungen ausgeboten werden. Diese Beispiele werden als Einzelwörter nach Kategorien in Pausa gesprochen, darnach kategorienweise beobachtet und phonetisch absolut fixiert; mit der ersten absoluten Fixierung ist nach dem Relativitätsprincip der dogmatischen Grammatik die zweite im Grunde schon vorbestimmt, und es wird Sorge getragen, dass alle nächsten Kategorien in gehörigem Abstand hintereinander marschieren.' Dat de 'Ortsgrammatiken' eenzijdig zijn en slechts een buitengewoon gering gedeelte van het dialect belichten, zal iedereen grif willen toegeven, maar de twijfel, die hier geopperd wordt aan de juistheid der groepeering van den woordenschat naar overeenkomende klanken is m.i. allerminst gerechtvaardigd.

Ik heb gemeend mijn standpunt tegenover de 'Grundanschauungen', die F. op blz. XIX v. ontwikkelt, hier alvast eenigszins uitvoerig te moeten toelichten. Met de schijnbaar onbevooroordeeldere en minutieuzere methode van opnemen van F. kan ik mij dus, zooals men ziet, om twee belangrijke redenen niet vereenigen. In de eerste plaats is het onjuist te meenen, dat de door den o p n e m e r ontvangen m o m e n t i n d r u k k e n een betrouwbare afspiegeling zouden zijn van de klankvoorstellingen van den d i a l e c t s p r e k e r; het passen en meten in het Prokrustesbed der - schijnbaar - minutieuze phonetische transcriptie, die slechts gebrekkig den s u b j e c t i e v e n indruk van het u i t e r l i j k e a k o u s t i s c h e e f f e c t kan weer-

geven, leidt tot nog grooter gewrongenheid. In de tweede plaats (dit is een practisch bezwaar) zou op den duur de chaos van opgeteekende s u b j e c t i e v e indrukken voor allen, die niet tot het corps opnemers behooren, zoo groot worden, dat zij nauwelijks méér - misschien zelfs minder - houvast daaraan zouden hebben, dan aan een transcriptie met ons gewone alphabet. Het eerste bezwaar kan gedeeltelijk ondervangen worden, wanneer, zooals hier, de opnemer zelf het materiaal verwerkt; het tweede bezwaar schijnt FRINGS, de 'Stürmer und Dränger' met zijn verbazingwekkende werkkracht voorloopig nog niet al te zwaar te tellen.

Vroeger heb ik F. vergeleken met een dichter en met een veldheer, die ons vanuit een luchtschip het oprukken der dialectica verklaarde, thans ontpopt hij zich als vliegtuigconstructeur. Hij heeft de vlucht der vogels lange jaren gadegeslagen en meent nu inplaats van het tegenwoordige 'doode' model een nieuw vliegtuig te kunnen construeeren met beweegbare vleugels. Het spijt ondergeteekende, te moeten bekennen, dat hij zich genoopt voelt daarbij voorloopig den rol van den buitenstaander te spelen, die hoofdschuddend de toebereidselen voor de eerste vlucht gadeslaat.

L e i d e n , Mei 1921.
G.G. KLOEKE.

S. Coster: Teeuwis de Boer, vs. 6 vlgg.

Teeuwis geeft een beschrijving van zijn vrouw Anna:
se is soo blanck as een mol,
Se het een paer oogen in haer kop soo bruyn as een schellevis,
Met een nues, en de meer mient noch, datset self is.

De laatste regel is nergens verklaard en toch bevat ze iets duisters. *Met een nues* wil natuurlijk zeggen, met een nues van watbenjeme, waarbij Teeuwis een handgebaar maakt, dat zijn bedoeling verduidelijkt. - De laatste woorden *de meer mient noch, datset self is* doen vermoeden. dat Anna denkt, dat ze nog mooi is - welk vermoeden bevestigd wordt door een plaats uit het *Antw. Idiot.* 377: *Denken* (of *meenen*) *dat men het is*, zich veel laten voorstaan. Dieën beslagmaker denkt dat hij 'et is. Ge meent da' ge 't zijt, omdat oe' vader börgemeester is.
F.A. STOETT.

Taal- en spellingstrijd in Noorwegen.

Overal om ons heen zien we den onafhankelijkheidszin van kleine volken krachtig opgroeien, wat natuurlijk samengaat met een strijd tot handhaving van eigen taal. Het gevaar, dat er dreigde van een paar machtige kultuurvolken voor het behoud van talen, door slechts enkele millioenen gesproken, is voorbij. Een sterke reaktie is ingezet en het verzet groeit met den dag. In Vlaanderen neemt de taalstrijd een steeds gunstiger wending; in Ierland zien we onder den invloed van politieke omstandigheden een geheelen omslag in de waardeering en het gebruik der landstaal; in Finland is alle gevaar geweken nu de Russische druk heeft opgehouden. De strijd had bij elk dezer volken een ander verloop, wat weer een gevolg is van de geheel verschillende voorwaarden, waaronder hij werd uitgevochten; allen gemeen is toch, dat het in den grond tevens was een strijd tegen de kultuur van een vreemd ras, dat zijn eigen, sterk afwijkende taal wilde opdringen.

Een geheel ander karakter heeft de taalstrijd in Noorwegen. Hier immers staan niet tegenover elkaar twee verschillende rassen met talen, waartusschen nooit een compromis mogelijk is; maar hier gaat de strijd tusschen menschen van eenzelfde volk en het betreft talen, die betrekkelijk nauw verwant zijn. De vraag is *landsmaal* of *riksmaal*, d.w.z. het eigenlijke Noorsch zooals dat op het platteland wordt gesproken, of de officiëele rijkstaal, dat een min of meer vernoorscht Deensch is. Nauwkeuriger duidt men daarom de beide talen aan als Noorsch en Noorsch-Deensch.

In korte lijnen is de geschiedenis deze.

Gedurende de lange vereeniging met Denemarken is het Noorsch steeds meer teruggezonken tot een patois, dat in dialektische differentiëeringen door het volk, voornamelijk op 't land, werd gesproken. Eens was dat Noorsch een voertuig van sterke nationale gedachten, was het tolk van heerlijke kunstontroeringen, nu niets meer dan de taal van het dagelijksche gesprek van eenvoudige boeren, die in hun nauwe bergdalen

niet zoo gemakkelijk toegankelijk waren voor invloeden uit de steden. Dààr kreeg het Deensch vasten voet; het was officiëele taal, heerschte in wetgeving en rechtspraak, in kerk en op school. Deensche ambtenaren werden uitgezonden naar Noorwegen en vormden daar, vooral omdat ze er zich vaak voor goed vestigden, een steeds krachtiger en talrijker Deensche kern. De Noren, die geestelijke of overheidspersoon wilden worden, ontvingen hun opleiding in Kopenhagen. Natuurlijk is ook de literatuur Deensch en blijft dat gedurende vele eeuwen. Alleen in volkslied en sprookje, in dorpsoverlevering en sage leeft het Noorsch voort en behoudt in het gebruik voor de zuivere, zij het ook wat primitieve, kunstuitingen van het landvolk zijn soepelheid èn zijn kracht. Het heeft geen gelegenheid zich hoorbaar te maken buiten de enge landsgrenzen, maar het wordt verdiept en verrijkt om den strijd met den gehaten indringer aan te binden, als de tijden gunstiger zijn. In de steden bloeit het Deensch, gesproken in allerlei schakeeringen van Noorschheid - de officiëele kultuur streeft naar een allerzuiverst Deensch, zoodat men een groot deel van de literatuur uit dien tijd kan inlijven bij die van Denemarken. Op het eind der 19de eeuw kon een Deen menige kolom in een Noorsche krant lezen, zonder dat hij merken zou, dat het dagblad niet in Kopenhagen maar in Kristiania was gedrukt.

Met den dichter WERGELAND komt de kentering. Hij begint met een groot aantal volkswoorden in zijn geschriften op te nemen, omdat ze beter beantwoorden aan zijn Noorsche gedachten en stemmingen. En deze daad van den kunstenaar, die in enkele schuchtere pogingen reeds in den ergsten ‘Deenschen tijd’ opduikt, wordt bij hem opgeheven tot een gloeiende levensovertuiging, dat Noorwegen zijn onafhankelijkheid ook op kultureel gebied moet veroveren. We zien dus, dat het jaar 1814 ook in het geestelijk leven van Noorwegen een vrijmaking beteekent. De tegenstand was fel en de ‘Danomanen’ klagen over taalverruwing en taalbederf; ze hebben den mond vol over het dreigende gevaar voor de Noorsche kultuur, die zooveel eeuwen onafscheidelijk met de Deensche verbonden was. Trouwens dat is een argument, dat men nog heden ten dage vaak kan hooren: dat het ‘landsmaal’ een verlies zou beteekenen voor het geestelijk leven der natie. Maar het is grappig te lezen in het licht der latere ontwikkeling, wat een man als P.A. MUNCH van die nieuwlichterij zegt: het is een noodlottig

streven een welluidende (sic!) taal als het Deensch prijs te geven en zonder plan of overleg aan te sturen op zoo'n gewelddadige verandering. Al die woorden, die tot nu toe alleen in gebruik waren onder de lagere volksklassen, maken een onbehaaglijken indruk; de Noorsche buigingsuitgangen op *-a* worden veroordeeld als door-en-door plebejisch en onuitstaanbaar voor een wel-ontwikkeld oor. Grappig is zoo'n veroordeeling, omdat de huidige Noorsche officiëele taal al die rauwe straattaal als volkomen fashionable heeft overgenomen.

De romantiek beteekent een versterking van het nationale element. Wel komt 't grootendeels voort uit onklare voorstellingen en troebele gevoeligheden, maar het kan van onschatbare waarde zijn voor het behoud van de deerlijk bedreigde volkskultuur. Zoo vond ook de Noorsche landstaal baat bij de romantische beweging. Niet alleen in de geschiedenis van het folklore, maar evenzeer in die van de taal zijn de eerste verzameling der sprookjes van ASBJØRNSEN en MOE in 1842 en de Noorsche volksliederen van LANDSTAD in 1852-3 mijlpalen van groote beteekenis. Maar vóór de landstaalbeweging een kracht in den staat zou worden, moest nog heel wat misverstand worden opgeruimd en heel wat vooroordeel overwonnen.

IVAR AASEN was een der eersten, die streed voor een betere waardeering van het ‘landsmaal’. Hij toonde de ongegrondheid aan van de meening, dat die volkstaal niets anders zou zijn dan een verzameling van Deensche dialekten, die onderling te veel afweken om er ooit één taal uit te kunnen vormen; integendeel: de verschillende gouwtalen staan te zamen in gelijke verhouding tot Deensch en Noorsch, er is een sterke onderlinge samenhang, ze zijn ondanks de hier meer daar minder groote afwijkingen op te vatten als schakeeringen van een gemeenschappelijke nationale taal. Dat is onomstootelijk vastgelegd door zijn spraakkunst, en in nog grooter mate door zijn woordenboek. Met deze werken werd tevens bewezen, dat hier een taalmateriaal aanwezig was van onvermoede schoonheid en schier-onuitputtelijken rijkdom.

Zoo gaat de taalbeweging zijn langzamen, maar stadigen zegegang. De inzichten worden helderder, het doel vaster omlijnd, de werkmethode wetenschappelijker. Aasen heeft, ondanks zijn realistischen aanleg, nog te veel romantiek in zijn bloed. Voor hem zijn ‘goede’ dialekten die, waar het meeste onvervalscht Oud-Noorsch is bewaard. Daarom ook bouwt hij zijn

'landsmaal' op de basis der dialekten van het Westland. Verouderde vormen tracht hij te handhaven en gaat daarbij al te vaak eklektisch te werk door de 'mooiste', dat is de meest ouderwetsche woorden uit verschillende dialekten te kiezen. Vandaar dat zijn tegenstanders hem bespotten als een man, die het geestelijk leven der natie wil terugbrengen tot het niveau der 15de eeuw, of tot dat van de boerenbevolking der meest afgelegen gehuchten.

VINJE ziet klaarder met zijn nuchteren, realistischen geest. Hij is de dichter, die de taal van zijn jeugd en zijn volk ervaart als de meest waarachtige uiting voor zijn gevoelsleven; bij hem geen gekunstel en getheoretizeer, maar de vaste hand van den kunstenaar, die het taalmateriaal als iets levends voelt en gebruikt. Maar hij is niet konsekwent; hij durft nog niet voluit Noorsch te schrijven en tracht naar een tusschending tusschen Deensch en Noorsch, om het volk er aan te wennen de landstaal te lezen. Dit overgangsstadium duurde natuurlijk slechts kort. Vóór alles is noodig te schrijven, zooals de taal werkelijk was; des noods met de locale kleur van elk gewest. Ivar Aasen heeft in zijn taalstreven iets aristokratisch in al zijn gedweep met het oude; Munch spotte al met dat geliefhebber, dat de volkstaal bestudeerde, zooals men vaderlandsche antikwiteiten bewaart en onderzoekt. Wil de taalbeweging slagen, dan moet ze juist door demokratischen geest worden gedragen.

Dien geest brengt FJØRTOFT er in, radikaal als hij was in politieke en godsdienstige zaken. Hij gebruikt de werkelijklevende taal, tracht al die doode letters en verouderde woorden weer uit te roeien, en wil zelfs dat ieder zijn eigen dialekt schrijft, zooals hij zelf voortbouwt op de taal van Zuid-More. Zoo hoopte hij langzamerhand te komen tot één gemeenschappelijke taal, doordat de kleine incongruenties in den loop der tijden wel zouden afslijten.

En ook van een anderen kant kwam er tegelijkertijd reaktie tegen het door Aasen gemaakte 'landsmaal', en wel van hen, die het Noorsch wilden opbouwen op andere dialekten dan die van het Westland. Onder dezen is het vooral HØYEM uit 't Tronjemsche die de gouwtalen van Noord- en Oost-Noorwegen als uitgangspunt wil kiezen.

Geen van beiden hebben zij hun streven kunnen doorvoeren. Maar hun beteekenis is toch groot, want door hen wordt de

stijl populairder, de spelling eenvoudiger en de invloed der Oostelijke en Noordelijke dialekten grooter. Zij hebben den weg geëffend voor den grootsten landsmaal-dichter ARNE GARBORG, die meer dan alle theoretische bemoeiingen er toe heeft bijgedragen dat het Noorsch zoo ver kwam, als dit nu 't geval is. Ieder, die zijn boeken las, moest wel tot de overtuiging komen, dat alles, wat een modern gemoed kan ontroeren, in die taal kon worden gezegd: de heerlijkheden van de natuur zoowel als de vertwijfelingen van een menschen ziel, dichterlijke vlucht maar ook strakke realistische beschrijvingskunst. Dit èn de verrukkelijke klankrijkheid van zijn taal heeft velen bekeerd van een vooroordeel, dat grootendeels uit onwetendheid voortsproot. Het ijdele gepraat over een gevaar voor de kultuur blijkt een gescherm met groote woorden, zooals onze tijd op velerlei gebied in ontstellende mate te zien geeft. Zijn vertaling van de Odyssee, met dat heerlijke rytme en die geweldige klankrijkheid is een meesterproef van het ‘landsmaal’. - een brok wereldkultuur en toch Noorsch-Noorsch!

Natuurlijk bleef dit alles niet zonder beteekenis voor het ‘riksmaal’. Na de vrijwording van Noorwegen verloor het Deensch uit den aard der zaak al veel van zijn invloed: er kwam nu niet een voortdurende aanvoer van Deensche elementen; het Deensch was niet meer de eenige maatstaf voor beschaafd spraakgebruik. Er waren trouwens van den beginne af zeer diepgaande verschillen tusschen het echte Deensch en het Noorsch-Deensch, die echter niet in 't schrift tot uiting komen. Zoo is de accentuatie in beide talen geheel afwijkend, de uitspraak van verschillende klinkers eveneens. Het Noorsch heeft harde consonanten t, p, k in 't midden van een woord, waar het Deensch (evenals de dialekten van Noorwegens Zuidkust) zachte heeft. Ondanks de schrijfwijze *tabe* sprak een Noor dus altijd uit *tape*. De richting die het riksmaal nu uitgaat is die van een voortdurende versterking van zulke Noorsche elementen. In spreken èn schrijven. In het spreken door meer op te nemen specifiek-Noorsche zegswijzen, maar eveneens door Noorsche klank- en vormleer te volgen in plaats van Deensche. In het schrijven door consequenter uitdrukking te geven aan het biezonder-Noorsche. Deze ontwikkeling is gestadig verder gegaan en wat het taalgebruik betreft, is op het oogenblik de band met het Deensch heel slap geworden. Wel is waar is datgene, wat men nu vaak nog geschreven vindt, opentop

Deensch, maar daardoor moet men zich niet laten misleiden. Men zal schrijven *børnene*, maar in het gesprek gebruiken *barna*, schrijven *gjeten*, maar zeggen *geita*. Zoo heeft de omgangstaal al een heel sterke Noorsche tint gekregen - slechts waar de taal op stelten gaat, in redevoeringen, kanselwelsprekendheid, op 't tooneel, zoekt men het verhevene vaak in het Deensche uiterlijk.

Indien men dit in aanmerking neemt, ziet het er voor de ontwikkeling van den taalstrijd gunstig uit. Maar ondanks de vernoorsching van het ‘riksmaal’ is de kloof die beide talen scheidt, nog maar weinig smaller geworden. In het kamp der landsmaal-verdedigers smaalt men nog vaak op de ‘Kolonietaal’, om daarmee het vreemde, onnationale van het riksmaal te karakterizeeren. Er zit dan ook onder die taalstrijd een veel diepere tegenstelling: die tusschen de stedelijke en plattelandskultuur. Kristiania is het groote bolwerk van het riksmaal en de boerendistricten van het Westland die van het landsmaal.

Van beide zijden vecht men hardnekkig, voet voor voet moet 't landsmaal terrein winnen. In de stedelijke centra schijnt een overwinning van deze taal dan ook zeer twijfelachtig. Er zijn natuurlijk in dezen strijd menschen van verschillende schakeering: onverzoenlijken, die zich houden aan hun eigen taal en van geen samenwerking met de andere willen weten, maar ook milder gezinden, die ondanks een bepaalde voorkeur toch graag een compromis zagen tot stand komen. Eindelijk zijn er zelfs, die droomen van een menging der beide talen en daarom de grenzen tusschen beide nu reeds zooveel mogelijk trachten uit te wisschen. De officieele bemoeiingen in den taalstrijd gaan duidelijk den weg uit van laatstgenoemden. Dat blijkt al dadelijk uit de spellingsregels, die in de laatste jaren voor het riksmaal gegeven zijn en die telkens een stap verder beteekenen op den weg der vernoorsching.

Eerst schreef men tegen de uitspraak maar in overeenstemming met het Deensch zachte medeklinkers, dus *bryde, gribe* inplaats van *bryte, gripe*. In 1907 werd de harde consonant ingevoerd overal waar deze ook zonder twijfel werd uitgesproken; in de vele gevallen, waar twijfel mogelijk was, waren beide schrijfwijzen geoorloofd, dus *begrep* zoowel als *begreb*. Gebruik van een woord in meer deftige taal werd gekenmerkt door zachtheid van medeklinker, zoodat men naast het werkwoord *vite* toch schreef (en sprak!) *alvidende* en *videnskap*. De nieuwe

spelling van 1918 toont, hoe de taal zich verder ontwikkeld heeft. Woorden, die in 1907 nog onzeker waren, zijn nu gefixeerd en hebben harden consonant, zoodat men moet schrijven *allvitende, forlatelse, innflytelse*. Maar *videnskap* hield de *d*, ongetwijfeld omdat dit woord meer thuis hoort in ontwikkelde kringen, waar men de traditie der zachte medeklinkers taaier vasthoudt. Wat de vele woorden betreft, die nog onzeker zijn, voor deze heeft men dubbelvormen opgesteld ten gerieve van de min of meer vernoorschten. Men behoeft dan niet en bloc de k.p.t.- vormen te aanvaarden of te verwerpen, maar men kan zijn keus doen naar eigen smaak en dus gebruiken *forladelse* naast *innflytelse* of *foreløpig* naast *middelmaadig*. Dit schept dus een toestand van willekeur in het spellingsgebruik die hier nauwkeurige afspiegeling is van het taalgebruik en, naar men hoopt, van voorbijgaanden aard zal zijn.

Nergens komt het schipperend karakter der nieuwe spelling beter uit, dan in de flexie der vrouwelijke woorden. Hier heeft men de geit en de kool willen sparen, en zoodoende een regeling ontworpen, die nauwelijks iemand bevredigt. De moeilijkheid is hierin gelegen, dat het Deensch mannelijk en vrouwelijk niet meer onderscheidt, maar deze samen als het zoog. *foelleskön* zet tegenover het neutrum. Het Noorsch-Deensch gaat hierin mee, ofschoon de Noorsche spreektaal wel degelijk het onderscheid der drie genera heeft bewaard. De burger van Kristiania zal dus spreken van *gata* (de straat), maar schrijft hij, dan gebruikt hij den vorm *gaten*, is hij zeer behoudend, zelfs *gaden*. Het gebruik van deze vrouwelijke vormen, dat in de spreektaal dus nooit opgehouden heeft, neemt in de schrijftaal hand over hand toe; maar stellig zijn er velen, die met Munch nog zulke vormen als plebejisch veroordeelen. De spellingcommissie heeft hier een heel eind willen gaan in de richting van het werkelijke spraakgebruik, door een groot aantal woorden als feminina duidelijk te onderscheiden en een nog grooter aantal als geoorloofd te verklaren. Maar doordat het spraakgebruik zoo weinig vast is, en vooral ook door het groote verschil in noorschheid van de riksmaal-sprekenden zelf, moest de Commissie geven en nemen; als resultaat heeft ze ingevoerd een hoogst ingewikkeld en weinig bevredigend stelsel. De feminina zijn nl. verdeeld in 4 groepen, en wel:

1°. woorden, die *altijd* in den bepaalden vorm (d.i. met gesuffigeerd artikel) den Noorschen vorm op *-a* hebben.

Hiertoe behooren de echt-Noorsche idioomwoorden en namen van planten, dieren, of woorden ontleend aan natuur, boerenbedrijf, volksgeloof enz.

2°. woorden, die *bij voorkeur* met den -*a*-vorm moeten geschreven worden, maar 'felleskjønn' kunnen zijn met den uitgang -*en*, dus *elva* naast *elven, høna* naast *hønen*.

3°. woorden, die men *bij voorkeur* met den -*en*-vorm moet spellen, maar ook met den -*a*-vorm kan gebruiken, dus *gaten* naast *gata, solen* naast *sola*.

4°. woorden, die alleen als 'felleskjønn' te gebruiken zijn, grootendeels abstracta en literaire woorden, zooals *forretning, kraft, sannhet*.

Deze regeling lijkt op 't gezicht niet zoo bezwaarlijk: immers het spraakgebruik van een ieder zal hem hier wel den weg wijzen en voor de gelijkvormigheid in spelling is 't niet van overwegend belang, of woorden als *gata* en *gaten* naast elkaar worden gebruikt. Maar deze regels slepen verdere consequenties met zich mee, die minder onschuldig zijn, want de *a*-vorm verlangt 't woord in zijn zuiver-Noorsche gedaante, de *en*-vorm in zijn Noorsch-Deensche. Zoodoende krijgt men woordparen als *geita* naast *gjeten, kua* en *koen, øira* en *øren, korga* en *kurven, mjølka* en *melken*, enz. In zulke woorden komt dan ook het verraderlijke der spelling uit: de zuivere landsmaal-vormen smokkelt men op deze manier het riksmaal binnen. Ongetwijfeld is dat ook de bedoeling: het publiek langzamerhand aan die echte Noorsche woorden te wennen en zoo hun aantal uit te breiden. Een enkele maal gebruikt men zulke dubbeltallen zelfs voor beteekenis-differentiatie, zooals *høgda* als dimensie tegenover *høiden* als abstractum, maar dat is een gelukkig zelden voorkomende poging tot stabilisatie van zulke verschillen. Zij, die het riksmaal alles kwaads toe wenschen, wrijven zich dan ook in de handen en spotten er over, dat die taal nu met vier geslachten is opgescheept, behalve ml., vr. en onz. ook nog met het '*felleskjønn*'. Er zijn er zelfs die het landsmaal daarom alleen verkozen hebben, omdat ze bang zijn voor al te groote en te veel veranderingen in het riksmaal, die deze taal in zijn organischen groei stuiten. Daarom ook verzetten zich de onvervalschte aanhangers van het riksmaal hardnekkig tegen deze licenties, en verwerpen zij de dubbeltallen ten gunste van den Noorsch-Deenschen vorm.

Hetzelfde geldt van verschillende andere zuivere spellingregels.

Ik zal ze natuurlijk niet opsommen, maar wil toch nog wijzen op de volgende. In het landsmaal zijn de oude diftongen bewaard; het Deensch heeft hier voor enkele klanken en ook in de dialecten van Oost-Noorwegen is de monoftongeering doorgevoerd. Ook in dit opzicht was het dus moeilijk tot een bevredigend resultaat te komen. De tweeklank is in een groot aantal woorden voorgeschreven en natuurlijk weer in de eerste plaats in zulke, die specifiek Noorsch zijn. Andere kunnen in dubbele gedaante voorkomen, dus *eik* naast *ek, laus* naast *løs*. Een groote groep hebben daarentegen alleen monoftong, en wel voornamelijk die woorden, die 't ook in het Oostnoorsch hebben. Maar hoe moeilijk het is, tot een vast voorschrift te komen, als men niet één bepaald dialekt als uitgangspunt kiest, maar een compromis uit verschillende probeert, bewijst het woord ‘regenen’, dat gespeld wordt *regne*, maar uitgesproken wordt in het riksmaal als ‘reine’, in Westnoorsch als ‘regne’, in Oostnoorsch als ‘reŋne’.

Heeft het riksmaal dus een aantal ‘keusvrije’ vormen, die dienen moeten om de taal soepel te maken voor het gebruik door de verschillende schakeeringen der Noorschsprekenden en tevens om den overgang naar het landsmaal geleidelijk te maken, ook deze taal heeft in zijn spelling verschillende concessies moeten doen. Deze zijn echter van geheel anderen aard. In het riksmaal wilde men het gebruik der taal vergemakkelijken voor menschen, die min of meer ver gevorderd zijn op den weg naar het landsmaal. Maar in de laatste taal heeft men licenties aangebracht, die moeten dienen om den verschillenden dialektischen nuanceeringen recht te laten wedervaren. Ik merkte al op, dat 't landsmaal grootendeels was opgebouwd op Westnoorsche dialekten, die in klankopzicht op ouderwetscher standpunt staan dan die van het Oostland. Vandaar dat de kloof tusschen het riksmaal en het ‘hoognoorsch’ zoo groot is en oogenschijnlijk onoverbrugbaar. Men wil daarom het zwaartepunt van het landsmaal meer naar het Oosten verleggen, omdat het ‘laagnoorsch’ beter uitzicht heeft op assimilatie met het riksmaal. We zagen dit reeds in de tweeklanken tot uiting komen. Facultatieve vormen als *taum* en *tom, draum* en *drøm* zijn een poging om de in de tweede plaats genoemde vormen meer ingang te doen vinden. Men ziet, dat het resultaat heel anders is dan bij de keusvrije vormen in het riksmaal: dáár gaan allen één weg, maar de een waagt zich verder dan de

ander. In het landsmaal scheiden de wegen zich, de een kiest hoognoorsch, de ander de taal van het Oostland. Deze splitsing zien de aanhangers van het riksmaal natuurlijk met genoegen; ze verzwakt het landsmaal en bewijst de onmogelijkheid om te komen tot één voor geheel Noorwegen geldende landstaal; wat weer aantoont, dat het riksmaal als boven de partijen staande verkieslijker is.

Inderdaad zijn zulke licenties voor ons gevoel onverdragelijk met vaste spellingsnormen; men denke zich, dat naast elkaar toegelaten was *door* en *deur, blijven* en *blieven, doen* en *doun*. Maar indien zich het geval voordeed, dat het algemeen-beschaafd Nederlandsch niet meer zijn sterksten steun vond in de kultureel èn economisch belangrijke deelen van Holland, maar bijv. door gewijzigde verhoudingen in Gelderland of Groningen, dan zou toch een dergelijke overgangstoestand tot een nieuwe taaloriënteering onvermijdelijk zijn. Trouwens dezelfde toestand was er in de 16de eeuw, toen de literaire taal van Brabantsch tot Hollandsch werd; dan treden ook allerlei vormen naast elkander op; maar gedurende de geleidelijk voortschrijdende ontwikkeling verdwijnen de vormen, die niet meer in overeenstemming zijn met het nieuwe toonaangevende dialekt. En zoo min het een bezwaar is, dat de schrijftaal van Groningers en Limburgers een taal is gegrond op een ander dialekt dan het hunne, zoo min kan men in ernst er bezwaar tegen maken, dat het West-Noorsch aan Oost-Noren als ‘algemeen beschaafd’ wordt opgelegd. De tijd zal uitwijzen, tot welk resultaat deze dubbele vormen leiden. Want men kan zich twee mogelijkheden denken. Òf de Oostnoorsche vormen winnen het, doordat het riksmaal met zijn niet te onderschatten kultureele waarde den doorslag helpt geven; dan worden dus de nu getolereerde neven-vormen de eenig geoorloofde. Òf het Hoog-Noorsch blijft zich handhaven in zijn leidende positie en dan zijn die keusvrije vormen een niet-geslaagde poging: ze verdwijnen even onopgemerkt als ze kunstmatig zijn binnengesmokkeld. Een derde mogelijkheid wil ik nog noemen, al is ze niet meer dan theoretisch: de vormen blijven beide naast elkander bestaan. Maar daartoe zou noodig zijn, dat er een evenwichtsverhouding kwam tusschen het hoog- en het laag-noorsch, die daardoor bestendigd werd, dat beide dialekten een even groot aandeel zouden hebben in het kultuurleven van het land.

Het is duidelijk, dat veel afhangt van de kracht, die van

het Oost-Noorsch (waaronder ik voortdurend stilzwijgend de dialekten van Noord-Noorwegen rangschik) in de toekomst zal uitgaan. Dat is op het oogenblik uiterst gering; het is een kleine bevolking verspreid over onmetelijke woud- en bergstreken, die nu niet bepaald een groot aandeel kunnen nemen in een strijd om kultureele goederen. De voornaamste steun komt vooralsnog van het riksmaal, dat enkele dialektische eigenaardigheden met het Oost-Noorsch deelt - immers zoo kan men hopen, dat men op den duur de meest recalcitrante riksmaal-ijveraars verzoenen kan met het landsmaal. Maar men diene daarbij toch wel in 't oog te houden, dat het Oost-Noorsch dichter staat bij het West-Noorsch, dan bij het Noorsch-Deensch! En daarom moet men eerst nauwkeurig na gaan, in hoever de werkelijke taalverhoudingen dergelijke experimenten wettigen. Er zijn er, die den goedvertrouwenden een rad voor de oogen willen draaien en het Oostnoorsch misbruiken ten bate van propaganda voor het riksmaal. Wat te zeggen van een boekje, dat zich aandient als ‘Oostnoorsche Vormleer’, en waar de taal van de steden en dorpen om den Kristianiafjord zijn inbegrepen? Het zijn 600.000 menschen, die die taal spreken, waarvan ongeveer de helft, de bevolking van de hoofdstad, de hechte steunpilaren van het riksmaal zijn! En de eigenlijke plattelandsbevolking, die Oost-Noorsch spreekt, die nl. van Ringerike, Hadeland, Land, Toten en Hedemarken zijn daar niet vertegenwoordigd! Zulke naïeve pogingen om de zaken scheef voor te stellen, doen ten slotte aan de landsmaalbeweging geen afbreuk en zullen het riksmaal weinig winst brengen.

Het volk heeft den uitslag van den strijd in eigen hand. Enkele geestelijke leiders hebben de landsmaalbeweging in het leven geroepen en de nu bereikte resultaten zijn grootendeels te danken aan den arbeid van enkelen. Maar wat het eind zal zijn, hangt van zooveel toevalligheden af, dat men zich moeilijk aan voorspellingen kan wagen. Er zijn er die nu al spreken van een positie-oorlog en die dus gelooven, dat de toestand van nu berust op evenwichtsverhoudingen, die lang kunnen duren. Het is mogelijk; maar eens komt dan toch weer de bewegingsoorlog en dan komen er krachten in het vuur, waarvan we aard en grootte niet eens kunnen vermoeden.

Ondertusschen staat het landsmaal sterk. De gemeentebesturen kunnen nu zelf uitmaken, welke taal op de scholen zal worden

onderwezen - en zooals licht te begrijpen valt, heeft dit uitstekend gewerkt. In verschillende richting. Op het onderwijs vooral: vroeger was de taal waarin de kinderen der volksschool zich schriftelijk uitdrukten, erbarmelijk en onnatuurlijk - het Noorsch-Deensch was hun zoo vreemd, ongeveer als Hollandschen kinderen het Platduitsch. Nu daarentegen wordt er frisch en vlot werk geleverd, omdat zij zich kunnen uiten in wat inderdaad hun moedertaal is.

Tevens kon het landsmaal zijn troepen monsteren. Zonder eenigen dwang van buiten koos nu elke gemeente, wat ze beschouwde als haar eigen taal. Het karakter van het landsmaal kwam toen wel heel duidelijk uit. De lagere scholen, die deze taal kozen, liggen alle in West- en Zuid-Noorwegen; het zijn ⅓ van alle Noorsche Volksscholen. Jaar op jaar sluiten zich nog nieuwe scholen aan; in 1919 zelfs 300 schoolkringen, in 1920 een 180, zoodat in 't geheel ongeveer 2000 van zulke kringen voor de landsmaal-beweging zijn gewonnen. Maar als eenmaal de geografische grenzen van het West-Noorsch bereikt zijn, zal de uitbreiding tot stilstand komen. Ondertusschen zijn het juist de onderwijs-inrichtingen, die zich sterk voor het landsmaal interesseeren; nationale en politieke tendenzen zijn daarbij niet te miskennen. De zoogen ‘Volks hoogerescholen’ voor de geconfirmeerde jeugd van 16 tot 18 jaar zijn bijna alle in landsmaal; de Onderwijzers-scholen eveneens grootendeels. En dit is natuurlijk een factor van zeer groote beteekenis.

Aan den anderen kant staat, dat de landsmaalbeweging finantieel vrij zwak is. De plattelandsgemeenten, waaruit zij haar voornaamste krachten haalt, zijn allesbehalve kapitaalkrachtig. De meest enthousiaste en volhardende propagandisten waren dood-arme boerenstudenten. Ze hadden een zwaren strijd, niet alleen om materieele dingen, maar ook om zich op te werken tot het geestelijke niveau, waar de stedelijke jongelingschap spelenderwijs gekomen was. Desondanks gingen ze onvermoeid verder: ze hebben getracht het volk in zijn breedere lagen en in eigen taal de onontbeerlijke kultuurwaarden te brengen; machtige organisatie heeft de zwakke kracht der eenlingen gesterkt en ondanks de onverschilligheid of stille tegenwerking der overheden hebben ze de allernoodigste hulpmiddelen voor het landsmaalonderwijs tot stand gebracht. Men is, wat lagere en middelbare school betreft, daarmee flink

opgeschoten; de lexicografische hulpmiddelen in het landsmaal ontbreken echter nog grootendeels. Maar er wordt hard gewerkt. Jammer echter is het, dat velen hun studie moeten laten rusten, omdat eerst aan hun volk de noodige werkmiddelen tot het assimileeren der internationale kultuur moeten worden geschonken, en dat zij dus onttrokken worden aan den arbeid tot verrijking en verdieping van het eigen Noorsche geestelijke leven.

Maar ziet men de stadig groeiende reeks van wetenschappelijke werken en universiteitshandboeken, die in het landsmaal geschreven worden, dan moet men erkennen dat deze taal zijn plaats onder de zon al veroverd heeft. Makkelijk zal ze het bezwaar overwinnen, dat de taal zoo weinig traditie heeft. Ze is rijk aan woorden uit de concrete natuur, overstelpend zijn 't aantal uitdrukkingen voor planten, dieren, voorwerpen uit het boerenleven van allen dag; te meer overstelpend, omdat vaak de afwijkende benamingen uit verschillende dialekten naast elkander in het landsmaal burgerrecht kregen. Trouwens het heele lexicografische materiaal, bijeengebracht door AASEN en ROSS, is nog niet geconsolideerd in 't werkelijke spraakgebruik; stellig zijn er veel woorden, die het nooit verder zullen brengen, dan de streek, waar ze opgeteekend zijn. Maar aan abstracta, wetenschappelijke vaktermen is het landsmaal arm en dit moet in de eerste plaats veranderen. De taal is merkwaardig soepel; ze weet allerlei begrippen, die het specifiek Noorsche geestesleven volkomen vreemd zijn, uit te drukken in woorden, die geen enkel stempel van bastaardij op het voorhoofd dragen. Zelfs wat wij afdoen met internationale termen, uit pure gemakzucht vaak, omdat het ons te veel hoofdbreken kost een zuiver-hollandsch gelijkwaardig woord te vinden - en waarachtig niet, omdat onze taal zoo arm of verstard zou zijn - zelfs die termen steekt de Noor in een gezellig huisjasje. Men kan toch ook even goed spreken van *mellemfolkelig* (‘tusschenvolksch’) als van internationaal, om een enkel voorbeeld uit den hoop te grijpen. Daarbij gaat het purisme gelukkig niet zoo ver als in het Nieuw-IJslandsch, waar alle vreemde woorden in den ban zijn. - Maar het valt den lezer van een wetenschappelijke verhandeling in het landsmaal op, dat het zoo leelijke vak-jargon daarin zoo zelden gevonden wordt. Het was natuurlijk een eerezaak voor het landsmaal zich hier van vreemde smetten vrij te houden; wanneer ze klakkeloos al die

internationale woorden had overgenomen, zou het verwijt gewettigd schijnen, dat de taal voor kultuurgebruik eigenlijk ongeschikt was, en daartoe leentjebuur moest spelen bij werkelijke kultuurtalen. Maar nu heeft ze bewezen, dat ze wel degelijk in zichzelf de elementen bezit, die kunnen uitdrukken, wat tot de moderne beschaving behoort, en die dat beter kunnen doen zelfs, omdat die vreemde begrippen met hun zuiver-Noorschen naam zich scherper prenten in het volksbewustzijn dan al die bleeke -ismen en -logieën dat bij ons kunnen. En het is een mooie overwinnig voor het landsmaal, dat heel wat van zulke nieuw-gevormde termen in het algemeen spraakgebruik van heel Noorwegen zijn doorgedrongen.

Neen, kultuurtaal is landsmaal zonder eenigen twijfel. Maar dat is het Finsch ook, en het Nieuwgrieksch en het Hongaarsch. En toch ziet men, dat de volken, die zulke talen spreken, een zwaren strijd hebben om hun aandeel aan de wereldkultuur erkend te zien en vaak zelfs nauwelijks hun volle maat krijgen van de schatten der algemeen-Europeesche beschaving. Is het daarom niet te betreuren, dat de Noren een taal kiezen, die gesproken zal worden door nog geen drie millioen menschen? Is het niet wenschelijker, dat ze in nauwe eenheid blijven met het Deensch, dat de taal is van 7 millioenen en bovendien van alle Skandinavische talen in 't nauwste contact met het overige Europa staat? Het antwoord luidt natuurlijk bevestigend op een zoo gestelde vraag. De Noren zijn dan ook niet blind voor deze consequentie van hun taalstreven. De internationale vermaardheid van GARBORG is heel wat minder dan die van HAMSUN, en dat zeker niet omdat hij als kunstenaar lager staat - de reden schuilt in de taal, die hij schrijft. Maar in zulke zaken moet men nu eenmaal kiezen en daarbij vaak opgeven, wat men toch o, zoo graag had willen behouden. Aan den eenen kant staat de toekomst van het Noorsche volk, die de mannen van het landsmaal zich alleen dan kunnen denken in rijken bloei, als het volk zijn eigen taal kan spreken. Immers dan pas kunnen àlle sluimerende krachten gewekt worden. Daartegenover telt men de opsluiting in eigen taalkring licht. De taal is moeilijk, en als het land zich niet wijd open zet voor en naar buiten, zal het wellicht gauw aan zijn lot worden overgelaten. Ook hier is de toekomst duister. Het zijn de geestkracht, die er zit in het volk; de talenten, die het zal kunnen voortbrengen, en behalve zulke principieele

factoren nog heel wat ‘toevalligheden’, die het lot van een volk bepalen. Ook in zijn taal.

Een paar schrijvers als GARBORG, die de menschen van Europa dwingen om te luisteren naar de krachtige, zuivere tonen van 't landsmaal, bereiken meer dan tien jaar propaganda en stapels regeeringsbesluiten. Van zulken aard zijn de imponderabilia, die den uitslag van den taalstrijd bepalen. En daarom kan men er gerust op zijn, dat díe taal het winnen zal, die het werkelijk verdient. Het landsmaal heeft een goede kans; het is jong en levenskrachtig en heeft zijn krachten gestaald in een taaien strijd met den ‘vreemden indringer’; het Noorsch-Deensch moet zich bepalen tot hardnekkige verdediging van het veroverde terrein. Het staat bovendien in slechten reuk van niet-nationaal te zijn - al is het sterk overdreven, wanneer men die taal Deensch en niet Noorsch noemt. Maar de vernedering in den Deenschen tijd spookt nog na in deze laatste rest van Deensche kultuur in Noorwegen. Om zich zelf te zijn, meenen vele Noren, moet ook de taal Noorsch-Noorsch wezen. De tijden zijn voorbij, dat Kopenhagen het geestelijk middelpunt van Skandinavië is - Noorwegen heeft zijn eigen intellectueel- en kunstleven, en het landsmaal is misschien geroepen om dit tot hoogsten bloei te brengen. De beslissing valt niet in een menschenleeftijd, maar het zal interessant en opbouwend zijn om den strijd te zien van twee kultuurkrachten, die met geestelijke wapenen wordt uitgestreden.

A r n h e m .

JAN DE VRIES.

Boekbeoordelingen.

Vondel. Kunst en Karakter door H. Laman Trip-De Beaufort. (Arnhem - Van Loghum, Slaterus en Visser-1920).

Dit smakelik uitgegeven boekje, dat blijkens de ‘Inleiding’ van LOD. V. DEIJSSEL, vooral bestemd is voor ‘jonge beminnaars der Ned. Letteren’, is eigenlik een ‘Leven van Vondel’, voor de jeugd bewerkt. Het bevat in dit opzicht veel verdiensteliks. De aanschouwelikheid, waarmee de schrijfster verschillende levensperioden van de grote dichter beschrijft, de mooie opmerkingen, die ze maakt omtrent enkele van V's werken, de liefde voor VONDEL, die uit het hele boekje spreekt, zullen er zeker

veel toe bijdragen, dat onze ‘18jarigen’ dit werkje met genoegen ten einde lezen. We zouden het dan ook onvoorwaardelik aanbevelen, was het niet, dat de auteur tegenover de historiese waarheid zo ernstig te kort was geschoten. Te meer treft dit, waar de Schrijfster omtrent alle hieronder aangegeven onjuistheden goed ingelicht had kunnen worden bij één of meer van de auteurs, die ze tot besluit van haar boek, zelf aanbeveelt.

Het begint al op blz. 6, waar medegedeeld wordt, dat de negenjarige Joost niet meer naar school werd gestuurd, toen het gezin in 1596 in Amsterdam kwam. Dr. STERCK (Vondeljaarboek 1908) heeft aangetoond, dat VONDEL in 1602 nog op school ging. Dit is ook te vinden bij Diferee (blz. 38), een boek door de Schrijfster zelf genoemd.

Ernstiger onjuistheid (omdat er zoveel over te doen is geweest) vinden we verderop (blz. 17), waar ROEMER VISSCHER de rol vervult van ‘joviale gastheer’ tijdens de gemeenschappelike Troades-vertaling. Ieder nieuw werk, waarin deze Seneca-vertaling ter sprake komt, zet de kwestie recht.

Ook de beide perioden van de Muiderkring zijn niet goed uit elkaar gehouden. De onsterflike ROEMER VISSCHER treedt in de tweede periode op!

Zo is er meer. De godsdienstige hekeldichten, die V. richtte tegen de Contra-Remonstranten, zijn niet gescheiden van die tegen z'n eigen geloofsgenoten; de bewering dat de *Kerkeraad* de opvoering van de Lucifer *verbood*, is natuurlik onjuist; uit blz. 61 en 62 is niet anders te lezen dan dat de Gijsbrecht in 1635 voor het eerst werd opgevoerd.

Kortom, deze gebreken maken het boekje voor een nietdeskundige lezer helaas ongeschikt. Ik heb een vermoeden, dat de Schr. bij de samenstelling van het werk alleen op BRANDT heeft vertrouwd, zonder nogmaals andere bronnen te raadplegen. In die mening word ik versterkt, omdat de Schr. ook dáár alleen BRANDT als bron vermeldt, waar BRANDT zelf citeert.

P.H.G.

Experimentelle Phonetik. Von Prof. Dr. G. Panconcelli-Calzia. Sammlung-Göschen 1921. 133 blz. Zakformaat. Prijs f 0.80.

Prof. Dr. CALZIA, een Italiaansche leerling van ROUSSELOT, opende voor een tiental jaren aan 't Koloniaal Instituut te

Hamburg, waar de studie der Phonetiek niet beoefend werd, een phonetisch Laboratorium en werd redacteur van Vox, een voortzetting van GUTZMANN's Monatsschrift für Sprachheilkunde. Dank zij den arbeid van CALZIA wordt thans de phonetiek gedoceerd aan Hamburgs Universiteit. Van zijn hand verscheen bovengenoemd werkje. 't Is geen elementair-boek voor pasbeginnenden, maar 't geeft Germaansch volledig en Romaansch beknopt een overzicht over het geheele theoretische gebied der phonetiek. Zooals dat alleen maar kan geschieden door iemand, die zijn gansche leven aan een bepaalde taak heeft verpand. In zijn soort is het boekje een meesterstuk. Het is gekenmerkt door twee overzichten. Het eerste behandelt alles wat op de spraakorganen en hun bewegingen betrekking heeft. Het tweede bepaalt zich tot de onderzoekingsmiddelen en de meetmiddelen.

Voor wie de experimenteele Phonetiek als hulpvak bestudeert, Psychologen, Linguisten, Zangleeraren, Taalleeraren, Doofstommenleeraren en Spraakleeraren, moet het boekje van groot nut zijn.

L. VAN LIER.

Aankondigingen en mededelingen.

In de *Mélanges de Borman* (Luik, 1919) is een kort maar belangrijk artikel opgenomen van LEO GOEMANS - dat wij nu eerst leerden kennen - over *L'étude du moyen-néerlandais (Une question fondamentale de méthode)*. De schrijver wijst op de fout van FRANCK, dat hij *het* Middelnederlands voorstelt als ‘une langue parlée comparable au néerlandais actuel, ensuite que l'étude en est assez avancée pour nous permettre d'en fixer jusqu'au vocalisme’. Daartegenover stelt hij het feit dat het gesproken Middelnederlands, vooral in het vocalisme, grote verscheidenheid gekend moet hebben. ‘Cette variété de patois devait correspondre, sans différence notable, à l'échiquier de nos patois actuels’. Verder waarschuwt hij, dat men niet moet menen uit archiefstukken en litteraire bronnen de Mnl. dialekten te kunnen reconstrueren. ‘Ce sont des travaux d'approche ou, si l'on veut, des déblais préliminaires.’ Bovendien kent men bij archiefstukken vaak onvolkomen de schrijvers. Wenselik is dus, op een zeer beperkt terrein, b.v. in één stad, dit werk te beginnen, gewapend met voldoende fonetiese

kennis, met grondige kennis van het hedendaagse dialekt en van de latere ontwikkelingsgeschiedenis van de taal. Anders ontstaan dikke boeken, waaraan tijd en moeite vergeefs besteed zijn.

Iets over woordvorming.

Van de studie over dit onderwerp, door Dr. W. DE VRIES, die wij verleden jaar aankondigden (*De N.T.* XIV, 266) verscheen in het Programma van het Groninger Gymnasium 1921-22 het laatste gedeelte (blz. 99-216), met inhoudsopgave en aanvullingen. Opnieuw vestigen we de aandacht van onze lezers op deze zeer leerzame verhandeling. Over samenstelling en afleiding vindt men er een rijke hoeveelheid materiaal, in onbevangen waarneming bijeengebracht en beoordeeld, met opmerkingen die men in geen van onze spraakkunsten aantreft.

C.D.V.

Uit de tijdschriften. (Mei-Junie).

De Gids.

Mei. Zelden zijn door de letterkundige kritiek zo uiteenlopende oordelen geveld als over QUERIDO's *Oude Waereld*. Terwijl b.v. COUPERUS en ROBBERS het een meesterstuk achten, vinden anderen het minderwaardig. In deze afl. verwijt FRITS HOPMAN, in een artikel *Een Teleurstelling*, aan QUERIDO het gebruik van kinderlike kunstgrepen, van beschrijvingen zonder perspektief, als ‘achtergronden van een fotografisch atelier’, terwijl naar zijn mening de critici ‘een standaard van beoordeeling’ ontbeerden of onvoldoende studie maakten van het werk. - FRANS ERENS schrijft met waardering over de Brabantse novellen van MARIE GIJSEN.

Groot-Nederland.

Mei. FRANS COENEN vervolgt zijn *Studiën van de Tachtiger Beweging* met een karakteristiek van ARY PRINS, wiens prozakunst hij ‘bij uitnemendheid Tachtiger renaissance-kunst’ noemt, ‘zeer gelijk aan die van GORTER, VAN DEYSSEL en VAN LOOY en tevens zeer verscheiden.’ - ARY PRINS blijft bijna geheel, en des bewust en bedoeld, in de zinlijke gewaarwording bevangen. Hij komt maar zelden en nooit ver van de impressie tot de hoogere gebieden van den geest, en daarom juist maakt zijn kunst het sterkst den indruk van objectief te zijn, de werkelijkheid zelve. Maar met dit objecti-

visme wordt dan niets anders bedoeld dan een kunst van sterke, durende, fijn onderscheidende gewaarwordingen, zonder veel geestlijk bijmengsel of verandering.

Junie. FRANS COENEN vervolgt zijn bovengenoemde *Studiën* met een afdeling over *De bezinners der tachtiger beweging en hun critiek*. Hij wijst op de zeer bijzondere verdienste van de nieuwe individualistiese kritiek bij Kloos en zijn medestanders, maar ook op de schaduwzijde: 'Het was de vloek van hun eigenaardig Individualisme, dat zij al meer exclusief moesten worden en op den duur met dat individueele niet meer bedoelden *elks* persoonlijk eigene, maar het allerbijzonderst eigene dat uitteraard maar van *enkelen* zijn kan.'

Stemmen des tijds.

Mei. In deze aflevering, aan 'De Vrouw' gewijd, geeft F. VAN DER BORCH VAN VERWOLDE een bijdrage over *De Vrouw in de Literatuur*. Uit het verleden worden BETJE WOLFF en MEVR. BOSBOOM-TOUSSAINT besproken. De nog levenden worden verdeeld in drie groepen, de individualistiese, de altruïstiese en de religieuse.

Junie. Onder het opschrift *Versmade liefde* behandelt M.W. MACLAINE PONT de vraag, welke invloed de krisis in het leven van Mej. TOUSSAINT gehad heeft op haar letterkundig werk. In het biezonder heeft zij in haar Leycester-cyclus haar leed geobjektiveerd. 'In geen enkele harer werken heeft zij met zooveel ervaring en talent, met zoovele tranen het beeld geteekend van de edele, diepvoelende vrouw, liefhebbende met haar geheele hart en levende door haar liefde, maar verstooten en achtergesteld voor haar mindere.' 'De schrijfster doorleeft de verschillende stadiën van haar eigen strijd, schijnbaar verliezende, maar opklimmende tot overwinning.' De schr. toont dit verder aan in de figuren van MARTINA DE BURGGRAVE, ADA RUEEL, en later in YOLANDE DE MAULEON.

Onze Eeuw.

Mei. In de rubriek *Nieuwe Boeken* bespreekt A.C.S. DE KOE uitvoerig en met ingenomenheid de roman *Sint-Elmsvuur* van H. ROBBERS.

Vragen van den dag.

Junie. In een artikel *Publiek en litteraire critiek* verdedigt D.J. VAN DOORNINCK de stelling: 'De openbare litteraire critiek in Nederland is *in 't algemeen* òf onbevoegd, òf onbehoorlijk en dikwijls beide.'

Den Gulden Winekel.

Mei. GERARD VAN ECKEREN bespreekt als een belangrijk en zinrijk werk het drama *Astrid* van MA-

DELEINE BÖHTLINGK, eerst in de Gids verschenen, en nu afzonderlik gedrukt, met een inleiding van DIRK COSTER.

Junie. Onder het *Antwerpsch tooneelwerk* prijst MARTIN PERMYS het toneelstukje *Bietje* van MAURITS SABBE als 'een juweeltje van lieve en pretentielooze gevoeligheid.' - H. MARSMAN kondigt *Bezette stad* van PAUL VAN OSTAYEN aan, als proeve van 'futurisme met dadaïstischen inslag.' - MARIE SCHMITZ bespreekt *Het huisje aan de sloot*, door CARRY VAN BRUGGEN; P.L. VAN ECK de *Vlaamsche volksvertelsels, opgeteekend door Guido Gezelle*.

De Tijdspiegel.

Mei. JOANNES REDDINGIUS schrijft 'een dichterstudie' over *Jules Schurmann*. - B.J. STOKVIS geeft proeven uit een door hem bewerkte Duitse VAN DEYSSEL-vertaling.

Tijdschrift voor Taal en Letteren.

Febr. L.C. MICHELS vervolgt zijn beoordeling van de Stalpaert-bloemlezing met een bespreking van het *Album amicorum*. In de bibliografie wijst hij onnauwkeurigheden aan; bij de teksten mist hij de muziek; in de tekstbehandeling keurt hij de verregaande slordigheid af. - G. ROYEN bespreekt uitvoerig de etymologie van *pits* in de uitdrukking 'de pits kussen.' - J. MOORMANN geeft het slot van zijn studie over de *Levende geheimtaal 'Louter Lekoris*.'

Mei. In het laatste deel van zijn bespreking betoogt L.C. MICHELS dat de interpunktie van STALPAERT meestal beter en duideliker is dan de 'gemoderniseerde' in de bloemlezing. Ten slotte wijst hij aan, waar de verklaring te kort schiet: op een reeks van plaatsen is de uitlegging foutief. Als 'wetenschappelike prestatie' is dus deze bloemlezing af te wijzen. - H. LINNEBANK bespreekt een aantal *Puntletters*, d.w.z. woorden door hoofdletter-afkorting ontstaan. - G. ROYEN besluit zijn artikel over *De pits kussen*. Zijn konklusie is, dat *pits* uit *paes* te verklaren is.

Volkskunde

Afl. 5 en 6. HERMINA C.A. GROLMAN geeft een uitvoerig opstel over *De beteekenis van het haar in de Volkenkunde*. - Van A. DE COCK bevat deze afl. weer een reeks *Spreekwoorden, zegswijzen en Uitdrukkingen op Volksgeloof berustend*: het laatste deel handelt over de plantnamen. - ROBERT FONCKE vond *Een Gebed van Sint-Joris*, de vroeger in Zuid-Nederland zo populaire, nu vergeten heilige. - Cl. BUVE schrijft

over *Gerichtsboomen*, G. CELIS over *De Beschermheiligen der Oude Ambachten*.

De Beiaard.

Junie. B.H. MOLKENBOER vult zijn vroegere studie over de invloed van het Italiaans op HOOFT en zijn kring aan door een opstel over *Italië en Holland in de XVII*^{de} *eeuw*, waarin ook de Italiaanse invloed op onze letterkunde ter sprake komt, o.a. op JAN DE BRUNE JR., LAMBERTUS VAN BOS, ANSLO, SIX VAN CHANDELIER en MATTHIJS VAN DER MERWEDE.

Dietsche Warande en Belfort.

April. J. VAN MIERLO besluit zijn Hadewijch-studie (*Uit de geschiedenis onzer Middeleeuwsche Letterkunde*) met een hoofdstukje over *De geestelijke atmosfeer van de lijst der volmaakten*, waarin hij de ontwikkeling van het begijnwezen nagaat. Daaruit volgt dat Hadewijch haar visioenen schreef 'in een tijd toen het woord begijn niet meer als scheldwoord gevoeld werd', dus na ± 1230, maar evenzeer in een tijd toen het begijnwezen nog niet tot volle ontwikkeling was gekomen en 'zulke extatische mannen en vrouwen nog in meerderheid buiten de curtes verbleven', dus niet na ± 1250. De schr. meent dat HADEWIJCH niet gezocht moet worden in de grote kloosterorden, maar in de kringen van de begijnen. In de bekende begijnhoven is zij niet aan te wijzen: 'waarschijnlijk heeft zij met hare godgewijden zoo een kleine groepeering gevormd, in den aard van die bestonden vóór de begijnen in de curtes samenkwamen.' Al blijkt het antwoord op de vraag *Wie was Hadewijch*? ondanks nauwkeurige nasporingen voorlopig niet met stelligheid te vinden, voor de geschiedenis van de letterkunde is de datering van haar werk, die de schr. onomstotelik acht, van groot belang. De schr. gaat zelfs zo ver, dat hij beweert: 'al wat er in onze Middeleeuwsche literatuur schoons is en van waarde, is ontstaan vóór den tijd, toen de nuttigheidsrichting, tegen het einde der dertiende eeuw, begon te zegevieren. Zoo er nog in de veertiende eeuw kunst van eenige beteekenis wordt geleverd, dan wordt toch weer, ook de beste, steeds gekortwiekt en bedorven, door den knellenden druk van de heerschende nuttigheidsschool.'

Mei. KAREL BRANTS vervolgt zijn opstel over *Nederlandsche Rechts- en Bestuurstaal*.

Junie. J. MUYLDERMANS geeft een artikel *Ter nagedachtenis van Dr. Jan Bols*.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie.

Des. J. VERCOULLIE geeft *Etymologisch Kleingoed*. - AUG. VERMEYLEN herdenkt de Dichter *Prosper van Langendonck*. - GUST. SEGERS wijst op *Amsterdamsche schetsjes uit Vondels werk*. - LEONARD WILLEMS bestudeerde *De Axelsche redcrijkersgilde van Sinte Barbara en haar deken Jacob de Hondt (1487-1529)*. In de dichtstukjes, door Nap. de Pauw uitgegeven, wijst hij een reeks onnauwkeurigheden en fouten aan. - EDW. GAILLIARD vervolgt zijn *Kleine verscheidenheden*.

Jan. LEON. WILLEMS maakt belangrijke opmerkingen over *De Bibliographie der Poëticsche Werken van J. van der Noot*, die bemoeielikt wordt door het feit dat VAN DER NOOT zijn bundels samenstelde uit gedichten op folio plano, zodat 'ieder exemplaar eigenlijk op verschillende wijze samengevoegd kon worden, en feitelijk dan ook verschillend is.'

Febr. *Uit den voorarbeid tot eene critische uitgave van Ruusbroec's 'Brulocht'* heet een voordracht van L.R. REYPENS S.J., waarin hij de 15 beschikbare Mnl. handschriften onderzoekt, die tweeërlei redaktie van de tekst blijken te bevatten. Tot besluit wijst hij op het belang der Ruusbroec-handschriften voor de vergelijkende dialektstudie van het Middelnederlands.

Maart. Deze afl. bevat de *Lijkrede* van OMER WATTEZ op het graf van ALFONS DE COCK, de verslagen over een prijsvraag betreffende een woordenlijst van de *Zeevisscherij* en enige *Kleine* (Mnl.) *verscheidenheden* van EDW. GAILLIARD.

Zeitschrift für deutsche Mundarten XVI.

EDDA TILLE geeft een studie over *Wechselformen in der Geldernschen Urkundensprache*, een uittreksel uit haar te Bonn bewerkte dissertatie over de *Geschichte der geldernschen Urkundensprachen*, die weldra verschijnen zal.

Germanisch-Romanische Monatsschrift.

Heft 3-4. Een bijdrage van MAX J. WOLFF is getiteld *Zum Wesen des Komischen*.

Heft 5-6. Een 'Habilitationsvortrag' van CHARLOTTE BÜHLER behandelt *Die Typisierung in der Dichtung*. - Een artikel van OTTO CARTELLIERI: *Theaterspiele am Hofe Herzogs Karls des Kühnen von Burgund* is voor de Nederlandse kultuurgeschiedenis van belang.

C.D.V.

Het onderzoek naar de Middel-Nederlandse woordgeografie[1].

Zeer geachte Vergadering!

De uitnodiging om bij gelegenheid van deze plechtige zitting in uw midden een voordracht te houden, was mij biezonder welkom. In de jaren van zware beproevingen die Vlaanderen moest doorstaan, en die bij ons een zo oprechte deelneming wekten, had het oorlogsgeweld de geestelike banden tussen Noord en Zuid geschonden. Eerst in rustiger tijden kon de oude vriendschap en eendrachtige samenwerking ten volle hersteld worden. De overtuiging dat deze samenwerking onmisbaar is voor onze Nederlandse taalwetenschap, beheerste de keuze van mijn onderwerp. Mijn doel is niet, u rijpe vruchten van eigen onderzoek aan te bieden, maar uw aandacht te vestigen op een nauweliks ontgonnen veld van studie. Mijn denkbeelden over die ontginning wilde ik aan uw oordeel onderwerpen.

Over de betekenis van de hedendaagse dialektgeografie behoef ik niet uit te weiden. Sedert het pionierswerk van de *Atlas linguistique de la France* en de *Deutsche Sprachatlas* hebben ook Nederlanders de hand aan de ploeg geslagen. VAN GINNEKEN, SCHRIJNEN, KLOEKE ontwierpen plaatselike dialektkaarten, FRINGS verzamelde systematies de gegevens voor Zuid-Nederland, en nog onlangs ontwikkelde GROOTAERS zijn denkbeelden omtrent een breed opgezet onderzoek. Wie van dergelijke leerzame studies kennis nam, zal de sterke indruk

1) Voordracht, gehouden in de *Koninklijke Vlaamsche Academie* op 26 Junie 1921. De Academie wilde deze voordracht alleen dan in de *Verslagen en Mededeelingen* opnemen, indien de kopie in de oude spelling overgebracht werd. Daartegen had de schrijver, om principiële redenen, overwegend bezwaar.

gekregen hebben, hoe ingewikkeld de problemen zijn die zich daarbij voordoen. Hoeveel nauwkeurige gegevens zijn er nodig om een enkele isoglosse met zekerheid te trekken of synonieme woorden plaatselik te begrenzen! Welk een verschil met de oude dialektkaarten, waarbij met de sociologiese struktuur, de invloed van kultuurcentra, de bevolkingsmenging niet of gebrekkig rekening gehouden werd.

Zou nu deze methode van onderzoek ook in het verleden over te brengen zijn? Zou er ooit kans bestaan, zulke kaarten te tekenen voor de Middeleeuwse Nederlanden? Deze vraag te stellen, staat gelijk met die ontkennend te beantwoorden. Niets is zo geschikt om aan te tonen hoe fragmentaries onze kennis van een zo ver taalverleden is, als een poging om die taal in levende werkelikheid te rekonstrueren[1)].

Een blik in de bronnenlijsten van het *Middel-nederlandsch Woordenboek*, waarin een rijke verscheidenheid van taal vertegenwoordigd is, op de lange reeksen tekstuitgaven, in de onuitgegeven archiefstukken en andere handschriften, zou ons in de waan kunnen brengen dat een vrij volledige kennis van die oude taal mogelik was. Maar toch: die honderdduizenden geschreven bladzijden zijn slechts schamele resten van wat eens in volle werkelikheid, in onuitputtelike schakering bestond.

Moeten wij er dan, op die grond, afzien van elke poging om achter de geschreven bronnen de werkelikheid van het Middeleeuwse taalleven te zoeken? Stellig niet. Evenmin als de archeoloog een poging tot rekonstruktie van een gebouw of een stad opgeeft, omdat hem slechts fragmenten ten dienste staan. Wel dient in het oog gehouden te worden: ten eerste, dat het onderzoek van de taaldokumenten geschieden moet met scherpzinnigheid en kritiese nauwkeurigheid; ten tweede, dat wij onze vragen scherp leren stellen en geen te hoog gespannen verwachtingen koesteren omtrent de uitkomsten.

De dode letter laat tal van vragen onbeantwoord. Meestal blijft de afkomst, tijd en plaats van de handschriften twijfelachtig, terwijl zelden met zekerheid vast te stellen is, hoe een

1) Vgl. de opmerkingen van L. GOEMANS: *L'étude du moyen-néerlandais* in *Mélanges de Borman* (Liège 1919). De oude vraag: 'Heeft er een Middelnederlandse schrijftaal bestaan?' reeds door VERDAM (*Uit de Geschiedenis der Nederlandsche taal*) ontkennend beantwoord, is eigenlik reeds door de formulering verouderd.

bewaard afschrift zich verhoudt tot het verloren origineel. Beproeven wij, de levende werkelikheid van de Middeleeuwse taal, te midden van de toenmalige samenleving, ons voor de geest te brengen, dan moeten wij ons allereerst losmaken van de oude simplistiese voorstelling, als zou het Middelnederlands bestaan hebben uit een aantal vrij homogene dialekten en daarboven, sedert de tijd van MAERLANT, een min of meer algemene ‘schrijftaal’. Deze voorstelling berust ten dele op een anachronisme, anderdeels op de miskenning van het feit dat de Middeleeuwse maatschappij, evenmin als de onze een eenvoudig samenstel was. In bonte mengeling zullen ook toen de verschillende taalkringen van stand en beroep elkaar gekruist hebben. Te midden van de landelike streken lagen de adellike kastelen met een ten dele uitheemse beschaving, maar ook de nijvere steden en handelscentra, vanwaar de invloed naar buiten werkte.

Door kruistochten, bedevaarten, handelsreizen te land en ter zee, door visserij en binnenvaart verplaatste zich de bevolking en leerde men andere taal kennen dan van de eigen beperkte kring. Er bestond - en niet alleen op schrift! - een taal van het recht en van de godsdienst; er werkten, evenals nu, internationale invloeden op het taalgebruik.

Het is de verdienste van BUITENRUST HETTEMA[1)], er met nadruk op gewezen te hebben dat die rijke schakering van taal reeds bestaan moet hebben vóór de schriftelike taaloverlevering, dus vóór de dertiende eeuw. In toenemende mate geldt dat voor het tijdperk van de dertiende tot de zestiende eeuw, als de steden hun grote betekenis gaan verwerven. Wij zien dan de opkomst van Brugge als handelsmiddelpunt, de bloei van de Gentse industrie, de toenemende macht van de Brabantse steden: Antwerpen, dat Brugge uit de wereldhandel verdringt, Mechelen met zijn gerechtshof, Leuven met de oudste hogeschool, Brussel, de stad van de Bourgondiese heerschappij, weldra de bron van verfransing. En in het Noorden de grafelike kanselarij te 's Gravenhage, de opkomende Hollandse steden met hun betekenis voor de zeevaart en de handelsbetrekkingen met het Oosten. Wij kennen ook in hoofdlijnen de ontwikkeling van de letterkunde en daarmede de krachten van vernieuwing

1) *Oude glossen en hun beteekenis*, uitgegeven door de *Kon. Vl. Acad.* (1914). Vgl. *De N. Taalg.* X, 151.

en behoud, die op de litteraire taal gewerkt moeten hebben, van geestelike stromingen als de Brabantse mystiek en de Overijselse ‘moderne devotie.’ Tegen het einde van de Middeleeuwen komt dan de drukkunst, als machtige factor van taalverspreiding en nivellering.

Het zijn slechts ruwe trekken die ik u schetste, maar ze zijn voldoende als aanduiding van de ingewikkeldheid der verhoudingen en de daaruit voortkomende veelkleurigheid van taal. In het algemeen is het natuurlik juist, als we de ontwikkeling van de Nederlandse taal op deze wijze aanduiden, dat het geestelik centrum van de Nederlanden, en tevens het zwaartepunt van de taaleenheid, aanvankelik lag in Vlaanderen, daarna in Brabant en eerst na de zestiende eeuw in Holland. Maar voor nauwkeuriger onderzoek is deze voorstelling te schematies. Men zou er uit kunnen opmaken, dat er vóór de zestiende eeuw nauweliks sprake kan zijn van invloed door de taal van het Noorden op die van het Zuiden uitgeoefend. De feiten zijn daarmede in strijd. Leefde MAERLANT niet in Zuid-Holland, en zou hij de enige Vlaming geweest zijn, die de Schelde overtrok, en dientengevolge Noord-Nederlandse taal van nabij leerde kennen? Moet er geen verkeer bestaan hebben tussen de kustbewoners? Trokken omgekeerd kloosterlingen als JOHANNES VAN SCOENHOVEN en GERARD NAGEL VAN DELFT niet naar Brabant[1)], en heeft de Vlaamse schilderschool in de vijftiende eeuw zich niet versterkt met krachten uit de Noordelike gewesten? Al deze mannen hebben natuurlik niet terstond in spreken en schrijven de taal van hun geboorteland laten varen. De oudste drukkers van Nederlandse boeken treffen we aan in de Noord-Nederlandse steden: als de boekhandel zich daarna in Antwerpen gaat samentrekken, zien we ondernemende mannen als de Gouwenaar GERAERT LEEU en de Rotterdammer HENDRIK DE LETTERSNIDER hun bedrijf daarheen verplaatsen.

Om deze wisselwerking tusschen Zuid en Noord grondig te leren kennen is een taalgeografies onderzoek van het Middelnederlands van het hoogste belang. Bij de latere ontwikkeling van het Nederlands - dit feit is bekend genoeg - valt telkens èn in de geschreven èn in de gesproken taal wederzijdse invloed

1) Op de gemengde bevolking van de Brabantse kloosters werd nog onlangs gewezen door J. VAN MIERLO (*Dietsche Waranda en Belfort*, Mei 1921).

waar te nemen. Elke geschiedenis van de Nederlandse taal zal daarmee rekening te houden hebben. Maar men mist daarbij elke grondslag, wanneer niet vooraf in de Middeleeuwse periode een schifting tussen de taal van de Zuid- en de Noord-Nederlandse gewesten beproefd is.

Langs welke wegen kan men nu tot een dergelijke schifting geraken? Van drie kanten kan het weinig ontgonnen gebied betreden worden:

1°. Uitgaande van de kultuurgeschiedenis kan men trachten uit de archivalia de taal van een bepaalde gemeenschap op te bouwen.
2°. Door de studie van in een bepaald gewest geschreven teksten kan men een poging doen om de gebruikelike taal te benaderen.
3°. De gegevens die de lexicografen ons verschaffen kan men toetsen aan de teksten, om tot lokalisering te geraken.

De eerste weg is het aanlokkelikst, maar niet het gemakkelikst. De taalkundige onderzoeker zou dan tevens geschoold historicus moeten zijn. Zo ooit, dan zal bij dit onderzoek blijken dat ‘Wörter’ en ‘Sachen’ niet te scheiden zijn. Er zijn vrijwat Middeleeuwse steden, waar de gegevens uit archivalia, gedrukt en ongedrukt, zo rijkelik vloeien, dat een poging tot dergelijke opbouw stellig niet zonder uitkomst zou zijn. Er bestaan ook grondige monografieën als die van FRUIN en BLOK over het Middeleeuwse Leiden, die reeds een bruikbare grondslag bieden. Men zou dus in verbeelding zo'n stad moeten doorwandelen en telkens de vraag stellen hoe de bewoners alle dingen die hen op pleinen, markten, straten, in huis en tuin omringden, genoemd hebben. Ik denk daarbij b.v. aan de novellisties gekleurde schildering van 't Middeleeuwse Deventer, die HETTEMA en TELTING ons gaven in *Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de veertiende eeuw* of aan een artikel over *Een Hollandsch dorp in de veertiende eeuw*, dat indertijd in de *Dietsche Warande* verscheen[1]. Ook gesprekboekjes als *Le Livre des Mestiers*[2], dat ons even een aardig kijkje geeft in het huiselik en maat-

1) In de tweede jaargang. Voor de latere tijd (± 1600) beschreef de archivaris Soutendam een *Wandeling door Delft*.
2) *Le Livre des Mestiers* is uitgegeven door H. MICHELANT (Paris 1875). Vgl. HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, *Horae Belgicae* VII en IX, en KOOIMAN's artikel *Populaire taalstudie in de zestiende eeuw* (*De Nieuwe Taalgids* XII, 65).

schappelik verkeer van het veertiende-eeuwse Brugge, kunnen daarbij goede diensten bewijzen. Wie schrijft ons dergelijke monografieën over de taal van Brugge, Gent en Antwerpen, Delft en Haarlem, Utrecht, Deventer en Nijmegen?

De grenzen zouden aanvankelik ook nauwer getrokken kunnen worden. Belangrijk zou het kunnen zijn, het voorbeeld van KARL BÜCHER te volgen, die - allereerst met sociologiese bedoelingen - de beroepsnamen van het Middeleeuwse Frankfurt onderzocht. Of men zou - gelijk JAN TE WINKEL dat deed voor *Het Kasteel in de Middeleeuwen*[1] en S. MULLER FZ. voor het Middeleeuwse Utrecht[2] - de woning kunnen inventariseren, of - op voorgang van Dr. BAUDET[3] - de *Keuken* en de spijskast met taalkundige belangstelling doorsnuffelen. Ik denk ook aan de rechtstaal, de vaktalen b.v. die van de zo invloedrijke lakenindustrie.

Voor het aangeduide doel zijn monografieën slechts een eerste stap, want taalgeografiese uitkomsten zijn eerst mogelik door onderlinge vergelijking van de plaatselike taal. Dat de bronnen rijkelik vloeien, daarvan kan men zich gemakkelik overtuigen bij het doorbladeren van de vele uitgaven op dit gebied, in afzonderlike bronnenpublicaties of in de rechtskundige en taalkundige tijdschriften, door VERDAM voor zijn *Woordenboek* met zorg geëxcerpeerd, maar door andere taalonderzoekers nog te weinig geraadpleegd. Zorgvuldig bewerkte woordenlijsten, òf bij de afzonderlike uitgaven, òf groepsgewijze, liefst plaatselik, zouden het onderzoek zeer vergemakkeliken[4].

1) In de bekende studie van TE WINKEL moet men er op verdacht zijn dat de bronnen, de vertaalde en fantastiese ridderromans, krities geraadpleegd dienen te worden.
2) Zie zijn opstel over de huizen in de Utrechtse immuniteiten en dat over de ME. kerspelkerken in de *Studiën over de Middeleeuwen*, eerste bundel.
3) FLORENCE E.J.M. BAUDET: *De maaltijd en de Keuken in de Middeleeuwen* (Utrechtse dissertatie 1904) Leiden, A.W. SIJTHOFF.
4) Noord-Nederlandse glossaria bezitten we o.a. bij de oudste rekeningen van Dordrecht, de Leidse keurboeken, de Rotterdamse en de Utrechtse Rechtsbronnen. Bovendien een zorgvuldig glossarum bij FRUIN's uitgave van de *Informacie*, die heel wat plaatselike taal bevat. Wij zijn het niet eens met Mr. S. MULLER, die bij het glossarium op de *Utrechtse Rechtsbronnen* de mening uitspreekt dat dergelijke woordenlijsten na de voltooiïng van het Mnl. Wdb. overbodig zullen zijn. Voor taalkundig-oeconomiese studie zal een dergelijke overzichtelike groepering van plaatselike taal juist zeer nuttig blijken. Bij het algemene glossarium op de Noord-Nederlandse rechtsbronnen, dat in bewerking is, zal het m.i. gewenst zijn, met dit gezichtspunt rekening te houden.

De vergelijkende studie van Middelnederlandse teksten is allereerst een taak voor de filoloog. Ik behoef nauweliks uiteen te zetten hoe nuttig, maar ook hoe moeielik het is, een schifting te maken tussen de taal van afschriften en van het origineel, maar ook tussen het dialekt dat in de geboortestreek van de schrijver gesproken werd en de taal die hij zich in zijn verder leven eigen maakte, of die hij met literaire bedoelingen aanwendde[1]. Reeds in onze oudste letterkundige taal vinden wij menging van onderscheiden elementen. In de veertiende eeuw staan de Brabanders onder Vlaamse invloed, de Hollanders onder die van Vlamingen en Brabanders beide. Dit mag ons intussen niet afhouden van het onderzoek; wèl aansporen om uiterst behoedzaam te zijn. De studie van de klankleer ondervindt daardoor soms schier onoverkomelike moeielikheden, ondanks de steun die de kennis van hedendaagse dialekten kan verlenen[2]. De taalkundigen hebben zich door deze moeielikheden niet laten afschrikken: ik herinner aan de kritiese studieën over de taal van Veldeke en de Limburgse sermoenen, van Melis Stoke en Hildegaarsberch, van de Spiegel der Sonden en de Reinaert[3]. Bij duidelik dialekties-gekleurde teksten kunnen we op grond van enige voorname kenmerken vaak

1) Men denke b.v. aan de taal van HENDRIK VAN VELDEKE! Maar ook bij verplaatsing binnen de Nederlandse gewesten zullen zich soortgelijke verschijnselen voordoen.
2) Daarop wezen GOEMANS en FRINGS in de boven aangehaalde geschriften.
3) J.H. KERN, J. FRANCK en LEVITICUS bestudeerden het Limburgs van de ME., S. HOFKER onderzocht de taal van Melis Stoke (Amst. diss. 1908), W.F. TIEMEYER die van WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH (Amst. diss. 1916). J. JACOBS onderzocht de Middelvlaamse dialekten (eerste deel, 1911). J.W. MULLER wees op de Hollandse bestanddelen van de *Proza-Reinaert*, en onderzocht taalkundig de handschriften van *Reinaert I*. VERDAM wees op de West-Vlaamse eigenaardigheden in de *Spieghel der sonden* en ROETERT FREDERIKSE deed hetzelfde voor het *Gemoraliseerde Kaatsspel* (Utrechtse diss. 1915). Losse opmerkingen over Hollandse eigenaardigheden maakte ik in mijn uitgaven van de *Middelnederlandsche Marialegenden* (Inl. op deel II) en in het artikel over DIRC VAN DELF (*Tijdschr. Lett.* XXII).

uitmaken of we een Limburgse, Brabantse, Oost- of Westvlaamse, Hollandse of Saksiese auteur voor ons hebben.

Veel minder heeft men tot nu toe op het woordgebruik gelet. Al is het juist dat een woord zich gemakkeliker verplaatst dan een grammatiese vorm[1)], bij een onderzoek op brede schaal zullen ongetwijfeld reeksen van woorden aan te wijzen zijn, karakteristiek voor een bepaalde streek. In de eerste plaats komen voor dit onderzoek in aanmerking de zelfstandige vertalingen van éénzelfde uitheemse tekst; in de tweede plaats de woordvarianten in omwerkingen en afschriften. Ik zal u niet vermoeien met de opsomming van daartoe geschikte vertalingen - terloops noem ik de door uw Academie uitgegeven *Tondalus*- en *Patricius*-teksten[2)] - en liever iets langer stilstaan bij de belangrijkste groep: de vertaling van bijbelteksten, die alle op de Vulgaat, als stevige grondslag, teruggaan: men weet dus telkens nauwkeurig, welk Latijns woord weergegeven is. Niet lang na MAERLANT's *Rymbybel* - een uiteraard vrijere bewerking - hebben we de evangelieën-harmonie, bekend als het Limburgse *Leven van Jezus*, door BERGSMA parallel uitgegeven met een Westvlaamse omwerking, die stellig uit de eerste helft van de veertiende eeuw dagtekent[3)]. Uit dezelfde, of wellicht oudere tijd bezitten we een, eveneens Westvlaamse, vertaling van de *Epistelen en Evangelieën*, bewaard in een handschrift van 1348. Jonger, maar toch nog uit de veertiende eeuw, is een zelfstandige, volledige vertaling van het Nieuwe Testament, die in Noord-Nederland ontstaan moet zijn. Zo kunnen we b.v. de bekende gelijkenissen in drie of vier, naar de streek verschillende vertalingen naast elkaar

1) Vergelijk de opmerking van JOS. SCHRIJNEN in zijn rede over *Taal en Kultuur* (Utrecht 1921), blz. 11: 'Een zwervend woord gelijkt op den vreemdeling, die zich neerlaat, waar het hem bevalt; een zwervende klank klopt slechts bij verwanten aan.'
2) nl. de voorbeeldig-nauwkeurige uitgave van parallel-teksten door ENDEPOLS en VERDEYEN. Verder zijn b.v. te noemen: De *Driekoningenlegende* (ed. SCHEEPSTRA), de proza-*Griseldis* in drie redacties, MAERLANT's *Sinte Franciscus* naast de 15de eeuwse Hollandse vertaling in proza, de twee, onuitgegeven vertalingen van het *Biënboec*, van het *Exordium*, van CAESARIUS VAN HEISTERBACH's *Dialogus miraculorum*.
3) Dit kan met zekerheid vastgesteld worden, omdat ik een bijna gelijkluidend fragment uit de Vlaamse tekst kan aanwijzen in het verder genoemde handschrift van 1348, dat ook reeds een afschrift is.

leggen. De *Apocalipsis* kennen we in een oude Vlaamse en een jongere Hollandse vertaling[1]. Voor het Oude Testament kunnen we belangrijke varianten aantekenen uit de zogenaamde bijbelvertaling van 1360, zeer waarschijnlik in Oost-Vlaanderen ontstaan - wellicht kan studie van het woordgebruik meer licht geven! - maar vooral in Noord-Nederland verbreid en ten slotte ook gedrukt[2]. Behalve deze meest bekende bijbel bezitten we dan de Noord-Nederlandse historie-bijbel, en de oude West-Vlaamse fragmenten in de Epistelen en Evangeliën van 1348. Hier valt dus nog heel wat te oogsten en te ordenen!

In de geschiedenis van Jozef b.v. vindt men in het Vlaamse handschrift *sante*, waarvoor de jongere handschriften *scove* en een Oostelike tekst *garve* in de plaats stellen. Andere varianten, als *knovel, knosel, inckel* (enckel, eynckel) naast *anclauwe*, of *besse* en *beye* naast *besie* zullen diensten kunnen bewijzen bij het lokaliseren van de handschriften.

In het algemeen valt namelik op te merken dat de afschrijver die een woord van zijn origineel door een ander vervangt, dit zal doen met bewust overleg: òf het woord klinkt hem zelf vreemd, òf hij vreest dat zijn lezers het niet zullen begrijpen. Dat vreemde kan veroorzaakt zijn door afstand van tijd of van plaats. Voor een systematies onderzoek van ongedateerde en niet gelocaliseerde handschriften zal men vaak tastende zijn weg moeten vinden, maar het is duidelik dat naast de uiterlike gegevens op den duur ook taalgeografiese kennis hoogst nuttig zal blijken.

Het uitvoerigst wil ik u spreken over het derde punt: hoe wij ons voordeel kunnen doen met lexicografiese gegevens. Natuurlik denken wij daarbij in de eerste plaats aan het ontschatbaar *Middelnederlandsch Woordenboek* van VERDAM, waarin de schrijver met voorbeeldige vlijt zo overrijke gegevens voor de oude taalgeografie heeft opgestapeld. Opgestapeld, maar tevens verborgen. VERDAM's studieveld omvatte drie

1) De eerste tekst is door O. BEHAGHEL naar het Parijse handschrift uitgegeven in *Zs. f.d.A.* 1878; van de tweede vindt men een parallelfragment bij C.H. EBBINGE WUBBEN: *Fragmenten uit Mnl. bijbelvertalingen* (Groningen 1919).
2) Zie EBBINGE WUBBEN's proefschrift *Over Middelnederl. vert. van het Oude Testament* (1903).

eeuwen, waarin veelsoortige taal, uit zeer uiteengelegen streken, te boek gesteld werd. De bijeengebrachte woordvoorraad kon aanvankelik in hoofdzaak slechts naar de betekenis geordend worden. Een schifting naar plaats en tijd, naar onderscheiden taalkringen, zou slechts volledig mogelik geweest zijn, indien vooraf alle bronnen - handschriften in origineel en afschrift, drukken en nadrukken - krities doorzocht en gedetermineerd waren. Had de bewerker van het Middelnederlands Woordenboek dit eerst willen ondernemen, dan zou hij zijn reuzetaak nooit hebben kunnen volbrengen. Maar wat meer is: dat bronnenonderzoek zal eerst met vrucht kunnen geschieden op grond van het vergelijkingsmateriaal dat de lexicografie verschaft. Wij kunnen er dus VERDAM geen verwijt van maken dat zijn Woordenboek ons op dit punt in de meeste gevallen in de steek laat. Nu dit standaardwerk bijna voltooid is, rust op jongere onderzoekers de plicht van aanvulling en uitwerking. Een beredeneerde toetsing van de Bronnenlijst - zij het dan ook voorlopig beknopt en onvolledig - is een van de eerste wensen[1]. Helaas kan de geleerde, die door dagelikse omgang met die bronnen zozeer vertrouwd was, daarbij zijn steun niet meer verlenen.

Het doorsnuffelen van alle *Woordenboek*-artikels, in alfabetiese volgorde, zou een onbegonnen werk zijn. Beter uitkomst is te verwachten, als wij de oude lexicografen te hulp roepen. Het is bekend dat KILIAEN in zijn *Etymologicon* een verrassende belangstelling toont voor plaatselik taalgebruik, en een eerste poging gedaan heeft om het Nederlands van zijn tijd naar landstreken te onderscheiden[2]. Zonder verdere aanduiding gaf hij de woorden die hem als Brabander vertrouwd klonken, en die hij waarschijnlik als algemeen-gangbaar beschouwde. De niet algemeen-verstaanbare duidde hij aan als Vlaams, Zeeuws, Hollands, Fries, Saksies, Germaans (= Hoogduits) of Sicambries

1) Vrienden en leerlingen van VERDAM hadden het plan opgevat, hem bij de voltooiïng van zijn Mnl. Wdb. te verrassen met een krities bewerkte en gecommentarieerde lijst van de Bronnen. WILLEM DE VREESE had de bewerking daarvan op zich genomen. Nu VERDAM's ontijdige dood dit plan verijdeld heeft, zal DE VREESE niettemin, als het Mnl. Wdb. eenmaal voltooid is, een Bronnenlijst er aan toevoegen.

2) Zie daarover A. KLUYVER's bekend proefschrift *Critiek op het Woordenboek van Kiliaan* (1884).

(waarschijnlik Nederrijns); soms zette hij er zelfs een stadsnaam achter (b.v. Leuvens). Deze onderscheiding geeft een aanknopingspunt voor vergelijking: enerzijds met de hedendaagse dialekten, anderzijds met de Middeleeuwse bronnen, waarheen het *Mnl. Woordenboek* ons de weg wijst. Een gedeelte van dit terrein heb ik eens verkend, in samenwerking met enige leerlingen, waarvan er een deze studie tot een proefschrift hoopt uit te werken. Wij bepaalden ons tot die woorden, die KILIAEN als uitsluitend-Hollands aanduidt. Er is wel eens getwijfeld aan de nauwkeurigheid van KILIAEN in dit opzicht[1)], maar, al zullen wij geen onvoorwaardelik geloof schenken aan zijn mededelingen, het onderzoek van ongeveer tweehonderd 'Hollandse' woorden gaf een gunstige indruk van zijn betrouwbaarheid. In verreweg de meeste gevallen bleken die woorden inderdaad in het Hollands van vroeger en later tijd gebruikelik, terwijl ze in Antwerpen gedurende de zestiende eeuw niet, en in het overige Brabant waarschijnlik niet gebruikelik waren[2)]. Er moet echter één voorbehoud gemaakt worden: in veel gevallen is de begrenzing te eng. KILIAEN heeft bij een woord dat hij van een Hollander hoorde, bij een Hollands auteur las, of uit het werk van de Hollandse lexicograaf HADRIANUS JUNIUS optekende, niet altijd kunnen nagaan of het juist binnen de gewestelike Hollandse grenzen beperkt bleef. Er zijn wel woorden die door hun aard een plaatselik karakter dragen, b.v. *duyvekater*, naam van een Noord-Hollands gebak, een boomnaam als *knotwilg*, een appelnaam als *schijvert*, maar daarnaast staan andere woorden, b.v. namen van schepen, die uiteraard licht buiten de Hollandse grenzen verstaan en gebruikt werden. In sterker mate geldt dat voor namen van algemene begrippen. Bij het onderzoek bleek dan ook, dat we met min of meer zekerheid kunnen onderscheiden: 1° uitsluitend Hollandse woorden, 2° woorden die Holland met Friesland gemeen had, 3° woorden die ook in het Saksiese Oosten bekend waren, 4° woorden die langs de kust tot diep in Vlaanderen verbreid waren.

1) Zie J.W. MULLER in zijn Inleiding op de *Proza-Reinaert*, die hij met LOGEMAN uitgaf.
2) Een uitzondering als *te hands*, dat volgens KILIAEN Hollands is, maar dat o.a. in RUUSBROEC's taal herhaaldelik voorkomt, kan schijnbaar zijn, als we mogen aannemen dat het in het zestiende-eeuwse Brabants reeds verouderd was.

KILIAEN heeft dat zelf beseft, want hij noemt ook sommige woorden Hollands en Fries, Hollands en Saksies, Hollands en Vlaams. Maar ook ondanks deze stellige aanduiding geven de feiten hem niet altijd gelijk. Eigenlik zouden dus alle niet-Brabantse woorden in het onderzoek betrokken moeten worden. Meermalen noemt KILIAEN een woord uitsluitend Saksies, dat in Holland, blijkens de plaatsen in het Mnl. Woordenboek, goed bekend is geweest, b.v. *molkenhuus, molkenvat, rinde* (= schors), *spon* (van een vat), *snevelen*.

De gemeenschappelik Fries-Hollandse en Saksies-Hollandse woorden verdienen onze biezondere aandacht om verschillende redenen. Immers, juist door de voortdurende voeling van Holland met het Noorden en het Oosten heeft het Noord-Nederlands zijn eigen karakter en eigen woordvoorraad gekregen, in tegenstelling met de Zuid-Nederlandse gewesten. Dat gemeenschappelik bezit kan het gevolg zijn van overoude taalgemeenschap, van bevolkingsmenging - want zulke taalproblemen zijn in veel gevallen bevolkingsvraagstukken - en van kultuurinvloeden.

De Friese invloed is sterk geworden in de volkstaal van het zeventiende-eeuwse Amsterdam, toen de groeiende stad zijn bevolking voor een groot deel van over het IJ kreeg, maar diezelfde invloed van het Westfries heeft ook in voorafgaande eeuwen gewerkt.

De Saksiese invloed is m.i. sterker geweest dan men gewoonlik aanneemt. Laat ik - afgezien van ontwijfelbare bevolkingsmenging - wijzen op enkele kultuurinvloeden gedurende de vijftiende eeuw:

1°. de binnenscheepvaart van de Hanseschepen door onze wateren naar Zeeland.
2°. de invloed van de Oostelike rechtstaal, uitgaande van de veel gelezen en geraadpleegde Sassenspiegel.
3°. de invloed van de Broeder- en Zusterhuizen, van de Windesheimers, die uit de IJselstreek naar het Westen trokken of daar hun geschriften verbreidden.
4°. de invloed van de Oostelike krijgsknechten.

Gemeenschap tussen de taal van de Vlaams-Zeeuwse en de Hollandse kuststreken kan berusten op oude verwantschap, maar evenzeer op geregelde aanraking. Meermalen troffen wij zogenaamd Hollandse woorden ook in Vlaanderen aan. Opmerkelik is het, dat de Antwerpenaar KILIAEN niet beter op de hoogte blijkt te zijn van de toch zo naburige taal die langs

de Vlaamse kusten gesproken werd[1]. Waarschijnlik was er in zijn tijd al een vrij grote afstand tussen het Brabants, dat als de meer beschaafde taal beschouwd werd en de Vlaamse dialekten.

Woordbegrenzingen die geheel met de gewestelike grenzen samenvallen, zullen we dus niet mogen verwachten, afgezien nog van het feit dat elk woordgebied zijn vervloeiende grenzen heeft. Intussen zal het verschil zich duideliker aftekenen, als de afstand wat ver genomen wordt, en wij b.v. in het ruwe, met de Maas als grenslijn, zouden willen vaststellen welk woord in de Noordelike, welk in de Zuidelike het meer gebruikelike was voor dezelfde zaak. En al konden we niet tot fijner onderscheiding komen, dan zou reeds deze splitsing van belang zijn voor het nagaan van de latere ontwikkeling in spreken en schrijven.

Voor het bijeenbrengen van dergelijke synoniemen kunnen naast KILIAEN andere woordenboeken te hulp geroepen worden: de bekende *Teuthonista*[2] voor het Oostelike gebied en de door SPANOGHE en VERCOULLIE uitgegeven *Synonyma*, waarin KILIAEN's woordenschat zó bewerkt is, dat telkens het Latijnse woord vooropstaat. Maar van biezonder belang is daarbij de reeds terloops genoemde *Nomenclator omnium rerum* van de Noord Hollander HADRIANUS JUNIUS, in 1577 te Antwerpen gedrukt. Sedert KLUYVER in zijn proefschrift op een nader onderzoek van de Hollandse bestanddelen in dit boek aandrong[3], heeft men er weinig acht op geslagen. Wellicht is de reden daarvan dat de *Nomenclator* geen alfabeties woordenboek is, en dus voor een bepaald woord moeilik na te slaan[4], maar dit nadeel verandert in een voordeel, als men op sociologiese grondslag

1) Dat blijkt eveneens uit het feit dat KILIAEN woorden als verouderd Vlaams beschouwt, die nu nog bestaan (Zie J. JACOBS: *De verouderde woorden bij Kiliaen*, Gent, 1899). Het zou van belang zijn dat een kenner van de oude Vlaamse bronnen en de hedendaagse dialekten eens een grondig onderzoek instelde naar de Vlaamse bestanddelen in het taalmateriaal dat KILIAEN bijeenbracht.
2) Zie over de *Teuthonista* van GERT VAN DER SCHUREN het proefschrift van BELLAARD (Utrecht, 1904).
3) Voor de *Nomenclator* vergelijke men het bovengenoemde proefschrift van KLUYVER, blz. 17.
4) Een alfabetiese lijst van alle Nederlandse woorden die JUNIUS noemt, zou zonder veel moeite te maken zijn, en het raadplegen vergemakkeliken.

de taal gaat onderzoeken. Dan geeft zulk een dictionarium rerum, in duidelik-afgeperkte groepen, wat anders met grote moeite bijeen gezocht zou moeten worden: de lichaamsdelen van de mens, zijn woning en bedrijf, zijn voeding en kleding, krijgswezen en scheepvaart, planten en dieren.

Ook op dit terrein heb ik eens, met een aantal leerlingen, een kleine proefboring gewaagd, die bij voortzetting uitkomsten belooft, waardoor het onderzoek in de eerst aangeduide richting aangevuld en gesteund kan worden. Wij stelden de vraag zo: zijn de woorden die JUNIUS in een bepaalde groep noemt, algemeen-Nederlands geweest of gewestelik? Wat leren ons KILIAEN en VERDAM omtrent elders voor dezelfde zaken gebruikelike woorden? In hoeverre en waar treft men ze nog aan in hedendaagse dialektwoordenboeken?

Laat ik dit met enkele staaltjes toelichten. Onder de namen van lichaamsdelen geeft JUNIUS als synoniemen: *herssene* en *brijne*. Het eerste was algemeen-Nederlands; het tweede noemt KILIAEN Hollands, maar in werkelikheid blijkt het vooral Fries-Saksies (*bragen*), eerst laat dringt het uit N.O. tongvallen naar Holland door. Een derde woord, dat JUNIUS niet noemt, is *herne*, door KILIAEN Oostelik genoemd, maar juist dit woord vindt men omstreeks 1300 in Utrecht en in de vijftiende eeuw in Holland, met de samenstellingen *hernepanne* en *hernscale*, waarvoor het Gronings-Drentse synoniem *bragenpanne*, het Zuid-Nederlandse *hersenbecken*, soms *hersenbeen* en *hersencoppijn* is. *Hersenpan* is in het Mnl. nog niet opgetekend, evenmin als *schedel* (oorspronkelik: deksel) in deze zin, want in het Westvlaams (bij JAN YPERMAN) betekent *schedele* dan nog: oogleden.

Een tweede voorbeeld: naast de algemene woorden *lichaem* en *lijf*, waarvan het laatste wellicht reeds vroeg het meer alledaagse woord was, staat *romp*, als een woord dat tot de Noordelike gewesten beperkt was. Uit een andere sfeer, namelik van bijbels-kerkelik gebruik, kwam het woord *vat*. Opmerkelik is, dat *balch*, in het Zuiden zeer bekend als synoniem van *buuc*, bij JUNIUS niet genoemd wordt, en in Noordelike ME. bronnen alleen voorkomt in de betekenis van huid of blaas.

Afzonderlik behandelt JUNIUS ook de *woning*. Dit woord noemt KILIAEN, in de zin van boerenwoning, Hollands. Het Mnl. Woordenboek stelt ons nog niet in staat om deze mededeling te kontroleren. Als algemeen kent hij *woonstede*, maar hij zwijgt over *woonste*, dat reeds in het Westvlaams van ±

1300 voorkomt en nog voortbestaat. *Husinghe* duidt hij niet aan als gewestelik, maar in de ME. schijnt het vooral in het Noorden thuis te horen, al was het in Vlaanderen niet onbekend. Het omgekeerde was het geval met *logijs*. Een goed onderhouden huis heette in Utrecht *dacgaer*, in Dordrecht, Delft en Leiden *dacdicht*, in Dordrecht ook *weechdicht* en *sloetdicht*. Daarvoor zijn de Zuid-Nederlandse synoniemen mij nog onbekend. De uitdrukking: een huis *in rake en dake houden* schijnt ook Noordelik geweest te zijn. Synoniemen als *drempel, drumpel* (Fries en Noord-Hollands), *dorpel, durpel* (Zuid-Hollands en Oostelik), *sille* en *sulle* (Vlaams) zullen bij grondiger onderzoek waarschijnlik wel scherper te begrenzen zijn. Vooral Noordelik zijn *buur* en *ovenbuur* (= schuur), *eest* (= droogoven), *boene* (= zoldering), *loyfe* (= luifel). De *leien* van het dak heetten, gelijk nu nog, in het Zuiden *schaliën*, de *dakpan* een *tichel*. Aardig is het weer, na te gaan dat *dacpan* in de ME. voorkomt in Hattem, Zwolle en Harderwijk, terwijl *panoven*, blijkens de Teuthonista, Gelders was. Zou misschien het woord met de zaak, uit de steenbakkerijen van de Rijn- en IJselstreek naar Holland gekomen zijn?

Een lange reeks Mnl. synoniemen vinden we voor de mesthoop. Speciaal Vlaams schijnt *messinc* en *messene* te zijn: in het Noorden vindt men die naam voor mest. Antwerps-Brabants was *messade* en *messie; mesthoop* komt in Holland voor. In de Proza-Reinaert vindt men *meste* (= Mnd. *miste*). *Mestvaelde* is bekend in Harderwijk; *vaelde* in Overijsel en Drente. *Myststede* komt voor in de Teuthonista, dus meer Zuid-Oostelik. Voor *mestpoel* en *mestput* geeft het Mnl. Woordenboek geen plaatsen.

De studie van beroepsnamen uit archivalia, waarover ik reeds sprak, kan bij onderlinge vergelijking steun vinden in de lexica. *Metselaar* en *metser, leidekker* en *schaliedekker* staan vanouds als Noord- en Zuid-Nederlands naast elkaar. *Plecker* en *leemplecker* waren in de ME. in 't N. en in 't Z. gebruikelik, maar voor *plaesteraer* vond ik alleen Zuid-Nederlandse plaatsen, terwijl *plaestrier* alleen als eigennaam bewaard is. Op het belang van eigennamen die beroepsaanduiding geven, zij in het voorbijgaan gewezen!

Pelser is een Hollands-Fries woord, dat voeling houdt met het Oosten; *peltier, pelletier, peltenier* zijn langs het Zuiden binnengekomen en in de ME. vooral Vlaams; *pelsmaker* komt in Helmond voor. Daarnaast staan dan nog *bontwercker* en *grauwercker*.

Zo zou ik u nog menige reeks kunnen noemen, waarbij een voorlopige begrenzing als grondslag voor verder onderzoek nuttig zal werken. Liever wil ik nog enige moeielikheden nagaan, als gevolg van de ingewikkelde verhoudingen en de gebrekkige gegevens. In het biezonder missen we telkens de vaste. grondslag van een nauwkeurige hedendaagse dialektgeografie. Als we b.v. bij JUNIUS in de rubriek *Vissen* de woorden *graet* en *leme* aantreffen, dan is het niet moeielik om het laatste woord als speciaal Vlaams-Brabants in het ruwe te lokaliseren. Maar als het op fijnere verschillen aankomt, en wij b.v. *vinne, vimme, vlimme, vlieme* en *vlome* trachten te scheiden, dan kunnen wij het, bij gebrek aan dialektkaarten, niet verder brengen dan dat *vinne* meer Noordelik, *vimme* en *vlimme* meer Vlaams geweest zal zijn. Evenzo staat het b.v. met *kaak, kouwe, kuwe, kieuwe (kieve) en keeuwe*.

Dat, woorden uit het vissersbedrijf zich gemakkelik langs de kust kunnen verbreiden, behoeft ons niet te verwonderen. KILIAEN kent de visnaam *harder* of *herder* als Hollands, maar de plaatsen in de ME. wijzen reeds op bekendheid langs de gehele Zeeuwse en Vlaamse kust. *Visch spouwen (= clieven)* noemt hij eveneens Hollands (een technies-Hollandse term was ook: *breken*), en toch komt het evenzeer voor in Antwerpen en Brugge. Waarschijnlik is *hoep* (= hoepel), overeenkomstig KILIAEN's mededeling, vooral in Holland inheems geweest, maar dit kuiperswoord gebruikte men ook te Brugge en te Yperen (yserine houpen, een hoepnet). Zelfs in Gent, bij de vertaler van Boëthius, vindt men *hoepich* en *houpwijs*. Maar dat dit voor hem niet het meest eigen woord was, verraadt hij, door er verduidelikend ‘rincwijs’ bij te voegen. Opnieuw een bewijs dat wij, bij het aantekenen van plaatsen, scherp toe moeten zien!

Een andere moeielikheid is, dat we bij zeer gebruikelike woorden in het Mnl. Woordenboek stuiten op een onontwarbare menigte van plaatsen, die bovendien een uiteraard onvolledig overzicht geven van het werkelik gebruik. Als iemand b.v. KILIAEN's mededeling betwijfelt dat *iegen* Hollands geweest zou zijn, tegenover *tegen* en *tegens* - men zou bij het eerste gezicht het omgekeerde verwachten - dan zal het raadplegen van die drie artikels bij VERDAM ons moeten leiden tot een voorlopig ‘non liquet.’ Dit bezwaar hangt ten nauwste samen met de cirkelgang waar ik al op wees: om met zekerheid

Noord-Nederlandse woorden aan te wijzen, moeten we weten in welke mate VERDAM's bronnen Noord Nederlands zijn, en om daaromtrent stelligheid te verkrijgen, dienen we reeksen woorden van speciaal Noord-Nederlandse oorsprong te kennen. Gelukkig is deze kringloop geen circulus vitiosus. Als uitgangspunt hebben we zekere groepen van geschriften met stelligplaatselike taal, of tenminste sterk plaatselik gekleurd. Ik bedoel niet alleen rechtsbronnen en kronieken (b.v. de Hollandse *Clerc uten lagen landen*), maar ook letterkundige bronnen, als de geschriften van de Hollanders WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH en POTTER, vader en zoon. Wie zich nu met dit onderzoek bezighoudt, zal herhaaldelik naast de bekend-Hollandse bronnen dezelfde handschriften of drukken van onbekende oorsprong aantreffen en daardoor andere bronnen op het spoor komen, die voorlopig bij deze rubriek ingelijfd kunnen worden, in afwachting van een nader onderzoek. Daartoe behoren o.a. een aantal belangrijke inkunabelen - ik wees reeds op het belang van de Noord-Nederlandse drukkerstaal - als de *Gesta Romanorum*, de *Dialogus Creaturarum*, maar vooral de Haarlemse druk *Van den proprieteiten der dinghen* door BARTHOLOMEUS DEN ENGELSMAN[1)].

Bij de onderscheiding van die bronnen moet men weer krities te werk gaan. De taal van JACOB VAN MAERLANT mag niet zonder meer als Zuid-Nederlands beschouwd worden: hij heeft immers voor zijn ‘rimen’ ‘messelike tongen in boeken’ gezocht. Dit overbekende feit heeft nog nooit geleid tot een poging om de Noordelike bestanddelen in zijn taal op te sporen. Langs de aangeduide weg zou voorlopig reeds iets te vinden zijn. Meermalen treft men een door KILIAEN als uitsluitend-Hollands aangetekend woord ook bij MAERLANT aan (b.v. *huusman, vrisc*, een brant *uten*); van het woord *doppe* vermeldt VERDAM alleen één plaats, en juist bij MAERLANT.

Bestudeert men bij teksten die in een groot aantal handschriften overgeleverd zijn, de afwijkende lezingen, dan kan de woordgeografie ons leren welke afschriften in Noord-Nederland gemaakt zijn. Belangrijk is het b.v. dit bij de bijbelhandschriften na te gaan.

1) Op het Noord-Hollandse karakter van deze vertaling werd reeds gewezen door JAC. SCHELTEMA in zijn *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* V.

Met behulp van de betrekkelik weinige gegevens die ik nog verzamelde, bleek mij reeds de mogelikheid om bij een aantal Middeleeuwse geschriften van onbekende herkomst - met meer stelligheid dan op grond van klankvormen - aan te tonen dat ze in de Noordelike gewesten ontstonden. Ik noem b.v. de vertalingen van het *Biënboec*, van de fabelen van *Cyrillus*, van *Machteldis visioenen*, het *Lijden en de Passie ons Heren*, uitgegeven door HOLDER, de mediese geschriften van LANFRANC, en een reeks stichtelike traktaten uit de vijftiende eeuw[1]. Het merkwaardige gemoraliseerde *Scaecspel*, waarvan we Hollandse en Westvlaamse handschriften bezitten, werd door de uitgeefster, DR. VAN SCHAIK AVELINGH voor West-Vlaams werk gehouden, in tegenstelling met mijn vroegere onderstelling dat het in de kring van de Hollandse legisten ontstond[2]. Het nagaan van de woordvoorraad kan m.i. afdoende bewijzen dat het Westvlaamse handschrift teruggaat op een Hollands origineel.

U zal het met mij eens zijn, dat - afgezien van het belang voor de taalgeschiedenis - het voordeel niet gering is, als wij met het op deze wijze verzamelde woordgeografiese materiaal steeds beter in staat zullen zijn om teksten en handschriften meer of min nauwkeurig te lokaliseren.

Er zijn natuurlik nog meer middelen om de plaatselik begrensbare woorden in de Middeleeuwen op te sporen. De oude rechtsbronnen bevatten tal van woorden, die reeds in de zestiende eeuw verouderd waren en dus licht aan KILIAEN's aandacht ontsnappen konden. Voor het Noord-Nederlands kan ook de lektuur van jongere teksten ons op weg helpen. Wie zich aanwent, bij de lektuur van schrijvers als ROEMER VISSCHER, BREDERO, HOOFT, de woorden ook in het *Mnl. Woordenboek* na te slaan, zal telkens bemerken dat ze - soms maar op een enkele plaats - in vijftiende-eeuwse Hollandse bronnen voorkomen, terwijl nòch KILIAEN, nòch JUNIUS ze vermelden.

Er blijven bij al deze onderzoekingen tal van vraagtekens en onzekerheden. Maar niemand die tot het inzicht gekomen

1) Als b.v. op één blz. van een Maria-leven in een Leids handschrift de woorden *dwalen* en *echtscap* voorkomen, kan men veilig de gevolgtrekking maken dat dit handschrift niet uit het Zuiden afkomstig kan zijn.
2) Vgl. *Tijdschr. v. Ned. taal- en lett.* XXVI met de inleiding op dit Leidse proefschrift (1912), blz. XLVIII vlg.

is dat ook in de Middeleeuwen de taal een afspiegeling geeft van een ingewikkelde samenleving, zal verwachten dat de uitkomst van een dergelijk onderzoek samen te vatten is in afgeronde woordenlijsten van Middeleeuws-Vlaams, Brabants, Limburgs, Zeeuws, Hollands en Saksies.

Al krijgen we slechts hier en daar een kijkje in de lotgevallen der woorden, behorende tot ineenvloeiende dialekten of ineengrijpende taalkringen, dan doen we ervaringen op, en verzamelen we gegevens, die voor de taalgeschiedenis uiterst leerzaam en ongetwijfeld vruchtdragend zullen zijn.

G.C.N. DE VOOYS.

Bij een gedichtje van Roemer Visscher.

In zijn bekende ‘Brabbelingh’ opent ROEMER VISSCHER ‘Het eerste schock van de Rommelsoo’[1] met een gedichtje van acht verzen over de eigenschappen van de wijn:

> Noë plante den wijngaert soet,
> En bespoeyde de stam met bloet,
> Van Leeuw, van Lam, van Aep, van Swijn,
> De vier complexien van de Wijn:
> Leeuwen wijn is trots en woedigh:
> Lammekens wijn is gul en goedigh:
> Verckens wijn doet storten en spillen:
> Apen wijn maeckt vreemde grillen.

't Is natuurlik maar een armtierig dingetje, dat helemaal naar de vunzige rederijkerstijd riekt en de letterkundige kan het gerust verloren laten liggen in ROEMER's werk. De folklorist nochtans zal het graag bekijken.

Immers daarin horen we een schamele verwerking van de legende, welke de veranderlike gevolgen van wijn drinken toeschrijft aan het verschillend dierenbloed waarmee de eerste druivelaar werd bemest. Wij zijn zo vrij te verwijzen naar een bijdrage van onze hand in het Antwerps weekblad ‘Het

1) Uitgave t' Amsterdam, 1614; blz. 104.

Vlaamsche Land'[1], waarin wij er konden aan herinneren, dat die legende tans nog bekend is langs de oevers van de Dardanellen en bekend was bij de Hebrewen en bij de Duitsers. De Helleense versie[2] schrijft het goed en het kwaad van het druivenat toe aan de beenderen van een vogeltje, een leeuw en een ezel, waarin Bacchus op zijn reis naar Paxos de vreemde wortel opvolgenlik had geborgen. De Joden leren[3], dat de duivel achter de rug van Noach een schaap, een leeuw, een aap en een zwijn onder de wijnstok slachtte. Bij de zeshonderd drie en negentig verhaaltjes, die in 1522 voor de eerste keer gedrukt werden als 'Schimpf und Ernst' van de Franciskaner monnik Johannes Pauli, staat er ook een, dat Noë de pas geplante wingerdrank deed begieten met apebloed, varkensbloed, lammerbloed en leeuwebloed[4]. Misschien was ROEMER VISSCHER wel op de hoogte geraakt van de lezing van deze Duitser: altans de gang van zijn rijmpje herinnert toch nog een heel klein beetje aan het betoog van Pauli's 'Noe schüttet viererlei Blut zur Rebe'.

Ons was nog een variante bekend van bedoelde legende, die onder de Arabieren moet verbreid zijn volgens wijlen ALFONS VERMAST (1858-1909): ditmaal wordt gewaagd van een os, een aap, een zwijn, een tijger en een ezel[5]. Sindsdien maakte ISIDOOR TEIRLINCK, de vooraanstaande Vlaamse folklorist, er ons ook attent op, dat hij dezelfde legende weergaf in zijn bundel 'Bloeiende Reuzen'[6], gans in overeenstemming met de Griekse overlevering.

Dr. ROBERT FONCKE.

1) Nummer van 20 September 1919.
2) Cf. Mad. *Girodroux* in de Parijse 'Annales politiques et littéraires', nr. 1253 (30 Junie 1907).
3) *M.J. bin Gorion*: Die ersten Menschen und Tiere. - Auswahl aus den sagen der Juden, blz. 95: Der Wein und der Satan.
4) Blz. 58 in 'Deutsche Volksschwänke des 16. Jahrhunderts', herausg. von *Joseph Weigert*.
5) Blz. 105: 'De oorsprong van den wingerd'.
6) Cf. 'De sproke van den Wijnstok' in 'Dicht en Proza' door *M. Brans* en *O. van Hauwaert*, blz. 195 (Uitgave 1914).

De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw. *(Vervolg van blz.* 93*)*.

III

Wij hebben ons zoo lang in Oost-Friesland opgehouden (waar onze taal dan ook 't diepst heeft wortel geschoten), dat wij, om niet te uitvoerig te worden, de overige oostelijke grensstrook onzer republiek in ietwat versnelden pas moeten doorwandelen. Trouwens er zijn daarvoor nog veel minder gegevens verzameld; allicht is onze invloed daar ook niet zoo diep gegaan. Altoos genoeg om te doen gissen, dat die geheele strook, van Oost-Friesland tot het Rijnland, van Emden tot Emmerik, ja tot Crefeld toe, bij een ander beloop der staatsgeschiedenis voor onze taal en onze beschaving te winnen en te behouden ware geweest.

Het graafschap B e n t h e i m , even over de grenzen van Overijsel gelegen, stond vanouds in nauwe betrekking met de Nederlanden. Het zal wel geen toeval zijn dat reeds in de 15de eeuw de graaf van Bentheim een verzameling ridderromans en andere boeken bezat, alle of meerendeels kennelijk van westelijke, 'Nederlandsche' herkomsten, waarschijnlijk hetzij in Vlaamsche of Brabantsche taal vervat, hetzij, evenals de voor ons bewaarde Merlijn van MAERLANT, uit de 'Nederlandsche' in de 'Overlandsche,' Nedersassische taal dier streek omgeschreven[1]. Veeleer wijst dit er op, dat dit 'Overland' reeds toen zijne beschaving, rechtstreeks of middellijk, goeddeels ontving uit die hooger ontwikkelde zuidwestelijke 'Nederlanden.' De adellijke geslachten van Drente, Twente en Zutfen en die van 't naburige Westfalen en Munsterland waren ook in veel later tijd nog met elkaar vermaagschapt en in druk verkeer: op de Universiteits-Bibliotheek te Munster heb ik in een album amicorum, naar ik meen uit de 17de eeuw,

1) Zie MAERLANT's Merlijn, ed. VAN VLOTEN, VIII.

van een aldaar gevestigd geslacht tal van Nederlandsche (soms wel vrij Overlandsch gekleurde) inschriften gezien van leden van den naburigen landadel uit onze Republiek. Maar onze Nederlandsche schrijftaal is hier toch weer, evenals in Oost-Friesland, pas gebracht door de Gereformeerde Kerk. Bij den aanvang der Hervorming Luthersch, is Bentheim in het eind der 16de eeuw met den graaf tot het Calvinisme overgegaan, hetgeen vanzelf nadere betrekking met de Republiek medebracht. Doch die betrekking was losser dan in Oost-Friesland. De trek naar de Hollandsche hoogescholen was hier geringer, wijl het in 1591 te Steinfort gestichte Hervormde Gymnasium Illustre - later ook de straks te noemen Academie te Lingen - ten deele in de behoeften der Kerk voorzag. De Staten-Generaal hadden eerst sedert 1668, toen de graaf Katholiek werd, het protectoraat over de Hervormde Kerk. Toch was de aantrekkingskracht, de uitstraling der Republiek ook hier zóó sterk, dat vooral in het noordelijker gelegen Beneden-Graafschap, waar de Oranjes vele goederen bezaten, tot aan 1866, toen Bentheim, met Hannover, onder het straffere Pruisische regiment kwam, niet alleen kerk en school, zeden en gewoonten, huisbouw en -inrichting enz. een geheel Nederlandschen stempel droegen (en ten deele nog dragen), maar dat ook tot omstreeks 1880 onze Nederlandsche taal er in kerk en school en ook in den handel heerschte, Nederlandsche boeken en dagbladen er gelezen werden en de Bentheimsche dorpspredikant VISCH nog in 1820 een Geschiedenis van het Graafschap in zuiver Nederlandsch kon schrijven en uitgeven. Bij enkele Christelijk-Gereformeerde en Doopsgezinde gemeenten van die streek schijnt onze taal nog heden in gebruik te zijn gebleven.

In het oostelijker gelegen graafschap L i n g e n , aanvankelijk met zijn graaf Luthersch geworden, daarna aan den Graaf van Buren en zoodoende aan den Prins van Oranje gekomen, doch in den oorlog afwisselend in Spaansch en Staatsch bezit, werd de Gereformeerde Kerk door de Oranjes sterk begunstigd. Vooral door Willem III, die zijn Protestantschen geloofsijver, als kampioen voor het Protestantisme en ‘defender of the Faith’, hier, evenals trouwens in Ierland, wel op uiterst hardhandige wijze aan den dag legde in de achteruitzetting en verdrukking der Katholieken en verdrijving hunner geestelijken; ook in de stichting in 1685 eener Hervormde Academie, die tot 1819 bestaan heeft en niet zelden, als een soort van

kweek- en oefenschool, aan Nederlandsche hoogescholen hoogleeraren heeft afgestaan, en waar onze taal naast het Hoogduitsch heerschte. Onder deze omstandigheden is het niet onnatuurlijk dat het Nederlandsch in Lingen, evenals in Oost-Friesland, langen tijd als een sjibbolêt tegenover Lutheranen en Katholieken, denkelijk dus wederom alleen of vooral in Gereformeerde kringen, heeft standgehouden. De Boekzaal der geleerde Wereld, het bekende kerkelijke tijdschrift van de 18de en 19de eeuw, vermeldde geregeld het kerknieuws ook uit deze streken[1].

Daarentegen was M u n s t e r l a n d , na de bloedige demping van het Wederdoopersoproer in 1538, onder zijn bisschop Katholiek gebleven. Daar is dan ook de Nederduitsche volkstaal buiten merkbaren Nederlandschen invloed gebleven en als schrijf- en omgangstaal alleen voor de Hoogduitsche geweken.

Zuidelijker gaande komen wij aan den N e d e r - R i j n , een streek door talrijke en nauwe, zoowel overoude als jongere betrekkingen met de ‘Nederlanden’ verbonden; ja, naar de oudere, ruimere beteekenis van dezen naam, eigenlijk daartoe behoorende: de held van het eerste gedeelte van het Nibelungenlied heet immers opgewassen ‘in Niderlanden..., in einer rîchen bürge... nidene bî dem Rîne... ze Santen’ (II 1). Te vaak vergeten velen, wanneer zij verrast zijn door allerlei overeenkomst, ook in taal, tusschen ginds en hier, dat de staatkundige landsgrenzen, die thans - en niet alleen in schijn, maar hoe langer hoe meer ook inderdaad - eene zoo scherpe scheiding maken, langs den geheelen oostrand van onzen staat toch betrekkelijk jong zijn, in vergelijking althans met de overoude nauwe stam- en taalverwantschap, die noordelijker de Nedersassische, zuidelijker de Nederfrankische bevolking aan deze en aan gene zijde der jonge grenslijn blijft verbinden. Die grenslijn bestond - en bestaat eigenlijk nog - niet in de eigenlijke v o l k s t aal, welker nuanceering

1) Zie over deze Westfaalsche graafschappen nader MENSINGA, in Noord en Zuid II 11-15; WINKLER, Oud Nederland 255-6; JUTEN, in Neerlandia XII (1908), 208; DOMELA NIEUWENHUIS, in De Tijdspiegel 1917 III 211-3.

zich, althans aanvankelijk, niet aan die grenslijn stoort[1)], maar alleen tot op zekere hoogte, of liever diepte, in de boven die volkstaal zwevende schrijftaal, dat is eerst en meest de kanselarijtaal en, voor zoover die reeds zich ontwikkeld had, de hoogere, beschaafde spreektaal.

Maar ook andere betrekkingen van oudere en jongere dagteekening verbinden deze voorheen grootendeels tot het hertogdom Gelre behoorende gewesten met de onze. Het decanaat, tevens archidiaconaat van Emmerik ('prepositura Embricensis'), vanouds eene voorname afdeeling van het bisdom Utrecht, lag bijna geheel op thans Nederlandschen grond; ook de naburige

1) Eenig voorbehoud is hier echter noodig geworden door de belangrijke, ja verrassende uitkomsten der dialectologische onderzoekingen van TH. FRINGS en J. VAN GINNEKEN, Zur Geschichte des Niederfränkischen in Limburg, in Zeitschr. f. deutsche Mundarten 1919, 97-208 (zie hierover ook KLOEKE in Neophilologus IV 304-10 en in De nieuwe Taalgids XV 30-42). Verrassend; immers vrij algemeen was tot dusverre, naar ik meen, de voorstelling, alsof de assimileerende en nivelleerende invloeden eener algemeene, nationale, beschaafde spreektaal, eener litteraire schrijftaal en eener officieele kanselarijtaal op de natuurlijke volkstalen in hoofdzaak van onzen, of althans van jongeren tijd dagteekende, nu het gemakkelijk verkeer, de in omvang en macht zeer toegenomen staatsbemoeienis, de dienstplicht, bovenal het onderwijs en de lectuur een zooveel inniger vermenging, door verhuizing en door huwelijk, en een zooveel strakker vereffening ook in de algemeene gesproken volkstaal veroorzaken dan in vroegere tijden, toen de bevolking, nog veel meer 'hok' of 'honkvast' en analphabeet, buiten geregelde aanraking met (in ruimeren zin) uitheemsche invloeden bleef. Doch nu komen genoemde studiën betoogen dat reeds in de middeleeuwen de invloed van de officieele taal der toenmalige staten zóó groot is geweest, dat de grenzen niet alleen van het machtige keurvorstendom Keulen, maar ook van kleinere gebieden als de hertogdommen Kleef en Gulik zich nog heden ten dage afteekenen in het beloop der isoglossen of grenslijnen van bepaalde verschijnselen! Hetgeen dus wil zeggen dat de 'geschäftsprachen' dier territoriën reeds in de middeleeuwen oude stam (en dus ook volkstaal-) grenzen uitgewischt en nieuwere, scherpere grenslijnen getrokken hebben, die nog heden, ondanks jongere (naar wij meenden zeker niet minder gewichtige) staatkundige veranderingen, duidelijk herkenbaar zijn! Zullen wij dus ook in dit, gelijk reeds in zoo menig ander opzicht - zie b.v. De nieuwe Taalgids X 225-9, XIV 8 - onze meeningen moeten herzien en van min of meer romantisch-democratische denkbeelden over de ongereptheid en onaantastbaarheid, in ouderen tijd, der natuurlijke volkstaal moeten terugkeeren tot meer nuchtere, realistisch-aristocratische voorstellingen, t.w. tot het aannemen van een sterken invloed, reeds in vroege tijden, der van boven naar beneden doorzijgende cultuur, gelijk aan die, welke reeds in het oude Griekenland aan de *χοινή*, en in ons Friesland aan de Nederlandsche landstaal de zege verschaft heeft? Dan zouden wij ook bij de beschouwing der talrijke punten van overeenkomst tusschen deze Nederrijnsche en de Nederlandsche streektalen allicht ten minste evenveel op rekening mogen schrijven der latere veelvuldige betrekkingen en krachtige Nederlandsche invloeden als op die der overoude stam- en taalverwantschap, welke laatste, zonder de eerste, niet bestand zou geweest zijn tegen de afscheidende werking der staatsgrenzen en de aantrekkingskracht van het nieuwe staatscentrum. Stellig hebben die jongere Nederlandsche, Hollandsche invloeden hier, evenals in Oost-Friesland, een zéér groote beteekenis gehad; al zal de juiste scheiding tusschen oudeigen en ontleend ook hier wel moeilijk zijn en blijven.

overoude abdij van Elten bezat uitgestrekte goederen in ons tegenwoordige vaderland. Ook op de kasteelen dezer streek zijn, evenals te Steinfort, kostbare gedenkstukken onzer middeleeuwsche literatuur, in min of meer Overlandsch omschrift, gevonden (te Wissen-Weeze bij Kevelaar MAERLANT'S Troyen; te Dijck nabij Nuis pas 13 jaar geleden zelfs een geheel nieuw, kostelijk handschrift van onzen Reinaert): allicht slechts luttele overblijfselen van hetgeen hier vroeger bewaard is geweest, altoos wederom getuigen der reeds toen uit het zuidwesten naar den Neder-Rijn uitstralende cultuur[1]. Niet alleen stoffelijke, maar ook geestelijke goederen, als b.v. volksliederen[2], gingen her en der, werden den Rijn op en af verspreid. Later, tijdens en na de vorming onzer Republiek, werden nieuwe banden gelegd en deed zich de aantrekkingskracht van den jongen, krachtigen staat op verschillende wijze gelden. De veroveringen van Maurits en Frederik Hendrik lieten hier langdurige gevolgen achter in de Staatsche bezettingen der Kleefsche plaatsen Emmerik, Gennep, Wezel, Rees, Orsooi en van het Keulsche Rijnberk. Maar hoe sterk, omgekeerd, de trek ook en en vooral uit gene streken naar de welvarende en gastvrije,

1) Zie Versl. d. Vl. Acad. 1908, 110 vlgg.
2) Zie b.v. Tschr. v. Ned. Taal- en letterk. XIII 151-6,233, en verschillende redacties van liederen in VAN DUYSE, Het oude Nederlandsch Lied.

gewetensvrijheid waarborgende Republiek in deze eeuwen is geweest wordt ons nog 't best in herinnering gebracht door de menigte Nederl. geslachtsnamen - werkelijke *Van*'s -, aan steden en vlekken der oude hertogdommen Gelre, Kleef, Gulik en Berg ontleend, als *(Van) Kranenburg, Kleef, Emmerik, Rees, Kalkar, Gennep, Goch, Santen, Wezel, Sonsbeek, Gelder, Rijnberk, Orsooi, Stralen, Meurs, Kempen, Viersen, Ketwich, Lennep, Gulik, Duren* e.a: tal van Nederlandsche familiën stammen af van voorouders, die korter of langer geleden uit gindsche streken veelal - gelijk men minachtend placht te zeggen - 'op een stroowisch waren komen aandrijven'[1]. Werden deze elementen door de Republiek aangetrokken en opgenomen, deze strekte, evenals in de noordelijker grensgewesten, ook hier hare machtige beschermende hand uit over de Gereformeerde en Doopsgezinde gemeenten in deze streken, die dan ook zeer lang, ten deele nog heden, door kerkelijke banden met hunne Nederlandsche geloofsgenooten verbonden zijn gebleven[2].

K l e e f is bovendien, zooals bekend is, niet alleen in de 17de eeuw de residentie geweest van Joan Maurits van Nassau, als stadhouder van den keurvorst van Brandenburg; het was in de 18de eeuw ook vermaard als bad- en uitspanningsplaats en is als zoodanig door LANGENDIJK verheerlijkt in een uitvoerig lofdicht: 'De stad Kleef, haar gezondheidbron, en omleggende landsdouwen, in kunstprenten verbeeld' (c. 1762). Hoe zeer de Hollandsche badgasten er den toon aangaven blijkt wel hieruit, dat de verordeningen voor het gebruik van bron en baden er, in 't Nederlandsch gedrukt, in het 'bronhuis', en in de huizen der 'bronhospes' opgehangen en door den

1) Zie nog meer andere namen bij WINKLER, De Nederlandsche Geslachtsnamen 225-8 (Neder-Rijn), 228-9 (Westfalen), 229-31 (Oost-Friesland).

2) De Doopsgezinde gemeente te Crefeld b.v. heeft langen tijd, tot in de 19de eeuw, Nederlandsche leeraren gehad (die ook wel in 't Nederlandsch schijnen te hebben gepreekt en gecatechiseerd). Ook zond zij hare zonen ter opleiding naar Nederland; zoo is ook mijn grootvader SAMUEL MULLER in 1801 uit Crefeld herwaarts gekomen. - In 1883 werd Ds. LODEESEN te Emmerik, in 1895 Ds. LEENDERTZ te Kleef emeritus, waar zij nog in 't Nederlandsch geschreven en zeker ook wel gepreekt hadden. - Over de Doopsgezinden te Emmerik e.e. aan den Neder-Rijn zie o.a. het straks te noemen geschrift van J. PETRY I 28*b*.

'bronmedicus' ook in de Nederlanden ter reclame verspreid werden[1]. En tot ver in de 19de eeuw is Kleef, gelijk ook het jonger geslacht allicht nog bij overlevering weet, einddoel of eerste pleisterplaats gebleven op menige min of meer bescheiden reis langs den Rijn, zooals b.v. het 'dispuutreisje' van Leidsche studenten, door KLIKSPAAN beschreven[2]. Ja vele Nederlanders, niet zelden waarschijnlijk renteniers en kooplieden in ruste, hebben zich te Kleef, te Emmerik e.e. gevestigd, gelijk de echt Hollandsche namen op de huisdeuren aldaar ons nog telkens herinneren[3].

Geen wonder, bij zoo velerlei betrekkingen, dat officieele stukken in deze streken vanouds tot aan de 18de eeuw, tenzij in 't Latijn, zijn opgesteld in een taal, die men wel oostelijk gekleurd Nederlandsch mag noemen, maar die waarschijnlijk niet veel meer van de natuurlijke volkseigene streektaal zal verschild hebben dan de locale traditie van dergelijke bescheiden placht te vergen[4]; dat tot in de 19de eeuw toe te Wezel, Gelder, Emmerik e.e. menig Nederlandsch boek gedrukt is[5]; dat tot in het midden der 19de eeuw ten platten lande aan den ganschen Beneden-Rijn het Nederlandsch op den kansel heerschte[6]; dat er tot vóór korten tijd nog Nederlandsche liederen gezongen werden[7]. Kortom, gelijk QUACK het indertijd heeft uitgedrukt: 'Staatsgrenzen zijn op dit gebied waarlijk niet de lijnen of palen van afscheiding.... De Oranje's... (hebben) altijd hun best gedaan, ons land zoo mogelijk aan de Oostzijde uit te breiden. Oost-Friesland en het Kleefsch-

1) Aldus in een planodruk (ao. 1754), in 't bezit van Dr. BOEKENOOGEN.
2) Studentenleven I 333-41.
3) WINKLER, De Nederl. Geslachtsnamen 513-5; DEZ., Oud-Nederland 254; het beneden, blz. 202, genoemde geschrift van J. PETRY I 6*b*.
4) Zie b.v. twee contracten aangaande den bouw van een nieuw fraterhuis te Emmerik, in 1569 en 1578 aldaar opgesteld, en uitgegeven door den na te noemen Dr. PETRY in Mitteil. d. Gesellsch. f. deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte XIII (1913) 9-23.
5) Te Gelder drukten voor en na 1800 de firma's Wed. H. en F. en C. BONTAMPS en G.N. SCHAFFRATH volksprenten enz.; te Emmerik werd nog in 1812 een Hollandsch gezangboek voor de Gereformeerden aan den Beneden-Rijn gedrukt enz.
6) Schriftelijke mededeeling van Dr. J. PETRY.
7) WINKLER, Oud Nederland 251-2.

Geldersche was een tijd lang in hun bezit. En zeker: wanneer die politiek door de Staten-Generaal krachtig was gesteund, zou er aan de landzijde een vrij wat steviger Noord-Nederland zijn gekomen... Twee eeuwen lang - in de 17de en 18de eeuw - zag men in die streken zoozeer op tegen de macht en rijkdom der Republiek, dat onze taal gemakkelijk overheerschend had kunnen worden. Ik herinner mij nog zeer goed uit mijn kindsche jaren - ik woonde in Nijmegen - dat in Kleef het Hollandsch de taal der vermogende rijke lieden was. Dit alles is verloren, omdat in de zeventiende eeuw onze regenten, tegenover de landpolitiek der Oranje's, de staatkunde der zee, de heerschappij van den Oceaan, met het bezit der koloniën in het verschiet, deden zegevieren. Is het een dwaling geweest, dan is het de meest glorierijke dwaling geweest,... Maar een feit is het, dat in Europa ons taalgebied daardoor iets is verkleind'[1]. Inderdaad was gedurende de 17de en 18de eeuw in deze geheele streek de uitstraling van de hoogere beschaving der Republiek zóó sterk, dat deze cultureele invloed invloed aanvankelijk den politieken in kracht overtrof en dus tot over de staatsgrenzen voortgolfde. Doch daarna is er van den modernen Pruisischen staat, met zijn veel straffer centraal bestuur, met zijn heerleger telkens wisselende ambtenaren, zijn dienstplicht en vooral zijn onderwijs, weder een zóó veel grooter nivelleerende en assimileerende kracht uitgegaan, dat eene andere schrijf- en omgangstaal dan die van van den staat waartoe de streek was komen te behooren, de taal van een kleiner naburig land, daartegen niet bestand is gebleken, evenmin als de volkstalen dit op den langen duur zullen blijken.

Een eigenaardig, sterksprekend beeld van den Hollandschen invloed buiten de staatsgrenzen nog tot diep in de 18de eeuw geeft een in 1763 te Amsterdam verschenen geschrift: 'Het juichend Emmerik over den herstelden vrede, gesloten te Hubertusburg enz.': een uitvoerige beschrijving van het in deze vanouds Kleefsche, sedert 1669 Pruisische stad gevierde vrededankfeest, voorafgegaan door drie Nederlandsche vredezangen, o.a. een herderszang in den trant van GESSNER door ds. J. BRUMMER, Gereformeerd predikant aldaar; samen uitgegeven vanwege het te Emmerik gevestigde 'kunstgenootschap: Iucunda et Idonea'.

1) Handel. van het XXe Nederl. Taal- en Letterk. Congres te Amsterdam 1887, blz. 56-7. Verg. ook FRUIN, Verspr. Geschr. X 414.

Alles geheel en al in achttiendeeuwsch-Hollandsche taal, stijl en trant[1)]! Het merkwaardige van dit geschrift ligt echter niet alleen in het zuiver Nederlandsche gedicht van den Emmerikschen predikant, maar ook en vooral hierin, dat uit de medegedeelde, voor 't grootste gedeelte zuiver Hollandsche opschriften op eerebogen en aan huizen en poorten, gelijk uit de namen der burgers (en dichters dier opschriften), blijkt hoe groote beteekenis het Nederlandsch element toen in die grensstad had. Slechts eenige Hoogduitsche verzen, met Nederlandsche vormen en woorden vermengd (waarnaast echter ook Fransche!) getuigen dat men zich buiten de Republiek bevindt. De algemeene indruk blijft stellig dat voor de toenmalige inwoners van Emmerik - en wel denkelijk van die gansche Nederrijnsche streek -, evenals voor de Oostfriezen, niet het Hoogduitsch, maar het dichter bij de Nederfrankische streektaal staande en toen nog geenszins minder aanzienlijk geachte Nederlandsch de natuurlijke schrijfen spreektaal, de beschaafde vorm hunner volkstaal was; ‘dass die Stadt Emmerich fast nur niederdeutsch sprach, allenfalls noch eher französisch als gut deutsch’ (d.i. Hoogduitsch)[2)]. Met dat al doet het ons, gewoon geraakt aan een nauw verband tusschen taal en nationaliteit, toch vreemd aan in dit geschrift een sterk Pruisisch- (of zelfs Duitsch-)nationale gezindheid te zien uiten in 't Nederlandsch! Frederik de Groote wordt hier gevierd als de nationale Duitsche held, die den Franschen vijand overwonnen en 't Duitsche vaderland gered heeft: alles - evenals kort te voren te Emden[3)] - in meerendeels Nederlandsche verzen[4)]! Zóó weinig droomde men toen te Emmerik en Emden - maar ook te Berlijn en Amsterdam - er van, dat men eenmaal ‘de taal de ziel der natie, ja de natie zelve’ zou noemen!

1) Zie J. PETRY, Der Wiederhall des Hubertusburger Friedens am Niederrhein. Beil. z. Jahresber. d. städt. Progymnasiums zu Ratingen. I (1909), II (1910).
2) PETRY, a.w. II v*a*.
3) Zie boven, blz. 191 en verg. blz. 184-5.
4) Een dergelijken indruk krijgt men van een (kwaad-) Nederlandsch strooibiljet in Fransch-Vlaanderen, door WINKLER, Oud Nederland, 260-2 medegedeeld; zie een dergelijk, ter aanbeveling van generaal BOULANGER, afgedrukt in 't Alg. Handelsblad van 24 Sept. 1889, Avondblad, Bijblad.

IV

Wij keeren nu van 't zuidelijker Overland terug naar 't O o s t l a n d , om daarna ook nog verder noord- en oostwaarts om ons heen te zien. Vooraf de opmerking, dat wij hier niet meer te doen zullen hebben met eene eigenlijke uitbreiding van ons taalgebied, d.w.z. met eene, zij 't ook beperkte of gedeeltelijke heerschappij onzer schrijf- en spreektaal. Het geldt voortaan òf slechts kleine groepen veelal in kerkelijk verband levende uitgewekenen, òf wel eene (ons thans verrassende) kennis van en bedrevenheid in het lezen en verstaan, schrijven en spreken onzer taal, als de taal van een aanzienlijk volk, bij tal van ontwikkelde vreemdelingen.

Eerst gaan wij dan naar H a m b u r g . In en om die stad heeft herhaaldelijk een ‘invloed’, in den eigenlijken zin des woords, van Nederlanders plaats gehad; ook na de middeleeuwsche bedijkingen der Elve-mondingen en de ontginning der ‘Vierlande’ door kolonisten uit d e z e ‘lage landen’[1]. Van de na Alva's komst (1567) en vooral na Parma's verovering van Antwerpen (1585) uit die stad gevluchte Gereformeerden gingen groote scharen naar Hamburg, waar zij den handel tot nieuwen bloei brachten[2]. Bovendien heeft, zooals bekend is, de heele middeleeuwen door een druk handelsverkeer bestaan tusschen de Vlaamsche en de ‘Oostersche’ Hanzesteden; terwijl na het verval der Hanze Amsterdam een groot deel van de scheepvaart en den handel op Oostland, met name op Hamburg, in handen heeft gekregen. En ook toen later de groothandel van laatstgenoemde stad zich zelfstandig ontwikkeld en den Hollandschen overvleugeld had, bleef toch de kleine scheepvaart hier - evenals op den Rijn - meerendeels in Nederlandsche handen; nog altijd zijn Groningsche, Friesche en Hollandsche schippers gewone en getrouwe bezoekers der Hamburgsche haven. Door dit alles is de Nederlandsche taal de eeuwen door in de groote koopstad steeds zeer bekend gebleven. Maar in den loop des tijds op verschillende wijze. Hadden in de

1) Zie boven, blz. 172.
2) SILLEM, Zur Geschichte der Niederländer in Hamburg von ihrer Ankunft bis zum Abschluss des niederl. Contracts (1605), in Ztschr. d. Ver. f. hamb. Gesch. N.F. IV (1883) 481-598; zie ook andere opstellen in genoemd tijdschrift.

middeleeuwen bij de briefwisseling - en denkelijk ook bij mondelingen ‘handel’ - Oosterlingen en Vlamingen zich meestal nog elk van zijn eigen idioom bediend, dat immers, als nog nauw verwant, voor de andere partij gemakkelijk verstaanbaar was, in de 16de en 17de eeuw waren ook voor de beide zustertalen de bordjes verhangen. Het Nederduitsch was louter gesproken dialect geworden, het Nederlandsch daarentegen de schrijftaal der commercieel en politiek aanzienlijke Republiek. En bij de keus tusschen onze taal en de in Hamburg nog betrekkelijk weinig bekende en vooral in scheepvaart en handel minder nuttig geachte Hoogduitsche lag, evenals in Oost-Friesland en aan den Neder-Rijn, het Nederlandsch niet alleen als nauwer verwant, maar ook en bovenal als scheeps- en handelstaal, veel nader. Vooral als zoodanig is het Nederlandsch in Hamburg in eere en in zwang geweest: de boekhouding en de briefwisseling is er in de 17de en tot diep in de 18de eeuw op de groote koopmanskantoren niet meer in 't Nederduitsch, en nog niet in 't Hoogduitsch, maar veelal in 't Nederlandsch gevoerd. Geen wonder dat menig in Hamburg gebruikelijk woord nog heden getuigt van die langdurige gemeenzaamheid met het Nederlandsch[1)].

Zijn hier handel en scheepvaart de voorname factoren geweest, daarnaast dient toch ook vermeld dat in de door uitgeweken Vlaamsche en Friesche Doopsgezinden gestichte, tot heden toe bestaande Mennonieten-gemeente te Hamburg onze taal in de preek, bij het godsdienstonderwijs, in de kerkboeken enz. tot ver in de 19de eeuw gebruikt is[2)].

Slechts even zij hier herinnerd aan de door uitgeweken Remonstranten gestichte kolonie F r e d e r i k s t a d a/d. Eider, waar het Nederlandsch natuurlijk lang op den kansel en in het openbare leven in eere is gebleven[3)].

Verder oostwaarts ligt R o s t o c k , waarheen de in 1419 gestichte universiteit in de 15de en 16de eeuw zeer vele studenten uit de dioecese Utrecht trok (in de eerste 80 jaren niet minder

1) Zie b.v. Nd. Korrespbl. XXIX 75-6 over (nnl. <) nnd. < nnd. *piekfein*, waarschijnlijk < vl.-mnl. *puuc*.
2) ROSEN, Gesch. d. Mennon.-Gemeinde in Hamburg und Altona. (2 st. Hamb. 1886/7) II 52, 80, 81.
3) MENSINGA, in Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudheidk., N.R. IX 331-53; X 34-70; 3de R. I 103-8, II 128-35; DOMELA NIEUWENHUIS, in De Tijdspiegel 1918 I 418-24.

dan 400[1]), voor wie deze, toen nog éénige, Noordduitsche universiteit naderbij gelegen was dan de enkele jaren jongere Brabantsche te Leuven of de Overlandsche te Keulen; waar ook vele studenten doctoren, d.i. docenten, werden; bovendien waren daar in de Franciscanen- en Dominicanen-kloosters en onder de Broeders des gemeenen levens velen uit deze gewesten. Een nalatenschap dier westersche studenten en monniken schijnen wel de talrijke Nederlandsche handschriften, thans nog te Rostock bewaard[2]. Later, in de 17de eeuw, is Rostock versterkt door een Hollandschen ingenieur Valckenburgh, die ook in Bremen, Hamburg en Lubeck gewerkt heeft. Deze schrijft naar Rostock in 't Hoogduitsch; maar de Staten-Generaal gebruiken in de briefwisseling met de Hanzesteden in 1621 hunne eigene taal, waarin ook, naar 't schijnt, de verbondsakte tusschen beide partijen in 1616[3] vervat was.

In het nog verder oostelijk gelegen D a n z i g of, zooals onze voorouders ook deze stad op zijn Nederduitsch bleven noemen, *Danswijk*, zooals bekend, sedert de middeleeuwen een der gewichtigste plaatsen voor onzen graanhandel, zal onze taal reeds uit dien hoofde niet onbekend geweest zijn. Maar er was - en is nog steeds - ook hier wederom een Mennisten-gemeente, gesticht door een deel der talrijke Nederlandsche vluchtelingen, die na 1530 om den geloove naar deze streken waren uitgeweken. Preeken, gezang- en leerboeken, kerkeraadsnotulen, brieven der ‘oudsten’ enz. zijn er dan ook tot na het midden der 18de eeuw in 't Nederlandsch gehouden, dat ook de taal van het huiselijk verkeer was gebleven; nadien werd het in 't openbaar en plechtig schriftelijk gebruik verdrongen door 't Hoogduitsch, terwijl de spreektaal gaandeweg verliep in een Nederduitsch met vele Nederlandsche achterblijfselen[4]. Dit is

1) Veel talrijker dan die uit Midden- en Zuid-Duitschland, waarmede deze Noordduitsche streken in menig opzicht toen nog minder verbinding hadden dan met de Nederlandsche.
2) HULSHOF, Verslag van een onderzoek te Rostock naar hss., drukwerken en bescheiden, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland; Nd. Jahrb. XII (1886) 106-18.
3) HULSHOF, a.w. 45-56.
4) MANNHARDT, Die Danziger Mennonitengemeinde (Danzig 1919) 74, 89, 99, 107, 108, 162; SCHNAASE, Gesch. d. evang. Kirche zu Danzig 545-7. - Zie over vestiging van (ook niet-Menniste) Hollanders in deze streken: SZPER, Nederl. Nederzettingen in West-Pruisen gedurende den Poolschen tijd (1913).

ook de taal gebleven der talrijke in het eind der 18de eeuw uit Danzig en West-Pruisen verder naar Rusland getogen Doopsgezinden, waarin ook heden nog duidelijke sporen hunner gedeeltelijk Hollandsche afkomst te vinden zijn; al is ook hier, als steeds in soortgelijke gevallen, het eigenaardig N e d e r l a n d s c h e niet altijd gemakkelijk en zeker van het algemeen N e d e r d u i t s c h e te onderscheiden[1].

Een tot dusverre in 't geheel niet genoemde factor in de verbreiding onzer taal is het t o o n e e l geweest; het tooneel, door de ten onzent heerschende Kerk verafschuwd en verfoeid, maar toch onopzettelijk, evenals de Kerk, werkzaam voor die verbreiding buiten de landsgrenzen. Ons, die thans zeker niet verwend zijn aan waardeering onzer literatuur door den vreemdeling, die nu soms met zekere verrassing vernemen van het buitenslands vertoonen van uit het Nederlandsch vertaalde stukken of, nog meer, van het buitenslands optreden van Nederlandsche tooneelspelers in onze eigen taal, ons klinkt het schier als een sprookje dat dit laatste in de 17de en 18de eeuw zóó herhaaldelijk is geschied als uit latere nasporingen is gebleken.

Reizende tooneelgezelschappen komen reeds in de middeleeuwen, en dikwijls in de 16de en 17de eeuw, ook ten onzent voor. Kort vóór en na 1600 worden hier te lande en in Duitschland telkens de bekende 'Engelsche comedianten' vermeld, wier voorstellingen van Engelsche stukken hier veel toeloop hadden - meer dan onzen Rederijkers lief was -, en wier invloed uit allerlei vertalingen, bewerkingen en herinneringen in onze eigen literatuur telkens blijkt[2]. Ook Fransche tooneelisten kwamen hier reeds vroeg, en later vaak, o.a. in dienst van Prins Willem II. Hoogduitsche echter, naar 't schijnt, niet. Integendeel gingen de Nederlandsche toen derwaarts. Gelijk in zoovele opzichten, was Nederland ook op dit gebied

1) TEN CATE in De Zondagsbode XXXI (1918), no. 31. - Hetzelfde geldt van sommige gewaande of werkelijke Nederlandsche woorden, die men in het hedendaagsche Duitsch der Baltische landen (Lijfland enz.) heelt opgemerkt, als b.v. *belemmert, bespudigen, krug* (herberg), *kruke* (aarden wijnkruik), *prahmen* (veerschuit), *pratchen* (gerucht, praatje) enz.; zeker maken zij wel den indruk echt-Nederlandsch te zijn.

2) WORP, Gesch. v.h. Drama en Tooneel in Nederland I 311-5, II 6,55 e.e. - KOSSMANN, Nieuwe Bijdr. t.d. gesch. v.h. Nederl. Tooneel in de 17e en 18e eeuw 141-9.

toen Duitschland en Skandinavië vóór: de cultuur volgde nog steeds de lijn van Frankrijk over de Nederlanden naar het Oosten en het Noorden. En zoo zijn er uit voorredenen van tooneelspelen, archiefstukken en andere bescheiden der plaatselijke geschiedenis allerlei berichten over het optreden van Nederlandsche tooneelspelers in Duitschland en Skandinavië verzameld[1]. Slechts enkele voorbeelden. In 1651 worden te Frankfort Nederlandsche tooneelspelers vermeld, die er zang-, blij- en treurspelen vertoonen, historische stukken, wel gemonteerd en met 'konst- en vliegwerken'; in 1653 evenzoo te Stockholm, in 1662 te Leipzig, en ook te Kopenhagen, waar een schouwburg wordt gebouwd voor een Amsterdamsche troep, die er o.a. voor de koninklijke familie voorstellingen geeft. Vooral de bekende directeur J.B. VAN FORNENBERGH ging lang en ver op reis. In 1665 speelt hij te Altona; van daar gaat hij naar Stockholm (waar de koningin hem tegen een jaargeld in dienst neemt om jaarlijks op gezetten tijd te komen spelen) en verder naar Reval en Riga. Een paar jaar later is hij weer in Hamburg en Lubeck; dat gaat zoo voort tot 1678, wanneer hij zich in Den Haag vestigt en den Haagschen schouwburg gaat bespelen. In volgende jaren zijn er weer dergelijke berichten van Nederlandsche acteurs en spelen uit Stockholm, maar ook uit het zuidelijke Munchen, verder uit Altona, Lubeck, Koningsbergen (waar zij voor het keurvorstelijk hof spelen), Danzig, Riga, Keulen. En overal hadden zij, naar 't schijnt, grooten toeloop. Nog in de eerste helft der 18de eeuw zijn dergelijke 'tournée's' niet zeldzaam. In 1702 speelt een troep uit Den Haag (waarschijnlijk die van den bekenden RIJNDORP) te Berlijn. Stellig is het deze RIJNDORP, die in 1703 en volgende jaren te Kopenhagen behalve een gelegenheidsstuk op 's Konings verjaardag ook stukken van VONDEL met veel succes vertoont, en die verder in Danzig, Lubeck, Hamburg en Kiel (later ook te Brussel en in Frankrijk) optreedt. In 1740 en '41 is er te Hamburg weer een troep, 'afstammende van die van RIJNDORP.' Maar dit is de laatste reis, waarvan berichten tot ons zijn gekomen.

Deze Nederlandsche tooneelspelers nu - hun répertoire is ons althans ten deele bekend - speelden Nederlandsche stukken

1) WORP, a.w. II 42-5, 245-9, 394-5. - KOSSMANN, Das niederl. Faustspiel des 17. Jahrhunderts 101-21. DEZ., Nieuwe Bijdr. enz. 150-2 e.e. Zie ook de in PBB. XLII 143, noot 3 aangehaalde geschriften.

in de oorspronkelijke taal, o.a. van HOOFT, VONDEL, BREDERO, ISAAC VOS, FORNENBERGH, RIJNDORP, ASSELIJN en LANGENDIJK; daarnaast ook vele uit 't Fransch en Spaansch in onze taal overgezette stukken. Zijn die spelen in de Noord- en ook Zuidduitsche en Skandinavische steden inderdaad verstaan? Of heeft het publiek, gelijk WORP schijnt te meenen[1)], zich tevreden gesteld met het zien van het spel (en van de 'konsten vliegwerken') en het aanhooren, maar niet verstaan, der allicht met zwaren, 'brommenden' galm 'opgesneden' verzen? Op grond van al het voorgaande mag men, dunkt mij, gerust aannemen dat althans in de Noordduitsche steden het grootste deel der toeschouwers, èn krachtens de toen ook door de burgerij nog algemeen gesproken Nedersassische landstaal èn door de veelvuldige aanraking met onze taal in mondeling en schriftelijk verkeer, voldoende met de laatste vertrouwd was om het beloop der stukken te volgen; zelfs voor Skandinavië schijnt, in verband met het hier volgende[2)], dit vermoeden misschien niet al te stout.

Maar ook al is niet alles woordelijk verstaan, toch is blijkbaar het publiek die Nederlandsche tooneelspelers gaarne gaan zien en hooren. Zoowel onze, toch niet alleen in omvang en anntal rijke, tooneelletterkunde als onze tooneelspeelkunst stonden toen wel beneden die der Romaansche volken, maar zeker niet beneden hetgeen Duitschland en Skandinavië bezaten en voortbrachten. Het is trouwens bekend genoeg dat onze literatuur, ook en vooral die van het tooneel, herhaaldelijk der Duitsche tot voorbeeld gestrekt heeft, dat verschillende spelen en andere werken van DANIEL HEINSIUS, CATS, VONDEL, JAN VOS, BRANDT e.a. in 't Duitsch vertaald of nagevolgd zijn[3)]. Ook een druk, bedrijvig tooneelleven met een eigen literatuur, als hier te lande vooral te Amsterdam bloeide, was ginds nog onbekend. Zoo mag men, dunkt mij, ook met grond vermoeden dat die talrijke vertooningen onzer tooneelspelers ook op de tooneelspeelkunst niet zonder invloed gebleven zijn.

Doch de kentering van het getij valt hier, als elders, omstreeks het midden der 18de eeuw. Te Hamburg, waar in 1741 voor 't laatst een Nederlandsche troep is opgetreden, begon 26 jaar

1) A.w. II 50; zie trouwens ook II 247.
2) Zie straks, blz. 209 vlgg.
3) Zie laatstelijk GILLET, in Tschr. v. Ned. taal- en letterk. XXXIII 1-31.

later LESSING zijne ‘Hamburgsche Dramaturgie’ te schrijven: een nieuw tijdperk brak aan voor de Duitsche literatuur. Terwijl de hoogachting en eerbied der Duitschers voor de lang bewonderde en benijde Republiek daalt, begint hier te lande, althans tot enkele kringen, langzaam het besef door te dringen, dat die lang verachte ‘moffen’ ons in meer dan één opzicht boven 't hoofd groeien of reeds gegroeid zijn. Wij koesterden ons nog in den naglans der 17de eeuw en bespeurden nauwelijks dat Duitschland ontwaakt was[1)].

(Wordt vervolgd).

J.W. MULLER.

Boekbeoordelingen.

J.J. le Roux, Handleiding in het Afrikaans voor Nederlanders. (Amsterdam, S.L. van Looy, 1921). Prijs ƒ 1,90.

Om het Afrikaans, zoals het tegenwoordig geschreven wordt, te leren lezen, heeft een Nederlander geen spraakkunst nodig, maar alleen hulp bij het verstaan van het nogal afwijkende vokabularium; om de Afrikaanse letterkunde te genieten, wordt vóór alles vereist wat ruimte van blik en vrijheid van oordeel: anders blijft men zich verbazen over de afwijkende vormen, zonder te begrijpen dat andere volken met even weinig recht zich ergeren aan de eigenaardigheden van onze taal. In beide gevallen is praktiese oefening voldoende. Niettemin heeft de heer LE ROUX door het schrijven van zijn *Handleiding in* (liever *tot*) *het Afrikaans* een hoogst nuttig werk verricht. Zijn boek is terecht uitgegeven door het fonds ‘ten behoeve van het Hollandsch onderwijs in Zuid-Afrika’, want alleen het systematies overzicht van alles waarin het Afrikaans verschilt van het Nederlands kan de basis vormen voor een ontwikkelend onderwijs van onze taal in Zuid-Afrika. Al dadelijk leert men uit deze *Handleiding* dat het Afrikaans geen willekeurig of individueel geradbraak is van onze moedertaal, maar een taal zo goed als de onze, in gelijke mate aan vaste regels gebonden en in zekere zin - door minder dialektiese verschillen - meer

1) KOSSMANN, Holland und Deutschland, passim.

een eenheid vormend dan het Nederlands. Dat moest, na alles wat reeds over het Afrikaans is geschreven, nu wel een waarheid als een koe zijn, maar er zijn bewijzen genoeg dat die waarheid door velen wel erkend, doch niet ten volle begrepen en gevoeld wordt.

Voor zoover ik kan nagaan geeft LE ROUX een volledig overzicht. Daarmee bedoel ik niet de vermelding van alle biezonderheden, maar 't ordenen van alle hoofdregels der klankleer, der vormleer en syntaxis; in dozelfde zin mag het hoofdstuk dat de woordvoorraad behandelt volledig heten: men vindt er de meest kenmerkende woorden gerangschikt naar hun herkomst uit verschillende Nederlandse groeptalen of uit andere idiomen.

De schrijver heeft, in overeenstemming met het doel van zijn werk, het Afrikaans vergeleken met ‘het hedendaags Algemeen Beschaafd Nederlands’ (blz. 4). Een enkele maal wordt verwezen naar overeenkomst met een Nederlands dialect. ‘Algemeen Beschaafd’ is, dat kan niet anders, een niet scherp te bepalen begrip. Ik voor mij zou sommige eigenaardigheden, die LE ROUX blijkbaar als afwijkend van het beschaafde Nederlands beschouwt, wel degelik daartoe willen rekenen; b.v. de *e* in *fezant, avend* (blz. 15). Tegenwoordig hoort men niet meer van beschaafde mensen *blafon* (blz. 30), *korswijl, vulles* (blz. 22), maar een vijftig jaar geleden klonk dat - evenals *begraffenis* - lang zoo plat niet als tans, en men heeft dus alle recht om aan te nemen dat de overeenkomstige termen in het Afrikaans niet als vulgaire woorden hun intree hebben gedaan, ja zij zouden zelfs betrekkelik kort geleden als beschaafde woorden in 't Afrikaans gekomen kunnen zijn.

Dat de *o* in Nederl. *protestant* en in de eerste lettergreep van *krokodil* lang is (blz. 16), kan ik niet toegeven; ik betwijfel of de werkwoorden *hoor, keer, spaar* langs fonetiese weg zijn ontstaan, n.l. door het wegvallen van een *ĕ* aan 't eind van een woord (blz. 18). Is 't woord *skoot* in Afrika ontstaan naar analogie van de meervoudsvorm *skote* (blz. 29)? In 't Nederl. der zeventiende eeuw is *schoot* (enkelv.) een veel voorkomend woord. Kan men de lange open *û* in *rûe, brûe*, (meerv. van *rug, brug*) vergelijken met de klank *eu* in 't franse woord *neuve* (blz. 19)? De eigenaardigheid om *een* in de betekenis van *zekere*, tot *ene* te maken (blz. 32) is niet speciaal Afrikaans: ook bij ons hoort men: *ene Jansen*, voor *zekere Jansen*. Vroeger was dit gebruik echter algemener. Is *dolosse* een kafferwoord, ook

etymologies (blz. 87)? Ik heb het jaren geleden daarvoor gehouden, maar sedert dien tijd heb ik van DU TOIT geleerd dat het van oorsprong Hollands moet zijn en oorspronkelik *dobbelos* (op ossen gelijkende kootbeentjes, waarmee men dobbelt) luidde.

Ik heb hier enige punten genoemd waarop ik van de schrijver van gevoelen verschil; de volledige lijst zou niet veel groter zijn. De heer LE ROUX schrijft onze taal gemakkelik en goed; een enkele vergissing (b.v. blz. 77: de oorlog tot een gunstig einde helpen bevechten) merkt men nauweliks op. De niet talrijke drukfouten zijn bijna alle aan 't einde van het boek verbeterd; *steeve* voor *sleeve* (blz. 77) is daarbij vergeten.

Zuid-Afrika heeft sedert enige jaren een Akademie, die natuurlik groot belang stelt in de taal en de letterkunde der Afrikaners. Volgens LE ROUX gaat zij te ver in haar reglementering en kweekt zij daardoor, vooral onder de onderwijzers, ‘taaldespoten’ bij ‘honderdtallen’, die zich niet afvragen: ‘Wat zegt men in beschaafd Afrikaans?’, maar ‘Wat schrijft de Akademie voor?’ (blz. 4). Ook de spelling lijdt volgens de schrijver aan de gevolgen van te veel voorschriften. Hij wil slechts één algemeen beginsel aannemen.

Voor een buitenstaander is 't moeilik de kritiek van LE ROUX te beoordelen. In Afrika is ‘geen enkele plaats of streek (die) alsnog als toonaangevend beschouwd kan worden’ (blz. 4). Daaruit leidt de schrijver af dat ‘onder deze omstandigheden het enige redelike standpunt (is) om alle beschaafde vormen als gelijkwaardig te beschouwen’ (blz. 4). Dit beginsel lijkt mij voortreffelik toe; een zekere bontheid en een weinig willekeur in de spelling schrikt mij evenmin af als hem, maar ik ontveins mij niet dat daarmee de moeilikheid niet geheel is weggenomen: er zal altijd verschil blijven bestaan over 't erkennen van een bepaalde vorm als ‘beschaafd’, totdat door sociaal of litterair overwicht een gezag is ontstaan dat door weinigen wordt betwist. In zulke netelige kwesties behoort een niet-Afrikaner zich te vergenoegen met de rol van toeschouwer; hij zal in den regel niet kunnen beoordelen of de verwijten van te strenge reglementering overdreven zijn.

L e i d e n .

D.G. HESSELING.

Eug. de Bock, Hendrik Conscience en de opkomst van de Vlaamsche Romantiek. (Antwerpen, De Sikkel, 1921). Prijs fr. 12,-.

Wat ligt de tijd van CONSCIENCE's romantiek ver achter ons! Als wij na zijn naam die van GEZELLE en STREUVELS, van VERMEYLEN en VAN DE WOESTEYNE noemen, dan schijnt daartussen een schier onoverbrugbare klove te gapen. De Zuid-Nederlanders weten beter. Hun piëteit komt voort uit het levendige besef dat CONSCIENCE's leven en streven ten nauwste samenhangt met de gehele Vlaamse beweging. Vandaar de opgewekte viering bij de Conscience-herdenking in 1912; vandaar ook het inzicht onder de jongeren, dat CONSCIENCE een breed opgezette historiese bestudering verdient. Naast de gelegenheidsuitgaven van 1912-1913,[1] deed gelijktijdig A. JACOB, in de uitgave van de *Briefwisseling*,[2] 'een poging om de studie van CONSCIENCE op wetenschappelijken grondslag te vestigen'. Het werk van zijn vriend EUG. DE BOCK sluit zich daarbij aan: het onderscheidt zich van de voorafgaande, uitgebreide CONSCIENCE-litteratuur, waarin veelal een dithyrambe-toon klonk,[3] door het streven naar histories begrijpen en objektieve waardering.

1) Nl. het boek van zijn dochter, Mevr. ANTHEUNIS-CONSCIENCE: *Eenige bladzijden uit het leven mijns vaders*, en het verzamelwerk *Hendrik Conscience, Studiën en Kritieken* (Antwerpen 1913).
2) Zie *De Nieuwe Taalgids* VIII, 150. Het tweede, belangrijkste deel, dat vóór de oorlog afgedrukt was, laat nog op zich wachten. Moge de *Kon. Vlaamsche Akademie*, het belang van de vaderlandse wetenschap hoger stellende dan het sparen van persoonlike gevoeligheden, dat deel spoedig doen verschijnen.
3) Daaruit make men niet op, dat de vroegere litteratuur over C. waardeloos zou zijn. Reeds in de studie van MAX ROOSES (*Schetsenboek*, 1877), vinden we het juiste gezichtspunt: 'CONSCIENCE's persoonlijkheid is onder vele oogpunten eene weerkaatsing van de geaardheid van ons volk; eene glansende verpersoonlijking zoo men wil, eene waarin men zich gaarne erkent, maar waarvan de gelijkenis toch ieder treffen moet, die het voorbeeld nevens de afbeelding houdt'. En: 'Hij schrijft nooit beter dan wanneer hij van zich zelven spreekt, en, wanneer hij van zijn volk verhaalt, schijnt hij zich zelven op grooter schaal te schilderen'. Ook de studie van POL DE MONT (1883) is nog altijd lezenswaard.

Het beknopte geschrift over *Hendrik Conscience, zijn persoon en zijn werk*, in 1913 verschenen in de *Ned. Bibliotheek* van L. SIMONS, groeide door verdiepte studie uit tot een volledige biografie, die in verscheiden opzichten geslaagd genoemd mag worden. De titel geeft reeds te kennen dat de schrijver de Vlaamse romantiek, en daarachter de Europese, onafscheidelik acht van zijn onderwerp. In een viertal hoofdstukken met ‘Prolegomena’ tekent hij, terugziende, de onontbeerlike achtergrond voor de inderdaad romantiese jeugd van de Antwerpse volksjongen. In het negende hoofdstuk trekt hij een parallel tussen de Vlaamse en de Hollandse romantiek, met treffendjuiste opmerkingen als deze: ‘De bewegende volksmassa's zijn reeds in “Het Wonderjaer” goed getroffen: een eigenschap van de romantische literatuur, die de Hollanders van dien tijd in veel geringer mate bezitten. De binnenkamersche, Calvinistische levenswijze van het Noorden moet het hier tegen den luidruchtigen, buitenshuizigen trant van het Zuiden afleggen’. - ‘Het mystieke en overgegeven katholicisme heeft anders op het Nederlandsche gemoed en den Nederlandschen geest gewerkt dan het koele en tuchtvolle Calvinisme’. En verder (blz. 74): ‘De Vlaamsche romantiek wordt gedragen door een volk dat weinig beschaafd is maar dat geen pruikentijd heeft doorgemaakt. Er staat namelijk geen verstard literair geslacht van beteekenis tusschen de ontwikkelde Vlamingen en de vijftiendeeuwsche kronieken of den Reinaert, en geen nationale literaire kaste tusschen het grooter publiek en de contemporaine romantiek’. Niet VAN LENNEP of OLTMANS, merkt hij op, maar alleen HOFDIJK is in echt romanties gevoel met CONSCIENCE verwant.

Uit zulke opmerkingen blijkt de aanleg van deze auteur, die zijn vorming aan eigen studie te danken heeft, voor literairhistoriese beschouwing. Ook zijn kennis van buitenlandse letterkunde komt hem telkens te stade, o.a. waar hij de invloed van LAMENNAIS op taal en stijl van CONSCIENCE aantoont (blz. 118), of een parallel trekt tussen de idylliese verhalen met soortgelijke kunst van G. SAND en AUERBACH (blz. 239). Terecht heeft DE BOCK een brede plaats ingeruimd aan de bespreking en ontleding van karakteristieke hoofdwerken als *De Leeuw van Vlaanderen* en *Rikke-tikke-tak*, waarbij hij door uitvoerige, goed gekozen aanhalingen als 't ware met de lezer samen in CONSCIENCE bladert, om hem met taal en verhaaltrant

vertrouwd te maken. Andere, minder bekende werken, brengt hij naar voren, omdat hij die als keerpunten in de ontwikkeling van de schrijver beschouwt. De *Pelgrim in de woestijn* b.v. ‘is zijn “Leiden des jungen Werthers” geweest, waarna hij tot een kalmer levensbeschouwing komt’ (blz. 158). Volmondig erkent hij dat zijn held zich niet tot een eerste-rangs-schrijver ontwikkeld heeft: ‘Wij kunnen alleen betreuren dat noch het volk waarvoor, noch de omstandigheden waaronder CONSCIENCE schreef, de geheele ontplooiïng van zijn krachten hebben toegelaten’ (blz. 159). In het biezonder wijst hij op het noodlottige feit dat de romancier sedert 1852 ‘een tijdperk intreedt van meer plichtmatige productie’ (blz. 250), en dat de oorspronkelike ‘volksman’ in zijn Kortrijkse tijd steeds meer gaat ‘verburgerliken’ (blz. 271). Een roman als *De Burgers van Darlingen* (1861) zou hij zelfs ‘de roman van het Belgisch manchesterianisme’ willen noemen (blz. 276). Door de lange reeks werken uit de tweede periode van de al te vruchtbare romanschrijver, die in Noord-Nederland vrijwel onbekend bleven, is de jongste biograaf een betrouwbare, met smaak keurende gids.

Ook de techniese kant van het onderwerp is niet verwaarloosd. Aan de schilderende kracht van CONSCIENCE's uitbundige, maar kleurig-romantiese taal, doet hij ten volle recht, zonder de zwakke punten in taal- en stijlbehandeling te vergoeliken. ‘Hij schrijft een boekentaal, maar een op zich zelf zeer natuurlijke, vol evenwicht en met perioden-groepen, waarin niets stootends opstaat, maar alles glijdt, frisch van de mond. Men voelt den geboren spreker. De zinnen schikken zich vanzelf naar den adem van wie ze leest’ (blz. 257). Maar later beginnen zijn personen, ook de volksvrouwen, ‘boeksch te spreken’, terwijl ‘de lektuur vermoeit door de woekerende gallicismen’ (blz. 280). Door een overtuigend staaltje laat de schr. zien hoe CONSCIENCE soms ‘in het Nederlandsch geschreven maar in het Fransch gedacht en eigenlijk voor de vuist vertaald heeft.’ ‘Men vermoedt dat duizenden bladzijden van CONSCIENCE volkomen klassiek zouden geweest zijn, hadde hij beter Nederlandsch gekend.’

Deze beknopte bespreking kan niet afdalen tot een beoordeling van de onderdelen: daartoe zou trouwens een grondige kennis van CONCIENCE en zijn tijd nodig zijn. Het komt mij voor dat het werk, vooral in het tweede gedeelte, door meer

soberheid van kompositie gewonnen zou hebben: de hoofdlijnen komen nu niet overal duidelik genoeg uit. Ook de hier en daar wat brokkelige stijl toont ons dat het niet in een rustige tijd ontstond. Niettemin is deze monografie, uitkomst van degelike studie, een belangrijke aanwinst voor de geschiedenis van de Zuid-Nederlandse letterkunde.

C.D.V.

Dr. Jan te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. Vijfde deel. Bronnen en Registers (Haarlem - De Erven F. Bohn - 1921). Prijs *ƒ* 12,-.

De *Ontwikkelingsgang*, het levenswerk van TE WINKEL, waarin hij de uitkomst van veeljarige vruchtbare arbeid heeft neergelegd, is aan geen beoefenaar van onze letterkunde onbekend. Mijn principiële bezwaren tegen de geest en de opzet van het boek heb ik elders[1)] uiteengezet, onder het opschrift *Hardnekkige eenzijdigheid*. In datzelfde artikel erkende ik, met oprechte waardering, dat er een tegenhanger te schrijven zou zijn met het opschrift *Vruchtbare speurzin*. Ieder die TE WINKEL's boek leerde kennen, zal mij immers toegeven dat ‘geen vakman dit werk kan raadplegen zonder telkens door nieuwe gegevens verrast te worden’. Aan het slot schreef ik: ‘De goede eigenschappen van dit werk zouden beter tot hun recht gekomen zijn, als de schrijver, met meer zelfkennis, een geleerd boek voor vakgenoten geschreven had, toegerust met een volledig wetenschappelik apparaat. Daarin ligt de kracht van zijn werkzame en ordenende geest.’

In veel opzichten komt dit vijfde deel onze wensen vervullen. De aanvankelike bedoeling was alleen, uitvoerige registers aan het werk toe te voegen. Een zaken- en personenregister, uitvoerig en nauwkeurig, vormen een onmisbare wegwijzer; een derde register geeft een zeer nuttig *Overzicht van den vreemden invloed op de Nederlandsche letteren*, chronologies naar de schrijvers geordend. Maar bovendien gaan niet minder dan 305 blz. vooraf met een opsomming en toelichting van de *Bronnen*, waarmee TE WINKEL aan de wetenschappelike

1) *De Beweging*, Des. 1919.

beoefening van onze letterkunde een onschatbare dienst bewezen heeft. Een volledig apparaat, met een verantwoording van de tekst 'zooals dat in noten pleegt te geschieden' zou te omvangrijk geworden zijn. De schrijver bepaalt zich dus tot het noemen van boeken, monografieën of tijdschriftartikels, die hij geraadpleegd heeft, of die men bij voortgezette studie zal hebben te raadplegen. Met een belezenheid zoals geen ander Nederlander op dit gebied bezit, stelde hij dit repertorium samen, dat natuurlik niet absoluut volledig is,[1)] maar dat zelden vergeefs nageslagen zal worden.

Na een leerzaam hoofdstuk over de *Algemeene Bronnen*, (bibliografie, biografie, brievenuitgaven, geschiedwerken, aesthetiek) volgt, naar een praktiese methode, een indeling naar de hoofdstukken van de tekst. Het bezwaar dat bronnen behorende bij één auteur of één tijdvak onder verschillende hoofden komen te staan, wordt ondervangen door de verwijzingen in de registers. Krachtens zijn streven naar objektiviteit heeft de schr. zich meestal onthouden van waardering der genoemde bronnen, en de chronologiese schikking verkozen. Dit laatste heeft een zeker voordeel, maar daar staat tegenover, dat vooral de beginner in een lange rij van titels, als b.v. bij VONDEL, BILDERDIJK, POTGIETER, MULTATULI, HUET, niet zo licht de weg vindt. Met een enkel woord konden soms de samenvattend-belangrijke van de onbeduidende of verouderde boeken en artikels onderscheiden zijn.

Een dergelijke bibliografie, samengesteld door iemand die het gehele terrein overziet, leent zich ook zeer goed om leemten en desiderata aan te wijzen, als aansporing tot verdere studie, gelijk MOLL dat indertijd deed bij zijn Nederlandse kerkgeschiedenis. TE WINKEL heeft dit herhaaldelik, hoewel niet stelselmatig, gedaan[2)].

Ten slotte wijzen wij er op, dat deze bronnenlijst meer bevat dan de titel belooft, n.l. verscheiden aanvullingen en verbeteringen van de tekst, naast enkele bespiegelende of polemiese

1) Aanvullende kanttekeningen zal menig gebruiker, die een speciaal terrein bewerkte, kunnen maken. Het zou m.i. aanbeveling verdienen, dat de schrijver, met medewerking van zijn lezers, over enige jaren een supplement liet drukken, waardoor dit zo nuttige boek tevens op de hoogte van de tijd kon blijven.

2) Zie b.v. bij CATS, GOVERT BIDLOO, HUYDECOPER, e.a.

uitweidingen[1]. Aan het slot kan de schrijver de verleiding niet weerstaan om in een schertsende zelfverdediging de oude Nieuwe Gids en zijn advokaat JOHAN DE MEESTER onderhanden te nemen, een uitweiding die in dit uiterst zakelike boek wel wat misplaatst is[2].

Met het aandragen van een zo welgeschikte voorraad 'bouwsteenen, gehouwen uit de rijke steengroeven der historie' heeft TE WINKEL hoogst verdienstelik en onmisbaar werk verricht, waarvoor verscheiden geslachten van studerenden hem dankbaar zullen blijven.

C.D.V.

Kroniek en kritiek.

Is het schrijven van de traditionele buigings-*n* onverbrekelik verbonden met het spelling-stelsel van De Vries en Te Winkel?

De praktijk van het hedendaagse schrijven heeft - gelijk wij vroeger aantoonden[3] - deze vraag ontkennend beantwoord. Bestaat evenwel dit verband krachtens wet of regeringsbesluit? Deze vraag kwam ter sprake in het jongste nummer van *Vereenvoudiging* (15 Aug.), dat de eerste uitkomsten bevat van een onderzoek naar de afschaffing van de buigings-*n* bij het Middelbaar en Hoger Onderwijs. Een twaalftal scholen (H.B.S., gymnasia en lycea) antwoordden dat de negende regel konsekwent werd toegepast. Sommige docenten, o.a.J.M. ACKET, vroegen aarzelend: 'Die *n*'s horen toch bij de spelling van DE VRIES en TE WINKEL?' De redakteur schreef naar aanleiding daarvan het volgende:

'Als leraar heb ik ook steeds gemeend dat het schrijven van de buigings-*n* onafscheidelik was van de spelling-DE VRIES en TE WINKEL, terwijl ik om taktiese redenen de invoering van

1) Zie b.v. op blz. 62, 94, 132 (een pleidooi voor de 18de eeuwse letteren), 148, 152, 156, 168, 173, 226, 288 (een bestrijding van ELSTER's aesthetica), e.d.
2) Evenals de herhaalde geringschatting van POTGIETER's leiding op blz. 229 en 264.
3) *De Nieuwe Taalgids* XIV, 171. Sedert heeft ALBERT VERWEY ook in zijn verzameld *Proza* de buigings-*n* laten vallen.

de V.S. “en bloc” bepleitte. Dat kwam voort uit mijn overtuiging dat onze negende regel *in hoofdzaak* een *spelling*-regel is, d.w.z. voorzover het de schrijfwijze *den* voor de klanken *de* in het Algemeen Beschaafd. betreft, die ik op één lijn stel met de schrijfwijze *het* voor *ət, een* voor *ən* of het Franse *les* voor *lé*. Van de zijde van de “schrijftaal”-voorstanders is dit steeds bestreden: naar hun opvatting tast de negende regel de *gangbare grammatica* aan. Ongetwijfeld zouden DE VRIES en TE WINKEL, als ze nog leefden, zich op het laatste standpunt stellen. Dat is ook de oorzaak dat in de *Grondbeginselen* van L.A. TE WINKEL, herzien door M. DE VRIES, nergens over de buiging gesproken wordt. Onder de vereenvoudigers heeft vooral Dr. KRUISINGA steeds hardnekkig de stelling verdedigd: *een bepaalde buiging wordt nergens in de* **spelregels** *van De Vries en Te Winkel voorgeschreven, en een* **grammatica** *van De Vries en Te Winkel bestaat niet*!

Stelt men zich op juridies standpunt - en dat doet men als men de vraag stelt of men in botsing komt met een regeringsvoorschrift - dan is voor de opvatting van Dr. KRUISINGA veel te zeggen.

Nòch M. DE VRIES nòch L.A. TE WINKEL heeft een buigingsleer geschreven, maar uit hun eigen praktijk is met stelligheid op te maken *wat naar hun opvatting de korrekte buiging in de Nederlandse schrijftaal was*. Zij onderscheidden niet alleen *de* en *den*, maar evenzeer *een, eene, eenen; zijn, zijne, zijnen* enz. Wanneer nu de meeste Nederlanders - en zelfs de Nederlandse Regering, voor eigen gebruik! - dit buigingstelsel zo sterk vereenvoudigd hebben, dat het lidwoord *een* en de possessieven onverbogen blijven, en dus breken met het door MATTHIJS DE VRIES gehuldigde systeem, dan zou de Regering alleen dàn een nieuw buigingstelsel kunnen voorschrijven, indien een door de Regering officieel vastgestelde spraakkunst daaraan ten grondslag gelegd werd. Van een Regerings-opdracht om een officiële buigingsleer te ontwerpen is ons niets bekend, en zolang deze niet bestaat, kan men geen konsekwentie ontzeggen aan de opvatting van Dr. KRUISINGA. Of het wenselik is dat wij, als in de dagen van SIEGENBEEK en WEILAND, weer naast een regering-spelling een regering-spraakkunst krijgen, daarover zullen de hedendaagse taalkundigen anders oordelen dan de tijdgenoten van Willem I.’

Wij zouden daarbij nog kunnen opmerken dat de beide taalgeleerden van wie de tegenwoordige minister een nieuwe geslachtsregeling verwacht, prof. J.W. MULLER en prof. A. KLUYVER, persoonlik ten opzichte van de buiging een verschillende gedragslijn volgen: de eerste schrijft regelmatig *eene, zijne*, e.d., terwijl de tweede deze vormen vereenvoudigt, gelijk dat reeds vóór en tijdens DE VRIES en TE WINKEL door toongevende schrijvers geschiedde. Heeft men zich aan die verscheidenheid ooit gestoten? Waarom zou men dan nu tegenover de *n*-loze vormen onverdraagzaam zijn?

Nu de beslissing omtrent dit - voor ons volksonderwijs zo belangrijke - punt hangende is, dienen m.i. alle taalgeleerden en docenten met daden te doen blijken, dat zij een nieuwe kunstmatige geslachtsregeling principieel verwerpen. Dit gaf mij persoonlik reeds aanleiding om in de jongste druk van mijn *Historische schets van de Nederlandsche letterkunde* (1921), voor schoolgebruik bestemd, alle buigings-*n*'s te schrappen, om bij voorbaat te kennen te geven dat ik elke kunstmatige regeling van het grammaties geslacht ongewenst en onaannemelik acht.

C.D.V.

Uit de tijdschriften. (Julie-Augustus).

De Gids.

Julie. TOP NAEFF publiceert haar rede, gehouden op de jaarvergadering van 'Letterkunde', over *Tooneelkunst, een scheppende kunst*.

De Nieuwe Gids.

Julie. In de *Literaire Kroniek* prijst W. KLOOS *Anne-Marie* van FELIX TIMMERMANS.

Aug. In dezelde rubriek schrijft W. KLOOS prijzende over de bundel *Droom en Verlangen* van J. ZELDENTHUIS.

Groot-Nederland.

Julie. J.J.A.A. FRANTZEN wijdt een uitvoerig artikel aan *Prometheus*, door CARRY VAN BRUGGEN, een 'forsch en monumentaal werk' dat hij als een 'geheel bijzonder boek' waardeert. - J.L. WALCH prijst de *Conscience*-biografie van EUG. DE BOCK, om de toewijding en de kritiese

geest van de schrijver. Minder gunstig oordeelt hij over *De Psychologie van 'Van den Vos Reynaerde'* door A. DEFRESNE, (niet in de handel).

Aug. R. HOUWINK schrijft een beknopt artikel over *De historische beteekenis van Jacques Perk*. Hij betoogt dat 'Mathilde geen verbeelding eener *idee*' is, maar 'de verwerkelijking van een *gevoel*; het levensbesef van PERK'. De dichter staat nog ver van het individualisme en de twijfel der tachtigers. - J.B. SCHEPERS heeft grote verwachting van *Een Haarlems dichter, beschroomd maar krachtig*, n.l. HENDRIK MULLER, dichter van *De stille bouw*. - J.L. WALCH bespreekt de *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg*, door WORP en STERCK, waarbij hij over het werk van deze laatste vrij ongunstig oordeelt.

Elseviers Maandschrift.

Julie. H. ROBBERS beoordeelt *De Gelukzoeker* van ALBERTINE DRAAYER - DE HAAS en *Daadlooze Droomen* van ADA GERLO; D.TH. JAARSMA beoordeelt *De Hooge Toren* van ANNA VAN GOGH - KAULBACH.

Aug. H. ROBBERS beoordeelt *Aan den Overkant* van INA BOUDIER - BAKKER.

Stemmen des tijds.

Julie. Een uitvoerig artikel van J. PETRI over *Jacques Perk als heraut der tachtigers* richt zich vooral, docerend, tot kristelike kringen: 'De tachtiger-richting moet door ons christelijk volk nog "verwertet" worden, wij moeten het verlossende en vernieuwende scheiden van het vijandige en ongeestelijke, wij moeten het hooger natuurlijke onderkennen en dankbaar aanvaarden en ook den zedelijken moed hebben om den mensch in den dichter te ontmoeten'. In biezonderheden worden de schoonheden van PERK's beeldende taal, zijn kosmies natuurgevoel aangetoond door parallellen te trekken met poëzie van BEETS en TEN KATE.

Tijdschrift voor taal en letteren.

Julie. GERL. ROYEN vervolgt zijn artikelenreeks over *Woordgeslacht* met een hoofdstuk waarin nagegaan wordt 'welke wijzigingen de morfologie van de adjektieven onderging'.

Het Boek.

Aug. J. BERG en B.M. BERG-VAN DER STEMPEL geven een tweede artikel over *Refereinen, uitgegeven ten bate*

van eene loterij[1]. Een ander exemplaar van dit boekje (1575) blijkt niet alleen een andere titel, maar ook geheel andere teksten, als vervolg op die van 1574, te hebben.

Oud-Holland XXXIX, afl. 1.

J.A.P. ORBAAN geeft het tweede gedeelte van zijn studie: *Rome, zooals Hooft het zag*. Hij vergelijkt de mededelingen van HOOFT met het reisverhaal van de Utrechtenaar BUCHELIUS en van de Hoornse burgemeester MERENS (1600).

Museum.

Julie. D.C. TINBERGEN beveelt de bundel *Verzamelde opstellen* van J. MATTHYS ACKET warm aan: 'Akademiese zowel als niet akademiese studenten in de Nederlandse letteren, die zich voor het leeraarsambt willen bekwamen, mogen zijn opstellen niet ongelezen, neen, niet on-doordacht laten'.

Vragen des tijds.

Julie. Onder het opschrift *Vondel-vereering en Vondelstudie* gaat G. KALFF na, wat sedert 1919 over Vondel gepubliceerd is. Het Gids-opstel van SCHMIDT-DEGENER: *Vondel en Rembrandt* lokt hem uit tot een bestrijding: de schrijver toont een bedenkelik tekort aan kennis en begrip van de Brabander Vondel. Van de populaire werkjes van H. LAMAN TRIP-DE BEAUFORT en J.L. HORSTEN vindt hij het eerste te dilettanties-oppervlakkig, het tweede te Rooms-getint, terwijl hij in beide een aantal misvattingen aanwijst. Ten slotte prijst hij de Duitse *Lucifer*-vertaling van MARIE VON SEYDEWITZ als 'voortreffelijk' al heeft de schrijfster op sommige plaatsen de dichter niet geheel begrepen.

Den Gulden Winckel.

Aug. H.J. STRATEMEYER klaagt in een artikel *De Krant en de Menschen* over taal- en stijlslordigheid bij journalisten. - P.H. RITTER Jr. beoordeelt *Stijn Streuvels' Genoveva van Brabant*. Naar zijn mening is er 'te weinig eenvoud in dit boek'. Door 'te zeer te verdrinken in het woord brengt men de psyche van het beschrevene in gevaar'. Dit gevaar is bij een schrijver als STREUVELS groter dan b.v. bij QUERIDO, 'de intellectualistische, cultuurdoordrenkte kunstenaar'[2].

C.D.V.

1) Vgl. in deze jaargang blz. 63.
2) Het slot van deze rubriek (uit de Zuid-Nederlandse tijdschriften) blijft wegens plaatsgebrek bewaard tot de laatste aflevering.

Waar halen ze 't vandaan?

Ja, zo'n romanschrijver moet z'n mensen en dingen toch ergens vandaan hebben. 'n Mens kan niet scheppen. Hij kan waarnemen, opnemen, ontleden, en daarna: samenstellen, wijzigen. Deze twee laatste dingen heten: scheppen. Het waarnemen en opnemen is: ontvangen. Het scheppen is: teruggeven. Het ontleden is 'n inleiding hiervan.

ZOLA ging naar de mijnen, heel kort maar, en schiep toen *Germinal*.

QUÉRIDO ging naar 'n Amsterdamse volkswijk, nog al lang, en schiep toen *De Jordaan*.

Maar maken alle schrijvers dan portretten, zoals de schilders? Wel neen. Ze ontleden immers. Evenals uit 'n plantecel door deling nieuwe cellen ontstaan, zo groeien bij hen uit één mens: vele andere mensen. Maar de deling in 't hoofd van de schrijver is: abstraheren. En uit elke abstractie uit 'n waargenomen persoon, groeit 'n nieuw concreet individu, dat schijnbaar maar weinig lijkt op het moeder-individu, waaruit het is voortgekomen. Zo gering kan de gelijkenis wezen dat 'n lezer zelf de persoon niet herkent, die toch uit hem is geboren. Of eigenlik, herkent hij ze allemaal, maar zonder 't te weten: hij meent dat het 'n ander is, eu hij is 't zelf; alle personen in de roman zijn: de lezer zelf, en ook de schrijver.

Dit lijkt wonderspreukig, maar 't wonder wordt verklaard, als men bedenkt, dat in één mens de gehele mensheid woont.

'n Mens is geen individu, of beter gezegd: 'n individu is geen eenheid, maar 'n samengestelde veelheid. 't Is er mee als met 'n veelkleurendruk: er is 'n afdruk waarop alleen géél voorkomt; dan 'n afdruk met alleen róód; dan een met alleen bláúw, enz. En al die afdrukken op elkaar maken 't veelkleurenbeeld, dat toch zo'n innige eenheid lijkt. *Lijkt*, ja. En zó is de mens. We zien alleen verschillen door verschillende verhoudingen in de kleurmenging; maar alle kleuren komen voor

in één mens; wat wij verschil in karakters noemen, of in individualiteit. dat ontstaat alleen doordat 'n enkele kleur overheersend is.

'n Mens kan in 'n ander niets begrijpen dan wat-ie heeft waargenomen in zichzelf, al ging dit onbewust. Alleen omdat gij zelf jaloers zijt, kunt gij de jaloersheid begrijpen in anderen. En hoe feller uw eigen afgunst, hoe feller uw begrip van anderer jaloersheid. Als 'n dikke man met 'n andere dikzak op 'n smal bankje moet zitten, dan begrijpt hij goed, hoe dik die ander toch wel is. Maar 'n schraal mens heeft daar niet zo'n begrip van. Hij ziet wel hoe dik die ander is, maar hij heeft er geen last van. Dus is zijn kennis van die dikheid alleen maar verstandswerk. Maar die eerste dikke man wist door z'n gevoel van hinder, hoe dik die ander was; en wat men met z'n gevoel begrijpt, dat begrijpt men dubbel en dwars.

Hoe sterker dus alle menselike eigenschappen in u leven, hoe sterker uw begrip van allerlei karakters. Wees dus voorzichtig, dat gij mij niet onophoudelik klaagt over de hebzucht van 'n ander, want ik zal gaan denken, dat gijzelf zeer hebzuchtig zijt, omdat gij er zo'n last van hebt.

Maar 'n romanschrijver behoeft niet bang te zijn, dat ik dergelijke gevolgtrekkingen zal maken omtrent zijn naïviteit. Kunstenaars zijn immers zulke fijne waarnemers, met hun gevoel en hun begrip, dat ze sterk waarnemen hetgeen slechts zwak in ze werkt en leeft, en ofschoon bv. niet bizonder wraakzuchtig van natuur, tekenen ze toch een scherp beeld van 'n wraakzuchtige. Waar halen ze 't vandaan? Uit d'r eigen. En al hebben ze 'n wraakzuchtige in hun omgeving bestudeerd, ze konden hem pas goed begrijpen omdat ze hun eigen wraakzucht kenden.

'n Kunstenaar is dus altijd subjectief; ook, waar hij objectief schijnt.

'n Romanschrijver brengt zichzelf dus op 't toneel, in al z'n personen. Hij speelt zichzelf in allerlei rollen. Hij voert 'n transformatie-stuk op, zo'n een-akter waarin één akteur al de rollen vervult der handelende personen. Als de knecht van Harpagon is hij kok, koetsier, en alles wat nodig is.

De man die in de poppekast zit, is, afgezien van de onwaardigheid der vergelijking, een goed beeld van de romanschrijver. Hij laat z'n personen bewegen en praten; zijn mond is het die praat door aller monden; zijn toorn, zijn verbazing, zijn vrolik-

heid, zijn de toorn, de verbazing, de vrolikheid van de *dramatis personae*. Hij verdeelt z'n geest en z'n ziel in stukken onder die levenloze figuren, en Jan en Katrijn worden levende wezens, wier geschiedenis de aandacht boeit van het eenvoudige publiek dat niet eens denkt aan de onzichtbare schepper van het stuk leven dat zij allen onder gejuich en geschater meeleven.

Het zou 'n mooie studie wezen, van 'n belangrijk boek na te gaan, waar de schrijver alles vandaan haalde, alle karakters, alle daden en woorden, alle stemmingen. Ieder woord van 't boek heeft z'n geschiedenis in 't leven van de schrijver zelf. En tot dat leven behoort dan ook zijn lektuur.

De wetenschappelike biografie is onvoldoende om dit alles te verklaren. Ja, de kennis van de auteur van z'n eigen leven is nog onvoldoende, omdat er te veel in 'n mens gebeurt wat aan z'n aandacht ontsnapt. Vandaag heeft-ie 'n strijdgesprek, waarin-ie pijnlik wordt gekwetst; het scherpe antwoord dat z'n tegenstander moest verslaan, kon-ie niet vinden. Enige dagen later vindt-ie 't. Een jaar later schrijft-ie 'n roman en wreekt zich daarin op z'n vijand die nu te horen krijgt, wat hem vroeger bleef bespaard. En de lezer denkt: ‘met welk 'n opgewektheid is die figuur getekend; hoe echt is dat gesprek; wat leeft-ie toch in z'n mensen en dingen!’ Zeer zeker leeft-ie erin. Niet figuurlik gesproken. Neen, letterlik leeft-ie erin: 't is z'n eigen leven, z'n eigen haat, z'n eigen plezier.

De voorgaande gedachten ga ik demonstreren aan 'n roman, die veel door onze leerlingen wordt gelezen, namelik: FERDINAND HUYCK. Behalve dit boek zelf gebruik ik als bron: Het Leven van Mr. JACOB VAN LENNEP, door Jhr. Dr. M.F. VAN LENNEP.

JACOB VAN LENNEP, was van 1829 tot zijn dood in 1868, Rijks-advokaat; bijna 40 jaar dus. Het ambt maakt de man. Deze man moet dus wel tot in z'n tenen advokaat zijn geworden, vooral omdat-ie van z'n eigen natuur al had, wat dat ambt in 'n mens pleegt te ontwikkelen: handigheid in 't pareren en uitvallen; scherpzichtigheid van elk plekje dat de tegenpartij bloot geeft; en bij deze schermmeesters-talenten, toch eenvoudige waarheidszin en oprechtheid; want wie geeft iets om de geest en de gevatheid van 'n advokaat, als hij niet begint met te geloven in z'n betrouwbaarheid?

VAN LENNEP was 'n echt Hollander en bezat als zodanig 'n

sterke mate van waarheidszin; maar daarbij had hij 'n Franse vlugheid van geest die hem altijd 't afdoende wederwoord deed vinden bij elk onrechtvaardig verwijt.*)

Deze twee ribben heeft-ie uit z'n eigen lijf genomen, om in Paradijs-stijl te spreken, en daarvan geformeerd zijn held: FERDINAND HUYCK. 'Held!' bij wijze van spreken. De man heeft alleen dit merkwaardige, dat hij is: braaf, betrouwbaar, oprecht, vol eenvoudige waarheidszin. 't Is niet weinig, maar 't telt toch niet veel in de boze wereld van romanmensen. Dat hij 'n eenmaal gedane belofte getrouw blijft, ondanks alle verdrietelikheden, daarop is 't hele boek gebouwd. Maar deze eenvoudige van geest; - in de mooie betekenis; och! of wij 't allemaal waren: simpel! - deze eenvoudige man toont 'n benijdenswaardig advokaten-talent, in de nood.

De Heer Bos verzocht hem, zijn dochter onder zijn bescherming naar Amsterdam te geleiden. Ferdinand maakt enig bezwaar om de praatjes die daarvan kunnen komen. De heer Bos is toornig: 'De kwade tongen!' roept hij, 'wie heeft die meer te vreezen, mijn dochter of gij?' Hij vindt 't kleinstads en kleingeestig, dat Ferdinand zo bang is voor z'n reputatie. En wat voor prachtig antwoord geeft nu de jonge man? 'Mijnheer! Omtrent het in de waagschaal stellen van mijn tot heden onbevlekten naam, zal ik niet met u twisten; ofschoon UEd. mij vergunnen zult, daaromtrent mijn eigene meening te bewaren: - en, vergun mij, dit er bij te voegen, het kan niet anders dan u gerustheid inboezemen, wanneer gij bespeurt, dat gij uw dochter toevertrouwt aan iemand, die zelf meer nauwgezet omtrent dat punt denkt dan gij.' Hoe kon men 'n Vader beter raken! En de heer Bos, de trotse onbuigzame roverhoofdman die nog nooit iemand verschoning heeft gevraagd, zegt: 'Geef mij de hand! gij zijt een braaf jongeling, en hebt volkomen gelijk. Ik heb verkeerd gedaan, mij driftig tegen u te maken; want uw bezwaren doen u eer aan.'

Van zulke advokaten-overwinningen komen er in het boek vele voor. Nog enige voorbeelden:

Tante Letje heeft tot haar schrik ontdekt, dat Amelia die

*) Lees bv. de brief aan z'n Vader om zich te verontschuldigen, dat hij als jonge man had geschreven over dogmatieke godsdienstzaken. Hij was toen 25 jaar. Ik denk dat hij later nooit beter pleidooi heeft uitgesproken.

ze in haar huis had genodigd, tot de Roomse kerk behoort. ‘De Heere beware ons!’ zucht ze, ‘indien iemand deze leere niet en brengt, en ontfangt hem niet in uw huys.’ En verder weet ze nog 'n spreuk van de Apostel: ‘Wijckt van desulcke af.’ Wat moet Ferdinand nu zeggen tot de vrome vrouw die steunt op twee bijbelteksten? Natuurlik moet hij ze met haar eigen wapenen treffen. ‘Tante,’ zegt hij, ‘wat heeft een nog wijzer mond geantwoord op de vraag, wie onze naaste was?’ De goede vrouw is verrast en verlegen; vrome mensen zijn gewoonlik erg trots op hun begrip van teksten; maar na 'n ogenblik van inwendige strijd krijgt zij tranen in de ogen en geeft zich gewonnen. -

De heer Van Baalen moest voor een bepaalde kommissie een makelaar hebben. Ferdinand beveelt hem Velters aan. Ja maar, zegt de koopman, ‘hij maakt rijmpjes. Hoe wil er nu ooit een degelik en bruikbaar mens van groeien?’ ‘Wel,’ antwoordt Ferdinand, ‘dat bewijst alleen, dat hij te veel ledige tijd heeft. Verschaffen wij hem werk, dan zal hij dat rijmen vanzelf wel laten varen.’ ‘Nu, fiat! UEd. heeft zijn zaak zoo wel bepleit, dat ik er niets verder tegen kan inbrengen.’ -

Daags na de zonderlinge schipbreuk op de Zuiderzee, waarbij het jacht van Lodewijk Blaeck over de dijk wordt gezet, wordt er in de huiskamer gepraat over het gedrag der heren aan boord tegenover de dames. Reynhove bewees ze allerlei diensten, maar Weinstübe bemoeide zich alleen met z'n eigen en ‘reciteerde meer gebeden dien avond, dan hij anders in een jaar deed.’ Tante Letje meent, dat die heer, ‘toen hij de stemme Gods hoorde spreken op de wateren,’ zich alleen bezig hield met de dingen die dienstig waren voor zijn zaligheid, en dat hij daarom de wereldse kleinigheden verwaarloosde, ‘die in een zoo plechtig oogenblik niet meer zijn dan asch en drek.’ Reynhove keek enigszins zuinig bij die woorden, maar Ferdinand komt hem te hulp. Hij herinnert Tante dat zij vroeger wel eens afkeurend over de kluizenaars sprak, die zonder enig nut zijn voor hun medemensen. Als de heer Reynhove was omgekomen, zegt hij, dan zou hij ‘bij het opontbod werkzaam gevonden’ zijn. ‘Zoo gij het op die wijze beschouwt, Neef,’ zei Tante, ‘dan hebt gij gelijk.’ ‘Mijnheer!’ roept Reynhove dan dankbaar, ‘UEd. zoudt een perfekt advokaat zijn!’

Altijd het rake woord. Heynsz zegt dan ook tot Ferdinand, als deze op Terschelling in de kerker zit en allerlei schrandere

opmerkingen maakt tot zijn verdediging: ‘'t Is doodjammer, dat UEd. zijt getreden in de negotie en niet zijt geworden Advokaat, want UEd. saissisteert de punten van defensie juist als 't behoort.’

Het was aan VAN LENNEP blijkbaar heel goed bewust, dat hij zijn eigen pleiterstalent had geschonken aan de hoofdpersoon van zijn roman.

Het zou 'n lezer van FERDINAND HUYCK kunnen verwonderen, dat een zo werelds, spotziek, zelfs cynies man als VAN LENNEP toch zo goed 'n figuur kon tekenen als Tante Letje, die niet kan spreken zonder bijbelteksten en die alle dingen ziet, getint door de atmosfeer van vroomheid, waarin zij zelf leeft. Maar die verwondering verdwijnt, als men verneemt, dat VAN LENNEP in zijn studentetijd geweldig onder den invloed is geweest van BILDERDIJK en DA COSTA. Hij studeerde in Amsterdam, maar om z'n akademiese eksamens te kunnen doen, liet hij zich inschrijven in Leiden (1820). Daar kreeg hij een inslag, zoals de vrome term luidt, door vriendschapsverkeer met enige kwekelingen van BILDERDIJK en door de kennismaking met de grote man zelf. Er kwam 'n plotselinge verandering in z'n staatkundige en godsdienstige begrippen. Twee of drie bezoeken bij de Meester hadden hem tot die ‘excessen’ gebracht, zoals vader VAN LENNEP, de professor, dat noemde. Maar: ‘'t Zal wel koelen zonder blazen,’ zeggen de Vlamingen van 'n opgewonden jongmens. En koelen deed 't, ofschoon niet zonder blazen, want Vader VAN LENNEP, enkele vrienden, zijn grootmoeder en Juffrouw WÄGELI hadden hun best gedaan. De ziel van JACOB VAN LENNEP was te licht om te kunnen leven in de diepte waar 'n DA COSTA zich thuis voelde. Zij zou ook zonder invloed van anderen wel naar boven gestegen zijn, meer aan de oppervlakte der wereldse dingen. Hij had zich eenvoudig vergist in zichzelf door te menen, dat-ie net 'n ziel had als DA COSTA. Maar wij begrijpen nu, waar hij de figuur van Tante Letje vandaan haalde. Hij tekent ze met verstandelike waardering, maar zonder sympathie. ‘Gewoonlijk zijn het noch de mooisten, noch de geestigsten der familie, welke tot deze caste behooren’, zegt hij. DA COSTA had zich niet geërgerd aan FERDINAND HUYCK. Hij zei, dat hij zich niet gauw ergerde, ‘waar geen opzet, of vijandschap is tegen Gods Woord en Waarheid.’ Maar toch vroeg-ie hoofdschuddend:

‘Bijbelteksten in den mond uwer Roman-karakters! behooren die daar, schoon zij dan ook tot het geheel der schildering niet gemist kunnen worden?’ DA COSTA voelde natuurlik zeer de kouwe onverschilligheid, om niet te zeggen: de stille verborgen spot, waarmee de vrome Tante was getekend. Bij Mevr. BOSBOOM-TOUSSAINT zal hij geen hinder hebben gehad van de teksten in haar romans.

Dat was er dus over in 1840 van de gloed der vroegere bekering: herinnering in 't hoofd, maar geen liefde meer in 't hart.

Tante Letje is de enige niet die veel citeert, in dit boek. Vader Huyck en zijn dochter Suzanne doen het ook; de eerste Latijnse versregels; de tweede Franse van RACINE, MOLIÈRE, LA FONTAINE. Dit talent van de schrijver zelf is verdeeld onder deze drie personen. VAN LENNEP had een wonderlik geheugen. Toen hij nog geen zes jaar oud was, werd hij door zijn ouders meegenomen naar de Schouwburg om de Gysbrecht te zien opvoeren. Het is in Hollandse patriciese families geen gewoonte, kinderen zo vroeg mee naar de schouwburg te nemen. Maar de Gysbrecht is geen stuk als een ander; dat kan een rechtgeaard Amsterdammer niet dikwijls genoeg zien; naar de Gysbrecht gaan, is 'n soort van godsdienstoefening; men voelt zich braaf en goed Amsterdammer als men dat doet. De knaap, of laat ik zeggen: 't jongetje, was in de wolken over de opvoering, en met verrukking vond hij enige dagen later het treurspel opengeslagen op Vaders tafel liggen. ‘Ik las en herlas, en eer ik mijn zesden verjaardag gevierd had, kon ik hem van a tot z opzeggen.’ Wat 'n wonderkind! Wat zou daar niet van groeien? En wat is er van geworden? Zeker: JACOB VAN LENNEP; en dit is niet zo weinig. Maar toch ook niets meer dan: JACOB VAN LENNEP.

Hij schreef later van zichzelf: ‘CORNEILLE, RACINE, VOLTAIRE, BOILEAU, kende ik half van buiten, en LA FONTAINE geheel.’ En: ‘Onlangs heb ik met een mijner vrienden gewed, dat wanneer hij het boek (nl. LA FONTAINE), waar ook, opsloeg, en een regel uit een der fabels voorlas, ik hem terstond de volgende regels zoû opzeggen; en ik heb mijn weddingschap gewonnen.’ Zijn kinderen noemden voor de grap wel eens het eerste woord van een versregel uit den Gysbrecht, en dan kon hij terstond de hele regel opzeggen. Eens meenden ze hem te

vangen. ‘Mis, mis!’ riepen ze. ‘Neen’, zei Vader, ‘maar er zijn twee regels in het treurspel, die met dat woord aanvangen.’ En hij had gelijk.

Zulke krachttoeren, bij vreemden en in de huiskamer, bewijzen dat VAN LENNEP zich lekker voelde met z'n talent, en geen wonder dus, dat hij in FERDINAND HUYCK die pauwestaart met plezier uitspreidde, door een drietal zijner romankinderen een deel van zijn vermogen te laten erven.

Dat zijn zo van die stille genoegens van 'n auteur, waar 'n lezer vaak niet aan denkt. Zo kan het gebeuren, dat de verborgen kunstenaar in de Jan-Klaasenkast, (ik vraag nogeens ekskuus voor het onwaardige in mijn vergelijking) stil zit te grinneken om nieuwe grappen die hij weer verzon. Aan weerskanten van het tentdoek wordt dan gelachen: aan de ene kant door de auteur; aan de andere kant door het publiek. Maar dit laatste denkt niet aan de verborgen schepper. Het smult van de geschiedenis. Wat wij hier doen in deze studie, is: stilletjes achter het tentdoek loeren naar VAN LENNEP, die FERDINAND HUYCK vertoont.

VAN LENNEP zou de laatste wezen om mij m'n vergelijking kwalik te nemen, want hij hield van 'n grapje; veel, al te veel zelfs. Hij had geest, Franse dartelende geest. Hij had er last van; want het is lastig om geestig te wezen. Men kwetst zo gauw, waar niets dan 'n onschuldige lach was bedoeld. Mooie meisjes willen graag gezien worden, en 'n geestig man wil ook gaarne eens naar zich laten kijken. Hij is geladen met electriciteit, er schieten vonken uit 'm. Maar die vonken prikkelen 'n ander. Bij geestigheid is gewoonlik 'n lijdend voorwerp, en dit object lacht niet mee, tenzij voor z'n fatsoen.

Er werd eens, kort na TOLLENS' dood, 'n feestmaal gegeven ter eere van HOFDIJK, waarbij ook VAN LENNEP aanzat. Deze werd aangespoord om ook iets te zeggen, nadat er veel door anderen was getoost. Eerst wou hij niet, maar toen men aanhield, zei hij: ‘Welnu, indien gij het begeert....’ En toen rijmde hij voor de vuist:

> ‘Een oud dichter verdween;
> Een nieuw dichter verscheen.
> Een ongeluk komt nooit alleen!’

HOFDIJK moet hartelik meegelachen hebben, wordt er gezegd. En ik geloof 't gaarne, want hij wist wel, dat zijn beschermer

't goed met hem meende, en ook was 't vleiend, dat er in de vakature, door de dood van een beroemd dichter ontstaan, op die wijze werd voorzien. Maar niet altijd werd de scherts zo goedig opgenomen van de man, die tot in zijn grijsheid vol grappen en gekheden zat.

'VAN LENNEP teekende heel aardig en zat dikwijls op vergaderingen schetsjes te maken, meest karikaturen, die hem gewoonlijk door zijn medeleden werden afgevraagd.'

Als lid van de Tweede Kamer maakte hij onder de discussiën 'n grappig versje, liet dat aan z'n buurman lezen, die het verder doorgaf; het papier deed zo de ronde in een lachende Kamer en kwam zelfs op de ministerstafel. In Asmodee werd hij de Harlekijn der Kamer genoemd.

Dat paste niet bij de waardigheid van een Vertegenwoordiger des Volks, vond het deftige Nederland. Maar nog erger was 't, dat hij in 1854 uitgaf zijn vermakelike Geschiedenis des Vaderlands, een verzameling spotprentjes van Jhr. P. VAN LOON, met spotversjes van VAN LENNEP, 'aanvangende met de komst der Batavieren en eindigende als het uit is.' Wel hadden er velen om gelachen, maar ze begrepen achteraf dat ze zich daarin hadden vergist, en schimpten mee in het algemeen koor van hoon en smaad. Hij had 't voorgeslacht verguisd, 'de onschuld in de kiem verstikt en doodgemoord.' Dat schreeuwde om wraak, en in '56 werd hij niet herkozen.

Nu dan! deze vrolikheid, spotzucht, plaagzucht van de auteur, zit ook op vele plaatsen in Ferdinand Huyck. Z'n romanmensen staan als levende wezens voor hem, en dus kan hij niet nalaten ze d'r in te laten lopen, als hij de kans schoon ziet. Dat begint al in 't begin: Als Ferdinand in de koepel onder tafel is gebukt om de breikluw op te rapen van de lieve Henriette, gaat opeens de deur open en vader Blaeck met z'n zoon Lodewijk en Lucas Helding treden binnen. Ze moesten wel denken, dat een geheime vrijer der Juffer zich onder tafel zocht te verbergen. Ferdinand verlegen, Henriette verlegen, de lezer glimlacht; de schrijver grinnikt; dat had-ie 'm daar kostelik geleverd. Maar nu moest-ie dat arme meisje nog wat plagen. Meisjes-plagen, dat is mannen-genoegen. 'Wij waren bang, dat gij u verveeld zoudt hebben,' zei Lodewijk, 'maar wij wisten niet, dat gij gezelschap hadt.' En als-ie de glaasjes ziet staan, zegt-ie: 'En waart gij ook al aan 't borrelen, nichtje?' Ferdinand zegt, dat hij hier maar kwam

schuilen voor de regen; maar Lodewijk spot, dat-ie zeker bang was dat het dak lekte, en dat-ie daarom onder tafel kroop.

Hier wordt Lodewijk de drager van VAN LENNEP's plaagzucht. Dat gebeurt later meer. Na 't ongelukkige zeiltochtje op de Zuiderzee wil Ferdinand zijn hartsgeheim ontdekken aan zijn lieve vriendin. Hij doet 't; natuurlik gek en onhandig genoeg; daar zorgt de schrijver wel voor; en als hij dan haar lieve handje met vurigheid aan z'n lippen brengt, dan... gaat de deur open, en ze stuiven verschrikt uit elkaar. Vader en Zoon Blaeck treden weer binnen. Lodewijk gaat terstond naar Henriette en omhelst z'n nichtje hartelik, ofschoon hij niets om ze gaf; maar hij begreep wel, dat-ie Ferdinand daar erg plezier meedeed in dit psychische moment. En dan vraagt-ie of ze van de schrik bekomen is, van het ongeval op zee namelik, en als ze ‘ja’ zegt, plaagt-ie: ‘Gij ziet er toch wel wat ontdaan uit,’ en, haar handje nemend, ‘gij beeft er waarlijk nog van.’

De deur open te laten gaan op 'n heel ongeschikt ogenblik, dat is bepaald 'n zwak van deze auteur. Dit gebeurt ook, als Ferdinand op de kamer is bij Amelia in 't huis van Heynsz. Zij had een fraai garnituur uit een lade gehaald dat Lodewijk haar had gezonden met boze bedoeling. Ze was diep bedroefd. ‘Zij stond naast mij en boog onwillekeurig het hoofd voorover, zoodat het op mijn schouder te rusten kwam.’ Dan horen ze voetstappen, Amelia treedt sidderend ter zijde en haar vader treedt binnen, die nu 't ergste moet denken. Heynsz stond achter de rug van de heer BOS, meesmuilde en hief spotachtig dreigend de vinger tegen Ferdinand op. Die spottende Heynsz met z'n pret dat Ferdinand er zo inliep, naar-ie meende, is niemand anders dan de schrijver zelf. Ik zie hem voor z'n schrijftafel zitten met de bekende lach van al z'n portretten op 't gezicht.

Trouwens, wie de spotgeest van de Schrijver in 't boek wil zien rondwaren, die heeft maar te kijken overal waar Suzanne, Ferdinand's zuster, aan 't woord is. Als die 'n ander niet voor de gek houdt, dan doet ze 't zichzelf. 'n Tekenaar die prentjes moest maken bij Ferdinand Huyck, zou bepaald moeten zorgen dat Suzanne de bekende naarboven gebogen mondlijn had van VAN LENNEP, dezelfde spitse maar toch forse neus, dezelfde flikkerende glansjes in de ogen.

Maar wie altijd grappig wil wezen, is dikwijls flauw. Blader

even in de Vermakelijke Spraakkunst en de vermakelike Vaderlandsche Geschiedenis, en gij wordt wee van al die flauwiteiten. En Suzanne, VAN LENNEP's dochter en evenbeeld, kan ook wel 'ns laf wezen: Baas Roggeveld wou aan Tante van Bempden een koe verkopen, en zei prijzend: ‘Ik wed, je heit ze in je hiele land zoo niet staen.’ Suzanne gaf hem groot gelijk, omdat de beesten op 't ogenblik alle met de poten in 't water stonden om frisheid te zoeken. Baas Roggeveld was erg in zijn schik met deze geestigheid. En toen Vader Huyck had gezegd, dat hij de poëet Helding niet in zijn huis wou halen, en dat hij wou dat de man op zijn Pegasus naar China reed, antwoordde Suzanne: ‘Dat is een verwénsching en een vérwensching tevens.’ Op een andere plaats in 't boek wordt verhaald, welke mooie geschenken Ferdinand voor de jeugd meebracht van zijn reis. En dan lezen we: ‘Toen nu het kleine volkje beschonken, of, om niet dubbelzinnig te spreken, begiftigd - was,’ enz.

Nu ja, dat zijn van die dingetjes die men in de huiskamer laat passeren met waardering van iemands goede wil om, naar z'n vermogen, het gezellig samenzijn te veraangenamen, maar in een overigens geestig boek kunnen we ze niet velen. Trouwens ze zijn niet talrijk, en ik wijs ze alleen maar aan om te laten zien, dat ook deze kant van VAN LENNEP's wezen zichtbaar wordt in het boek. Daarbij kunnen we hem hulde brengen, dat hij met zelfbeheersing deze huiskamer-geestigheidjes zo goed heeft geweerd.

Laten we overigens als we over VAN LENNEP en z'n Ferdinand Huyck spreken, niet uit de hoogte op de huiskamer neerzien, waar we de gezelligheid zo op prijs stellen. VAN LENNEP werd geprezen als een gezellig man. En al vernamen we deze getuigenis niet van z'n tijdgenoten, we zouden uit het boek kunnen besluiten dat hij deze deugd in hoge mate moest bezitten. Want Ferdinand Huyck is een gezellig boek.

Wat maakt toch de gezelligheid?

Eerst is er voor nodig een kleine afgesloten wereld. 'n Zaal is niet gezellig, ook geen polderland of 'n heiveld. Maar 'n kleine kamer of 'n stadspleintje of 'n hoek van 'n straat die bochten maakt.

Dan moet dat kleine gesloten wereldje gevuld zijn, zonder drukte, met dingen die onze belangstelling hebben.

Dus 'n klein, afgesloten wereldje, gevuld, zonder drukte, met geliefde dingen.

'n Kringetje van mensen, samen luisterend naar een boeiend verhaal. Dat is het beeld der gezelligheid. En als VAN LENNEP dan aan 't woord is, 'n man die zichzelf gaarne hoort vertellen; die schik heeft in zichzelf en zijn verhaal; die z'n tevredenheid en z'n plezier meedeelt aan hen die luisteren; dan is dat 'n klein gelukkig wereldje waar alle behoeften voldaan zijn. Want 'n mens is 'n wezen, geschapen voor 'n klein wereldje.

Welnu, dat alles zit in dit boek. De belangstelling wordt levendig gehouden door 'n bonte reeks van avonturen. ‘Er is intrigue in voor een dozijn romans’, schreef zijn vriend VEDER. En toch gaat de rust niet verloren, al vond die zelfde vriend VEDER, dat de schrijver het slot wat gejaagd had, omdat hij er zich op het laatst wat af wou helpen; maar dat kon immers niet anders, juist door dat dozijn romans die allemaal tegelijk moesten eindigen. Als men aan 't eind van een bijeenkomst met z'n twaalven tegelijk opstaat om weg te gaan, dan krijgt men natuurlik 'n kleine drukte. Maar de bijeenkomst zelf had 'n rustige gezelligheid: huiskamers, huiselike feestjes, tête-à-têtjes, en al krijgen we ook rovergeschiedenissen erin, en moord en gevangenis en schipbreuk en ongelukkige liefde en belaagde onschuld, 't blijft alles even rustig gezellig door 't rustige plezier dat de schrijver heeft in z'n verhaal, en door z'n eeuwige glimlach. 't Is met hem, of iemand met 'n allerplezierigst gezicht zegt: ‘Nou zal ik je 's 'n akelige geschiedenis vertellen.’ We schuiven onze stoel dan opgewekt bij, helemaal niet bang van die akeligheid.

Alle voorwaarden voor de gezelligheid zijn vervuld in dit boek: plezier, rust, vulling, en vooral: de kleine wereld. Burgerlik klein. Want al was VAN LENNEP een groot heer in de wereld door z'n fortuin, z'n betrekking, z'n eereposten, z'n familie en vrienden, al kwam hij zelfs aan 't hof, al gebeurde het zelfs dat hij hooghartig zijn rechterhand naar zijn rokzak trok, als iemand, al te spoedig familjair, hem 'n hand toestak, toch was hij in z'n hart 'n burgerman. Dat heeft hij vooral bewezen in zijn strijd met MULTATULI over de Max Havelaar. Verbeeld u dat hij die zelf auteur was, kunstenaar, 't goed gevonden zou hebben dat zo'n boek werd onderdrukt,

door de Schrijver 'n betrekking aan te bieden; dat hij bang was voor 't boek, de data en namen wegliet, geen volksuitgave wilde gedogen. Dat alles is kleinburgerlik. Ook z'n koppigheid om meester te willen blijven van 't auteursrecht, dat de Schrijver hem had afgestaan, zeker. maar toch niet in de geest zoals VAN LENNEP 't begreep, namelik dat deze volmaakt meester zou zijn over 't boek, en de schrijver er niets meer over te zeggen zou hebben. Ook MULTATULI had z'n fouten in deze strijd, maar als VAN LENNEP 'n man was geweest van meer ruimte, dan zou hij die fouten van 'n Genie gaarne vergeven hebben. Maar hij was bang van 't boek, hij bewonderde het met vrees, als 'n kind dat voor 't eerst een leeuw ziet, en vraagt of de tralies wel dik genoeg zijn. Dat was z'n burgerlikheid, de vloek van te leven in 'n kleine geestelike wereld.

En van die burgerlikheid is Ferdinand Huyck doortrokken, met al 't liefs en 't leliks der kleine mensen. Moeder Huyck is daar 'n duidelik voorbeeld van: de ouderwetse brave huisvrouw, wier wereld is: de kinderen, de keuken, de was; wier geestelik hoogtepunt ligt in 'n preek van de geliefde dominee. Ze vindt Amelia ongelukkig, braaf, verstandig, maar ze is toch maar blij dat ze weg is, want: ‘ik hou niet van die vreemde floddermadammen, die zoo geheel anders zijn, als wij gewend zijn.’ VAN LENNEP spreekt dan over het vooroordeel, van de mensen ‘die aan een ordelijke, afgepaste, alledaagsche sleur gewoon zijn, tegen hen, die daarvan met voordacht of onschuldig afwijken.’ Maar hijzelf dan tegenover MULTATULI? Was deze ook niet als slachtoffer van zijn genie afgeweken van het pad der afgepaste sleur? En had een groot gevoel van meelij en eerbiedige bewondering hem, VAN LENNEP, aangegrepen om deze man te helpen, door alles heen, met vergevensgezindheid voor z'n fouten? Neen, eens in z'n leven heeft-ie maar 'n groot meeslepend gevoel gekend, in z'n BILDERDIJK-dagen, en toen was 't nog niet echt!

Onaandoenlikheid en nuttigheidsoverweging, wanneer alleen 't gemoed moest spreken, zijn de tekenende burgermansfouten. Als Ferdinand, na twee jaren afwezigheid, zijn geboortestreek terugziet, dan is-ie verwonderd over zichzelf, omdat-ie een traan in z'n oog kreeg. ‘Ik was (toch) nimmer een enthousiast’, zegt-ie; maar ‘deze gemoedsgesteldheid was echter spoedig geweken.’ En als Vader en Zoon lang van elkaar zijn ge-

scheiden door een misverstand dat beiden diep ongelukkig maakte, en Ferdinands onschuld dan eindelik blijkt, dan zouden we een hartstochtelik toneel van verzoening verwachten. Maar 't loopt koeltjes af: ‘Gij zijt niet meer ontevreden op mij, Vader!’ zei Ferdinand. ‘Ik begin te begrijpen, dat gij in een moeilik praedicament hebt gezeten’, antwoordt Vader, en ‘het doet mij in allen gevalle genoegen, dat gij niet op dit meisje verliefd zijt.’ Als een onschuldig veroordeelde met de strop om de hals onder de galg stond, en op 't laatste ogenblik door 'n onverwacht getuigenis zijn onschuld bleek, dan zou hij ook gezegd hebben: Het doet mij genoegen, dat gij nog niet dood zijt.

‘Waar halen ze 't vandaan?’ vroegen wij in 't begin van deze studie. En ons antwoord hebben we nu ruim genoeg geïllustreerd. We hebben eerst de Schrijver aangekeken, en toen gezocht wat er van hem te vinden was in zijn boek; maar ongemerkt hebben we ook de zaak omgekeerd, en zijn van 't boek uitgegaan om te zoeken wat er van te vinden was in de auteur. Dat kon trouwens niet anders: zelfs zo'n schijnbaar onsubjectief boek als Ferdinand Huyck, is van 't begin tot het eind een innig geheel met het leven en wezen van zijn Maker.

VAN LENNEP was bang dat zijn uitgever het werk te lang zou vinden en jachtte daarom de geschiedenis wat af. Zijn voorbeeld volgend door dezelfde vrees tegenover mijn lezers, zal ik deze analytiese beschouwing eindigen met enige korte aantekeningen.

De figuur van Juffrouw Stauffacher, uit de inleiding, is getrouw getekend naar Mejuffrouw Wägeli, die in 1783 als Zwitserse-gouvernante bij zijn grootouders aan huis was gekomen. Zijn kennis van de 18^{e} eeuw had hij aan haar te danken. JACOB VAN LENNEP hield bizonder veel van ze, zoals 'n mens altijd veel houdt.. van zichzelf. Want wat hij in haar prijst, dat zijn ook z'n eigen deugden. Zij had veel gezien en gehoord, ‘terwijl haar ijzervast geheugen, gepaard aan vlug vernuft en fijnen smaak, haar in staat stelden, wat zij gezien en gehoord had, met heldere, levendige en bevallige kleuren weêr te geven.’

Zijn grootvader was o.a. Baljuw en Hoofdschout van de Diemermeer, een ambtgenoot dus van Vader Huyck. In de figuur van Ferdinands vader zien wij JACOB VAN LENNEP's

vader en grootvader. Bij alle drie dezelfde ernstige waardigheid, verstandelike bezadigdheid, en ook dezelfde liefde tot de Letteren.

In 1822 deed de jonge man een achtdaags voetreisje door Gelderland met een viertal vrienden. ‘Den eersten dag ging men tot Naarden met de schuit en liep van daar over Laren, Eemnes, Baarn en Soestdijk naar Amersfoort.’ In 1840 verscheen Ferdinand Huyck, dus 18 jaar later. Maar deze voetreis heeft hem ongetwijfeld menig trekje geleverd voor de beschrijving van Ferdinands voettocht.

Er zijn ook verschillende literatuur-herinneringen in het boek. TERWEY heeft reeds gewezen op JUSTUS VAN EFFEN's opstel over harddraverijen, dat VAN LENNEP blijkbaar goed heeft gekend. En VAN LENNEP's kleinzoon en biograaf zegt: ‘De Drost Doedes op Terschelling herinnert, door zijn wijze van spreken, eenigszins aan Jingle in de Pickwick Papers.’ Ik voeg daar nog bij, dat de levensloop van Heynsz heel duidelik door de Schelmenromans aan de hand is gedaan, en dat de Schrijver ook wel aan de Italiaanse reis van HOOFT zal hebben gedacht.

Ten slotte zij nog vermeld als kleine bizonderheid, dat de echtgenote van VAN LENNEP Henriette heette, evenals Ferdinands geliefde, en dat ook zijn genegenheid werd tegengewerkt, totdat eindelik trouwe liefde alle tegenstand overwon.

J. MATHIJS ACKET.

Een zeventiende-eeuwse ‘Letterklank’.

Onder de spelboekjes die ik in de vorige jaargang (XIV, blz. 145 noot) voorlopig onvindbaar noemde, is er een dat dichter bij de hand was dan ik wist, nl. in het Utrechtse Gemeente-archief. Het is de *Nederduytsche letterklank* van JOHAN VAN ATTEVELD (Utrecht 1682), een geschriftje van slechts 9 blz. Het is opmerkelik als een poging om een konsekwente, inderdaad eenvoudige klinkerspelling ingang te doen vinden. Naast *aa* en *uu* spelt de schr. ook *ii* (b.v. *ziin* = zien, naast *dri*). Hoewel hij *ij* een ‘klinker’ noemt, wijst de volgende uitlating op een - wordende? - diftongering: ‘Het onderscheyd van de dubbele *i* en de klinker *ij* blijkt uyt de verscheyde klank der woorden *ziin* en *zijn*’ enz. De laatste letters van het alfabet noemt hij: *vau, wau, ex, oy* (omdat y alleen in tweeklanken voorkomt) en *zeet*. Over de buiging wordt in dit boekje niet gesproken, maar blijkens zijn praktijk (*den* boog in de Nom., *de* klinker, *de* naam in de Acc., *haar* als reflexief, is hij geen overtuigd aanhanger van de renaissance-leer.

C.D.V.

Een nieuwe historische grammatica van onze taal.

De heer Dr. SCHÖNFELD heeft ten dienste van de studenten in het Nederlandsch een boek willen schrijven dat hen moet voorbereiden op de lezing van het werk van FRANCK[1]. In een beknopten vorm heeft de heer SCHÖNFELD een groote stof trachten te behandelen, en hij meent dat de meeste lezers wel eenige voorlichting zullen noodig hebben om zijn tekst te begrijpen: het werk is een handleiding voor het middelbaar en hooger onderwijs. Den titel *Historiese Grammatika van het Nederlands* beperkt hij door de toevoeging *Schets van de Klanken Vormleer*, dat men hier moet opvatten als *Laut- und Flexionslehre*; want niet alleen is alles weggelaten wat men gewoon is te rekenen tot de syntaxis, maar ook wat men noemt de woordvorming. Inderdaad is zijne stof dus dezelfde als die van FRANCK; doch o.a. met dit verschil, dat hij meer dan FRANCK gewag maakt van de taal na de middeleeuwen.

'Het doel van de historiese grammatika - zegt hij op blz. XX - is niet het begrijpen van de taal, maar het verklaren van de taalverschijnselen'. Menig lezer zal misschien niet terstond gevoelen wat daarmede wordt bedoeld, want onwillekeurig zegt hij: maar leer ik dan de taal niet begrijpen, wanneer mij de verschijnselen der taal worden verklaard? Ik zie naast elkaar *hoog-hoogte, diep-diepte, laag-laagte* enz., maar *lang-lengte*, met een anderen klinker in het substantief, dus in strijd met de analogie van vele andere dergelijke gevallen. De historische grammatica laat mij zien hoe dat verschil is ontstaan, en nu kan ik het verschil begrijpen: begrijp ik nu niet meer van de taal dan iemand die van deze geschiedenis niets weet? En indien ik inzicht had in de geschiedenis van alle taalvormen, zou ik dan niet alles van de taal begrijpen? En om de taal te begrijpen behoef ik vaak niet meer dan een alledaagsche kennis, want wie begrijpt niet terstond wat b.v. *horlogemaker* moet beteekenen? Wat zou het anders kunnen zijn dan een

1) Zutphen, W.J. Thieme en Co. Prijs ƒ 3.60; geb. ƒ 4.50.

man die horloges maakt of desnoods repareert? Juist doordat men zijn taal begrijpt, kan men nieuwe woorden maken: een term als *O.W.-'er* is niet een geheel willekeurig neologisme, maar gevormd naar een bepaalde analogie; en wie de voornaamste analogieën kent waardoor onze taal op dit oogenblik wordt geregeerd, voor hem zullen zeer veel vormen die nu in gebruik komen duidelijk zijn.

En toch kan men zeggen, dat die begrijpelijkheid niets is dan een onbegrijpelijkheid waaraan wij door de traditie zijn gewend. De deur van het huis noemen wij de *huisdeur*: dit type van verbinding heeft het eene geslacht geërfd van het andere, en wie nu spreekt van *salarisactie*, hij volgt een model dat reeds een model was in de oudste periode van het Indogermaansch waarvan men zich nog een voorstelling kan maken: het begrip van het tweede lid wordt gewijzigd en bepaald door het begrip van het eerste, dat in den zgn. stamvorm met het tweede is verbonden. Van zulk een compositum heeft een oude Indogermaan even veel of even weinig begrepen als een Nederlander van nu. En zoo gaat het voort wanneer men komt tot de elementen der taal. Het woord *vol* wordt beschouwd als een der jonge vormen van een Idg. woord dat men conventioneel schrijft b.v. als $^{*}p_{\breve{u}}\bar{l}no$-. Hierdoor wordt aangeduid een participium waarvan het suffix is *no*-, gevoegd achter een bepaalden vorm van een verbalen stam, die in het systeem der Idg. grammatica een bepaald karakter heeft. In dien stam komen twee consonanten voor, die men wel niet met juistheid kent, maar die men zich denkt als een soort van *p* en een soort van *l*. Hoe fijn nu ook allerlei vormen die van dien stam heeten te zijn afgeleid, in hunne onderlinge betrekking worden voorgesteld, men komt toch niet te weten, waardoor een stam van die gedaante het begrip *vol zijn* of *vol maken* kan aanduiden. Behalve in een betrekkelijk gering aantal woorden die een klank schijnen na te bootsen of misschien een beweging, bestaat er geen waarneembaar verband tusschen den vorm en de beteekenis van de elementen der taal, en een zelfde begrip wordt in verschillende talen dan ook uitgedrukt door geheel verschillende klankverbindingen.

De zaak zou misschien eenvoudig zijn, indien bepaalde klanken ter aanduiding van bepaalde begrippen door menschelijke willekeur waren vastgesteld. Dit gebeurt vaak genoeg:

telkens zien wij dat voor een technisch begrip een bepaalde term willekeurig wordt gekozen; maar nagenoeg altijd gebruikt men elementen die reeds bestonden, hoe zonderling men ze ook vaak met elkaar vereenigt: een gebruikelijke manier is nu b.v. het verbinden van de beginklanken van eenige op elkaar volgende woorden, als in *Entos, Not* en dgl. Maar in de geheel natuurlijke taal weten wij niets van zulk een willekeur, en wij kunnen ons die ook niet voorstellen: ieder geslacht leert zijn taal van het voorafgaande, niet alleen de woorden, maar ook al de gewoonten volgens welke die woorden met elkaar in het spreken worden verbonden en nieuwe woorden van reeds bestaande worden gevormd. De taal die op een gegeven oogenblik door een volk wordt gesproken, maakt dus den indruk van te zijn een maatschappelijk gebruik, dat men in zijn aard niet kan verklaren; dat gebruik bestaat door traditie.

Maar dat gebruik blijft niet onveranderd, en de historische studie leert ons, welke verschillen er zijn tusschen het gebruik van verschillende tijdperken. Neemt men een ouderen toestand aan als gegeven en bekend, dan meenen wij, door de vergelijking, in een jongeren toestand dikwijls iets te kunnen begrijpen, dat zonder die vergelijking geheel onverklaarbaar zou blijven. En soms kunnen wij het jongere wel niet begrijpen en verklaren uit het oudere, maar wij zien dan althans, wat vroeger heeft bestaan en wat er feitelijk voor in de plaats is gekomen. *Zullen* is nu een zgn. hulpwerkwoord om een futurum aan te duiden: ziet men in het oudere Germaansch, wat althans in onze tegenwoordige taal niet heel goed meer blijkt, dat dit woord vroeger *moeten* beteekende, dan meenen wij het tegenwoordig gebruik wel te kunnen verklaren, want wij zeggen b.v. *ik moet vanmiddag uit eten*, waarin het begrip van dwang al zeer zwak is geworden, zoodat *moeten* hier nog maar weinig meer is dan een aanduiding van het futurum: ‘ik zal vanmiddag niet thuis eten doordat ik ergens ben gevraagd.’ Blijkbaar is die overgang zeer natuurlijk: in die vaste verbinding met een infinitief wordt de eigenlijke beteekenis van *moeten* niet zoo juist meer beseft, en stellig is dan met *zullen* iets dergelijks gebeurd. Wij hebben in onze eigen taal dus een analogie waarnaar wij meenen te mogen oordeelen over wat vroeger is gebeurd.

Waarom heeft *acht* een *a*? Die vraag zal een Hollander niet

licht stellen, want er is voor hem geen enkele reden om in die *a* iets vreemds te vinden: die *a* is niet in strijd met eenige voor hem voelbare analogie. Wil hij het toch vragen, dan zal hij bij zijn onderzoek van oudere Germaansche vormen in en buiten onze taal weer een *ă* vinden of een klank die blijkbaar daaruit is ontstaan. Twijfelt hij niet aan de verwantschap of zelfs aan de identiteit van *acht* en *octo* en *ὀχτώ*, dan zal hij voorloopig niet anders kunnen zeggen, dan dat een zelfde Idg. vocaal in dit woord een *ŏ* is geworden in het Grieksch en Latijn, en een *ă* in het Germaansch, want de drie gegeven vormen zijn, naar hij aanneemt, uit één Idg. vorm ontstaan. Veel verklaring van dit feit kan hij niet geven, want het is niet meer dan een tautologie wanneer hij zegt, dat onder de volken die Indogermaansch spraken, sommige den klinker in dit woord een meer open klank gaven dan andere. Maar - zooals ieder weet - wordt het geval van *acht* van belang, doordat er vele andere dergelijke gevallen bestaan, waarvan de heer SCHÖNFELD er eenige noemt op blz. 1[1)]. Men durft dus een regel stellen: zekere Idg. klinker, dien men gemakshalve door **ŏ* kan aanduiden, wordt in het Latijn regelmatig *ŏ*, in het Germaansch *ă*. Vindt men een nieuw geval van een Latijnsch en een Germaansch woord, die identiek zouden kunnen zijn indien men lat. *ŏ* met germ. *ă* zou mogen gelijkstellen, dan zal men derhalve aan de identiteit van die woorden durven gelooven, en dit nieuwe geval als opgehelderd beschouwen, omdat men het meent te kunnen brengen onder een algemeenen regel, en men zal b.v. zeggen: dat lat. *rŏta* en ndl. *rad* uit denzelfden Idg. vorm kunnen zijn ontstaan kan ik begrijpen en aantoonen. Doch wat er eigenlijk gebeurd is, kan men niet goed zeggen. Want zelfs indien men durft aannemen, dat de Idg. klinker een soort van *ŏ* is geweest, die in het Latijn een soort van *ŏ* is gebleven, en in het Germaansch in een soort van *ă* is veranderd, dan nog weet men niet hoe dit proces heeft plaats gehad, en wat er de oorzaak van is geweest; men meent alleen bij inductie den regel te mogen stellen dat die overgang in alle gevallen heeft plaats gehad, althans zoolang men geen bepaalde voorwaarden heeft ontdekt waardoor die algemeene regel zou zijn beperkt.

1) Bij vergissing wordt hier de *o* van lat. *nomen* als kort opgegeven, en met de *ă* van *naam* gelijkgesteld. Elders (blz. 81) staat de juiste vorm *nōmen*.

Het werk van den heer SCHÖNFELD geeft in de eerste plaats dergelijke empirische regels, waardoor de betrekkingen tusschen de klanken van het Germaansch (waarbij het Nederlandsch) en het Latijn worden uitgedrukt, en hij vermeldt daarbij tevens de Idg. klanken waaruit de Latijnsche en Germaansche zijn ontstaan. Hierbij gaat hij verder van MEILLET, wiens geschriften hij zeer aanbeveelt, en die vaak heeft betoogd, dat de klanken van het Idg. ons niet bekend kunnen zijn, zoodat in het hierboven vermelde geval idg. **ŏ* alleen een teeken is voor een onbekenden klank, die echter toch hierdoor gedefinieerd wordt, dat hij o.a. in het Latijn *ŏ* en in het Germaansch *ă* is geworden: 'les correspondances supposent une réalité commune, mais cette réalité reste inconnue... On ne restitue pas l'indo européen' (*Introd.* p. 26). Men zal zeggen: het doet er niet veel toe, of men schrijft '*idg. ŏ*' dan wel '*idg. *ŏ*' (met het gewone teeken waarmede een klank of vorm wordt aangeduid die hypothetisch blijft). Dat het wel verschil maakt, ziet men reeds op blz. 1 van het nieuwe boek. In zekere gevallen beantwoorden aan elkaar skr. *ĭ*, lat. *ă*, germ. *ă* (als in *vader*), en de Idg. vocaal waaruit die klinkers moeten zijn ontstaan pleegt men voor te stellen door **ə*. Welke voorstelling men zich vroeger van dien onbekenden Idg. klinker moge gemaakt hebben, doet thans niet ter zake, het teeken **ə* is een eenvoudig en bruikbaar symbool. Nu zegt de heer SCHÖNFELD echter: 'Deze *ə*, die in geen enkele idg. taal is overgeleverd, verschijnt in het skr. als *ĭ*. Blijkbaar denkt hij dus aan een bepaalden klank, want hij verklaart hem in geen enkele taal te vinden in de gevallen waarin men hem zou kunnen verwachten, zijn opvatting is dus niet dezelfde als die van MEILLET, wiens betoogen ik hier niet wil overschrijven omdat zij welbekend zijn; deze heeft zijn leermeester DE SAUSSURE nagevolgd, die zich bediende van symbolen als a_1, a_2, *A*, waardoor de functie van bepaalde Idg. vocalen werd aangeduid, terwijl over den klank slechts bij benadering iets werd ondersteld. Een dergelijke opmerking als over *ə*, zou ik willen maken over *l̥, r̥, m̥, n̥*. De heer SCHÖNFELD vindt de daardoor aangeduide klanken in het Nederlandsch, of in de Saksische dialecten van Nederland, de *l̥* en *r̥* in het Skr.; hij voegt er bij: 'in 't idg. zijn de *m̥* en *n̥* hypothetiese grootheden'. Mij dunkt, dat dit niet zoo helder gezegd is als men zou wenschen Om het

stelsel van den Ablaut in het Idg. op het papier af te beelden heeft men die teekens gebruikt bij het voorstellen van den zwaksten graad van zekere wortels, en in zekere andere gevallen heeft men zich ook bediend van de teekens *l̥̄, r̥̄, m̥̄, n̥̄*, waardoor niet zoozeer hypothetische klanken als wel hypothetische betrekkingen worden aangeduid; in den hierboven genoemden vorm **pl̥̄no* - beteekent *pl̥̄* - in het stelsel van DE SAUSSURE den zwaksten graad van een wortel waarvan een sterke graad twee lettergrepen heeft.

Ik geloof gaarne, dat het niet gemakkelijk was in een boek als dit de theorie van het Idg. te behandelen, en zonder twijfel zal de schrijver veel hebben willen overlaten aan een mondelinge toelichting, die meer of minder uitvoerig kan zijn al naar de behoeften der studenten. Slechts ééne vraag moge hier gesteld worden. De historische grammatica laat het verschil zien tusschen een vroegeren en een lateren toestand. Hoe ver men daarbij in het verleden achteruit wil gaan, is ten slotte willekeurig. Juist doordat de schrijver zijn boek heeft bestemd voor personen die van oudere niet-germaansche talen geen andere kennis hebben dan die van ‘een weinig Latijn’, zou men wellicht kunnen vragen, of hij niet als uitgangspunt het Oudgermaansch had kunnen nemen, en, zooals de schrijver ook heeft gedaan, met vermelding van de bijzonderheden waarin het Gotisch niet het oorspronkelijke Oudgermaansche klankstelsel heeft. De voorstelling van den Ablaut in het Germaansch zou dan wel geen vergezicht hebben kunnen geven op een ouder stadium; maar zou iemand die de beginselen der Indogermanistiek niet reeds kent, geen moeite hebben met de beschouwingen op blz. 8 en vlgg.? ‘Heeft de klinker z'n normale lengte, dan spreekt men van Vollstufe’; als voorbeeld wordt gegeven *ĕ*. Doch waarom moet *ĕ* eerder *normaal* heeten dan *ē*, wanneer beide vocalen in het Idg. voorkomen? Dit zal de leerling niet zoo gemakkelijk begrijpen.

Zelfs over het ontstaan van den Ablaut in het Idg. wordt iets gezegd: hier komt men al zeer ver van het Nederlandsch af, en eigenlijk in de duisternis. De Ablaut zal zijn ontstaan ‘in een vroegere periode van het Idg.’ (blz. 14): waarom niet reeds in een nog oudere taal, waarvan het Idg. een uitlooper is? En is het de moeite waard een historische verklaring te zoeken wanneer men geen oudere geschiedenis heeft? Men zegt in het Fransch *je viens, nous venons*. Stel dat men niets

ouders had dan de tegenwoordige taal, met name geen Latijn, en dat iemand wilde beweren, dat de *e* van *venons* een verzwakking was (ten gevolge van gering accent) uit de *ie* van *viens*, zou dit dan niet eenigszins gelijken op sommige beschouwingen over Ablaut? Voor het Fransch kan de geschiedenis zulk een gissing weerleggen, maar achter het op papier gereconstrueerde Indogermaansch is niets. Misschien ga ik te ver in mijne twijfelmoedigheid door te vragen, of ook op blz. 21 de beschouwingen over de wet van VERNER niet hadden kunnen wegblijven. Het eenige wat men met zekerheid kan zeggen is, dat de verschijnselen, in die wet genoemd, in verband staan met het Idg. accent, dat men uit de oudere perioden der Idg. talen kent als een muzikaal accent. Sommige phonetisten beweren, dat juist een muzikaal accent die verschijnselen verklaart, anderen dat het accent in zooverre als het expiratorisch is geweest, die uitwerking kan hebben gehad. Ik kan niet beoordeelen, in hoeverre de hier vereischte phonetische beschouwingen kunnen worden toegepast op het voorhistorische Germaansch, waarvan men zich toch niet meer dan een vrij grove voorstelling kan maken.

Een wellicht nog moeilijker probleem is de verklaring van de Germaansche klankverschuiving, waarover de heer SCHÖNFELD op blz. 26 een paar zeer voorzichtige opmerkingen geeft. Dikwijls vraagt men niet naar de diepere oorzaken van de zgn. 'spontane' klankovergangen, men vermeldt b.v. alleen dat een oudere *ŏ* in het Germaansch *ă* wordt. Maar de 'klankverschuiving' heeft de nieuwsgierigheid gaande gemaakt, en stellig mag men zeggen, dat deze groote veranderingen van een ouder klankstelsel omvat. Maar ook elders blijft niet onveranderd wat men aanneemt als het stelsel der Idg. mutae. Geaspireerde mediae worden in het Grieksch geaspireerde tenues, in het Germaansch daarentegen blijven het medeklinkers met stemtoon, maar de niet-geaspireerde mediae worden hier tenues; ook in het Latijn ontstaan uit geaspireerde mediae in verschillende gevallen toonlooze klanken, en wel spiranten, waaronder *f* ook uit oorspronkelijk niet-labiale Men vermeldt het zonder naar de oorzaak te gissen; niet aldus bij het Germaansch. Het gewichtigste feit waarover men voor de verklaring beschikt, schijnt de Armenische klankverschuiving te zijn, die volgens MEILLET bijna geheel met de Germaansehe overeenkomt. En in dit geval van het Armenisch meent men te mogen

aannemen, dat een vreemd volk, dat een niet-Idg. taal sprak, een Idg. dialect heeft aangenomen en van klankstelsel heeft veranderd. Waaruit men dan iets dergelijks concludeert voor het Germaansch; doch niet ieder vindt die conclusie betrouwbaar.

Doordat het Nederlandsch zulk een jonge vorm van het Idg. is, hebben ook de mededeelingen omtrent accentuatie en 'Auslautgesetze' van het Oud-germaansch voor onze taal maar een betrekkelijk gering belang (zie blz. 63 vlgg.)[1)]. Vindt men in het Wgm. in zijn ouden vorm nog een vocaal aan het einde, dan vindt men ook in het Mnl. nog een vocaal, maar het is altijd die welke door *e* wordt aangeduid: een overzicht van de vocalen die voor het Oudwgm. aan het einde der vormen kunnen worden aangenomen, zou misschien voor de behandeling van het Mnl. meer dan voldoende zijn geweest, vooral omdat de leerling toch niet in staat wordt geacht de beschouwingen over oudere toestanden te kunnen volgen en waardeeren. In vroeger tijd had men het denkbeeld, dat vooral de oudere perioden van het Idg. iemand een inzicht konden geven in den aard der taalwetenschap; nu gelooft men dat niet meer, en nu geeft men veel meer aandacht aan jongere perioden, waarvoor men ook meer gegevens heeft. Moge de heer SCHÖNFELD dergelijke opmerkingen niet beschouwen als een bewijs van gebrek aan waardeering voor zijn werk. Stellig zal de voorlichting van een zoo bevoegd geleerde voor menigeen van groot nut zijn. Doch wij allen weten bij ondervinding, dat mededeelingen over talen die wij niet of maar gebrekkig kennen een zeker gevaar hebben, het gevaar dat wij te veel napraten wat wij niet kunnen begrijpen en beoordeelen; ons critisch vermogen wordt daardoor niet geoefend. De schrijver zal zich beroepen op zijne verzekering, dat dit boek bestemd is tot handleiding voor den onderwijzer.

Ten slotte zou ik nog een vraag willen stellen over een punt, waarvoor men ook gegevens uit aan eenigszins jongeren tijd moet te baat nemen. Op blz. 30 zegt de heer SCHÖNFELD dit: 'Vermoedelik nog in de ownfrk. periode werd de *d* (zoowel uit ogm. *Þ* als *ð*), die op een vokaal volgde en voor een *ə* stond, gesynkopeerd'. Dat men daarvan in de Mnl. teksten niet veel ziet, wordt op blz. 31 ten eerste daaruit verklaard dat die syncope niet in alle dialecten plaats had, met name

1) Waarom wordt ald. ook de quantiteit genoemd als een soort van accent?

niet in het Westvlaamsch, ten tweede daaruit dat zij blijkbaar niet altijd in de geschreven taal werd aangeduid, en dit eerst in het jongere Mnl. meer een gewoonte werd. Is het niet mogelijk, dat men hier meer dan één proces moet onderscheiden? In het Hd. is geen sprake van zulk een algemeenen regel, maar toch vindt men ook hier voorbeelden van een ouderen vorm met een *d* tusschen twee vocalen naast een jongeren: vorm zonder *d*, b.v. ohd. *Uodalrîch* naast mhd. *Uolrîch*, ohd. *Adalbreht* naast mhd. *Albreht*[1]. Men verklaart dit uit het nagenoeg verdwijnen van de vocaal in de tweede lettergreep, zoodat de *d* onmiddellijk vóór de volgende consonant kwam[2], en blijkbaar is de vocaal verdwenen in het compositum, doordat zij hier minder nauwkeurig werd uitgesproken dan in het woord als het op zich zelf stond. Dat een woord van een zekere lengte in een jongere periode vereenvoudiging ondergaat, spreekt van zelf; en zoo is het niet onnatuurlijk, dat een Noordhollandsche plaatsnaam, die in een oorkonde van 889 (in latere afschriften bewaard) wordt gespeld *Bodokenlo*, in de 12de eeuw voorkomt als *Boclo*, in de 13de als *Bokele*[3]. Naast mnl. *vlederik* staat mnl. *vlerc*, een in het Mnl. zeer gewone vorm, blijkbaar ontstaan uit *vlerik*, dat nog in het Westvlaamsch voorkomt, en in *vlerik* zal de *d* zijn verkwenen vóór de *r*, zooals in mnl. *lelijc* en *qualijc* (gewoner is het bijw. *qualike*) een *d* is verdwenen vóór de *l*, wat men ook zal mogen aannemen voor mnl. *boling* (nnl. *beuling*) naast *bodeling*. Een geval waarin *d* zeer dicht bij een andere consonant komt, is b.v. mnl. *sedeware*, waarnaast mnl. *seware*.

Naast dergelijke gevallen, waarin na de consonant die achter de *d* komt, nog een of meer lettergrepen volgen, zijn gevallen waarin die consonant aan het einde staat. Maar in een woord als b.v. *vader* bleef de *d* in dialecten waarin *vlerc* naast *vlederic* gewoon is: in de talrijke plaatsen bij VERDAM vindt men,

1) Een vorm als hd. *Albrecht* kan bovendien ontstaan zijn uit een compositum met **alða*-, oud. Vgl. voorbeelden van ags. *Ealdbeorht* naast *AEðelbeorht* bij SEARLE, *Onom. Anglosaxonicum*; ohd. *Altprect* (FRANCK, *Altfränk. Gr.* § 113), *Aldbertus* en *Altbertus* in een oorkonde van 820 (*Oorkondenb. v. Gron. en Dr.*, no. 3) enz.

2) Zie WILMANNS, *D. Gr.* I, § 158; vgl. ook PAUL, *D. Gr.* II, § 39.

3) Zie GALLÉE in *Tijdschr.* 23, 119. - In de hier vermelde plaats ziet men Boekel, onder Heilo (GOSSES, *De vorming van het graafschap Holland*, blz. 8).

geloof ik, geen enkel voorbeeld van *vaer* naast *vader*. Wel geeft hij hier en daar voorbeelden van andere vormen zonder *d*, b.v. uit Hollandsche teksten, maar dan van later tijd, zoodat men tot een vroegtijdig verdwijnen van de *d* niet kan concludeeren. Een derde geval is dit, dat na de *d* in het Mnl. nog slechts een klinker stond, al of niet gevolgd door een *n* die gaandeweg niet meer werd uitgesproken. In Mnl. dialecten waarin voor *bedevaert* ook werd gezegd *bevaert*, bleef *bede* onveranderd, en een vorm als *bee* is toch misschien vrij jong. Hier heeft men dus het verdwijnen van een *d* tusschen twee vocalen zonder dat een volgende consonant op het verdwijnen van de *d* invloed kon hebben. In het dialect van de Zaanstreek (zie het werk van BOEKENOOGEN) zegt men *spreie* (= *spreiden*), maar voor *weide* zegt (of zei) men *weid* (evenzoo b.v. *bood, laad, roed*): derhalve moet in dit dialect de *e* van den ouderen vorm *weide* zijn verdwenen vóór de periode waarin een vorm als *spreide(n)* de *d* verloor, en dit laatste zal dus niet zeer vroeg zijn geweest. In dit dialect is de syncope van *d* vóór een *e* en na een *a*, naar ik meen, niet inheemsch: men zegt dus *lade*(= charger), maar voor *lading* is de inheemsche vorm *laang*, waaruit men wederom ziet, van hoeveel belang voor de syncope der *d* een volgende consonant is. Waarschijnlijk is dus het vraagstuk van de syncope der *d* zeer samengesteld[1)], en zal het niet geraden zijn te denken aan een regel, die in het Oudwestnederfrankisch gold als een ‘taalwet’ voor *de* gevallen waarin een *d* stond tusschen twee klinkers.

A. KLUYVER.

1) Van bijzonderheden is hier geen gewag gemaakt: onze Hollandsche volkstaal heeft b.v. geen bezwaar tegen *tije*, zonder *d*, als mv. van *tijd*, maar een mv. van *meid* zonder *d* is, dunkt mij, in die zelfde dialecten onbekend; en dat mv. met een *d* is toch zeker niet afkomstig uit de ‘deftige’ taal, noch uit een geheel ander dialect (tenzij men uit een beginsel dat andere dialect wil postuleeren).

De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw. *(Vervolg van blz.* 260*).*

V

Van Duitschland gaan wij noordwaarts naar S k a n d i n a v i ë , waarvan trouwens hierboven reeds sprake was. De tal- en belangrijke politieke en commercieele, maar ook intellectueele betrekkingen van Denemarken en Zweden met ons land van de 16de tot de 18de, maar vooral in de 17de eeuw, waarbij dit laatste bijna altijd de gevende partij was, zijn in den laatsten tijd van verschillende zijden onderzocht en ten deele uitvoerig en met liefde geschilderd[1]. Ik kan dus volstaan met even te herinneren aan zoovele Nederlanders, die als gezanten en agenten van onzen of van een anderen staat, als kooplieden, industrieelen, bouwmeesters, ingenieurs enz., hetzij in dienst van Deensche of Zweedsche lands- of stadsregeering, hetzij voor eigen rekening en risico, krachtig medegewerkt hebben tot ontwikkeling dier beide landen en volken, aan de De Geer's en Trip's, aan het groot aantal Skandinavische studenten te Leiden, Utrecht, Groningen en Franeker, aan de betrekkingen tusschen koningin CHRISTINA en vele onzer geleerden, aan den invloed ook onzer letterkunde op die van Zweden, waar althans CATS, VONDEL e.a. gelezen en vertaald zijn. ‘Wat een overvloed’, zegt KERNKAMP te recht[2], van kapitaal en vakkennis en werkkrachten moet hier gestroomd hebben, dat men er zooveel van kon afstaan aan het buitenland! Welk een ondernemingsgeest, welk een

1) Zie, behalve de na te noemen geschriften, vooral WRANGEL, De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap, voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw. Vertaald door Mevr. BEETS-DAMSTÉ. 1901.

2) Bijdr. en Meded. v.h. Hist. Gen. XXIII 204.

volslagen gemis aan wat eerst in later jaren een nationale karaktertrek zou worden: huisvastheid.

Geen wonder alweer dat velen onder de hoogere standen van beide Noordsche landen, er hun belang in zagen, hunne eer in stelden de taal van dat volk, waarvan zooveel te leeren viel, te verstaan; dat het Nederlandsch er dientengevolge in veel ruimer kring dan men thans zou gissen bekend en alom in aanzien was; dat het niet alleen door geboren Nederlanders, maar ook door vele vreemdelingen in het verkeer met Zweden of Denen, als eene aan beide partijen bekende internationale taal, gebezigd werd.

Had de in Oost-Friesland geboren Amsterdamsche bankier POPPE OCKESZ - naar Friesch-classieken trant verdoopt in POMPEJUS OCCO! - zijne rekeningen over velerlei door hem, als 'factor' of agent van Christiaan II van Denemarken, in 1520-3 gedane leveranties, voorschotten en bemoeiingen gesteld in zijn met (Nederlandsche vormen en woorden doorspekt) Oostersch-Nedersassisch idioom, dat den koning zeker ook welbekend was[1)], een eeuw later (1621) gêneert onze Ridder THEODORUS - hij heette eigenlijk kortweg DIRK - RODENBURGH zich niet zijne vèrstrekkende memoriën betreffende het overbrengen van verschillende industrieën uit Nederland naar Denemarken en velerlei andere plannen aan koning Christiaan IV te richten in zijne eigene Nederlandsche moedertaal; waarop de koning dan zijne 'Resolutiones' in het Hoogduitsch vervat[2)]. De brieven van ABR. CABILIAU aan koning Karel IX van Zweden (1606-9) zijn in 't Nederlandsch geschreven, welke taal de koning blijkbaar kende en ook wel sprak[3)]. Zijn opvolger, Gustaaf Adolf, en diens dochter Christina verstonden eveneens, en spraken ook een weinig, onze taal, die de eerste misschien geleerd had van zijne minnares Margaretha Abrahamsdr. Cabiliau (evenals allicht Christiaan II van Denemarken van de befaamde Duveke en hare moeder 'Sigbrit')[4)]. De brieven en memoriën van den vindingrijken en ondernemenden WILLEM USSELINX[5)], van den koopman SAMUEL BLOMMAERT (1635-41) en van LOUIS DE GEER (1618-52)

1) Bijdr. en Meded. v.h. Hist. Gen. XXXVI 255-329.
2) A.w. XXIII 189-257.
3) KERNKAMP, Skandinavische Archivalia 130-3.
4) DROYSEN, Gustaf Adolf, 57; WRANGEL, a.w. 22.
5) LIGTENBERG, Willem Usselinx, Bijl. I-XCIX. - Skandin. Archivalia 98-104.

aan den kanselier OXENTIERNA zijn eveneens in hunne moedertaal gesteld; al loopt er bij DE GEER op den duur vrij wat Neder- en Hoogduitsch onder, welke laatste taal hij ook, naast Fransch, tegenover Johan Casimir van de Paltz en diens zoon, den lateren koning Karel X Gustaaf, soms ook tegenover den kanselier bezigt[1]. Genoemde JOHAN CASIMIR briefwisselde met HUGO DE GROOT in diens moedertaal, welke ook de latere Karel X en Karel XI eenigermate kenden[2]. En DE RUYTER richtte zich herhaaldelijk in zijn moedertaal tot koning Frederik III van Denemarken, terwijl hij b.v. aan Lodewijk XIV in 't Fransch schrijft[3]. Hoe zeer het Nederlandsch in Zweden, vooral in en door de industrieele en commercieele ondernemingen verspreid en bekend was blijkt o.a. hieruit, dat USSELINX het, ondanks zijn langdurig verblijf in Zweden, nauwelijks de moeite waard geacht schijnt te hebben behoorlijk de taal des lands te leeren. Daarentegen klaagt een geboren Zweed dat hij ‘het Nederlants niet wel en verstaet’, weshalve USSELINX vreest, dat hij in de Zweedsche ‘Coperbergh’ niet goed te gebruiken zal zijn. Ook zijn 's konings privilegiën en USSELINX' ‘discoursen’ ‘in Sweets ende Duyts’ gedrukt, terwijl een ander stuk in Holland ‘in Nederlants en François’ gedrukt zal worden[4]. Niet minder verspreid moet de kennis onzer taal onder de geleerden geweest zijn, wanneer in 1640, bij de inwijding der universiteit te Abo in het toen nog aan Zweden behoorende Finland, een der professoren een redevoering in 't Nederlandsch heeft kunnen houden[5]: wellicht een soort van bravoure - tevens eene hulde aan zijne Leidsche Alma Mater -, maar in allen gevalle een bewijs, dat de taal dier rede althans door een groot deel van 't gehoor verstaan kon worden. Trouwens

1) Bijdr. en Meded. v.h. Hist. Gen. XXIX 3-196, 197-221; zie b.v. 240-3, 297-8.
2) WRANGEL, a.w. 390; zie verder ald.
3) Bescheiden uit vreemde archieven omtrent de groote Nederlandsche Zeeoorlogen (1652-1676), verzameld door COLENBANDER I 121, 294; II 1; verg. I 484.
4) LIGTENBERG, a.w. 212, Bijl. VI, VIII, IX.
5) WRANGEL, a.w. 172, noot 1; 280. - Dat te Göteborg een der stadsschrijvers in 't Nederlandsch placht te notuleeren (a.w. 21) is wel te verklaren uit de omstandigheid, dat de stad oorspronkelijk een Nederlandsche kolonie was, waar huisbouw, regeering, recht enz. op Hollandsche leest geschoeid waren, maar blijft toch een opmerkelijk feit.

nog in 1724 verhaalt de schrijver van het langen tijd vermaarde Latijnsch-Nederlandsche woordenboek SAMUEL PITISCUS, in het tweede, Nederlandsche voorbericht dat de 3200 exemplaren van een vorigen druk binnen 15 jaar verkocht waren, niet alleen in Nederland, maar ook ‘in Landen, welkers inwoonders onze taal of ten deele, als in Hoog Duitschland, of in 't geheel niet verstaan, als in Zweden, in welke de liefhebbers van studie in de Latijnsche taal iets lezen, en willen weten hoe de Nederlanders dit of dat, 't welk zij lezen, in hunne taal zeggen, die naar zich getrokken hebben [*sic*]. Het eerste heeft my een Professor te Hanau; het tweede hebben my twee Edellieden van Upzal, onze Landen doorreizende, verhaalt.’

Uit dit alles krijgt men den indruk dat de onmiskenbare, diepgaande invloed der Duitsche cultuur en dus ook der Hoogen Nederduitsche taal in de Skandinavische rijken toen der tijd geëvenaard, zoo niet overtroffen, werd door de inwerking der veelvuldige betrekkingen met ons land; ten gevolge waarvan onze taal er den rang innam van een der Europeesche cultuurtalen, als internationaal middel van verkeer door Zweedsche geleerden evenzoo geraadpleegd, en door vreemdelingen in briefwisseling met Zweden, bij gebreke aan wederkeerige kennis der eigen talen, op dezelfde wijze gebezigd als thans Engelsch, Duitsch of Fransch.

Zoo begint, om nog enkele voorbeelden te geven, de Engelsche vice-admiraal GEORGE AYSCUE, in 1658 naar Zweden ontboden als adviseur in zeezaken, zijne berichten aan koning Karel X Gustaaf in zijne moedertaal te stellen, die hij echter, wijl toen in Zweden nagenoeg geheel onbekend, weldra vervangt door een (gansch niet onverdienstelijk) Nederlandsch, dat de koning kennelijk beter verstond.[1] En Harald Appelboom, de Zweedsche gezant te 's-Gravenhage, krijgt tijdens den 1sten Engelschen zeeoorlog, wanneer Zweden te Londen nog niet vertegenwoordigd is, geregeld berichten uit Londen van een correspondent, klaarblijkelijk een Engelschman, maar die (zeker weer omdat Appelboom geen Engelsch kende) hem in 't Nederlandsch schrijft[2]. Trouwens ook de Engelsche admiraal BLAKE, die in zijne jonge jaren te Schiedam gewoond had, was met onze

1) Zeeoorlogen, ed. COLENBRANDER, I XXXI.
2) A.w. I 21, 28, 32, 33, 39, 42, 43, 85, 94.

taal volkomen vertrouwd[1]; gelijk dit ook b.v. bekend is van CROMWELL en van ROGER WILLIAMS, den stichter van den Amerikaanschen Staat Rhode-Island, die MILTON Nederlandsch geleerd heeft. En deze gevallen uit den tijd van onzen wedstrijd ter zee met Engeland zouden denkelijk licht te vermeerderen zijn. Een sterk voorbeeld dier vertrouwdheid is wel dat de briefwisseling tusschen het hoofdbestuur van de Fellowship der Merchant Adventurers en den Rotterdamschen magistraat nog in 1654 van weerszijden in het Nederlandsch gevoerd werd; ‘pas in 't volgende jaar, 1655, bleek het nationale zelfgevoel der Engelschen zóóver ontwikkeld, dat zij den Rotterdammers niet meer in 't Hollandsch of in 't Latijn, maar voor het eerst in 't Engelsch schreven’[2]. Een ander voorbeeld is de Nederlandsche brief, door den gewezen Engelschen bemiddelaar bij de vredesonderhandelingen tusschen de Russen en de Zweden, JOHN MERRICK, uit Londen in 1618 gericht aan den generalissimus der Zweedsche troepen in Rusland, Jacob de la Gardie[3].

Ten slotte dient niet vergeten het internationale gebied bij uitnemendheid, waar wij eenmaal de eersten zijn geweest en waar onze taal dan ook den grootsten invloed heeft geoefend; ik bedoel natuurlijk de ‘vrije zee.’ Het zal wel geen grootspraak zijn te beweren dat de oudere z e e m a n s t a a l van heel Noord-Europa de herinnering bewaart aan onze heerschappij ter zee. Dat de Duitsche handel en scheepvaart na het verval der Hanze, in vergelijking althans met de Nederlandsche, onbeduidend is geweest, dat enkele loffelijke pogingen van den Grooten Keurvorst van Brandenburg en enkele latere Pruisische koningen om eene Noordduitsche marine te scheppen weinig hebben opgeleverd is welbekend: van eene Duitsche ‘toekomst op het water’ droomde toen nog niemand. De Duitsche zeelui echter waren uiteraard Noordduitschers, die nog alleen hunne

1) GARDINER, Letters and papers relat. to the First Dutch War I 401 vlg.
2) Evenals enkele voorgaande gevallen ontleend aan ELIAS, Het Voorspel van den Eersten Engelschen Zeeoorlog I 56 (naar TE LINTUM, De Merchant Adventurers in de Nederlanden 202).
3) UHLENBECK, Versl. v. een onderz. in de arch. v. Rusland ten bate der Nederl. geschiedenis 6.

Nederduitsche of wel Friesche moedertaal spraken; en de Duitsche zeemanstaal was en is dan ook nog heden in hoofdzaak N e d e r d uitsch. Natuurlijk had die Nederd u i t s c h e , 'Oostersche' of Friesche taal der kustbewoners vanouds zeer veel g e m e e n met onze Nederl a n d sche, 'westersche,' Friesch-Hollandsch-Zeeuwsch-Vlaamsche zeemans- of strandtaal, zoodat het zeer moeilijk valt daarin telkens juist te onderscheiden wat oorspronkelijk alleen aan de laatste eigen en daaruit in de eerste ontleend is. Doch wanneer men overweegt dat steeds, zeker wel vanouds, zeer vele matrozen uit 'Oostland', uit de Noordduitsche kustplaatsen en de Noordfriesche eilanden[1)], op onze schepen 'om de Noord', naar Groenland en naar Oost en West gevaren hebben, en wanneer men daarbij denkt aan de geweldige ontwikkeling onzer scheepvaart, koopvaardij en marine in de 16de en 17de eeuw, dan mag men zeker wel aannemen dat zéér veel in die Nederd u i t s c h e zeemanstaal toch eigenlijk van Nederl a n d schen, Friesch-Hollandsch-Zeeuwschen oorsprong is; meer, veel meer dan men wel zou opmaken uit KLUGE's boek over de Duitsche 'Seemanssprache' (1911), al wordt daar in beginsel en theorie een ruime plaats aan onze taal toegekend.

Maar niet alleen de Duitsche, eigenlijk de ten deele gemeenschappelijke zeemanstaal van heel Noordoostelijk Europa - als de taal van elke zee, die de volken immers evenzeer verbindt als scheidt, eene 'lingua franca,' een mengeltaal met allerlei van her en der ontleende bestanddeelen -, van Denemarken, Zweden, Noorwegen[2)] en vooral Rusland, zit vol Nederlandsche scheepstermen; altoos voor zooverre de zeilvaart nog niet verdrongen of althans naar den achtergrond gedrongen en tot de kleine binnenvaart beperkt is door de stoomvaart, die alles, tot zelfs de commando's, Engelsch gemaakt heeft. Welbekend is het dat de Russische zeemanstaal niet doorspekt is met, maar voor verreweg 't grootste gedeelte eenvoudig onveranderd overgenomen is uit onze Hollandsche der 17de eeuw[3)], dat zij

1) Zie DOMELA NIEUWENHUIS, in De Tijdspiegel 1918, I 424-9.
2) Sporen van den invloed, door de Hollandsche 'Bergenvaarders' op het leven, den volksaard en ook de taal van Bergen geoefend, zijn aangewezen door LOGEMAN in De Amsterdammer van 5 Sept. 1909.
3) VAN DER MEULEN, De Hollandsche Zee- en Scheepstermen in het Russisch (1909).

aan het Russische volk te gelijk met de marine zelve is geschonken of opgelegd door den almachtigen wil van den schepper der Russische marine, Peter den Grooten. Zeldzaam, in de geschiedenis welhaast éénig voorbeeld van de macht en het machtsbetoon van één enkeling over de niet alleen geschreven maar ook gesproken taal - althans een groeptaal - van een gansch volk, als 't ware de verwezenlijking van de bekende taalimperialistische wenschen der keizers Tiberius en Sigismund[1].

Deze expansie van een belangrijk deel onzer taal over heel de Russische scheepvaart danken wij aan Peters hooge waardeering, ja bewondering van ons volk, vooral als zeevaarders. Eenige jaren geleden is uit de stukken in den breede aangetoond[2] hoe Peter reeds zeer jong van een Hollandschen ingenieur en een matroos in Rusland Hollandsch geleerd heeft; en wel zóó goed, dat hij reeds op zijne eerste reis naar West-Europa, bij zijn bezoek aan Koning-stadhouder Willem III te Londen in 1698 dezen verbaasde door - en niet alleen over het zeewezen, gelijk de koning gemeend had - vloeiend Hollandsch te spreken, zonder den tolk aan 't woord te laten komen. Evenzoo onderhield hij zich in 1702 te Moskou met den beroemden Nederlandschen reiziger CORNELIS DE BRUYN in diens taal en vertolkte het gesprokene daarna zelf ten behoeve van zijn Russisch gevolg. Nog eigenaardiger - tevens een nieuw bewijs van de toenmalige internationale positie en beteekenis onzer taal - is dat hij niet alleen met Nederlanders, maar ook met andere vreemdelingen bij voorkeur onze taal sprak. Zoo b.v. in 1697, nog vóór zijn verblijf hier te lande, bij zijne ontmoeting met Keurvorst Frederik III van Brandenburg (weldra koning Frederik I van Pruisen) te Koningsbergen, met wien hij zich noch (natuurlijk) in 't Russisch, noch in 't Hoogduitsch, noch in 't Fransch, noch ook - minst van al - in 't Engelsch, maar in 't Hollandsch onderhield! Dat de zoon van Louise Henriette van Oranje de taal zijner moeder verstond en sprak is misschien nog niet zóó verrassend als dat Peter ook tegenover hem aan het Hollandsch de voorkeur gaf boven het Duitsch,

1) Zie MAX MÜLLER, Vorlesungen üb die Wissenschaft d. Sprache[3] II 43-5.

2) VAN DER MEULEN, Peter de Groote en het Hollandsch, in Onze Eeuw XIII (1912) III 117-38. Nadere aanvullingen tot dit opstel, uit later geopende bronnen, zijn wellicht van denzelfden schrijver te wachten.

dat ook hem toch allicht ten minste evenzeer gemeenzaam was. Van de toekomstige wereldtaal, het Engelsch, kende hij daarentegen slechts eenige scheepstermen, zoodat hij Willem III verzocht hem ter voorlichting den Engelschen vice-admiraal MITCHELL toe te voegen, die van 't Nederlandsch op de hoogte was. Hoogst eigenaardig, schier grotesk zijn de Hollandsche op- en onderschriften zijner vertrouwelijke brieven aan goede vrienden, grappen en grollen, die ons het kinderlijk vermaak schijnen van een halfbeschaafden wilde of van een 'bourgeois gentilhomme' om te pronken met brokken eener vreemde, hooger beschaafde taal. Die liefhebberij uit zich zelfs in zijn spelling van den naam der door hem zelven gestichte en gedoopte stad: *San(kt) Piterbo(e)rch* enz., naar zijne gewone onderteekening van vertrouwelijke brieven met *Piter (Schiptimerman, admiraliteitswerfa bas* (baas), *Bombardier* enz.!), in plaats van den Russischen officieelen vorm *Petr* (spr. *Pjotr*); welke vorm nog heden steeds voortleeft in den onder 't Russische volk gebruikelijken verkorten naam der hoofdstad: *Piter*! Ook moedigde hij onder zijne vrienden en vertrouwden de studie van het Nederlandsch op allerlei wijzen aan; ook door het laten vertalen van boeken, zooals ERASMUS' Colloquia familiaria (in Russische en Hollandsche vertaling naast elkaar) en W. SEWEL's Nederduytsche Spraakkonst, en door den beraamden en aangevangen, maar niet voltooiden druk van den folio-Bijbel in het Nederlandsch en het Russisch naast elkaar[1)].

De rol, door het Nederlandsch toen in Rusland gespeeld, doet in menig opzicht denken aan de positie onzer taal tot in de tweede helft der 19de eeuw in Japan: die van een 'Portael der saecken en spraecken' - om met COMENIUS te spreken -, welke den toegang opende tot de westersche beschaving, tot zee- en krijgswezen, handel, wetenschap en kunst van West-Europa; al dient erkend dat die eereplaats in Japan gekocht is met het zich laten welgevallen van persoonlijke vernederingen, wel zeer afstekende bij de hooge posten, in Rusland aan menig Nederlander te beurt gevallen.

Maar hier, in Japan, zijn wij reeds in het Verre Oosten aangeland; welke overzeesche gewesten wij van den aanvang af buiten ons bestek gelaten hebben. Wij beëindigen dus hier

1) 5 dln. 1717-1721 (een ex. in de Univ.-Bibl. te Leiden).

onze, misschien reeds te langgerekte, oostelijke ommereis buiten de grenzen onzer zeventiendeeuwsche Republiek.

Bovenstaande lange, schier eentonige opsomming van vreemdelingen, hetzij geheele groepen of enkelingen, die in de 17de en 18de eeuw onze taal gesproken en geschreven of althans verstaan en gelezen hebben, zou licht den indruk kunnen wekken eener ietwat kinderlijke, kleingeestige blijdschap, de blijdschap van een klein volk, gevleid door zooveel erkenning van de zijde der ‘grooten’, die zich wel verwaardigd hebben zijn taal als inderdaad schrijf- en spreekbaar te erkennen! Daarom zij hier nog eens met nadruk herhaald, dat de betrekkelijke heerschappij of althans bekendheid onzer taal, die allereerste aanloop tot de rol eener wereldtaal, hier niet zoozeer op zich zelf beschouwd is, maar vooral als gevolg en blijk van den eerbied der overige volken voor hetgeen het onze op allerlei gebied gewrocht had, als afschijnsel van het aanzien, dat ons volk in de 17de en nog in de eerste helft der 18de eeuw in heel Europa genoot. Het bovenstaande geeft slechts eene (denkelijk nog zeer onvolledige) samenvatting van hetgeen omtrent deze uitbreiding van ons taalgebied door verschillende onderzoekers hier en daar aan 't licht is gebracht. Natuurlijk zou een grondiger bewerking dezer stof, ook indien beperkt tot de eigenlijke oostgrenzen onzer oude Republiek, om de invloedssfeer harer cultuur te beschrijven, zich niet mogen bepalen tot de schrijf- en spreektaal, maar zich moeten uitstrekken over het gansche maatschappelijk en huiselijk, kerkelijk en staatkundig leven, over handel en scheepvaart, nijverheid en landbouw (dijkage en landaanwinning!), over wetenschap en kunst (huisbouw!), over zeden en gewoonten, geslachtsnamen enz. enz.; en dan ook een grondig onderzoek der archieven van staat en kerk, gemeenten en familiën, der gedrukte boeken[1)],

1) Het aantal buitenslands in de Nederlandsche taal gedrukte boeken is ook alweer véél grooter dan men wel zou meenen. Zie de lange lijsten van C. SERRURE, in Nederd. Letteroefeningen (Gent 1834) 104-15; M. NIJHOFF, in Bibliographische Adversaria V 231-87, 2de Reeks I 221-38; V. DE LA MONTAGNE, in Tschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen II 139-48, IV 108-16, 170-3, V 121-3, VIII 79-82.

vooral een onderzoek in loco der hedendaagsche toestanden niet mogen schuwen. Maar dit is een groote en grootsche taak, waartoe het bovenstaande slechts een bescheiden bijdrage wil zijn.

En wat is nu onze slotsom? Allereerst zeker wel dat wij ons te wachten hebben voor te vèr strekkende gevolgtrekkingen. Dat b.v. Nederlandsche tooneelspelers in Zweden Nederlandsche stukken hebben gespeeld bewijst ten slotte toch niet veel meer dan b.v. hedendaagsche Italiaansche operavoorstellingen hier te lande: een geringe mate van bekendheid eener vreemde taal in beperkte kringen, geenszins eene ‘uitbreiding van ons taalgebied’!

Maar vooral behooren wij ons te hoeden voor averechtsche, onhistorische opvattingen en gevolgtrekkingen. Het is niet ondenkbaar dat deze of gene achter deze uitbreiding van ons taalgebied in de 17de en 18de eeuw een min of meer nationalistisch, ‘Groot-Nederlandsch’ streven onzer voorouders zou willen zoeken en dus ook zien; terwijl hier toch louter - of ook onlouter! - handelsbelang en godsdienstijver in 't spel zijn geweest, die zich van de taal alleen hebben bediend als practisch middel van gemeenschap en verkeer met medebelanghebbenden of met geloofsgenooten, ten hoogste ter onderscheiding van andersdenkenden. Neen, aan een desbewust streven tot verbreiding onzer taal om haars zelfs wille, of als middel tot verbreiding onzer nationale cultuur, ja zelfs tot uitbreiding onzer volks- en staatsgrenzen, aan magnetische werkingen als thans, na den oorlog, verschillende vereenigingen en verbonden uit andere landen op ons richten, dacht toen stellig niemand. Al ontbrak bij ons volk de nationale fierheid en trots geenszins, zulke nationalistische begrippen en gedachten, zulke expansionistische wenschen en bedoelingen waren vóór de vrijheidsoorlogen en de Romantiek, d.i. vóór de 19de eeuw, hier en elders onbekend.

Doch evenmin als wij bij onze voorouders dergelijke bedoelingen mogen onderstellen, evenmin mogen zulke herinneringen aan vervlogen dagen bij ons geheime gedachten en wenschen wekken of koesteren[1)]; alsof een - zelfs niet alleen cultureel,

1) Gelijk reeds in 1815, na Napoleon's val, maar ook in de laatste jaren, na den wereldoorlog, meer dan eens van zekere zijden tot eene al dan niet schuchtere uiting zijn gekomen: een gebiedsvergrooting van Nederland aan den NO. en ZO. kant, maar... ter vergoeding van het aan België af te stane Limburg en Staats-Vlaanderen; zie b.v. de plannen en voorstellen van TARDIEU, in zijn boek ‘La Paix’, waarvan de dagbladen onlangs uittreksels gegeven hebben.

maar ook politiek - herwinnen van ten minste een deel van het verloren terrein thans nog mogelijk, alsof het daarvoor niet onherroepelijk te laat ware. Ja, er is een tijd g e w e e s t , toen er zóóveel van den glans onzer Republiek ook op onze taal afstraalde, dat het niet geheel onmogelijk scheen dat de taal van de meeste en voornaamste der 17 Nederlanden eenmaal inderdaad over het gansche gebied 'van de Schelde tot de Weichsel', van Duinkerken tot 'Danswijk' en van Hamburg tot Keulen, als de schrijf- en beschaafde spreektaal eener groote 'Nederduitsche' (ditmaal in zéér ruimen zin) natie zou heerschen en mitsdien, naast hare Hoogduitsche zuster, als een der hoofdtalen van Europa - ja, denkt men aan Nieuw-Nederland en Zuid-Afrika, misschien van de wereld - ook elders erkend zou worden.

Doch dit heeft niet mogen zijn: deze oogenschijnlijke belofte der 16de en 17de eeuw is evenmin als andere, die er de voorwaarden voor waren, vervuld. De overal omstreeks denzelfden tijd (het midden der 18de eeuw) waar te nemen daling van het aanzien onzer taal in den vreemde[1] is slechts de afspiegeling van den tanenden glans van ons volk in de oogen van andere natiën. De gedachte aan wat eenmaal geweest is, aan wat daaruit wellicht had kunnen groeien, stemt ons allicht weemoedig; zij heeft zelfs den schijnbaar onaandoenlijken FRUIN eens verlokt tot een klacht over het neerdrukkend gevoel onzer tegenwoordige 'schamele kleinte'[2]. En er is dan stellig meer reden om met FRUIN te treuren over de in Zuid-Afrika en Nieuw-Nederland, misschien ook in Oostland

1) Hoe gering dat aanzien toen ook in vele inheemsche kringen was blijkt telkens weer opnieuw. Dat WILLEM DE CLERCQ zijn Dagboek ook onder de Napoleontische overheersching in 't Fransch blijft schrijven mag men zeker nog ten deele op rekening zijner Fransche afkomst stellen. Maar hoe zeer de hoogere standen nog aan 't Fransch verkleefd en verslaafd waren ziet men, wanneer ook GROEN VAN PRINSTERER nog in 1826 aan zijne ouders Fransche brieven schrijft en eerst kort te voren begonnen is Nederlandsch te schrijven ('de knaap deed dat bij uitzondering en de student bediende zich... veel van het Latijn'); zijn vader moedigde hem aan dit Nederlandsch schrijven 'quelque tems' voort te zetten, daar dit zijn epistolairen stijl 'en cette langue' zou vormen! Zie Onze Eeuw 1912 III 92.

2) Verspr. Geschr. X 414.

en Overland, verloren kansen dan met VAN HAREN over een ‘verzuimd Brazil’. Maar treuren baat niet, en sterkt niet. Beter is 't, wederom met FRUIN[1], te zeggen: ‘Lass das Vergangene vergangen sein’; ons niet te laten verleiden tot gedachten aan wat hij te recht ‘in onze dagen een hersenschim, aan welker verwezenlijking een gezond brein niet denken kan’ genoemd heeft[2].

Wel echter kunnen en mogen wij, die thans de beteekenis van een grooter taalgebied beter hebben leeren beseffen dan onze voorouders, uit de geschiedenis der uitbreiding en wederinkrimping van het onze de les putten, dat het ook o n s b e l a n g is te behouden wat wij hebben en er, zooveel wij daartoe kunnen medewerken, voor te waken, dat dit gebied, dat vanouds in België - en thans, na den wereldoorlog, wellicht meer dan ooit - door het Fransch, in Zuid-Afrika sedert eene eeuw door het Engelsch bedreigd wordt, niet alleen in aardrijkskundige breedte, maar ook in maatschappelijke hoogte ongeschonden gehandhaafd blijve.

L e i d e n, Januari 1921.
J.W. MULLER.

Boekbeoordelingen.

Joan de Brune de Oude. Een Zeeuwsch Christen-Moralist uit de Zeventiende Eeuw door C.H.O.M. von Winning. (J.B. Wolters, Groningen - Den Haag, 1921).

Dit proefschrift werd niet bekroond door een promotie. Het bleef onvoltooid; een te vroege dood nam de schrijver weg. De uitgaaf, bezorgd door Prof. DE VOOYS, verschijnt met een ‘In Memoriam’. Doch met die uitgaaf werd gezorgd dat de vrucht van een ernstige studie voor de litteratuurwetenschap niet verloren ging.

Een Inleiding, behelzende een overzicht van de positie van Zeeland en van de geestelike geaardheid der Zeeuwen ten opzichte van Holland en de Hollanders, gaat aan de nadere behandeling van 't onderwerp vooraf. De stof is verdeeld als

1) A.w. IX 406 (in zijn Afscheidsrede, met betrekking tot zich zelven).
2) A.w. X 413.

volgt: I. De Brune als lid van een regentenfamilie; II. De Brune als Calvinist en stichtelijk schrijver; III. De Brune als Humanist; IV. Opmerkingen over De Brune's poëzie en proza. Zijn beschouwingen over stijl.

Wat deze laatste opmerkingen betreft, De Brune is vooral prozaschrijver. Zijn gedichten zijn minder belangrijk. Zij bestaan uit wat gelegenheidswerk, raadsels, emblemata en berijmde spreuken en spreekwoorden Langzamerhand ziet hij er van af. In de prozastijl echter heeft hij zich levenslang geoefend. ‘Goed schrijven is goed spreken: de lezer moet men zich voorstellen als hoorder’. ‘Hiertoe wordt vereischt diepgaande studie en navolging van grote auteurs’. Geest en pittigheid vond hij bij de klassieken; kortheid en kracht is zijn eerste eis; een andere eis is eenvoud; hij waarschuwt dan ook tegen de gezwollenheid van zijn tijd. Zijn kunst komt tot rijpheid in de *Emblemata* en het daarmee verwante *Bancket-werk*: een genre dat geheel met zijn geaardheid strookt en dat hij naar zijn opvatting vervormde. Zijn oorspronkelikheid, die in de *Sielgerechten* niet overal vrij is van gekunsteldheid, ontwikkelt zich het sterkst in zijn *Bancket-Werck*, naar inhoud en stijl het rijpste geschrift van De Brune. Ook beweegt hij zich hier met grote vrijheid tegenover de stof. Daardoor heeft hij ruimte voor een weloverwogen inkleding. Zo geeft hij echte stijl-oefeningen, zonder eenheid van bewerking; en deze eigenaardigheid maakt dat verschillende stemmingen in het werk weerspiegeld worden. Soms komt hij tot techniese kunststukjes, waarin het streven naar uitstalling van taalweelde (in een stortvloed van woorden en spreekwoordelike uitdrukkingen of in keur van nieuw-vormingen) merkbaar is, maar waarin binnen de beperkte kring van zijn talent, het beste bereikt is, en zijn eigenaardige stijl tot volle ontwikkeling is gebracht.

In de vorm en naar de inhoud, blijkt, dat wij in De Brune een echt vertegenwoordiger van onze nationale Renaissance hebben te zien. Een kernspreuk wordt gedompeld in de wijsheid der Hebreeuwen en der klassieken, en door 't kristallijnen vocht spelen de zonnestralen van zijn Zeeuwse geest. De overvloed van kennis waarborgt bij de auteur afwisseling; zijn oorspronkelikheid kracht en frisheid; gevoel voor smaak geeft er maat en begrenzing aan. Hij is, wat zijn opvoeding en didaktiese tendensen betreft, te vergelijken met CATS. Doch hij is een veel krachtiger persoonlikheid.

De Brune is een Christen-Humanist, maar in de eerste plaats een Christen. Zijn werk beweegt zich in de eerste periode van zijn leven dan ook voornamelik in die richting: een spreukenverklaring van Salomo, de ‘Sielgerechten’; een Psalmenvertaling, een verklaring van Salomo's Hooglied. En wilden wij volledig zijn, dan zouden we ook moeten wijzen op de christelik-morele opzet van zijn ‘Grondsteenen’ en zijn ‘Emblemata’. Alleen in de tweede plaats is De Brune humanist. Niet in de eerste plaats; want het Christendom beheerst zijn wereldbeschouwing. Wij moeten ons wel bewust zijn, wat dit betekent. De antieke wereld blijft staan aan gene zij van Golgotha; zij heeft in de Verlossing der mensheid niet gedeeld. De wijsheid der Ouden is dan ook zonder voorbehoud niet te aanvaarden; zij hebben enkel de schemering der tijden gekend; hun licht moet dus getoetst worden aan de volle zonneschijn van 't Evangelie en van de geschiedenis der Kerk. Ieder ziet in, dat bij zulk een inzicht van het doorgronden van het klassieke begrip geen sprake is; onze Christen-humanisten staan dan ook, de een wat meer, de ander wat minder, *eclecties* tegenover de litteratuur der oudheid; zo de ene helft er van gekozen kan worden ter behartiging, er is ook een deel dat met tegenzin moest vervullen en hoogstens ter waarschuwing aan 't licht kon worden gebracht. Doch een brede tolerantie dekte die onvolkomenheden. Bezwaarlik toch kon hen een verwijt treffen, aan wie het volle licht opzettelik was onthouden. Bovendien maakte eigen tijd en strijd, bij 't zoeken van de Waarheid te midden van zo veel verscheidenheid van lering en getuigenis, tevens toegevend voor hen, die in de Heidense eeuwen met doolleringen hadden moeten volstaan. Ten slotte herkende men in dit gemeenschappelik zoeken één menselik pogen, en waardeerde men, bij alle tekortkomingen, in 't histories beloop der dingen, de *mens*. Hoe trok niet de verwantschap des geestes, waar 't Stoïes vasthouden aan een leidend levensbeginsel moest vrijwaren tegen een lichtzinnige zelfverzaking. De geestesstemming van een COORNHERT, de brede verdraagzaamheid van een SPIEGHEL, van de HOOFT's, vader en zoon, staan hier in het volle licht.

Wat het Humanisme dan ook voornamelik predikt, is wijsheid; de wijsheid van de enkelen, en de wijsheid van de massa. De grenzen tussen de volken worden uitgewist; de talenkwestie wordt een eis van studie. Ook het genre ontleent

er zijn vorm aan. De Wereldspiegels der ME. worden Wijsheidsspiegels en geven het aanzijn aan Annotatieën en Anecdoten-verzamelingen; of wel ze werken reflectories in polygoon- opgezette Emblemata en wereldwijze Adagia.

Behoudens zijn besef van de rechten en plichten van een geestelike censuur, is De Brune het doorwandelen van de litteratuur der oudheid een twede natuur geworden. Zijn geweldige belezenheid verzekert hem het ongestoord bezit der Antieken. Hij misprijst kamer- en schijngeleerdheid, maar loopt hoog met de wetenschap die het leven doordringt en de blik verruimt. Zoals bij de meeste Renaissance-mannen, bepaalt zich zijn aandacht voornamelik tot de geschiedenis, het leven van beroemde mannen. Deze mannen bieden hem in zijn wijsheidsbespiegeling steunpunten. Zij worden aangehaald, niet omdat hij zwak staat, maar omdat het grensposten zijn op het wijde gebied van het bespiegelend denken. In zoverre is de tijd vooruitgegaan. De antieke namen zijn niet langer de illustratieve kenmerken van een nieuw verworven bezit, maar wijzen op veroude verwanten van de geest, wier steun tot aan het heden reikt, en waarvan de zin en de draagwijdte door een later hoogstaand geslacht werd ontdekt en herkend.

Hoe veel er ook is, dat De Brune kenmerkt als een vertegenwoordiger van de nieuwe tijd, het meest tiepies is hij een Renaissance-man in zijn taal. Trouwens, in zijn taal wordt zijn persoon het sterkst weergespiegeld; zij is onafhankelik, spontaan en vol temperament. Vandaar haar oorspronkelikheid, haar rechtstreeksheid, haar kernkracht. Vandaar ook, dat zij zich langzamerhand wijzigt; in die zin, dat zij hoe langer hoe meer onder de beheersing komt van zijn zelfbedwang. De Calvinist wordt hoe langer hoe meer doordrongen van de Humanist. Op latere leeftijd, in zijn *Bancket-Werck*, is goed merkbaar, hoezeer zijn ijver verzacht wordt door een bredere opvatting, door een diepe kennis van 't mensenleven. In dit werk en in de *Emblemata*, heeft hij, als Christen-moralist, om zijn kernachtig en karakteristiek proza, recht op een ereplaats in onze 17de eeuwse letteren.

De proefschrijver heeft in zijn voorgenomen dissertatie over De Brune een ernstig en degelik werk geleverd, dat conscientieus gedocumenteerd is en de kentekenen draagt, dat de

auteur ook met andere 17de eeuwers en 17de eeuwse kultuur-verschijnselen goed op de hoogte geweest is. Een nauwkeurige Biblographie van De Brune's werken en een overzicht van ‘De Brune's Psalmvertalingen’ besluiten, als Bijlagen, het werk.

J.K.

Eug. de Bock: Beknopt overzicht van de Vlaamsche Letterkunde, hoofdzakelijk in de 19de eeuw (Antwerpen - ‘De Sikkel’ - z.j.).

Met bescheidenheid geeft de schrijver dit beknopte boekje van ruim 100 kleine bladzijden als een ‘nuttige leiddraad’, niet als een ‘doorwrochte studie’. De twee hoofdstukjes over de letterkunde vóór de 19de eeuw zijn te vluchtig[1)], maar bet overzicht van die eeuw, dat reeds op blz. 19 begint, is goed geslaagd. De schrijver is een man van kennis en smaak, die zich niet alleen in de tijd van CONSCIENCE thuis voelt, maar ook de hedendaagse letterkunde met levendige belangstelling volgt. Hoe kort de karakteristieken van hoofdpersonen en stromingen in dit bestek ook moesten zijn, meestal worden de hoofdlijnen met vaste hand getekend. De Noord-Nederlander zal over de levende auteurs menige nieuwe biezonderheid en verrassende opmerking aantreffen. Wij zouden de schr. willen aansporen, na voortgezette studie deze schets tot een negentiende-eeuwse litteratuurgeschiedenis uit te werken.

C.D.V.

Aankondigingen en mededelingen.

De *Koninklijke Vlaamsche Academie* geeft een belangrijk werk uit op het gebied van plaatsnamen. KAREL DE FLOU schreef na gedurende 36 jaar het materiaal verzameld te hebben, een *Woordenboek der toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne en een gedeelte van het graafschap Ponthieu*. Bij elke naam worden de vindplaatsen uit archiefstukken chronologies meegedeeld. Twee delen, elk van ongeveer 1000 blz., verschenen in 1914 en 1921, behandelen nog slechts de a en de b.

1) Ook niet zonder fouten. Op blz. 20 maakt de schr. BOENDALE tot voortzetter van MAERLANT's *Spieghel Historiael*.

Het dertigste *Jaarboek* van deze Academie (1921) brengt o.a. een levensschets van de Gentse bibliothecaris FERDINAND VAN DER HAEGHEN, door J. MANSION, waarin vooral op de grote waarde van de *Bibliotheca Belgica* gewezen wordt.

Bij de onlangs gevierde herdenking van de geboorte van JAN VAN BEERS verscheen een *Eeuwfeest-uitgave* der Gedichten, versierd met merkwaardige portretten. Voorin schreef MAURITS SABBE enige bladzijden over *De dichter en zijn werk*, gevolgd door een bibliografie.

Van het bundeltje Middelnederlandse *Marialegenden*, bijeengebracht door Mej. Dr. C.C. VAN DE GRAFT (zie *De N. Taalg.* XIII, 106) verscheen bij dezelfde firma een tweede druk, met een geheel ander uiterlik, nl. met gewoon lettertype en illustraties naar ME. Franse miniaturen.

Van een vijftal *Vlaamsche Volksvertelsels, opgeteekend door Guido Gezelle* bezorgde MAURITS DE MEYER een folkloristies toegelichte uitgave, met geestig-naieve tekeningen van G. VERDICKT. Een verhaal als *Pietjen op den pereboom* is alleraardigst naverteld. De uitgever (De Sikkel - Antwerpen z.j.) maakte er een keurig verzorgde luxe-uitgave van, op Hollandsch papier.

In een mooi uitgevoerd boekdeel, bedoeld als *Omaggio dell' Olanda* verscheen in het Italiaans *Dante Alighieri* 1321-1921, een verzameling van bijdragen door Nederlanders. Van Nederlands standpunt gezien zijn daarin vooral van belang: *Dante e Vondel* door B.H. MOLKENBOER O.P., de afdeling *Vertalingen*, met proeven van de hedendaagse vertalers: ALBERT VERWEY, NICO VAN SUCHTELEN, EDW. B. KOSTER, A.J. VAN DELFT PR., J.K. RENSBURG en H.J. BOEKEN. Het deel besluit met een nuttige bibliografiese studie *Dante in Olanda*, bewerkt door J. BERG.

C.D.V.

Uit de tijdschriften. (September-Oktober).

De Gids.

Sept. In deze aflevering, geheel aan DANTE gewijd, vindt men o.a. een vertaling van de 5de zang van de *Inferno* door H.W.J.M. KEULS, enige bladzijden van W.G.C. BIJVANCK over *Dante en Potgieter*, waarin hij laat zien dat

ze ‘van eenzelfde familie zijn, al is de betrekking wat ver en al zijn eenige trekken wat minder scherp geprent.’ - E.T. KOSSMANN bespreekt *Twee puntdichten op Dante uit de 17de eeuw*: een van JEREMIAS DE DECKER blijkt een vertaling uit een humanisties-Latijns gedicht; het andere, bij een portret, is van OUDAAN.

Okt. AART VAN DER LEEUW vond in de bundel *Het verlangen* aanleiding tot een artikel *Over den dichter Bloem*: ‘Met zijn verzen brengt hij geen boodschap van blijheid of bevrijdend heil. Maar toch zal men hem liefhebben schier als geen ander, want velen gaan zwaar van eenzelfden weemoed, en aan dezen onthult hij door zijn edele muziek het dierbaar geheim, dat zoo opbeurt: dat er over de donkerste smarten gezongen kan worden, en dat dit zingen deel doet hebben aan het licht.’

De Nieuwe Gids.

Sept. In de *Literaire Kroniek* beoordeelt W. KLOOS de *Liederen van Isoude* door P.C. BOUTENS als ‘een der hoogtepunten van zijn scheppingsvermogen.’.

Vragen des tijds.

Okt. In de artikelenreeks *Algemeene en vergelijkende literatuurgeschiedenis* volgt G. KALFF ‘De trekvogel in de letterkunde’. In verschillende tijden en bij verschillende volken gaat hij ‘de literaire uitbeelding van den trekvogel’ na, die bij verdieping van het natuuronderzoek en het natuurgevoel ‘steeds gewonnen heeft in diepte en fijnheid, in rijkdom van detail en nuanceering, in schoonheid en verscheidenheid van vorm.’

Stemmen des tijds.

Okt. J.C. VAN DIJK schrijft over *Een geloofsbelijdenis van Frederik van Eeden*, nl. het onlangs uitgekomen *Roode Lampje*. Het zogenaamd ‘signifisch’ peinzen vindt de schr. ‘curieus en uitermate naief.’ ‘Men mag dit gebabbel deftig significa noemen, heel veel waarde heeft het ten slotte niet.’ Dit kan z.i. nooit de weg zijn om het Christendom te benaderen. Toch waardeert hij het, dat VAN EEDEN meermalen zijn allerinnerlikst leven blootlegt.

Onze Eeuw.

Sept. In de rubriek *Nieuwe Boeken* bespreekt A.C.S. DE KOE uitvoerig *Iskander, de Roman van Alexander den Groote*, door LOUIS COUPERUS.

Groot-Nederland.

Sept. Onder het opschrift *Tijl Uilenspiegel in Vlaanderen* trekt MEA MEES-VERWEY een parallel tussen CHARLES DE COSTER's Uilenspiegel en de nieuwe incarnatie in het boek van HERMAN TEIRLINCK, door haar met veel lof besproken als een soort weerklank op TIMMERMAN's *Pallieter*. 'Al dreigt wel eens de werkelikheid onder te gaan in de symboliek, nergens wordt Tijl onwezenlik, nergens wordt de spanning van de biografie verzwakt. Wanneer de beelden maar leven, wanneer zij ons boeien en vertrouwd worden, is het boek goed, En dat heeft TEIRLINCK bereikt.'

Den Gulden Winckel.

Sept. W.A. GERDES bespreekt als *Een aardige vondst* het - niet zo zeldzame - zeventiende-eeuwse boekje *'t Swart Tooneel-Gordijn, opgeschoven voor de Heeren Gebroeders Cornelis en Joan de Witt*. - HERMAN VAN DEN BERGH beoordeelt *Het Joodsche Lied* van J. ISR. DE HAAN; P.L. VAN ECK JR. de nieuwe bundel *Dingaansdag* van LEIPOLDT; R.T.A. MEES *Der Liefde Bloesems* van ARTHUR VAN SCHENDEL.

De Beiaard.

Sept. Deze Dante-aflevering begint met een belangrijk opstel van M.A.P.C. POELHEKKE over *Potgieter, Perk, Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk en Dante*. Tussen 1865 en 1915 zijn 'drie onzer grootste kunstenaars geïnspireerd door Dante in hun beste werken.' Potgieter is het minst Dantesk, maar in de kenmerkende eigenschappen van zijn geest, 'droom en tucht', is hij met Dante verwant. Perk maakte geen diepe Dante-studie, maar het verband tussen *La Vita Nuova* en *Mathilde* wordt veroorzaakt doordat 'beide werkjes uit verwante geestessferen stammen.' 'Perk voelde Dante aan, Henriëtte Roland Holst voelde hem niet alleen aan, maar zocht met haar onrustige geest, dóór Dante en mét Dante, hardnekkig-taai naar de rust, die voor haar levensbehoefte is. Het primaire in haar veelvoudig wezen is: de behoefte aan intellektuele voldoening, aan begrijpen, waarvan zij vrede verwacht. Vroomheid en mystieke doordringing met hun gelukzaligheid, zullen volgen op kennis en wijsheid. Dit is zuiver Dantesk.' Naast die innerlike verwantschap wordt dan gewezen op de overeenkomst in 't samentreffen van uiterlike omstandigheden: 'Beiden werden geboren op een kentering van tijden, toen grote machten botsten tegen elkander.' Het verschil blijft dat de dichteres 'een Paradijs zonder God' zoekt.

Tijdschrift voor Nederl. taal- en letterk.

XL afl. 2 en 3. W. DE VRIES geeft een nieuwe reeks *Etymologische aanteekeningen*. - J. PRINSEN J.LZN. wijst de vermoedelike bron van Roemer Visscher's *Rommelsoo I, 2* aan in een sonnet van DU BELLAY. - R. PRIEBSCH publiceert een onbekende Mnl. tekst: *Die Passion der hl. Christine in Mnl. strophen*; J. PRINSEN enige *Gedrukte Nederlandsche fragmenten in de Universeitsbibliotheek te Cambridge*, nl. van een strofies rederijkersgedicht dat omstreeks 1500 te stellen is. - D.C. HESSELING bevestigt de etymologie van *Kandeel* als 'warm brouwsel' voor een kraamvrouw. Hij toont aan dat dit gebruik reeds aan het Oosters-Romeinse hof bestond. - J.W. MULLER schrijft uitvoerig *Een en ander over den nieuwnederlandschen tweeklank öi of öü ('ui')* Eerst gaat hij de ontleding van deze tweeklank na bij de verschillende fonetici; daarna brengt hij helderheid door te onderscheiden een *ui*[1], ontstaan uit ü, en z.i. 'nog tot in de zeventiende eeuw' niet tot tweeklank ontwikkeld, die weer van verschillende oorsprong kan zijn, en een *ui*[2], die van ouds tweeklank was, blijkens de eigenaardige spelling sedert de Middeleeuwen. Men vindt die klank nl. aangeduid met *oi, oei, eui, eu* en merkwaardigerwijze ook met *ei*. Deze wisseling van *ui* en *ei*, ook in Nederlandse en Duitse dialekten, wordt dan aan een nauwgezet onderzoek onderworpen. Eerst bespreekt de schr. twee woorden, waarin *ui* met *aai* afwisselt *(baaivanger* en *doei, dooi, deui, daai)*; daarna behandelt hij een aantal woorden *wuiven, wuisteren, wuit*(*er*)*en, wuit(en)*, die veelal *ei*-varianten vertonen. Het leerzame opstel, 'waarin misschien meer vragen gesteld dan beantwoord zijn', eindigt met een opwekking tot nader onderzoek. - Bij deze bijdrage sluit zich aan een grondige bespreking van *De mansnaam Wuiten* door G.J. BOEKENOOGEN. - WILLEM DE VREESE stelt een zeer aannemelike tekstverbetering voor op *Velthem IV, 22, 65*, nl. *nederinge* in plaats van *nodinge*. - A.A. VERDENIUS geeft *Lexicologische aanteekeningen bij stichtelijk proza uit de Middeleeuwen*, een reeks welkome bijdragen voor een toekomstig supplement op het Mnl. Wdb. - J.L. WALCH behandelt nog eens: het *Proza in Mariken van Nieumeghen*, om te betogen, tegenover KALFF *(Ts. XXXIX, 130)*, dat dit proza waarschijnlik een invoegsel van het volksboek is, en stellig bij een vertoning moet aehterwege blijven. - Onder de *Kleine Mededeelingen* handhaaft J.W. MULLER zijn opvatting van *Bontwerker* en bespreekt

F.A. STOETT de uitdrukking *Johannes in eodem blijven*.

Tijdschrift voor Taal en Letteren.

Aug. F. BUITENRUST HETTEMA publiceert een lezing *Over Oud-friese letterkunde*, waarin hij, tegenover SIEBS, de dichterlike waarde van de overgebleven Oud-friese dokumenten betoogt, en nagaat ‘wat er kan geweest zijn, en vaak aanwezig móét geweest zijn.’ - GERL. ROYEN vervolgt zijn studie over *Woordgeslacht*: hij wijst op de wisselwerking tussen de sterke en zwakke adjektief-deklinatie en gaat dan uitvoerig het verloop van de deflexie bij het adjektief na. Zijn konklusie is dat ‘'n kompleks van faktoren meewerkte om de vorm van 't adjektief de distinktieve kasus-teekens - *n, - r, - s* te doen verliezen.’ - L. HERMANS maakt *Een opmerking over de Paradijsvloek*, nl. dat de Kaïn-figuur ‘niet past in een Roomsch drama.’

Leuvensche Bijdragen.

XIII, afl. 1-2.[1)] J. MANSION opent de aflevering met een eerste gedeelte van een belangrijke studie over *Oud-Gentsche Namenkunde*, opgevat als ‘eene bijdrage tot de kennis van het Oudnederlàndsch.’ Zijn onderzoek gold vooral de oorkonden van de negende en tiende eeuw. Daarbij gaf hij zich grondig-krities rekenschap van alle mogelike vreemde invloeden, Romaanse, Hoogduitse, Angelsaksiese, en was zich bij voorbaat bewust dat een scherpe dialektscheiding ‘overbodig en gevaarlijk’ zou zijn, bij de schifting van wat niet-Frankies Germaans is bij de overwegende Frankies-Gentse namen. Ook tot de persoonsnamen die in plaatsnamen verborgen zitten, strekt het onderzoek zich uit. - A.J. CARNOY schrijft in het Engels over *The Semasiology of American and Other Slangs*. Hij tracht bij het bestuderen van de semasiologiese verschijnselen tot een nieuwe, eigen indeling te komen, met behulp van formules in de geest van Wundt. Behalve door deze opzet is de bijdrage door het Engelse en Franse materiaal - waarnaast het Nederlands wel wat beter vertegenwoordigd kon zijn - voor onze lezers van belang. - L. GROOTAERS doet een *Eerste*

1) Wij vestigen er de aandacht op, dat dit degelike Zuid-Nederlandse ‘tijdschrift voor moderne Philologie’, na de oorlog herrezen en uitgebreid, Noord-Nederlandse steun behoeft en verdient. De abonnementsprijs voor 4 driemaandelikse afl., te samen 15 à 20 vel, is ƒ 11.50 (bij Mart. Nijhoff, 's Gravenhage).

mededeeling over zijn *Limburgsche Accentstudiën*, grondig experimenteel onderzoek, in het Leuvense laboratorium verricht. Verder geeft hij in het Bijblad een leerzaam overzicht van *De Dialectgeographie op Duitsch en op Nederlandsch Taalgebied*. Een lange reeks *Boekbeoordelingen*, teruggaande tot 1914, besluit deze aflevering.

Vlaamsche Arbeid.

No. 1-2. Onder het opschrift *De uitvaart der 90rs* bespreekt MARNIX GIJSEN de laatste roman van H. TEIRLINCK *De Nieuwe Uilenspiegel* en KAREL VAN DE WOESTYNE's verzen *De modderen man* als verschijnselen van decadentie. De kroniek over *Nederlandsche letterkunde*, die in dit tijdschrift geschreven wordt door KAREL VAN DEN OEVER, behandelt met grote waardering MARNIX GIJSEN's karakteristiek van *Karel van de Woestijne*.

No. 3-4. KAREL VAN DEN OEVER schrijft *Over Geerten Gossaert en de Christelijke ethiek*; daarna volgt een *Kroniek van Noorden Zuid-Nederlandsche litteratuur*.

No. 5-6. J. VAN LOO tracht in een opstel over *De Middeleeuwsche taaltoestanden in Vlaanderen* te betogen dat 'heel Vlaanderen heel de middeleeuwen door eentalig-vlaamsch is geweest'.

No. 7. KAREL VAN DEN OEVER beoordeelt in zijn *Kroniek* enige jongere Vlaamse dichters, o.a. WIES MOENS.

No. 9. C.G.N. DE VOOYS publiceert zijn te Mechelen gehouden kongresvoordracht over *Het belang van spellingsvereenvoudiging voor Zuid-Nederland*, waarin de nadruk gelegd wordt op het verband van dit vraagstuk met de verbreiding van een Algemeen Beschaafd.

Dietsche Warande en Belfort.

Julie. M. DE MEYER herdenkt in een uitvoerig artikel *Alfons de Cock* en zijn werk, op het gebied van volksgeneeskunde, spreekwoorden, sprookjes en sagen, kinderspelen, dat ook in het buitenland zeer gewaardeerd werd. - L. REYPENS S.J. wijst op een *Nieuwe onoorspronkelijkheid bij Hendrik Mande*: zijn 'Corte enighe Sprake'[1)] blijkt namelik de bewerking en vertaling te zijn van een Latijns traktaat, dat de schr. in een Brussels handschrift aantrof. Ten bewijze geeft hij een parallel-uitgave van beide teksten.

1) Afgedrukt bij Moll: *Joh. Brugman* I, blz. 310).

Sept.-Okt. JUL. PERSIJN geeft zijn Academie-voordracht over *Dante en de Nederlandsche Letterkunde*, die ook in 'Verslagen en Mededelingen' afgedrukt is. - JOSEPH MANSION bestrijdt, in een artikel *Na het Congres te Mechelen*, de voordracht, door C.G.N. de Vooys op dat kongres gehouden.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie.

April. J. VERCOULLIE geeft *Etymologisch Kleingoed* (hij is om zeep - 't is boter tegen de galg - heilbot - tarbot - carnaval - harlekijn). - HUGO VERRIEST geeft over *Beschaafd Westvlaanderen* partikularistiese beschouwingen, waarin met de term 'beschaafd', op taal toegepast, vreemd omgesprongen wordt. - GUSTAAF SEGERS hield een feestrede bij *Het eerste eeuwfeest van Jan van Beers* (1821-1921). *De dichter*. - EDW. GAILLIARD vervolgt zijn *Kleine Verscheidenheden* op Mnl. gebied.

Mei. In aansluiting bij de voordracht, hierboven vermeld, bespreekt GUSTAAF SEGERS nu Jan van Beers als *De leeraar, de paedagoog*. - Belangrijk, vooral door de nauwkeurige dokumentatie, is de voordracht van JUL. PERSIJN over *Dante in de Nederlandsche Letterkunde*, waarin alle dichters, vertalers en geleerden die Dante vermeldden, of zich met de studie van zijn werk bezighielden, in historiese volgorde behandeld worden. In het laatste gedeelte wordt in 't biezonder gewezen op Potgieter, Schaepman, Roland Holst, 'de drie dichtende denkers, die elk op zijn wijze hebben gepoogd, door de poëzie heen, het sociale leven te richten van hun volk.' - Verder bevat deze aflevering een reeks *Kleine Mnl. verscheidenheden* van EDW. GAILLIARD.

Junie. L. WILLEMS bespreekt *Jan Cauweel's inleiding op M. de Casteleyn's Const van Rhetoriken* (1555), om aan te tonen hoeveel zestiende-eeuwse rederijkersdrukken verloren gegaan moeten zijn. - OMER WATTEZ herdenkt *Jan van Beers*. - EDW. GAILLIARD vervolgt zijn reeks *Kleine Verscheidenheden*.

C.D.V.